

ISSN 2224-5529

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

ELMİ ƏSƏRLƏR
HUMANİTAR ELMLƏR SERİYASI

SCIENTIFIC WORKS
THE SERIES OF THE HUMANITARIAN

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ
СЕРИЯ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

№ 4 (78)

NAXÇIVAN, NDU, "QEYRƏT" - 2016

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

HÜSEYN HƏŞİMLİ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

E-mail: huseyn.hashimli@mail.ru

UOT: 82: 316. 3

İZZƏDDİN HƏSƏNOĞLUNUN BİR QƏZƏLİ HAQQINDA

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, poeziya, İzzəddin Həsənoğlu

Key words: Azerbaijan literature, poetry, Izzeddin Hasanoglu

Ключевые слова: Азербайджанская литература, поэзия, Иззеддин Гасаноглы

On üçüncü yüzillikdə yazıb-yaratmış Şeyx İzzəddin Həsənoğlu doğma dilimizdə lirik şeirləri dövrümüzə çatmış ilk Azərbaycan şairi kimi ədəbiyyat tariximizdə mühüm mövqə tutur. Hazırda elm aləminə şairin üçü Azərbaycan, biri fars dilində olmaqla cəmi dörd qəzəli məlumdur. Bu məqalədə biz İzzəddin Həsənoğlunun Azərbaycan elmi-ədəbi ictimaiyyətinə təqdim edilmə tarixi baxımından doğma dildə ikinci şeiri - “Necəsən, gəl ey yüzü ağum bənüm” misrası ilə başlanan qəzəli barədə bəzi məsələləri araşdırmaya cəlb edəcəyik.

Həmin şeiri alman şərqşünası, Hamburq Universitetinin professoru Barbara Flemminq aşkara çıxarmış, 27-29 sentyabr 1972-ci il tarixlərdə Türkiyədə keçirilmiş I Türk Dili Bilimsəl Qurultayında etdiyi “Sultan Qavri divanında naməlum şeirlər” adlı məruzəsində bu barədə elmi ictimaiyyətə məlumat vermişdir. Dinlənilmiş məruzələrin materialları Türkiyədə 1975-ci ildə çap olunmuşdur və B.Flemminqin təqdim etdiyi mətn daxilində Həsənoğlunun qəzəli də verilmişdir (**bax: 3, s.332**). Həmin elmi tədbirdə iştirak edən Azərbaycan alimi Fərhad Zeynalov alman şərqşünası B.Flemminqin aşkarladığı qəzəl barədə Bakıda çıxan “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin 25 noyabr 1972-ci il tarixli sayında dərc olunmuş “Həsənoğlunun azərbaycanca yeni şeiri” adlı yığcam məqaləsində məlumat vermiş, şeirin mətnini də oxuculara çatdırmışdır (**7**).

Fərhad Zeynalov yazırdı: “B.Flemminqin məlumatından aydınlaşdı ki, o, yeni bir Misir türk əlyazmasında Həsənoğluya aid ola bilən ikinci bir şeirə də rast gəlmişdir. Bu əlyazması, özü də şeir yazan Məmlük sultanı Kanısav əl-Qavriinin “Divan”ıdır. Bu “Divan”da Qavriinin həştad şeirindən əlavə, Həsənoğlunun, Nəsiminin, Yaşbek və başqalarının iyirmi doqquz şeiri toplanmışdır. B.Flemminqin fikrincə, Qavrii ”Divan”ında tapılan şeir Həsənoğlunun ola da bilər, olmaya da. Həmin dövrdə Həsənoğlu imzası ilə yazan digər bir şair də ola bilərdi. B.Flemminqə görə, Həsənoğlunun birinci şeiri ilə bu şeir arasında dil cəhətdən bir qədər fərq özünü göstərir. Şeiriyət cəhətdən isə hər iki şeirdə ümumi cəhət daha çoxdur”.

F.Zeynalovun yazdığına görə, B.Flemminq yeni aşkarladığı qəzəl barədə Azərbaycan alimlərinin fikirlərini bilmək istəyib...

O vaxtdan ötən qırx ildən artıq müddət ərzində Azərbaycanda və Türkiyədə bir sıra tədqiqatçılar “Necəsən, gəl...” mətləli qəzəl haqqında elmi qənaətlərini bölüşmüş, əksəriyyət də bunu İzzəddin Həsənoğlunun əsəri kimi qiymətləndirmişlər. Araşdırmalar nəticəsində XIII-XIV əsrlərdə türkdilli ədəbiyyatda Həsənoğlu təxəllüsü ilə yazıb-yaradan digər bir şair barədə məlumatlar əldə edilməmişdir.

“Necəsən, gəl...” qəzəlinin Həsənoğluya aidliyinə tək-tək şübhələr olsa da, fikrimizcə, bunlar əsassızdır. Aparılmış araşdırmalardan görünür ki, B.Flemminqin tapdığı şeirlə Həsənoğlunun daha əvvəllərdən bəli olan “Apardı könlümü...” qəzəli arasında bir çox orta məziyyətlər vardır ki, bunlar eyni bir müəllifin duyum və deyim tərzini kimi xarakterizə olunur. Təhlil boyunca həmin məqamlara toxunacağıq.

Həsənoğlunun Sultan Qavri divanında olan qəzəлиндən əvvəl şeiri yazanın kimliyi “Həsənoğlu fərmayəd” qeydi ilə bildirilmişdir. Həmin şeir belədir:

Necəsən, gəl, ey yüzü ağum bənüm?
Sən əritdün odlara yağum bənüm.

And içərəm səndən artuq sevməyəm,
Sənün ilə xoş keçər çağum bənüm.

Hüsn içində sana manənd olmaya,
Əsli yuca, gönlü alçağum bənüm.

Al əlimi irəyim məqsuduma,
Qoma yürəkdə yana dağum bənüm.

Sən rəqibə sirrini faş eylədün,
Anun ilə oldu şiltağum bənüm.

Qışladum qapunda itlərin ilə,
Oldu kuyin uşda yaylağum bənüm.

Bən ölücək yolına gömün bəni,
Baxa dursun yara toprağum bənüm.

Toprağumdan bitə həsrətlə ağac,
Qıla zari cümlə yarpağum bənüm.

Bu Həsənoğlu sənün bəndəndürür,
Anı rədd etmə, yüzi ağum bənüm.

(11, s.105-106)

“Necəsən, gəl...” qəzəli də Həsənoğlunun “Apardı könlümü...” qəzəli kimi, məhəbbət mövzusunda yazılmışdır. Amma burada dünyəvi eşqin təqdimi daha aparıcıdır. İlk beytdə lirik qəhrəman öz ağüzlü sevgilisinə xitab edərək onun gəlişini arzulayır, bildirir ki, nigarın eşqinin ucbatından aşıqın bədəninin yağı odlarda ərimişdir. Əslində litota kimi səciyyələndirilən bu deyim düşünməyə əsas verir ki, aşıqı odlara salan məhz elə ilk misrada “gəl” deyərək xitab olunan sevgilinin hicranıdır, ayrılıq atəsidir. İkinci beytdə aşıq and içərək öz sevgisinə sədaqətini vurğulayır, onunla keçən günləri xoş çağ sayır. Üçüncü beytdə əsas yeri nigarın tərənnümü tutur. Aşıq onun gözəllər içində onun bərabəri olmadığını vurğulayır. Eyni zamanda, sevgilinin mənəvi kamilliyinə də xüsusi diqqət yetirilir, bu gözəlin həm də “əsli yuca”, könlü alçaq” olması nəzərə çatdırılır. Fikrimizcə, burada şair gözəlin uca əsilli, yəni əsil-nəsəbli olsa da, lovğalanmadığını, davranışca, mənəviyyatca sadə, təvazökar, yetkin olduğunu demək istəmişdir. Bu beyt bir daha göstərir ki, qədim dövrdə “alçaq” sözü dilimizdə indikindən fərqli mənə daşmışdır.

Dördüncü beytdə aşıq sevgilisinə xitabən çəkdiyi hicrandan, ürəyinə çəkilmiş dağların yana biləcəyindən danışır, vüsəl arzusunu ifadə edir. Beşinci beytdə sevgilidən müəyyən mənada giley-güzar duyğuları üzə çıxır. Anlaşılır ki, nigar bu eşqin sirrini rəqibə bildirmiş, aşıqla onun arasında mübahisə, çəkişmə də olmuşdur. Lakin bunlara baxmayaraq lirik qəhrəman eşq yolunda fədakarlığını davam etdirir, hər cür əzablara, sınaqlara mətənətlə qatlaşır. Altıncı beytdə obrazlı şəkildə deyilir ki, aşıq sevgilinin yaşadığı yerin önündə daimi məskən salmışdır, qışı onun qapısında itlərlə qışlayır, yayda isə yar yaşayan küçəni özünə yaylaq edir. Yəni lirik qəhrəmanın eşq naminə gecəsi, gündüzü yoxdur, o, yar yolunu gözləməkdə, daima bu sevgi üçün iztirab çəkməkdədir. Amma bu əzab aşıq üçün usandırıcı deyil.

Yeddinci beytdən anlaşılır ki, aşıq hətta dünyasını dəyişəndən sonra da bu eşqə sadıqlılığının, nigara hüdudsuz məhəbbətinin bilinməsinə istəyir. O arzulayır (bəlkə də vəsiyyətdir): öləndən sonra məni sevgilim keçən yolda dəfn edin ki, məzarımın torpağı da yarımə tərəf baxsın... Yeddinci beytdəki “nisgilli mənzərə” (13, s.164) səkkizinci beytdə də davam edir. Bu dünyada kama çatmayan, murada yetməyən nakam aşıq diləyir ki, öləndən sonra qəbrimin torpağında bitən ağacın yarpaqları da zar qılaraq, yəni ah-nalə çəkib ağlayaraq bu həsrəti bəyan etsin.

Həsənoğlunun “Apardı könlümü...” şeirində olduğu kimi, “Necəsən, gəl...” qəzəlinin də son beytində aşıq gözələ xitabən özünü onun bəndəsi sayır, eşqinə cavab verilməsini, rədd olunmamasını istəyir. Beləcə, vüsəl arzusuylla başlanan qəzəl elə bu aspektdə də tamamlanır. Şeir ilk və son misralarının qafiyəsinin (“yüzü ağum”) eyniliyi də bu baxımdan təsadüfi deyil. Qəzəlin bəzi, daha dəqiqi, son beytlərində təsəvvüf ovqatının da bir qədər nəzərə çarpdığını deməliyik.

İ. Həsənoğlunun “Apardı könlümü...” şeiri ilə müqayisədə “Necəsən, gəl...” qəzəlinin dili daha sadədir. Bunun bir səbəbi ilk qəzəldə subyekt-atribut münasibətlərinin təqdiminə xidmət göstərən poetik strukturun, ifadə tərzinin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq bütün beytlərin ikinci misralarının izafət birləşmələri üzərində qurulmasıdır ki, bu da özlüyündə şeirin dilində müəyyən ağırlaşma yaratmışdır. Beytlərdə ilk misralarla müqayisədə ikinci misraların nisbətən qəlizliyi, onlarda alınma sözlərin çoxluğu (hərçənd ki, bunların da böyük əksəriyyəti dilimizdə əsrlərdən bəridir ki, vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır) da ilk növbədə bununla bağlıdır.

Digər tərəfdən, filologiyada çoxdan təsdiqlənmişdir ki, klassik poeziyada hər hansı bir şairin təsəvvüf ovqatlı şeiri ilə dünyəvi məhəbbətə həsr edilmiş mənzum əsəri arasında dil-üslub xüsusiyyətləri baxımından müəyyən fərqlər qeydə alınır. Hətta həmin nümunələr eyni vəzndə və janrdə yazılsa da. Ona görə də Həsənoğlunun sufyanə məhəbbəti əks etdirən “Apardı könlümü...” qəzəlinin dili dünyəvi eşqin tərənnümünün üstünlüyü ilə seçilən “Necəsən, gəl...” şeiri ilə müqayisədə bir qədər qəlizdir və bu hal təbii sayılmalıdır. Amma bütövlükdə bu qəzəllərin “arasında hər ikisinin eyni bir sənətkar yaradıcılığının bədii məhsulu olduğuna dəlalət edən bir daxili yaxınlıq, uyarlıq da özünü göstərir” (1, s.82-83). Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü Əbdüləzəl Dəmirçizadə Həsənoğlunun həmin iki qəzəlini müqayisə edərək yazırdı: “Bu iki qəzəlin eyni müəllif üslubu ilə bağlı olduğunu təsdiq edən aşağıdakı faktları da burada qeyd etməyi lazım bilirək: “Mən ölsəm” - “Bən ölicək”, Sənünlən içdigim badə - “Sənünlən xoş keçər çağum bənim”, “Həsənoğlu sana...sadiq bəndə” - “Bu Həsənoğlu sən bəndəndür”...Bu qəzəllərin hər ikisində Sən - Mən qarşılığı xüsusi üslubi mahiyyət daşıyır və eyni müəllifin ifadə üsulunu nümayiş etdirir. Məsələn: “Mən ölsəm, sən büti-şəngül...” - “Sən əritdün odlara yağum bənüm” (5, s.143). Professor Nizami Xudiyev də bu məqamlara diqqət yetirmişdir (10, s.41).

Ədəbiyyatşünaslığın gəldiyi aşağıdakı nəticə “Necəsən, gəl...” qəzəli haqqında çoxsaylı elmi təhlillərin yekun ifadəsi sayıla bilər: “Bu qəzəl ümumi-əhvali-ruhiyyəsi, lirik qəhrəmanın mənəvi aləminin ifadə tərzini baxımından “Apardı könlümü...” qəzəlinə çox yaxındır... Ona görə də şeirin Həsənoğluya aid olduğunu inamla söyləmək olar” (6, s.242).

Prof. N.Xudiyevin hesablamalarına görə, Həsənoğlunun ikinci qəzəlində Azərbaycan-türk mənşəli sözlər 83 faiz, alınmalar isə cəmi 17 faizdir (10, s.39). O da təsadüfi deyil ki, hər iki qəzəldə işlənmiş Azərbaycan-türk mənşəli sözlərin bir qismi daha qədim leksik vahidlərdir: *tutuşmayınca, bəliməz, qılır, qıla, irəyim* və s.

Akademik Tofiq Hacıyev İzzəddin Həsənoğlunun ilk iki qəzəlinin dilində işlənmiş alınma sözlər barədə yazırdı: “Ərəb-fars mənşəlilərin isə hamısı əsrimizin 30-cu illərinə qədər ədəbi dildə işlənmişdir. Bunlardan müasir dil üçün ancaq *əhmər, kuy, manənd, sağər, suziş, çəkər, canfəza, şahid* (gözəl) sözləri arxaikdir. Əcnəbi sözlərin çoxunun – *atəş, badə, bəndə* (müəyyən məna dəyişikliyi ilə), *büt, qiymət, dəftər, dua* (-çı), *əzəl, əsil, zaman, yar, mənə, məst, rəqib, rədd, sadiq, sirr, surət, sürahi, faş, xislət, xoş, həsrət, hüsn, can, cümlə, şəkər, şah, şirin* – sonralar və bu gün də xalqın gündəlik ünsiyyətində varlığı, bir tərəfdən, Həsənoğlu dövründə əcnəbi leksik qatın artıq müəyyənləşdiyini, digər tərəfdən, XIII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin xəlqi əsasda formalaşdığını göstərir” (12, s.140).

Türk alimləri Mehmet Fuad Köprülü, İsmayıl Hikmət, azərbaycanlı professorlardan Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Əkrəm Cəfər və başqaları orta əsr qaynaqlarına istinadən İzzəddin

Həsənoğlunun əruzla yanaşı, heca vəznində də şeirlər yazması ehtimalının güclü olduğunu vurğulamış, bu baxımdan Həsənoğlu türkülərinin vaxtı ilə geniş yayılması barədə mənbələrin məlumatlarına əsaslanmışlar. Həsənoğlunun “Necəsən, gəl...” qəzəli müəyyən axıcılığına görə məhz türküləri yada salır. Ədəbiyyatşünas Namiq Babayevin “Əruz” adlı irihəcmli məqaləsində Həsənoğlunun bu şeiri ilə onbirlik heca ölçüsü arasında müəyyən paralellər aparması da bu baxımdan xatırladıla bilər (**bax: 2, s.429**).

İzzəddin Həsənoğlu “Necəsən, gəl...” qəzəlində məzmunu uyğun bəhr seçmişdir. Şeir əruz vəzninin rəməl bəhrinin III növündə yazılmışdır, təfilələri belədir: **fAilAtün fAilAtün fAilün**.

Qəzəlin iki müxtəlif beytinə nəzər salaq:

fA	i	lA	tün	fA	i	lA	tün	fA	i	lün
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
NE	cə	sən	gəl	ey	yü	zÜ	A	ğum	bə	nüm
Sən	ə	rit	dün	od	la	rA	yA	ğum	bə	nüm
Hüs	ni	çin	dƏ	san	a	mA	nən	dol	ma	ya
Əs	li	yuc	A	gön	lü	al	çA	ğum	bə	nüm

fAilAtün təfiləsində ikinci heca qısa, qalanları uzundur. **fAilün** təfiləsində isə birinci və üçüncü hecalar uzun, ikinci isə qısa hecanı göstərir. Bütövlükdə rəməlin bu növündə yazılmış şeirlərdə əvvəldən axıradək misraların hər birində ikinci, altıncı və onuncu hecalar qısa, digərləri isə uzun olur. “Nümunə gətirilən ilk misrada bəhrin tələbinə uyğun olaraq 1-ci, 7-ci və 8-ci, ikinci misrada 7-ci və 8-ci, üçüncü misrada 4-cü və 7-ci, dördüncü misrada isə 4-cü və 8-ci hecaların sonundakı sait tələffüzdə uzadılır. Həmin hecalarda uzanan saitlər yuxarıdakı cədvəldə verilmiş təfilədə, eləcə də mətnə böyük hərflə və tünd şriflə göstərilmişdir. Cədvəldən görüldüyü kimi, bəhrin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq bəzi hecaların sonundakı samit ayrılır və sonrakı hecanın əvvəlinə birləşir. Məsələn, üçüncü misranın 8-ci hecasından, yəni “manənd” sözünün ikinci hecasındakı **-nənd** hissəciyindən **d** samitinin ayrılaraq sonrakı heca ilə birləşməsi bu qəbildəndir” (**8, s.82-83**).

İzzəddin Həsənoğlunun “Apardı könlümü...” şeiri kimi, “Necəsən, gəl...” qəzəli də yüksək ideya-bədii məziyyətləri ilə dəyər qazanmışdır. Seyfi Sarayı birinci qəzəli Misirdə Sədi Şirazidən etdiyi “Gülüstan” tərcüməsinin sonuna artırıb ona yazdığı nəzirəni də verdiyi kimi, Misir hökmdarı Sultan Qavri də özünün şeirlər divanına Həsənoğlunun “Necəsən, gəl...” qəzəlini və həmin şeirin təsiri ilə qələmə aldığı nəzirəni də daxil etmişdir. Misir hökmdarının türkcə şeirlər divanı haqqında geniş araşdırma aparmış (əsasən də dilçilik baxımından) türkiyəli tədqiqatçı Orhan Yavuz istinadən Sultan Kansu Qavrinin Həsənoğlunun “Necəsən, gəl...” qəzəlinə yazdığı, indiyədək bizim ədəbiyyatşünaslıqda söz açılmayan həmin nəzirəni tam halda veririk:

İy yüzi gül, gülşenü bağum benüm,
Zülfünün zinciridür bağum benüm.

Ol kadar ok urdı gamzen bagruma,
Yüregümde kalmadı yağum benüm.

Vasl-ı sinün Tur-ı Sinadur bana,
İy dil-aram oldı turagum benüm.

Sen gelürsen sinüme baş kaldurup
Ayaguna düşə topragum benüm.

Dilbera, bin hacc u umre sayaram
Senün-ile her geçen çağum benüm.

Şol kara halün gibi hahi degül
Yüregümde dayıma dagum benüm.

Görk içinde olmaya hüsnün gibi
Kadri yüce, gönli alçağum benüm.

Husreva, lutf eyle, rahm it Gavriye,
İy gözi nerkis, yüzi agum benüm.

(11, s.106-107)

Sultan Kansu Qavri də İzzəddin Həsənoğlu kimi, öz qəzəlini rəməl bəhrinin III növündə yazmışdır. Nəzərə alaq ki, Misirin şair hökmdarı azsaylı ustad sənətkarlara, o cümlədən böyük şairimiz İmadəddin Nəsimiyə nəzirə yazmışdı və sultanın bir sıra şeirləri də öz növbəsində bəzi nəzirələrin qələmə alınmasına rəvac vermişdi, o zaman aydınlaşar ki, Kansu Qavrinin Həsənoğlu şeirindən təsirlənməsi təsadüfi olmayıb, “Necəsən, gəl...” qəzəlinin yüksək dəyərində əsaslanır. Sultan Qavrinin nəzirəsində qafiyələrin çoxu Həsənoğlu şeirində işlənənlərdir. Məsələn: yağum, çağum, toprağum, ağum, alçağum, dağum...Hər iki nümunə arasındakı mövzu, ruh, qayə, duyum və deyim tərzinin yaxınlığı da aşkar nəzərə çarpır. Bu oxşarlıq bəzi beytlərdə daha qabarıqdır. Məsələn, Həsənoğlunun:

Hüsn içində sana manənd olmaya,
Əsli yuca, gönlü alçağum bənüm,-

beyti müqabilində Sultan Kansu Qavri aşağıdakı beyti işlətmişdir:

Görk içinde olmaya hüsnün gibi,
Kadri yüce, gönli alçağum benüm.

Bunlarla yanaşı, Kansu Qavrinin Həsənoğluya nəzirəsinin ümumən ideya-bədi mükəmməlliyə, bir sıra orijinal deyimlərə malik olduğunu da vurğulamaq gərəkdir. Bu baxımdan 2-ci, 3-cü, 5-ci beytlər xüsusən tədqirəlayıqdır.

Sultan Kansu Qavrinin haqqında danışılan qəzəldən söz açan türkiyəli tədqiqatçı Orhan Yavuz öz kitabında, çox güman ki, diqqətsizlik ucbatından mexaniki bir yanlışlığa da yol vermiş, səhifəaltı qeyddə Həsənoğlunun Qavri qəzəlinə nəzirə yazdığını bildirmişdir (11, s.105). “Halbuki təxminən 1440-cı ildə doğulan, 1516-cı ildə dünyasını dəyişən Misir məmlük sultanı Kansu Qavriyə ondan çox-çox əvvəllər yaşamış İzzəddin Həsənoğlu necə nəzirə yazsa bilərdi?” (8, s.85). Sultan Qavrinin divanında da əvvəl Həsənoğlu şeiri, sonra isə Qavrinin nəzirəsi verilmişdir. Təsadüfi deyil ki, digər türk ədəbiyyatşünasları birmənalı şəkildə haqlı olaraq məhz Sultan Qavrinin Həsənoğluya nəzirə yazmasını bildirmişlər: “Sultan Gavri, Hasanoğlu'nun “Niçesin, gel iy yüzi agum menüm, Sen eritdün odlara yagum menüm” beyti ilə başlayan şiirine, “İy yüzi gül Gülşen ü bâğum benüm, Zülfünün zinciridür bağum benüm” şeklinde başlayan gazelle cevab vermişdir” (9, s.163).

Həsənoğlunun “Necəsən, gəl...” qəzəli ilə bağlı bir maraqlı faktı da elmi ictimaiyyətimiz üçün gərəkliliyi biləcəyindən diqqətə çatdırmaq istərdik. Türkiyəli alim Ersen Ersoy 2013-cü ildə yayınlanmış “XIV-XVI. yüzyıllar arasında yazılmış bəzi şiirleri ihtiva eden bir mecmua ve İbn-i Ömerin şiirleri” məqaləsində Parisdə milli kitabxanada saxlanılan bir əlyazmada bir sıra şairlərin əsərləri ilə yanaşı, İ.Həsənoğlunun vaxtı ilə Barbara Fleminq tərəfindən aşkarlanmış qəzəlinə də rast gəldiyini nəzərə çatdırmışdır. E.Ersoyun yazdığına görə, Paris kitabxanasındakı əlyazmada qeydə alınan Həsənoğlu qəzəli B.Fleminq nüsxəsi ilə müqayisədə bir neçə beyt artıqdır (4).İnternetdə oxuduğumuz bu məlumatı dəqiqləşdirmək üçün tədqiqatçı Ersen Ersoyun e-mail ünvanını tapıb onunla əlaqə yaratdıq. Xahişimizə cavab olaraq Ersen bəy şairimiz Həsənoğlunun “Necəsən, gəl...” qəzəlinin Paris əlyazmasındakı variantını yazıb bizə göndərdi (*Ersen bəyə dərin təşəkkürümüzü bildiririk- H.H.*).

Həmin variantı sadəcə Azərbaycan orfoqrafiyasına uyğunlaşdırmaqla burada ilk dəfə diqqətə çatdırırıq:

Səfa gəldün, ay yüzi ağum bənüm,
Sən əritdün yürəgüm yağın bənüm .

And içəm kim, səndən artuq sevməyəm,
Sənün ilə xoş keçər çağum bənüm.

Hüsn içində hiç manəndün olmaya,
Əsli yüca, gönli alçağum bənüm .

Al əlümi, irəyüm maksuduma ,
Yoxsa dağlar əridür ahum bənüm.

Ay toğıcak aləmə şölə verür,
Karanuda şəmü, həm çırağum bənüm.

Verr başunı, vermə sirrini kimsəyə ,
Şöylə təlim etdi ustadum bənüm.

Bən ölicək yar yolına kon bəni,
Baxa dursun yara toprağum bənüm.

Toprağumdan nə ki, bitərsə bənüm,
Zari kıla cümlə yaprağum bənüm.

Tâ ölincə eşqini eltəm başa,
Gər Hasanoğlu durur adum bənüm.

Bu variantda da qəzəl doqquz beytdən ibarətdir. Amma 5-ci və 6-cı beytlər B.Flemminq nüsxəsindən tamamilə fərqlidir. Həmin beytlərə diqqət yetirək:

Barbara Flemminq variantında:

Sən rəqibə sirrini faş eylədün,
Anun ilə oldu şiltağum bənim.

Qışladum qapunda itlərin ilə,
Oldu kuyin uşda yaylağum bənüm

Ersen Ersoy variantında:

Ay toğıcak aləmə şölə verür,
Karanuda şəmü, həm çırağum bənüm.

Verr başunı, vermə sirrini kimsəyə ,
Şöylə təlim etdi ustadum bənüm.

Bu iki variantın fərqli beytləri arasında da duyum və deyim tərzii, dil-üslub xüsusiyyətləri tamamilə eynidir. Bəlkə də, bu fərqli beytlər vaxtı ilə qəzəlin tərkib hissəsi olub. Maraqlıdır ki, həmin beytlər arasında məntiqi bağlılıq da nəzərə çarpır. Məsələn, B.Flemminq nüsxəsindəki 5-ci beytdə aşiq sirrini rəqibə faş etdiyinə görə gözəldən gileylənir. E.Ersoy variantındakı 6-cı beytdə isə aşiq sanki bunun davamı kimi ustadının nəsihətini xatırladır: lazım gəlsə, başını da ver, yəni canından da keç, amma kimsəyə sirrini vermə.

Variantların məqtə (son) beytləri də, demək olar ki, fərqlidir. Amma onların hər ikisində Həsənoğlu eşqdəki sədaqətindən söz açır. Digər beytlər əsasən eyni olsa da, bəzi kiçik fərqlər nəzərə

çarpmaqdadır. Bəlkə də, bu, katib xətasıdır. Yaxud da dildən-dilə keçib yayılan qəzəlin uğradığı dəyişiklikdir. Xatırladaq ki, orta çağlarda qəzəllər həm də əzbərlənir, şifahi şəkildə yayılır, musiqi məclislərində də oxunur, bütün bunların gedişatı boyunca bəzən dəyişikliklərə də məruz qalırdı. Ehtimal etmək olar ki, Həsənoğlu qəzəlini Parisdə aşkarlanmış cümgdə yazıya alan şəxs belə dəyişikliyə uğramış variantı əsaslanmışdır...

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 6 cildə, 3-cü cild. Bakı, Elm, 2009
2. Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi poetikası, II kitab. Bakı, Elm, 2006
3. Barbara Flemming. Sultan Gavri Divanında Bilinmeyen Şiirler. / I. Turk Dili Bilimsel Kurultayına Sunulan Bildiriler (27-29 Eylül 1972), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1975, s.331-341
4. Ersen Ersoy. XIV-XVI. yüzyıllar arasında yazılmış bazı şiirleri ihtiva eden bir mecmua ve İbn-i Ömerin şiirleri/ Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/1 Winter 2013, p.249-266, ANKARA TURKEY). turkishstudies.net/DergiPdfDetay.aspx?ID=4375
5. Əbdüləzəl Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, birinci hissə, Bakı: Maarif, 1979
6. Əlyar Səfərli, Xəlil Yusifli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, Ozan, 2008
7. Fərhad Zeynalov. Həsənoğlunun azərbaycanca yeni şeiri. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, Bakı, 25 noyabr 1972, №48 (1706)
8. Hüseyn Həşimli. İzzəddin Həsənoğlunun ədəbi irsi. Bakı, Elm və təhsil, 2016, 136 s.
9. Kemal Yavuz, Mustafa Canpolat, İsmet Şanlı. XIV-XV yüzyıllar türk edebiyatı, 2. Baskı. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi web-ofset tesisleri, 2013; <https://dilveedebiyat.files.wordpress.com/.../xiv-xv-yc3bczyillar-tc3bcrkedebiyati.pdf>
10. Nizami Xudiyev. XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, ADPU mətbəəsi, 1992
11. Orhan Yavuz. Kansu Gavri'nin Türkçe Dîvânı (metin-inceleme-tıpkı basım). Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Yayını: 2. Konya: Selçuk Üniversitesi Basım Evi, 2002
12. Tofiq Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, birinci hissə. Bakı, Elm, 2012
13. Yaqub Babayev. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIII-XVIII əsrlər). Bakı, Elm və təhsil, 2014

ABSTRACT

Huseyn Hashimli

About works of Izzeddin Hasanoglu

Izzeddin Hasanoglu (XIII c.) takes an important place in the history of Azerbaijan literature. His poetry is rich with deep humanistic senses and qualities.

The article has been dedicated to the a ghazal of Izzeddin Hasanoglu. There are have been telis opinions about his poetic style and on the examples of verse are exposed main features of his poetry. There have been analysed characteristic works, written under the influence of Hasanoglu, their idealogical-literary features have been clarified.

РЕЗЮМЕ

Гусейн Гашимли

Об одной газели Иззеддина Гасаноглы

Иззеддин Гасаноглы (XIII в.) занимает значительное место в истории азербайджанской литературы. Его поэзия пронизана гуманизмом, глубокими чувствами. В статье анализируется одна газель Иззеддина Гасаноглы, выявляются его идейно-художественные особенности. Здесь высказываются мнения о поэтическом стиле поэта, а также выявляются главные особенности его поэзии на стихотворных примерах.

В статье также анализируются характерные поэтические произведения, написанные под влиянием этой газели Иззеддина Гасаноглы, выявляются их основные особенности.

NDU-nun Elmi Şurasının 23 sentyabr 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 01).

NƏZAKƏT İSMAYILOVA

*Naxçıvan Dövlət Universiteti**Email: nezaket.ismayilova@yahoo.com*

UOT: 82-053.2

TOFIQ MÜTƏLLİBOVUN UŞAQ ƏSƏRLƏRİNİN İDEYA-BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

*Açar sözlər: şeir, yaradıcılıq, uşaq, ədəbiyyat, pyes**Keywords: poetry, art, kids, literature, plays**Ключевые слова: поэзия, искусство, дети, литература, пьесы*

Bu elmi məqalədə T.Mütəllibovun uşaqlarla bağlı yazılmış əsərləri araşdırılaraq təhlil olunmuşdur. Şeirlə yaradıcılığa başlayan T.Mütəllibovun poeziyası zəngin olduğu qədər də yadda qalandır. Uşaqların sevə-sevə oxuduğu və çox sevdiyi şairlərdəndir. O, həm poeziya həm də dramaturgiya sahəsində qələmini sınamış, uğurlu nəticələr əldə etmişdir. O dünya xalqları ədəbiyyatından etdiyi bədii tərcümələr ilə də diqqəti cəlb edir.

T.Mütəllibovun yaradıcılığı bir sıra bəstəkarların da marağına səbəb olduğundan şeirlərinə onlarla mahnılar bəstələnmişdir. Onun ürəyə yatan şeirlərinin başlıca mövzusu təbiət aləmidir.

T.Mütəllibovun həm şeir, həm poema, həm də dramaturgiya yaradıcılığı Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafında özünəməxsus yerlərdən birini tutur.

Tofiq Mütəllibim oğlu Mütəllibov Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının zəngiləşməsində, formalaşmasında inkişaf istiqamətində dəyərli töhfələrini vermişdir. O, həm şeir, həm poema, həm də dramaturji yaradıcılığı ilə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında özünəməxsus yerlərdən birini tutur.

1929-cu ildə Naxçıvan şəhərində anadan olmuş, ilk təhsilində orada almışdır. Hələ orta məktəbdə oxuyarkən şeir yazmaq vürğünü olmuş səkkizinci sinifdə oxuyarkən yazdığı “Zəfər” adlı ilk şeiri respublika müsabiqəsində ikinci yerə layiq görülmüş və mükafatlandırılmışdır. Həm də bu şeir “Azərbaycan pioneri” qəzetində dərc olunmuşdur.

1958-ci ildə orta məktəbi bitirib Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinə daxil olmuş və oranı müvəffəqiyyətlə bitirmişdir. Bu illərdə onun “Bəxtəvər uşaqlar” (1953), “Bağçada yolka” (1957), tələbəlik illərində isə “İşıq” (1959), “Görüş” (1960), adlı şeir kitabları çap olunmuşdur.

Universiteti bitirdikdən sonra ilk əmək fəaliyyətinə jurnalist kimi başlayan şair demək olar ki, ədəbi yaradıcılığını fasiləsiz davam etdirmişdir.

O “Pioner” jurnalında məsul katib, Azərbaycan Radio və Televiziya verilişləri komitəsində müxtəlif vəzifələrdə çalışmışdır. “Azərbaycan gəncləri” qəzetində ədəbiyyat, incəsənət və mədəniyyət şöbəsinin müdiri vəzifəsində işləmişdir. Onun 150-dən artıq şeirinə mahnı bəstələnmişdir. Hələ də uşaqların həvəslə sevə-sevə oxuduqları “Cücələrim” şeirinə bəstəkar Q.Hüseynlinin musiqi bəstələdiyi mahnı dünya dillərinə tərcümə olunmuşdur.

Uşaq ədəbiyyatı uşaq şüuruna nitqlər yolu ilə deyil, “uşaq qəlbini təbiətə və insana məftun etmək yolu ilə getməlidir” (4, səh.39).

Böyük sənətkarın irəli sürdüyü bu məqsədə çatmaqla (“uşaq qəlbini təbiətə” “məftun etmək”) vokativ sözlərin müstəsna əhəmiyyəti vardır.

İsimlərin müvəqqəti vokativ (xitab vəzifəsində) fellərin isə əmr formasında işlədilməsi uşaq dünyasına məxsus emosionallıq ilə əlaqədardır. Sanki uşaq dilində və eləcə də uşaq şeirində sözlər daha artıq emotiv funksiya kəsb edir. Bu baxımdan Tofiq Mütəllibovun məşhur “Cücələrim” şeiri maraqlıdır. Beləki, vokativ sözlərin çox mühüm bir qismi digər canlılara, hətta nitqləndirilmiş əşyalara müraciət üçün formalaşmış olur və bunlar uşaq şeirində qüvvətli bədii ifadə vasitələrindən biri kimi çıxış edir. “Cücələrim” sözü müvəqqəti vokativləşmiş sözlərdəndir. Burada cip-cip vahidi isə yalnız vokativ funksiyaya malik vahiddir, deməli, sabit vokativ sözdür. Beləliklə, sabit və müvəqqəti vokativ vahidlərin yanaşı gəlib, eyni obyektə aid edilməsi xitab-müraciətin emosionallığını şiddətləndirmiş olur:

*Cip-cip cücələrim**Cip-cip, cib-cib cücələrim**Gözləyirəm, tez gəliniz*

*Göy çəməndə dincəliniz,
Ay qəşəng cücələrim*

Tofiq Mütəllibov uşaqların sevə-sevə oxuduğu və çox sevdiyi şairlərdəndir. Çünki onun yaratdığı yadda qalanı nəğmələr həm də xalq arasında şöhrətlənmişdir. Onun “Kəkliklər oxuyanda” (1965), “Gözəllikdən doymur ürək” “Danışan qayalar” (1973), 1975), “Mənim əzizlərim” (1979), “Vüqarın nəğmələri” (1987), “Durnaların qanadında” (1992) və sair şeir kitabları çap olunmuş uşaqların böyük sevgisini qazanmışdır.

Tofiq Mütəllibov dramaturgiya sahəsində də qələmini sınıamışdır. Onun uşaqlar üçün yazdığı “Meşə nağılı”, “Danışan qayalar” adlı pyesləri Abdulla Şaiq adına Azərbaycan Dövlət Kukla teatrında “Cücələrim” adlı alleqorik pyesi isə Azərbaycan Dövlət Gənc Tamaşaçılar teatrında tamaşaya qoyulmuşdur.

Tofiq Mütəllibov dünya xalqları ədəbiyyatından etdiyi bədii tərcümələri ilə də diqqəti cəlb edir (5). Türkmən şairi Berdinəzər Xudaynəzərovdan, özbək şairəsi Zülfiyadən rus şairi Mixail Dudindən, Pyotr Kolsovdan, gürcü şairi Xuta Berulovadan və sair sənətkarlardan Azərbaycan dilinə etdiyi əsərlər öz poetikliyi və orijinallığı ilə seçilir.

Tofiq Mütəllibovun yaradıcılığı zəngin olduğu kimi şeirlərində yadda qalan, axıcı, səlis, rəvan və ürəyə yatan Azərbaycanın tanınmış bəstəkarlarından Fikrət Əmirov “Odlar ölkəsi ” şeirinə, Arif Məlikov “Gözəlliklər məskəni” şeirinə, Ş.Axundova “Gözlərinə toxundu” şeirlərinə, N.Məmmədov “Analar” şeirinə, Ə.Tağıyev “Mənim əzizlərim”, T.Bakıxanov “Abşeron bağlarında”, “Yaylaqların mahnısı” və sair mahnılarına musiqi bəstələmişlər. Demək olar ki, hələ də bu günə kimi onun şeirlərinə yazılmış mahnılar tanınmış müğənillərin repertuarlarında yaşamaqdadır.

Tofiq Mütəllibov ilk yaradıcılığa şeirlə gəlmiş, sonrakı əsərləri də uğurlu olmuşdur. Onun uşaqlar üçün yazdığı şeirlər öz emosionallığı və siqləti ilə seçilir. Hamı üçün maraq doğuran şən və qaynar həyat, əyləncə və oyunları, arzu və istəkləri və nəhayət, uşaq psixologiyasının orijinal təsvirinə rast gəlirik. Onun şeirlərində sözcükdən quru sxematik didaktikadan uzaq olan ayrı-ayrı poetik nümunələrdə kövrək uşaq düşüncələrinin hissələrinin və fəaliyyətinin üzvü vəhdətini görürük. Məsələn “İsti yuva” şeirində ana ilə bala arasında sual və cavab şəklində verilmiş parçaya baxaq.

*-Ata quşlar üşümür
Bu şaxtalı havada?
-Ay qızım gizlənilblər
Onlar isti yuvada.*

Uşaqlarda maraq doğuran suallara böyüklər tərəfindən düzgün izah verilməlidir. Bu uşağın gələcək həyatında inkişaf və formalaşmasında öz təsirini göstərir. Suala düzgün cavab alan uşaq başlayır düşünməyə...

*Daha sual vermədi
Atasına sayalı
Öz isti evlərinə
Qanadlandı xəyalı*

Şairin epik şeirlərində yaratdığı uşaq obrazları müxtəlif xarakter və psixologiyaya, həyatı dərk etmə imkanlarına görə bir-birlərindən fərqlənir. “Az olsun yaxşı olsun”, “Bahar gəlibdir”, “Çiçək dostları”, “Məstan”, “Hacıleylək”, “Çıxart dilini” və s. şair əsərlərində bunları görmək mümkün olur. Bu şeirlərdə uşaqların maraq dünyası müşahidə olunur, onları sadələşdirib uşaq ruhuna uyğun qələmə alır (2, səh. 42). Təsvir olunan təbiət hadisələri: İldırım, şimşəkli anlarda, günəşli sakit günlərdə uşaq təxəyyülünə məxsus cizgilərlə verilir.

Tofiq Mütəllibovun poeziyası mövzu rəngarəngliyi baxımından daha çox diqqəti cəlb edir. Onun ürəyəyatan uşaq şeirlərini başlıca mövzu təbiət aləmidir. Kiçik yaşlı uşaqları təbiət sirlərindən xəbərdarlıq etmək, onların dünyagörüşünü genişləndirmək, hazırcavab öyrətmək T.Mütəllibov şeirlərində bu sahə məharətlə göstərmişdir. Bunlardan “Nə gözəlsən”, “Sönməyəcək tonqal”, “Qalacaq bu cığır”, “Qızıl payız”, “Ana torpaq”, “Ömrümüzün zirvəsi”, “Bu torpağın məhəbbəti”, “Nağıllı təbiət”, “Gözəldir” və sair şeirlə ana təbiətin rəngarəng möcüzələri, bitkilər və heyvanlar aləmi sənətkar qələmi ilə tərənnüm olunmuş, sənətkarlıqla seçilmiş, məcazlar lirik obrazlılığın daha da zövqləndirilir. “Nə gözəlsən”

*Meşə, vüqarlı meşə,
Sinəsi qarlı meşə.
Öyünürsən barınla,
Uca ağaclarınla,*

*İldırımlar çaxsa da,
Coşğun sellər axsa da
Dəli külək əssə də,
Qılınc kimi kəssə də,
Ağacların əyilməz-
Şah vüqarın əyilməz.
Palıdlar qəhrəman tək...
Neylər, ildırım şimşək.*

Uşaq poeziyasında müqayisənin əsasını əşya, hadisə, hərəkət əlamət və keyfiyyətin qarşılaşdırılması nəticəsində yaranan assosiativ təsəvvür təşkil edir. Bu predmetin səciyyəvi xüsusiyyətinin digər bir predmet üzərinə köçürülməsi nəticəsində həmin predmet üçün bu yeni xüsusiyyət qeyri-adi mahiyyət kəsb edir ki, bunun sayəsində oxucunun təsəvvüründə assosiasiya nəticəsində bir konkretlik və deməli, bədii obraz yaradılmış olur.

*Vətən anataək
Bəsləyir bizi
Daha xoş günə
Səsləyir bizi*

Bu şeir parçasında “Vətən” məfhumunu uşaqlar üçün ən sevimli, ən nəcib və ən pak duyğuların ifadəsi olan ən çox konkret mahiyyətdə olan “ana” soru ilə müqayisə edilmişdir. Nəticədə vətən haqqında yaranan təsəvvür konkret səciyyə kəsb etmiş, həmin sözün mənası haqqında uşaqlarda təsəvvürün genişlənməsi və əyaniləşməsi mümkün olmuşdur.

Müqayisənin uşaq şeirində əhəmiyyəti qarşılaşdırılan əşya və hadisələr haqqında təsəvvür yaratmaq ilə bitmir, eyni zamanda müqayisə prosesində əşya və hadisələrin əsas əlamətləri də əks olunur. Göstərilən şeir parçasında ana və vətən məfhumlarında olan emosional xüsusiyyətlər əyaniləşdirilmiş və dəqiqləşdirilmişdir.

Tofiq Mütəllibovun yaradıcılıq sahəsi geniş və çox şaxəlidir (3, s. 330). Onun müxtəlif illərdə çap etdiyi “Bəxtəvər uşaqlar”, “Bağçada yolka”, “Işıq”, “Ləpələrin nəğməsi”, “Kəklilər oxuyanda”, kitablarındakı şeirləri kiçik yaşlı oxucular arasında geniş yayılmışdır. “Anam işdən gələndə” şeirlərində yazır:

*Bəzəmişəm otağı,-
Hər yan gözəl, tər-təmiz.
Stol üstə salınır
Yaraşığı süfrəmiz.
Güldanların içinə
Çiçək düzüm rəngarəng.
Anam işdən gələcək
Anam işdən gələcək!
Anam yorulmuş indi,
İşləyibdir səhərdən.
Qoy dincini alsın o,
Böyük qızam axı mən.
Hazır görəcək süfrəni
Sevinəcək güləcək,
Anam işdən gələcək
Anam işdən gələcək*

Tofiq Mütəllibovun vətən mövzulu şeirlərində çoxdur. Vətənimizin ucsuz-bucaqsız torpaqları, onun zəngin təbiəti və bol sərvəti həm lirik şeirlərində, həm də nəğmələrində vəsf olunur. Onun qələmə aldığı “Ömrümüzün zirvəsi”, “Gəlsin vətənimə”, “Qobustan”, “Gəncənin çinari”, “Bakımıza nəğmə qoş”, “Göygöl”, “Bura vətəndir” və s. poetik gücə malik olan şeirlərimizdə doğma vətənin əzəmətini qələmə alan şair ümumiləşdirmə yolu ilə mövzunu ustalıqla təsvir etmiş, oxucunun həyat eşqini, ana torpağa məhəbbətini yüksəltmişdir (6, səh. 46).

“Bura vətəndir!” şeirində şair elə incə məcazi təsvirlərdən istifadə edir ki, gözlərimiz qarşısında sanki bir tablo canlanır.

*Qumu, çınqılı,
Daşı qızıldan.
Göllərin üzük
Qası qızıldan.*

*Zümrüd baharı
Qışı qızıldan
Elə bil torpaq
Günəşə təndir
Bura Vətəndir.*

T.Mütəllibov uşaq şeirlərinin mövzunu həyatımızın müxtəlif sahələrindən almışdır. Göründüyü kimi, bu şeirdə uşaqların vacib arzuları, ictimai faydalı işlərə həvəsi, ölkəmizə bəslədikləri məhəbbəti onun təbii sərvəti yaşıllıq və gözəlliklərini qorumaq eşqi ifadə olunmuşdur.

“Kəpəz necə də gözəldir”, “Qızıl torpaq kimi” şeirləri öz bədii dəyəri silqəti ilə seçilir. Aydınır ki, uşaqlarda saf nəcib duyğular oyatmaqda ətraf mühit haqqında onların biliklərini zənginləşdirmək təbiət gözəlliklərini öyrətmək fikirləri əhəmiyyətli və misilsizdir. Təbiətin yaratdığı can verdiyi güllər çiçəklər kiçik yaşlı uşaqlara tanışdır, onlarda bu aləmə maraqla oyatmağa çalışmışdır.

Şairin “Qızılgülün nağılı” şeiri müasir mövzuda qələmə alınsada burada folklor motivləri açıq şəkildə özünü biruzə verir. Gözəl ətrə malik olan qızılgülün poetik təsviri şairin qələmində daha tərəvətli və ətri ilə təsvir olunur.

“Qızılgülün nağılı” şeirindən bu parçaya diqqət edək.

*Güllər dəstəbə-dəstə,
Güllər laçəkbaləçək...
Sanki dilə gəlirlər:
-Görəsən kim dərəcə?
Elə bil düşüb Vüqar
Qızılgül dənizinə
Zümrüd kolları toxumu
Əllərinə, dizinə.
Ətirlənib bu yerin
Dağı, daşı, meşəsi...
Elə bil təbiətin
Sınıb ətir şüşəsi*

Bu şeirdə təbiətin ecazkar gözəlliyi sonsuz məhəbbətlə tərənnüm olunur.

Şairin yaradıcılığında uşaqların sirli dünyasının poetik təsviri daha geniş yer tutur. Bu şeirlərdə yenidən dünya gerçəkliyini dərk etmək istəyində olan, bəzən isə bu gerçəkliyi özü bildiyi kimi başa düşən və bu haqda fikir söyləyən qəhrəmanlara rast gəlirik. Bunlardan “Anam işdən gələcək”, “Çinarə qorxmur daha”, “Gülşən şəkərsən” müxtəlif xarakterə və anlam səviyyəsinə malik olan uşaqların həyatından bəhs olunur. “Anamın sözləri” şeirində və bir uşağın başqa bir yerdən çiçəklər yığılıb anasına verməsi və bu işin yanlış olduğu uşağa başa salınır (7, səh. 89).

Bu şeirdə əsasən uşağın tutduğu mövcud ədəb qaydalarına əməl etməməsi, ananın haqlı iradə uşağı düşünməyə bir də belə səhvə yol verməyə səsləyir.

Tofiq Mütəllibov kiçik yaşlılar üçün bir sıra maraqlı poemalar yazmışdır. “Ceyhun”, “Arzusu dağdan uca”, “Yaxşılığa yamanlıq”, “Tez yudu əl-üzünü”, “Sədrəddin” poemalarında şair müxtəlif uşaq obrazları yaratmışdır.

Milli qəhrəman, jurnalist Salatın Əsgərovanın oğlu Ceyhuna həsr etdiyi eyni Ceyhun adlı poemada anasını vaxtsız itirmiş uşağın anasını keçirdiyi günləri, duyğu və hisslərini poetik misralara təsvir etmişdir. Salatının qəhrəmanlıq sənəməsi övlad üçün fəxr duyulacaq bir hissdır. Ceyhunun gələcək həyatını nikbin notla tamamlayır.

Şairin “Sədrəddin” adlı poeması fədakar bir məktəblinin göstərdiyi qəhrəmanlığa həsr edilmişdir. Daşqın zamanı suda boğulan uşağı xilas edən Sədrəddin obrazı şairin qələminin qüdrəti ilə daha canlı nəzərə çarpır. Öz həyatını təhlükədə qoyan bir bəşər övladını çəşmiş, burulqanlı qəzəbli çayın pəncəsindən xilas etməyə çalışan Sədrəddin göstərdiyi şücaət balaca oxucuları düşündürür, onu əzəmətli, qəhrəmanlığı həyat ideallarına sədaqəti üçün dərin iftixar hissi keçirirlər.

“Yaxşılığa yamanlıq” poeması hind nağılı əsasında qələmə almışdır. Bu əsərdə əsasən yaxşılıqla yamanlıq qarşılaşdırılaraq müdafiə edilir. Hətta belə bir mövzuya “Kəlilə və Dimnə” əsərində də rast gəlirik.

“Kəlilə və Dimnə” əsərində ovçu və ilandır, “Yaxşılığa yamanlıq” əsərində isə qoca ilə pələng göstərilir. Ovçuların əlindən canını qurtarıb qocaya dil tökərək un kəsəsinə girib gizlənən pələng qorxu qurtardıqdan sonra kəsədən çıxıb yırtıcılıq xüsusiyyətindəki xislətinə sadıq qalır.

Qocanı bu çətinlikdən bir tülkü azad edir. bu da kiçik yaşlı uşaqların yaxşılıq və pislik kimi xüsusiyyəti təhlil etmək və düzgün nəticə çıxarmaq fikrinə gətirir.

Tofiq Mütəllibovun "Arzusu dağdan uca" poemasında əsasən üç uşaq haqqında danışılır onların xarakterik xüsusiyyətləri göstərilir. Zirvəyə qalxmaq üçünündə arzudur. Lakin biri daha inamlıdır. O İlqardır. Səhər və Xankişidə cəhd etsələrdə qorxaqlıqları, inamsızlıqları onları yüksəyə qalxmaq arzularına qalib gəlir. Lakin İlqar onları arxada qoyaraq yüksək zirvəni fəth edir. Bu da kiçik yaşlı uşaqlarda özünə inam artırır qorxmaz və şücaətli olmağa səsləyir.

"Tez yudu əl-üzünü" poemasında Tofiq Mütəllibov tənəbəl və pinti uşaqlardan bəhs edir. Qorxmaz sudan qorxur deyə əl-üzünü yumur. Bu uşağın pintliliyini göstərməklə müəllif əsasən məsələni daha qabarıq şəkildə yəni təmizliyin insan üçün necə önəmli olduğunu söyləyir. Tofiq Mütəllibovun həm şeir, həm poema həm də dramaturji yaradıcılığı Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafında özünəməxsus yerlərdən birini tutur. Poetik və obrazlıq baxımından yüksəkdə dayanan şairin yaradıcılıq ustalığı sənətkarlıq məharəti onun əsərlərinin uzun ömürlülüyünə zəmanət verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıyev A. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 2004
2. Xəlil Z. Uşaq ədəbiyyatı (rus dilində). Moskva, 1987
3. Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı Ali məktəb üçün dərslik. Bakı, Bakı universiteti nəşriyyatı, 2007
4. Vurğun S. Böyük sənət uğrunda. Bakı, 1970
5. Yusifoğlu R. Ömrün işli xatirəsi. Ədəbiyyatı qəzeti 28 oktyabr 2011-ci il
6. Yusifoğlu R., uşaq ədəbiyyatı, Bakı, 2006
7. Zahid Xəlil, Fuzuli Ələsgərli. Uşaq ədəbiyyatı Ali və otra ixtisas məktəbləri üçün dərslik. ADPU-nun nəşriyyatı, 2007, səh. 490

РЕЗЮМЕ

Назакят Исмаилова

Идейно –художественная характеристика детских произведений Тофига Муталлибова

В этой статье Т.Муталлибова были изучены и проанализированы произведения Т.Муталлибова, написанные для детей . Творчество Т.Муталлибова, начался с поэзии, богата и незабываема. Он поэт произведения которого дети читают с удовольствием и очень любят Т.Муталлибов испытал свое перо и в поэзии и в драматургии и, добился успешных результатов. Он также привлекает внимание своими переводами из литературы других народов.

Творчество Т.Муталлибова привлекало и ряд композиторов и на его стихи были сочинены десятки песни. Основная тема его приятных стиховмир природы.

Творчество Т.Муталлибова и в поэзии, и в поэме, также в драматургии занимает одно из особых мест в развитии Азербайджанской детской литературы.

ABSTRACT

Nazakat Ismayilova

Tofiq Mutalibov children's works ideological and artistic features

It works by examining the scientific article written Tofiq Mutalibov children were analyzed. The poetry is rich in poetry as well as the creative mind of starting Tofiq Mutalibov rest. Children gladly read and loved poets. He tried to pen in the field of poetry and drama, has achieved successful results. He is also the artistic interpretation of the nations of the world literature attracts attention.

Since it is in the interest of a number of art Tofiq Mutalibov composers wrote songs for dozens of poems. The main theme of his poetry lies in the heart of the realm of nature.

Tofiq Mutalibov the poem, and the poem, drama and children's literature in the development of creativity is one of a kind.

NDU-nun Elmi Şurasının 23 sentyabr 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor H.Həşimli*

İMAN CƏFƏROV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 82

AKADEMİK İSA HƏBİBBƏYLİNİN NAXÇIVAN SEVGİSİNDƏ HÜDUDSUZLUĞUN MONUMENTAL TƏSDİQİ

Açar sözlər: *Nuhçıxan, kitab tarixi, yeni hadisə, akademik, Qərb, təsdiqləmə*

Key words: *Nuhchikhan, book history, new event, academician, Western confirmation*

Ключевые слова: *Нухчыхан, истории книгоиздания, важным событием, академика, Запад, подтверждения*

Artıq qloballaşan və qloballaşdıqca balacalaşan planetimizdə, həmçinin informasiya bolluğundan əziyyət çəkdiyimiz zaman daxilində ədəbi-elmi təfəkkürün diqqəti bütünlüklə ictimai fikir tariximizdə özünəməxsus yer tutacaq monumental bir fakta yönəlmişdir. Dünya elmi, siyasəti və mədəniyyətinə böyük dahilər bəxş etmiş Azərbaycanda, eləcə də Şərqi bu qədim qapısında– Naxçıvan adlı günortacda yaşayıb yaradan ziyalılara forma və məzmun cəhətdən möhtəşəmliyi ilə seçilən bir kitab təqdim edilmişdir: Akademik İsa Həbibbəylinin “Nuhçıxandan Naxçıvana” kitabı. Bəri başdan vurğulayaq ki, 845 səhifəlik kitabın hər bir səhifəsi bütün ömrünü ulu Öndər Heydər Əliyev ideyalarına sədaqətdə və elmə xidmətdə keçirən bir zəka sahibinin doğma Naxçıvana sonsuz məhəbbətini ifadə etməkdədir. Digər tərəfdən akademik İsa Həbibbəylinin bu kitabı yalnız Vətən sevgisinin ifadəsi demək deyil, eyni zamanda Naxçıvana torpaq iddialarından heç vaxt əl çəkməyən mənfur ermənilərə qarşı yeni bir alınmaz səngərlə çıxış etmək deməkdir. Bəli, “Nuhçıxandan Naxçıvana” kitabı qəti şəkildə təsdiqləyir ki, yaradıcılıqda özünə qarşı son dərəcədə tələbkar olan akademik İsa Həbibbəyli ömrünün mənasında Vətənə məhəbbət dayanıb.

Obrazlı şəkildə “Nuhçıxandan Naxçıvana” kitabını Azərbaycan kitab tarixində yeni bir sevgi planeti də adlandırmaq mümkündür və bu planetin nüvəsində Naxçıvan adlı qədim bir Oğuz yurdu dayanır. Fikrimizcə, 11 ümumi başlıqla fəsilənən və 85 istiqamət üzrə elmi-publisistik və ədəbi təhlilləri özündə birləşdirən kitabın “Nuhçıxandan Naxçıvana” adlandırılması vahid bir harmoniyanın ən doğru ifadəsidir. Daha önəmlisi isə kitabı oxuyan hər kəsin bu harmoniyada özünə yer tapmasıdır. Çünki akademik İsa Həbibbəylinin bu yeni kitabında Naxçıvanın simasında insanlığın tarixindən söz açılır, çox doğru olaraq bu qədim torpaq dünya tufanından sonra ilk insan məskəni kimi səciyyələndirilir. Düşündürücüdür ki, kitabın “Nuhdabandan başlanan tarix” adlı ilk bölümü alimin məhz son illərdə gəldiyi elmi qənaətləri ifadə etməkdədir, başqa sözlə, Naxçıvan tarixinə elmin Qarıcıq zirvəsindən baxmaq deməkdir. Və daha önəmlisi isə böyük alim doğma yurdunun başlanğıc tarixini öyrənməkdə nə qədim mənbələrin verdiyi məlumatlarla kifayətlənmiş, nə də sadəcə sentimental səyahət yolunu seçmişdir. Akademik İsa Həbibbəylinin inandırma üsulu daha sadə və daha etibarlıdır: Qədim mənbələrə istinad, çağdaş araşdırmaçıların fikirləri, folklorun söylədikləri və yurdun bir coğrafi yaddaşa çevrilərək təsdiqlədikləri.

Akademik İsa Həbibbəylinin “Nuhçıxandan Naxçıvana” adlı bu yeni kitabı quruluş etibarilə də Azərbaycan kitab tarixinə yenilik gətirməsi ilə diqqəti cəlb edir. Əslində kitabdakı “Nuhçıxandan Naxçıvana: tarix və müasirlik” adlı ilk başlıq “Ön söz” xarakteri daşıyır. Lakin digər proloqlardan fərqli olaraq bu “Ön söz”ün özü də 3 hissədən ibarətdir. Birinci hissə “Nuhdabandan başlanan tarix”, ikinci hissə “Şərqi ağırlıqlı Qərb yönü diyar”, üçüncü hissə “Yeniləşən Naxçıvan” adlanır. Təkcə bu üç hissə ilə tanışlıq nəticəsində oxucu qətiyyətlə bu qərara gəlir ki, Naxçıvan qədim bir türk yurdu olmaqla bərabər, insanlığın tarixində mühüm yer tutan, zaman-zaman Avropa və Asiya qitəsində gedən proseslərə humanizm baxımından müdaxilə edən, Şərqi və Qərb dəyərləri nəzərə alınmaqla milli dəyərlərin qorunub saxlanılmasında xüsusi çəkiyə malik müqəddəs torpaqdır. Fikrimizcə, kitabın “Ön söz”ünün məhz üç hissədən ibarət olması və həmin üç hissə daxilində Naxçıvanın qədim keçmişinin, dünəni və bu gününün təkzibedilməz faktlarla dəyərləndirilməsi təsadüfi deyil. Əslində forma və məzmununda yeniliyi ilə səciyyələnən belə bir başlanğıc kitabda bütün sonrakı fəsilərə keçidi təmin etməkdədir.

“Nuhçıxandan Naxçıvana” kitabının ilk fəslə “Dövlətçilik işığında” adlanır və digər fəsilərlə bağlılıq baxımından bütöv tam daxilində xüsusi məna daşıyır. Bu fəslin ayrı-ayrı bölmələrində

ardıcılıqla dünyaşöhrətli siyasətçi Heydər Əliyevin Azərbaycan dövlətçiliyində xilaskarlıq missiyası, Ulu Öndərin ideyalarına sadıqlıqla Naxçıvanda əldə edilən uğurlar, müəllifi Heydər Əliyev olan dövlətçilik təliminin mahiyyəti yenidən nəzər nöqtəsinə çəkilir, bu qədim diyarda neointibahı şərtləndirən amillər, eyni zamanda Azərbaycanda Heydər Əliyevin adı ilə bağlı epoxanın fəlsəfəsi belə açıqlanır: “Heydər Əliyev xalq və Vətən anlayışları ilə milli dövlətçilik baxışlarını böyük məharətlə üzvi sintez halında birləşdirmiş nadir şəxsiyyətdir. Vətənin və millətin gücünün milli dövlətçiliyin qüdrətində ifadə olunması düşüncəsi Heydər Əliyevə məxsus Vətənamənin təməl prinsiplərindəndir.” (1, s. 40)

Əlbəttə, “Nuhçıxandan Naxçıvana” kitabının bütün fəsiləri təsdiqləyir ki, millət vəkili, akademik, İsa Həbibbəylinin Vətən sevgisi təbii və səmimi hisslərə əsaslanmaqla bərabər, eyni zamanda vətəndaşı olduğu məmləkəti bütün varlığı ilə sevən alim təfəkkürü ilə vəhdətdədir. Qətiyyətlə demək olar ki, təfəkkürlə bağlı müxtəlif elmi istiqamətlər üzrə Vətən sevgisinin hüdudları müəyyənləşdirilərkən “Nuhçıxandan Naxçıvana” kitabına istinad etmək zəruri və gərəkdir. Çünki akademik İsa Həbibbəyli də Vətən sevgisi ilə əlaqədar düşüncələrini ümumiləşdirərkən dünyaşöhrətli siyasətçilərin fikirlərinə əsaslanmışdır. Budur, kitabın “Dövlətçilik işığında” adlanan birinci fəslinin “Yeniləşmədən intibaha” bölməsində Naxçıvana məxsus çağdaş tarixin reallıqları dəyərləndirilərkən birbaşa Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin fikirlərinə istinad edilir: “Siz Naxçıvanda işlərin düzgün qurulması, Naxçıvanın rəhbərliyinin, Ali Məclisin Sədri Vasif Talıbovun fəaliyyəti nəticəsində bütün bu uğurlara nail olmusunuz. Azərbaycanın digər bölgələri də inkişaf edir. Amma sizə deyə bilərəm ki, bu baxımdan Naxçıvan Azərbaycanda liderdir... Bunu – abadlıq, quruculuq işlərini, yeni binaların yüksək zövqlə, səliqə ilə, diqqətlə tikilməsini Naxçıvan gələn hər bir vətəndaş, qonaq görür. Hiss olunur ki, bu işlər böyük məhəbbətlə görülür. Bu da əsas şərtədir. Bəzən sual verirlər ki, uğurlu siyasətin əsas səbəbi nədir? Mən hesab edirəm ki, xalqa olan məhəbbətdir. Əgər bu varsa, rəhbərlikdə olan şəxslər də öz doğma xalqına ləyaqətlə, məhəbbətlə xidmət edirlər. Bu, Naxçıvanda var və məni çox sevindirir.” (1, s. 75)

Düşünürük ki, kitabın birinci fəslinin “Dövlətçilik işığında” adlandırılması həm də müəllifin xüsusi həyat amalını ifadə etməkdədir. Başqa sözlə, akademik İsa Həbibbəyli ilk fəslin adı ilə də demək istəyir ki, “Nuhçıxandan Naxçıvana” kitabının hər bir səhifəsini, hər bir sətirini məhz dövlətçilik təlimindən güc alan milli-elmi təfəkkür işıqlandırmaqdadır. Kitabda belə bir müəllif mövqeyinin təqdimatından sonra yenidən Naxçıvanın qədim tarixinə qayıdılır, “Nuhçıxan-Nuhdaban” adlı II fəsildə Gəmiqaya dünyasına elmi səyahət edilir, bir neçə məqalə həcmində Naxçıvan şəhərinin 5 min illik yaşa malik olması əsaslandırılaraq yazılır: “Naxçıvan böyük sivilizasiyanın yadigarıdır. Regionda sonralar yüksək inkişaf tapmış zəngin mədəniyyət bu möhkəm təməl üzərində yüksəlmişdir. Naxçıvan türk-müsəlman dünyasında sivilizasiya daşıyıcısı olan qədim mərkəzlərdən biri kimi diqqəti cəlb edir. Azərbaycan – Naxçıvan geniş mənada Ön Asiya – Anadolu mədəniyyəti ilə Orta Asiya mədəniyyəti arasında mühüm bir körpüdür. Naxçıvan bu mədəniyyətlərin bütövlüyünün, genetik doğmalığının göstəricilərindən biridir. Naxçıvan bəşər sivilizasiyasının bir parçasıdır.” (1, s. 123-124)

Əlbəttə, akademik İsa Həbibbəyli Avroasiya coğrafi məkanında Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elmini layiqincə təmsil edən, bir çox mübahisəli problemlərə son qoyan söz sahiblərindəndir. Alimin çoxcəhətli və çoxsahəli elmi-ictimai fəaliyyəti görkəmli elm və sənət xadimləri tərəfindən həmişə yüksək qiymətləndirilmişdir. Budur, professor Yavuz Akpınar “Naxçıvanı dünyaya tanıtdıranlardan biri: İsa Həbibbəyli” məqaləsində yazır: “İsa Həbibbəyli dostumuz yalnız elmi tədqiqatlarla, təhsil fəaliyyəti ilə kifayətlənmir, onun ictimai-siyasi, idarəetmə işləri də insanı təəccübləndirəcək qədər genişdir”. (2) Eləcə də “Nuhçıxandan Naxçıvana” kitabında oxucu İsa Həbibbəylini eyni zamanda ciddi Vətən tarixçisi, ədəbiyyatşünas və sənətşünas alim, etimoloq-sosioloq-pedaqoq kimi də tanıyır. Bütün bu ali keyfiyyətlərin göstəricisidir ki, “Nuhçıxandan Naxçıvana” kitabında akademik İsa Həbibbəylinin əsaslandırılmaları vahid bir sistem halındadır və sistemdən kənarında heç nə yoxdur. Məsələn, bu yeni monumental kitabın “Nuhçıxan -Nuhdaban” fəslində bütün bəşər tarixində Naxçıvan adlı diyarın tutduğu məqamdan danışılır və Nuh tufanından sonra yeni həyatın məhz bu torpaqda başlanması prosesləri göz önündə canlandırılır. Görkəmli alim qədim Naxçıvandan söz aç-aça bəşər tarixindən Azərbaycan tarixinə keçməyi gərəkli sayır, beləliklə, kitabın “Azərbaycan tarixində Naxçıvan” adlı üçüncü fəslində qədim və həmişəcavan diyar olaraq Naxçıvanın hansı göstəricilərlə tanınmasını dəyərləndirir. Alim çox əhəmiyyətli faktları təhlil obyektinə çevirməklə ciddi surətdə məmləkətsevərlərin diqqətinə çəkir ki, Azərbaycanın tarixi taleyində müqəddəs Naxçıvan torpağının, bütün varlıqları ilə Azərbaycana bağlı naxçıvanlıların mühüm xidmətləri olmuşdur. Bəli, “Nuhçıxandan

Naxçıvana” kitabının “Azərbaycan tarixində Naxçıvan” fəslinin hər bir səhifəsində, o cümlədən istər “Qədim və həmişəcəvən diyar: Naxçıvan”, istər “Naxçıvan xanlığı bayrağının sorağında”, istər “Naxçıvanın muxrariyyət statusu Azərbaycan dövlətçiliyinin tarixi nailiyyəti kimi”, istərsə də “Qars müqaviləsində Naxçıvanın təmsilçiliyi” bölmələrində akademik məntiqlə təsdiqlənir ki, Naxçıvanın tarixini Azərbaycan tarixindən ayırmaq qeyri-mümkündür və azərbaycançılıqda ardıcılıqları, dönməzlilikləri ilə səciyyələnən naxçıvanlılar nəinki bölgədə, eləcə də ümumən ölkədə milli maraqların qorunması üçün həmişə canlarından keçməyə hazır olmuşlar.

O da var ki, akademik İsa Həbibbəyli elmi tədqiqatlara hələ gənc yaşlarında ədəbi şəxsiyyətlərin həyat və yaradıcılığını öyrənməkdən başlamış və bu sahədə son yarım əsrlik bir dövrdə yüzlərlə elmi yeniliyə imza atmışdır. Görkəmli alimin yaradıcılığında özünəməxsusluğu şərtləndirən bu məqamı professor Cahangir Məmmədli belə səciyyələndirmişdir: “Akademik İsa Həbibbəyli ... hər bir klassik və müasir ədəbi hadisədə aktualıq axtaran tədqiqatçıdır. Bu aktualıq mütləq xalqa, vətənə, milli təəssübkeşliyə bağlı olmalıdır” (3). “Xalqa, vətənə, milli təəssübkeşliyə bağlılıq” baxımından “Nuhçıxandan Naxçıvana” kitabının “Cəhalət dərindən dərmanı: maarifçilik” adlı IV bölməsində, həmçinin “Naxçıvan ədəbi mühiti” adlı V bölməsində tərcümeyi-halları Naxçıvandan başlanan Azərbaycan söz sənətinin böyük korifeylərindən, həmçinin çağdaş Naxçıvan ədəbi mühitinin istedadlı qələm sahiblərindən bəhs edilməsi tamamilə təbii görünür. Əslində İsa Həbibbəyli qəti şəkildə təsdiqləyir ki, bölgələrdə yaranan ədəbiyyatı tədqiq etmədən Azərbaycan ədəbiyyatını küll halında öyrənmək mümkün deyil. Daha doğrusu, kitabda Cəlil Məmmədquluzadəyə, Məhəmməd Tağı Sidqiyyə, Hacığa Fəqir Ordubadiyyə, Eynəli bəy Sultanovaya və onlarla digər görkəmli şəxsiyyətlərə dair bilgiler göstərir ki, Azərbaycan söz sənətinin sərhədləri bizim təsəvvürlərimizdə canlandırdığımız xəritədən son dərəcədə genişdir. Eləcə də eyni bölmədə “Şərq qapısı” məktəbi”, “Azərbaycanda Naxçıvan Dövlət Universiteti”, “Naxçıvanda ilk elmi jurnal” başlığı altında aparılan təhlillər oxucuda belə bir obyektiv fikir formalaşdırır ki, Azərbaycan maarifçilik hərəkatında bölgənin özünəməxsus yeri, rolu olmuşdur və bu özünəməxsusluğu şərtləndirən başlıca amil naxçıvanlıların elmə, təhsilə ilahi sevgisidir. Digər tərəfdən, əslində “Cəhalət dərindən dərmanı: maarifçilik” bölməsində Azərbaycan elmi fikrinin diqqəti maarifçilik hərəkatını irəli aparan onlarla elə görkəmli şəxsiyyətlərin həyat və yaradıcılığına yönəldilir ki, XX əsrdə bolşevizmin müəyyənləşdirdiyi plana uyğun olaraq həmin şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyətləri artıq unudulmaq təhlükəsi ilə üz bəüz qalmışdı. Beləliklə, akademik İsa Həbibbəyli Naxçıvan elmi və ədəbi mühiti ilə əlaqəli hər bir axtarış və tapıntısında prinsipə Naxçıvanşünaslığın yeni səhifələrini yazmışdır.

“Nuhçıxandan Naxçıvana” kitabının “Naxçıvan ədəbi mühiti” adlı V bölməsi deməyə əsas verir ki, akademik İsa Həbibbəyliyə məxsus bilklər sistemində ədəbiyyat tarixi, ədəbiyyat nəzəriyyəsi və ədəbi tənqid vəhdət halındadır. Başqa sözlə, biz bu bölmədə görkəmli alimin istər “Azərbaycan ədəbiyyatının Naxçıvan məktəbi”nə, istər “ədəbiyyatşünaslıq elminin Naxçıvan məktəbi”nə, istərsə də çağdaş Naxçıvan ədəbi mühitinə dərindən nüfuz etdiyini, Naxçıvan ədəbi mühitinin incəliklərinə vaqif olduğunu görürük. Prinsipə kitabın bu bölməsi Azərbaycan elmi fikrinə Xalq yazıçısı Hüseyn İbrahimovun, şair Hüseyn Razinin, Elman Həbibin, Vaqif Məmmədovun, Xanəli Kərimlinin, Telman Ağrıdağın, İbrahim Yusifoğlunun sənət dünyası haqqında tamamilə yeni bilgiler təqdim etməkdədir.

Əlbəttə ki, akademik İsa Həbibbəyli çox doğru olaraq bu nəticəyə gəlmişdir ki, Naxçıvan elmi mühitinin inkişafı bir qayda olaraq ənənə və novatorluq prinsipinə əsaslanmışdır. Məhz bu prinsipin meyarları kitabın VI fəslində Azərbaycan elminin inkişafında Naxçıvanda yaşayıb-yaradan elm cəfakəşlərinin xidmətlərini daha obyektiv şəkildə dəyərləndirməklə nəticələnmişdir. Daha doğrusu, “Azərbaycan elmində Naxçıvan” adlı bu fəsildə orta əsrlərdən üzü bəri Nəsrəddin Tusi, Əbubəkr ibn Məhəmməd Naxçıvani, Hinduşah Naxçıvani, Baba Nemətullah Naxçıvani kimi məşhur naxçıvanlı elm adamlarının insanlıq tarixinə gətirdikləri yeniliklər bir daha yada salınmış, həmçinin XIX və XX əsrlərdə, eləcə də müstəqillik illərində bölgədə elmi mühitin daim yüksələn xətlə inkişaf etdiyi son dərəcədə maraqlı fakt və təhlillərlə nəzər nöqtəsinə çəkilmişdir. Əslində akademik İsa Həbibbəylinin təqdimatında, bəlkə də, fərqiyyə varmadığımız belə bir həyat həqiqəti məxsusi vurğulanır ki, tarixin istənilən dönəmində Naxçıvan ziyalıları elmin bir çox sahələri üzrə mühüm uğurlara imza atmışlar.

“Nuhçıxandan Naxçıvana” kitabının hər bir bölümündə bizə, daha doğrusu bizi əhatə edən həqiqətlərə üz tutulur. Lakin akademik İsa Həbibbəyli həmin həqiqətlərin məhz bizim üçün görünməz olan tərəflərinə işıq salır və elə bu məqamda alim öz oxucusunu alternativsiz bir nəticə ilə baş-başa qoyur: heyretləndirmək. Məsələn, 200 ildir ki, dünya elmi “Kitabi-Dədə Qorqud” eposundan bəhs etməkdədir. Bu möhtəşəm epos haqqında Azərbaycanda da onlarla monoqrafiyalar,

yüzlərlə elmi məqalələr yazılmışdır. Bununla belə, “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”da Naxçıvanı görmək üçün boya məhz İsa Həbibbəyli təfəkkürünün işığında baxmaq lazımdır.

“Nuhçıxandan Naxçıvana” adlı möhtəşəm elmi mənbənin sonunda akademik İsa Həbibbəylinin Naxçıvan haqqında artıq nəğmələrə çevrilmiş şeirləri ilə qarşılaşırıq. Həmin poetik nümunələr müqəddəs Naxçıvan torpağını tərənnüm etməklə bərabər, həm də öz oxucusuna deyir ki, bu ulu məmləkət haqqında gələcəkdə də bütünlüklə vətənə məhəbbətlə yazılmış 1000 səhifəlik kitabların nəşri qaçılmazdır.

ƏDƏBİYYAT

1. İsa Həbibbəyli. Nuhçıxandan Naxçıvana. Bakı: Elm və təhsil. 2015
2. Yavuz Akrınar. Naxçıvanı dünyaya tanıtdıranlardan biri: İsa Həbibbəyli. “Ədəbiyyat qəzeti”, 16 oktyabr 2009
3. Cahangir Məmmədli. Ömür karvanının altmış yaşı. “525-ci qəzet”, 17 oktyabr 2009

ABSTRACT

Iman Jafarov

The monumental confirmation of unlimitidness of academician İsa Habibbayli`s love for Nakhchivan

The article deals with the academician İsa Habibbayli`s book “From Nuhchikhan to Nakhchivan” consisting of 845 pages. It is noted that this new book of the intelligent person dedicating his whole life to science and faith to national leader Heydar Aliyev`s ideas is a new event in the book history of Azerbaijan.

Readers face with the unlimitedness affection of the author for Nakchivan in the each page of the book which distinguished with its structure and magnificence.

It is suggested in the book that Nakchivan is not only an ancient Turkish land but it is also a sacred place having special place in human history which from time to time intervened the processes in the continents of Europe and Asia from the point of view of humanism, at the same time it has a special weight in preserving national values taking into consideration the Eastern and Western values.

РЕЗЮМЕ

Иман Джафаров

Монументальное подтверждение беспредельности любви к Нахчывану академика Исы Габиббейли

В статье говорится о 845 страничной книге академика Исы Габиббейли «От Нухчыхана в Нахчыван». Автор обосновывает мысль, что новый труд светломыслящего ученого, проводившего всю свою жизнь в верности к идеям Общенационального лидера нашего народа Гейдара Алиева и служению науке, является важным событием в истории книгоиздания Азербайджана. На каждой странице книги, отличающейся своей структурой и великолепием, читатель встречается с безграничной любовью автора. В книге внушается мысль, что Нахчыван, будучи древнейшим тюркским поселением, одновременно является святой землей, занимающей важное место в истории человечества, временами вмещающей идущим процессам в материках Европы и Азии с точки зрения гуманизма, имеющей особого веса в охране и сохранении национальных ценностей в Восточно-Западном контексте.

NDU-nun Elmi Şurasının 23 sentyabr 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor H.Həşimli*

FARİZ ƏHMƏDOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Fariz6254111@gmail.com

UOT:82

CƏLALƏDDİN RUMİ YARADICILIĞINDA ŞƏMS TƏBRİZİ NÜMUNƏSİ

Açar sözlər: Mövlana, Şəms, kitab, elm, dost, eşq, könül

Key words: Mevlana, Shams, book, science, friend, love, heart

Ключевые слов: Мовлане, Шамс, книга, наука, друг, любовь, душа

Mövlananın həyatında Təbrizli Şəmsəddinin ayrıca bir yeri olmuşdur. Mövlananın ən yaxın dostu, müəllimi, onun kamilləşməsində böyük rolu olan elm və irfan əhli, qısacası Mövlananı Mövlana edən Təbrizli Şəmsəddin idi. Kim idi bu Təbrizli Şəmsəddin?

Tarixi mənbələrə görə azəri türklərindən Məlikdadoğlu Əlinin oğlu idi. Adı Məhəmməd olan bu gənc 1183-cü ildə Xorasanda dünyaya göz açıb. O, Şiəliyin İsmailiyyə məzhəbindən idi. Cəfərilik məzhəbində təhsil almış bir müddət sonra isə ailəsi ilə birlikdə Təbrizə köçmüşdü. “Qurani Kərim”in “Şəms” surəsinə aşıq olduğu üçün öz ləqəbini “Şəms” adlandırmışdır. Bəziləri onu “Şəmsi parəndə”, bəziləri isə “Kamili Təbriz” adlandırmışlar. Uşaq yaşlarından dəyişik halları, üstün yaradılışı ilə diqqəti çəkməkdə idi Təbrizli Şəmsəddin. Balaca yaşlarında ikən atası ilə birlikdə çay kənarında oturaraq ətrafı seyr etdikləri zaman bir toyuğun altındakı yumurtalardan çıxan ördək balaları çaya girərək üzüb qarşı tərəfə keçdikləri halda, toyuğun torpaqda çırpındığını gören Şəms atasına belə deyir:

-Ora bax ata! Eyni səninlə mənim halıma bənzəyir. Toyuq torpaqda çırpınıb durduğu halda, balaları çoxdan çaya girərək qarşı tərəfə keçdi.

Bir çox mənbələrdə Şəmsin ayrı-ayrı dərvişlərin müridi olduğu qeyd edilir. Lakin Şəms özünün “Məqalət” adlı əsərində deyir:

-Mənim Təbrizdə Əbubəkr adlı bir şeyxim var idi, səbət hörərdi. Ondan bir çox şey öyrəndim, fəqət məndə bir şey var idi ki, onu şeyxim görmürdü. Onsuz da onu heç kəs görə bilməzdi ki, onu Mövlana gördü.

Şəms deyirdi: ” hər şey insana fədadır, insan isə özünə. Qəlblərə girmək, könül sahiblərinə yar olmaq lazımdır. Bütün Peyğəmbərlərin qayəsi könüldür. İnsan özünü bildimi hər şeyi bildi deməkdir”.

Şəmsəddin Təbrizi Konyaya ilk olaraq 29 noyabr 1244-cü il (26 cəmayidəl-axir 642) tarixində gəlmiş və burda tanıyırdı iki dost bir-birini. Mövlananın oğlu Sultan Vələdin diliylə görüşmənin təsiri və Şəmsin ilk sözləri bu şəkildədir:

“Qəflətən Şəms gəlib çatdı,

Nurun işığında kölgədə yox olub getdi.

Eşq dünyasının ardından dəfsiz, sazsız eşq səsi gəldi,

Məşuqlar hallarını söylədi ona

Beləcə də sirri ucalardan ucalara vardı,

Dedi ki - sən batinə əsir olmuşsan

Amma bunu bil ki, mən batinində batiniyəm”

Şəms 16 aya yaxın Konya şəhərində Mövlananın qonağı oldu. Mövlana deyirdi:

-ölkənin zahidiydim, minbərə sahibdim, kürsüm vardı, indisə sənə qarşı əllərini çırpın bir aşıq halına gətirdin məni.

Bir gün Mövlana hovuz kənarında oturub Sənai, Fəridəddin Əttar, Mütənəbbinin kitablarını oxuyurdu. Bu zaman Şəms gəldi, Mövlananın yanında əyləşdi və soruşdu:

-Bu kitablar nədən bəhs edir, Mövlana?

Mövlana cavab verdi:

-Bir çox elmlərdən bəhs edir ki, bunu sən bilmərsən.

Şəms:

-Düzdü, bilmərəm, ancaq bildiyim tək bir şey var ki, onu da bu kitablara bilməz. Kitablara Mövlananın əlindən alan Şəms ani göz qırpmında onları hovuzla atdı. Hovuz tamamilə mürəkkəbə qarışdı.

Mövlana hövlang başını tutaraq dedi:

-Nə etdin, Şəms. Bunlar tək nüsxə əlyazmalar idi. Sən onları məhv etdin.

Şəms:

-Sən bu kitablara əsir düşmüş, həyatı səhifələrdə axtaran biri olmusan. Kitablara sadəcə işığa yaxınlaşdırır, işığın özü deyil. Şəms danışdıqca Mövlana hovuzda üzən kitablara baxıb ağlayırdı. Sözü bitirdikdən sonra Şəms hovuzla girərək az öncə suya atdığı kitablara tək-tək yığıb Mövlanaya qayıtdı. Mövlana onlara inana bilmirdi. Çünki kitablara rəfdən götürülmüş kimi quru və tozlu idi.

Mövlana:

-Bu necə bir elmdir, Şəms?

Şəms:

-Bu qəlb elmidir. Sən onu bilmərsən. O, kitab oxumaqla öyrənilir. Bir xəttatın üç növ yazısı olur: birincisini özü oxuyar, başqaları oxuya bilməz; İkincisini özü oxuya bilməz, başqaları oxuyar; üçüncüsünü nə o nə də başqaları oxuya bilər. Mən o üçüncü növ yazıyam, məni oxumağa tələsmə. Kitablara qəlbə enmədikcə qumsaldakı yazılardır. Eşq kitab oxumaqla öyrənilir.

Şəms deyirdi:

-Mənəvi elm üç yolla əldə edilir. Zikredən dil, şükredən qəlb və səbrdən üz.

Bir gün Şəms Mövlanadan soruşdu:

-Səndən bir rica etsəm, yerinə yetirərsən?

Mövlana:

-Buyur

Şəms:

-Məni əyləndirəcək bir qadın gətirə bilərsən?

Mövlana cavab vermədən otaqdan çıxdı və az müddət keçdikdən sonra həyat yoldaşı Kira xatunu dostu Şəms üçün gətirdi.

Şəms:

-Bu ola bilməz, bu mənim bacımdır. Niyə tanımadığın birini deyil, öz xanımı gətirdin?

Mövlana:

-Sən şəhvətdən və qadınlardan uzaqsan. Bunu bildiyim üçün məni sınağın düşündüm və öz xanımı sənə gətirdim. Bil ki, ey dost, nəyim varsa sənə fədadır.

Şəms:

-Bəs onda səndən şərab istəsəydim Yəhudinin dükanına gedib özün alardın, ya adam göndərərdin?

Mövlana:

-Özüm gedər şərabı alıb gətirərdim.

Şəms can dostu Mövlananı bağrına basaraq anından öpdü və dedi: axtardığım həqiqətdə sənə yanılmamışam.

Təbiətin gözəl fəsilələrindən biri olan bahar fəslidi. Mövlana ilə Şəms bağçada gəzintiyə çıxmışdılar. Fəlsəfəçilərdən bir qrupu Mövlananı ziyarətə gəlmiş, bir neçə suallarının olduğunu bildirmişdilər. Mövlana onlara Şəmsi göstərərək, suallarınızı mənim suallarımı cavablayana verin. Onlar Şəmsə üç suallarının olduğunu bildirdilər. Şəms isə onlara suallarını vermələrini rica etdi.

1. Allah var deyirsiniz, amma görsənmir, göstərin ki, inanaq.

2. Şeytanın oddan yarandığını deyirsiniz, sonra da şeytan Cəhənnəm odunda yanacaq deyirsiniz.

3. Axirətdə hər kəs haqqını alacaq, etdiklərinin cəzasını çəkəcək deyirsiniz, buraxın insanlar necə istəyirsə, elə də yaşasın.

Fəlsəfəçinin sualı bitincə Şəmsə baxaraq suallarına cavab verməsini gözlədi. Şəms sağa-sola baxaraq yerdən bərk bir torpaq parçası götürdü və sual verən fəlsəfəçinin başına çırpdı. Sual verməyə gələn fəlsəfəçilər gördüklərindən hiddətlənərək xəsarət alan dostlarını da götürərək dərhal Konya Qazisinin yanına şikayətə getdilər.

Mövlana yaşanan bu hadisədən heç nə anlamır və bir azdan olacaqları düşünürdü. Baş verən hadisədən az zaman keçdikdən sonra Qazi adam göndərərək Mövlana və Şəmsi mühakimə etmək üçün hüzuruna çağırırdı. Qazinin yanına çatanda başı sarıqlı filosof baş verən hadisəni Qaziyə olduğu kimi danışmağa başladı. Qazi filosofa qulaq asdıqdan sonra Şəmsdən bu işin açıqlamasını istədi:

Şəms cavab verdi:

-Möhtərəm Qazi, onun mənə birinci sualı oldu ki, Allahı göstər inanim. Mən də torpaqla onun başına vurdum. İndi sizin yanınıza gələrək başının ağrıdığını söyləyir. Başındakı ağrını mənə göstərsin, inanim.

Fəlsəfəçi:

-Necə göstərim başımın içindəki ağrını?

Şəms:

-Demək Allah da vardır, fəqət görünməz.

Şəms danışmağa başladı:

-Fəlsəfəçinin ikinci sualı mənə belə oldu ki, oddan yaranmış şeytana Qiyamətdə necə odla əzab ediləcək? Heç oddan yaranmış bir varlığa odla əzab etmək olarmı?

-Mən bu adamı torpaqla vurdum necə oldu ki, torpaq onun canını ağrıtdı? Halbuki öz bədəni də torpaqdan yaranıb. Sözünə davam edən Şəms bildirdi ki, fəlsəfəçinin üçüncü sualı belə idi:

- Axirətdə hər kəs haqqını alacaq, etdiklərinin cəzasını çəkəcək, buraxın insanların canı necə istəyir elə yaşasın. Bu sualın qarşılığında ürəyimdən istədiyi kimi yaşamaq, hərəkət etmək gəldi və fəlsəfəçini vurdum.

Şəms Qaziya dönərək soruşdu:

-Bu adam indi nəyə görə haqqını axtarır?

-Fəlsəfəçi bu cavabların ağırlığı qarşısında Qazıdan və Şəmsdən üzr istəyib İslama təslim olaraq dedi:

-Bunca il bir çox din adamına bu sualı verdim, heç biri doğru-düzgün cavab verə bilmədi. Ey Şəms, sən din adamısan bizə İslamı öyrət.

Mövlana, Şəms haqqında belə deyirdi:

Mən səndə özümü axtardım,

Mən, məndə səni itirdim.

Niyə daha çoxunu axtarım,

Artıq mən sənənlə eyniyəm.

Konya xalqı tərəfindən çox sevilən Mövlananın birdən birə mədrəsəyə gəlməməsini, müridlərini tərک etməsini heç kəs qəbul edə bilmirdi. Mövlanaya qarşı duyduqları aşırı sevgi, onları qısqanclığa vadar etmişdi. Hətta Konya şəhərində belə bir dedi-qodu da yayılmaqda idi:

-Şəms deyilən bu dərviş gəldi, Mövlanamızı bizdən alıb başqa bir aləmə götürü. Sehrbazdır, cadugərdir. Xalqı “Azan”-dan, tələbəni mədrəsədən məhrum etdi.

Dedi-qoduların artdığı bir vaxtda 10 mart 1246 (21şəvval 643)-cü ildə Şəms 16 ay Mövlana ilə birgə yaşadıqdan sonra necə səssiz gəlmişdisə, elə də səssiz getdi Konyadan. Onun Konyaya gəlişini heç kəs görmədiyi kimi, gedişini də heç kəs görmədi.

Şəmsin getməsi Mövlananı can evindən yaralamışdı. Otağına qapanmış heç kəslə hüznünü bölüşmürdü. Durmadan qəzəllər yazır və harada bir toplum görsə, xitabən deyirdi:

-Ey müsəlmanlar! Şəmsi gördünüzümü? Ondan bir nişanə verənə, ondan bir söz, bir xəbər gətirənə qarşılıq olaraq canımı verəcəm, deyirdi.

Mövlana Şəmsin gedişilə durmadan gecə-gündüz yazırdı:

Eşq gəldi, damarımda qan kəsildi,

Məni özümdən alıb, sevgilə doldurdu.

Bədənimin bütün üzvlərini sevgilə qapadı.

Məndən qalan bir ad, ondan başqası daima “O”

Mövlananın kədərilməsi əvvəlcə Şəmsə qarşı çıxanları pərişan etmiş, bir-bir gəlib Mövlanadan üzr istəmişlər. Mövlanada heç bir küskünlük olmadan onları bağışlamışdı.

Təbrizli Şəmsəddinin harda olduğu heç kəsə bəlli deyildi. Bəziləri onun Təbrizdə olduğunu deyirdi. Mövlana bu xəbərə çox sevinmiş və bu misraları yazmışdı:

Bizə Təbrizdən bir xəbər versən,

Şəms, qalx, bu yana gəl, qalx, gəl, deyərəm.

Qalx, gəl, deyərəm səni doğub, böyüdən torpağa.

Mövlana Şəmsi axtarmaq üçün bir neçə dəfə Şama getmiş və bu axtarışın heç bir nəticəsi olmadığını dərk etmişdi. Mövlana Şamda Şəmsi görməmiş amma mənən onun varlığını qəlbində görmüş, tapmışdır. Mövlana bir rübaisində Şəms üçün belə deyirdi:

Olduğun yerlərə gələ bilmirəm qorxumdan,

Qısqanarlar sənə aşıqlıq edənlər birdən.

Gecə-gündüz könlüm içində sənsən,

Səni görmək istədikcə baxıram könlümə mən.

Bir neçə ay sonra Şəmsdən xəbər gəldi. Təbrizli Şəms Şamda idi. Mövlana durmadan ilk məktubunu yazdı Şəmsə:

Ey könlümün nuru gəl!
Ey diləyim, ey məqsədim gəl.
Ey sevən, ey sevilən gəl.
Bilirsən ki yaşamımız sənin əlində.
Sıxıntı etmədən nolar, gəl,
İnad etmədən gəl.
Gəl ey Bülbüllərə sahib Süleyman,
Gəl, ey əl-aman.
Lütf eylə bizə gəl,
Ey cəfalar göstərən,
Ey sevən, sevilən dost,
Kərəm eylə gəl. Ayrılığın bitirdi bizi,
Sözündə dur lütf sahibi,
Comərd əllərin budur adəti,
Qüsuru ört, yaxşılıq et, gəl!
Ərəblər “təal” deyər, Farslar “biya”
Gəl deməkdir bunlar, durmadan gəl.
Gələrsən, Murada çatar, açar güllərim,
Gəlməzsən, pərişan olar, məhv olaram.
Gəl, ey candan, könüldən gəl dediyim,
Gəl artıq, durma, gəl!
Ey Təbrizli Şəms gəl, tez gəl,
Nolar, Dur! Xeyr demə,
Sənə Bəli, xeyir demək yaraşmaz,
Gəlmək yaraşar.

Məktublarına heç bir cavab ala bilməyən Mövlana ikinci, üçüncü məktubunu ard arda yazdı Şəmsə. Uzun keçən bir aradan sonra Şəmsdən cavab gəldi. Şəms Şamda idi. Mövlananın cavabsız məktublarına artıq cavab vermişdi.

Mövlana Şəmsin məktubunu alar-almaz oğlu Sultan Vələdi yanına çağıraraq durma, Şama get, şeyximizi al, gətir, deyə təlimatlandıraraq Şəmsə dördüncü məktubunu yazmışdı:

“Siz burdan ayrıldıqdan sonra, mumun baldan ayrılması kimi, mən də ləzzətdən uzaq qaldım. Bütün gecə mum kimi məhəbbətinizlə yanırım. Baldan şirin söhbətinizdən məhrumam. Camalınızın ayrılığı ilə cismimiz vıran, canımız isə bayquş kimi vıranələrdə. Artıq üzünüzü biz tərəfə tutun ki, sevincimiz olsun.

1247-ci ilin mayında baharın ən gözəl günlərindən biri idi. Hər kəs şənlənir və sevinirdi. Əsil sevinc Mövlananın evində idi. Şəms gəlirdi. Hər kəs yalnız bir söz deyirdi:

-O gəlir, O.

Gəldi dostlar, günəşim, ayım gəldi.
O gümüş bədənlim, qızıl üzlüm,
Gözüm, qulağım, canım gəldi.
Başım sərxoş, içim bir xoş bugün.
Sabahadək öldüyüm,
Bir dəstə gül kimi yoluna tökdüyüm,
Sərvi boylum gəldi.
Dərd dindi, acılar unuduldu bir-bir.
Bu adam, bu gülə bənzəyən,
Nə bilim şəkərə, bala bənzəyən
Canım gəldi.
Ey Təbrizli Şəms! Ey gözümdəki nur,
Məni məndən aldılar bugün,
Qurulsun toy-düyün, qızıl üzlüm,
Gümüş bədənlim, dilim, dilbərim gəldi.

İki dəniz yenə qovuşurdu bir-birinə. Hafizlər “Quran” oxuyur, müridlər “Səma” edir, ney, qudum səsləri hər tərəfə yayılmışdı. İki böyük insan, iki tanrı vəlisi, biri digərinin əlini öpərək görüşürdülər. Bir müddət sonra isə susaraq “hal” dili ilə danışdılar. Mövlana ilə Şəms- bu iki dost, hansı can, hansı canan, birbirlərini tamamlayan bu iki tanrı aşiqi Konyaya yenidən Mövlananın mənzilinə daxil oldular.

Mövlana bu səfər Şəmsi davamlı olaraq itirmək istəmir, çarələr düşünürdü. Mövlananın yanında Kimya adında böyüyüb tərbiyə almış mələk simalı bir övladlığı var idi. Hələ uşaq yaşlarından onu öz övladlarından ayrı tutmayıb, öz qızı kimi sevmişdi. Onu Şəmslə evləndirərək Şəmsin də ev-eşik sahibi olmasını, beləliklə, Konyada daimi qalmasını düşünmüşdü. Şəms çox yaşlı idi Kimya isə çox gənc, amma bu Kimya kimi tərbiyə almış qız üçün səbəb deyildi.

Məsələni əvvəlcə yoldaşı Kərra xatuna açdı, sonra da onun vasitəsi ilə Kimyanın rızasını aldı. Əsas məsələ Şəmsi belə bir evliliyə razı etmək idi. Şəms Mövlananın dediyi heç bir sözə yox demir, nə diləyi vardısı yerinə yetirirdi.

Qış mövsümündə Mövlananın qaldığı mədrəsədə bir otaq düzəldildi. Göstərişsiz bir nigah mərasimindən sonra yeni evlilər bu otağa köçdü.

Əmir Bədrəddin Gövhərdaşın Mövlana üçün özəl olaraq inşa etdiyi mədrəsə, Şəmsin ora yerləşməsi ilə zaman-zaman ora gələn ziyarətçilər artıq içəri alınmaz olmuşdu. Bir neçə aylıq evlilikdən sonra Kimya xatun zamansız gələn xəstəliyə tutularaq vəfat etdi.

Şəms artıq Mövlananı haqq vüsəlinin çeşməsindən daddırmış və bu yolda Mövlana üçün bir körpü olmuşdur. Mövlana artıq körpüdən çoxdan keçmiş, vasitə işini tamamlamışdı.

1247-ci ilin avqust aylarında Şəms, sonunda Mövlananın eşqinə fəda olmuş, uğrunda gətirdiyi başını sahibinə təslim etmişdi. Bir çox mənbələrdə də Şəmsin anıdan getdiyini deyənlər var.

Mövlananın kiçik oğlu Əlaəddin bir qrup şəxslə Şəmsi öldürdüyü rəvayəti, qaynaqlarda daima tərəddüdlə qeyd edilərkən, Sultan Vələdin əsərində olan-bitəni qələmə alarkən hər hansı bir öldürmə hadisəsindən heç söz açmamışdır. Xalqın Mövlananı Şəmsə qışqanmalarını Sultan Vələd Şəmsin dilindən belə qələmə almışdı:

“Bu səfər elə getmək istəyirəm ki, heç kimsə məndən bir nişanə belə tapmasın. Axtarmaqda hər kəs aciz qalacaqdır. Kimsə məndən bir nişanə belə tapa bilməyəcəkdir. Beləcə bir çox illər keçəcək yenə kimsə izimin tozunu belə görməyəcək”.

Mövlana Təbrizli Şəmsin ardından onu tapmaq üçün iki dəfə Şama getdi. İlk gediş və dönüşdən bir neçə il sonra təkrar Şama getdi və bir ildən çox orada qaldı.

Mövlana hər gün Şəmsin yolunu gözləyir, daima müjdəciyə həsrət çəkirdi. Bəzən Mövlanaya: “Şəmsi filan yerdə gördüm” kimi yalan xəbərlər gətirirdilər. Bu zaman Mövlana üzərində nə varsa hamısını həmin adama hədiyyə edirdi. Bu xəbər yalandı dedikləri zaman heç incimədən deyirdi:

-Mən Şəmsdən yalan xəbər gətirənə üzərimdə nəyim varsa verdim, xəbər doğru olsaydı, canımı verərdim.

Mövlananın bir məsnəvisində Şəmsin ölümündən xəbərdar olduğu lakin inanmaq istəmədiyi göstərilir. Həmçinin Mövlana divanında da “Təbrizi Şəmsəddin gerçək şeyximizdir, biz onun ayaqlarının tozunuq”, deyə yazmışdır. Şəmsdən sonra Mövlananın yalnız bu üç sözü dediyi bilinir: “xamdım”, “pişdim”, “yandım”.

Mövlana Şamda olduğu zaman, Şeyx Muhyiddini-Ərəbi, Sadəddin Həməvi, Şeyx Osmani Rumi, Ehvadəddini-Kirmani, Sədrəddin-Konəvi kimi dövrün məşhur alim və şeyxləri ilə görüşmüşdü. Konyada isə Konyalı Sadrəddin, Şirazlı Qütbəddin, Fəxrəddin İraqi, Şeyx Nəcməddin Razi, Urmiyalı Qazi Siracəddin, Hindli Safiyəddin kimi hörmətli alim və şeyxlərlə görüşmüşdü.

Şəmsin yoxluğundan sonra Mövlana Səlahəddin, Çələbi Hüsəməddin, Şeyx Sədrəddin Konyəvi, Əmir Süleyman Pərvanə ilə dostluq etmiş, hər birinin simasında Şəmsi axtarmış, onun yoxluğuyla yanıb tutuşaraq çoxlu sayda qəzəllər və məsnəvilər yazmışdı.

Şəmsdən sonra Mövlana özünə dost olaraq konyalı zərgər şeyx Səlahəddini seçdi. Mövlananın bütün coşğunluğu demək olar ki onunla yatışdı. Mövlana şeyx Səlahəddinlə on il dostluq etdi və oğlu Sultan Vələdi şeyxin qızı Fatma xatunla evləndirdi. Şeyx Səlahəddin 1258-ci 29 dekabr (1 məhərrəm 657) günü vəfat etdi.

Mövlana şeyx Səlahəddinin vəfatından sonra son on ilini “məsnəvi”nin də yazılmasına səbəb olan Çələbi Hüsəməddinlə həmsöhbət olurdu. Mövlana bu iki möhtərəm zatla keçirdiyi illər ərzində çoxlu sayda mənsur və mənzum əsərlər yazdı.

1273-cü il 17 dekabr (5 cəmayidəl-axir 672) günü xəstələnərək yatağa düşdü. Dövrün ən tanınmış həkimləri olan naxçıvanlı dostları, Əkmələddin Naxçıvani və Qəzənfər Naxçıvani

Mövlananı müalicə etmələrinə baxmayaraq, O, əbədi olaraq həyata gözlərini qapadı.

Mövlananın ən böyük əsəri “fihi ma-fih” (içindəki içindədir) dir. O, 21 divandan ibarət olan “Divani-Kəbir” yaratmışdır. Qəzəllərindən ibarət divanı “Divani-Şəmsəddin Təbrizi” adlandırmışdır. Bu da onun dostuna olan sonsuz hörmətindən irəli gəlir.

Qeyd edək ki, Mövlana Cəlaləddin Ruminin azərbaycanlı dostarı da çox idi. Onlardan Təbib Əkmələddin Naxçıvani və Qəzənfər Naxçıvaninin adı tarixi mənbələrdə qeyd edilib.

ƏDƏBİYYAT

1. Çingiz Qacar. Qədim və orta əsrlər Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri. Bakı, 1997
2. Rəsul Mirhəşimli. Allah dostları. Bakı, Qanun, 2005
3. Yağmur Sinan. Tennure ve Ateş, Esra Yayınları, 2005
4. Yağmur Sinan. Aşkın Gözyaşları, Tebrizli Şems, 2010
5. Yaşar Nuri Öztürk. Mevlana Celaleddin Rumi ve İnsan, İstanbul, 2000
6. Əhmədov F.Ə. Nə olursan ol yenə gəl. Bakı, Elm və təhsil, 2016,108 s.

ABSTRACT

Fariz Ahmadov

The article deals with the great masters of word, philosophers, scholars, sufis and very genius persons Mevlana Jalaladdin Rumi and Shamsaddin Tabrizi who lived in XIII century. It is almost difficult to find a master of word who does not know Shams and Rumi in the works of Eastern and Western thinkers, as well as in the entire history of philosophical thinking. Because all their thoughts especially serve to humanity. Tries on more closely knowing and benefiting Mevlana Jalaladdin Rumi and Shams Tabrizi increased also in Azerbaijan as all over the world last years. The number of books and articles, lead affairs in this direction in our country increased continuously. Nowadays, it is clearly understandable, Mevlana and Shams` s being the justice mate as the owners of hearsay, invincible personality against life and death, time and place, while living and after their death.

РЕЗЮМЕ

Фариз Ахмедов

В этой статье о Мовлане Джалаледдине Руми великом мастере слова и философе, ученом суфиссе жившим в XIII веке и о Шамсаддине Табризи. Можно сказать, что на западе и востоке нет таких мастеров слова, мыслителей, которые бы не знали Джалаледдине Руми и Шамсаддине Табризи, так как их высказывание не посредственно служит человечеству. За последние годы в Азербайджане как и во всем мире увеличились попытки узнать поближе и наслаждаться творчеством Мовлане Джалаледдин Руми и Шамсаддин Табризи. В нашей стране работы в этом направлении с каждым годом растут как и растет количество статей и книг, напечатанных о них. Друзья истины Мовланы и Шемси являющиеся владельцами экономии к жизни и смерти, ко времени и пространству, являющиеся непобежденными личностями, и при жизни и после смерти, сегодня более хорошо понимаются.

NDU-nun Elmi Şurasının 23 sentyabr 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor H.Həşimli*

GÜLMİRA HACIYEVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:82

ƏLİQULU QƏMKÜSAR YARADICILIĞINDA MAARİFÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: yaradıcılıq, pedaqoji mühit, mübarizə aparmaq, müsəlman aləmi, ədəbi mühit

Key words: creativity, pedagogical medium, to struggle, moslem world, literaru medium

Ключевые слова: творчество, ведение борьбы, мусульманский мир, литературная среда

“Molla Nəsrəddin” jurnalının əvəzedilməz əməkdaşı və yeri gəldikcə Cəlil Məmmədquluzadə tərəfindən “Molla Nəsrəddin” jurnalına baş redaktor vəzifəsinə qədər yüksələn maarifçi qələm sahibi Əliqulu Qəmküsar Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixində özünəməxsus yer tutur. O, bütün yaradıcılığı boyu tərəqqipərvər ideyaları ilə mövhumat və cəhalət aləminə qarşı nakam ömrünün sonuna qədər mübarizə aparmışdır.

Hələ mollaxana məktəbində ərəb və fars dillərini mükəmməl öyrənən Əliqulu Qəmküsar Məhəmməd Tağı Sidqinin yeni üsullu “Məktəbi-Tərbiyə” məktəbində təhsilini davam etdirmiş və bir maarifçi kimi yetişməsində Məhəmməd Tağı Sidqinin əvəzsiz xidməti olmuşdur.

Xəstə atasını müalicə üçün Təbrizə aparan və dörd ay atasının yanında qalaraq ona diqqət və qayğı ilə yanaşsa da müalicə nəticə vermir və Əliqulu atasını itirir. Artıq ailənin bütün təminatının öz üzərinə düşdüyünü görən Qəmküsar məktəbi həmişəlik buraxmaq məcburiyyətində qalır və Culfaya köçüb əmək fəaliyyətinə başlayır.

Təbii ki, Qəmküsar əmək fəaliyyəti ilə məşğul olsa da baş verən ictimai-siyasi hadisələr gözündən yayınmır fikir və düşüncələrini “Şərqi-Rus” qəzeti vasitəsilə xalqa çatdırırdı.

Əliqulu Qəmküsarın ədəbi yaradıcılığını tədqid edən Lətif Hüseynzadə yazır ki, Əliqulu Qəmküsar keçən əsrin doxsanıncı illərindən ədəbiyyat aləminə qədəm atsa da, bir çox müasirləri kimi, onun da əsl bədii yaradıcılığı 1905-ci il inqilabının məhsulu olan “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşrindən sonra başlayır. “Sabirləri, Əli Nəzmiləri köhnə qəzəl, qəsidə ədəbiyyatının təsiri altından çəkib çıxaran “Molla Nəsrəddin” Əliqulu Qəmküsarın da yaradıcılığına yeni istiqamət verdi. “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşrindən sonra Qəmküsar onun döyüşkən mühərrirlərindən biri, böyük Sabirin şagirdi və davamçısı kimi tanındı” (1, s.10).

Cəlil Məmmədquluzadə Əliqulu Nəcəfovun mollanəsrəddinçi kimi ictimai xidmətini xatırlayarkən yazır: “Molla Nəsrəddin” – tək bir nəfər müəllifin əsəri deyil. “Molla Nəsrəddin” bir neçə mənim əziz yoldaşlarımla qələmlərinin əsərinin məcmuəsidir ki, mən də onların ancaq ağsaqqal yoldaşıyam.

Bu əziz yoldaşlarımızın biri də mərhum Əliqulu Nəcəfovdu” (3, s.252).

Ə.Qəmküsar yaradıcılığını araşdırdıqda görürük ki, elmsizlik, savadsızlıq nəticəsində yaranan mövhumat, cəhalət, نادانlık və din pərdəsi altında gizlənənlər onun satirasının əsas hədəfi olmuşdur.

Maarif carçısı “Statistika” adlı felyetonunda yazır: “Hər hansı bir məmləkətdə ki, sabun və kağız çox istehsal oluna, o dəlildir o məmləkətin mütəməddin və əhalisinin əhli-maarif olduğuna. Həqiqətdə mən bu mətləbi oxuyub çox şad oldum ki, əgər vəqədə-ələməti tərəqqi sabun ilə kağızı artıq işlənməyində olsa, əlhəmdüillillah, biz müsəlmanlardan yer üzündə maarifmənd bir tayfa yoxdur. ...İndi keçək kağız işlətmək məsələsinə. 1909-cu ilin statistikasına görə həmin il yalnız bir İranda doqquz milyon doqquz yüz doxsan min batman mərənddaşı üst-üstə kağız işlənmişdir...”.

Görkəmli maarifpərvər 1909-cu ildə İranda işlənən kağızların istifadə olunma məqsədlərini də qeyd etmişdir. Bu məqsədlərə mərsiyə və möcüzə kitablarının, köhnə sinəzən dəftəçələrinin

hazırlanmasını, ilan, əqrəb, qorxu, bədnəzər, məhəbbət, cadu və kaftarküş dualarının yazılmasını, bayramda zəfəranlı su ilə yazılan dualara, kəbin, təlaq, siğə, təməssük, icarənamə və iqrarnamələrə sərf olduğunu yazmışdır. Və sonda belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, “İndi lap arxayın ol ki, yer üzündə əhli-maarif millətlərin birincisi müsəlmandır və mədəni ölkələrin də əvvəlincisi İrandır” (1, s.112).

Ə.Qəmküsar “Dindar olanın halı pərişan gərək olsun” adlı satirik şeirində müsəlmanın bir neçə dili yarımçıq öyrənməsinin nəticəsini belə vurğulayır:

Hər kəs ki, gedir rus dilini qılmağa təhsil,
Az-maz qonuşur türki lisanın bir-iki il,
Bəs ki qarışır bir-birinə sonra bütün dil,
Kim zənn edəcəkdir bu müsəlman gərək olsun (2, s.27).

“Molla Nəsrəddin” jurnalının maarifçi görüşlərinə yaxın olan “Kəlniyyət” jurnalının da əsas missiyası xalqı maarifləndirmək, əhalini cahillikdən, xurafatdan qurtarmaq olmuşdur. “Kəlniyyət” məçmuəsinin ruhuna” adlı şeirində Ə.Qəmküsar bu məçmuənin xalqın təhsillənməsindəki məqsədini, amalını bu şəkildə qələmə almışdır:

Derdin ki, gərək, elm oxuyub tərbiyə tapmaq,
Hər millət ilə ülfəti ünsiyyəti qatmaq,
Fikr eyləmiyirdin heç özün birçə, ay axmaq,
Murdarla təmiz müşkül olur qılsalar ülfət.

Qoymaz, nə qədər vardı gücü, jurnal açılınsın,
Çıxsın qəzetə, şöləsi ətrafa saçılınsın,
Lazımdı maarif görünən yerdə qaçılınsın,
Ta dərs oxunub basmasın islami qəramət (2, s.40).

Görkəmli maarifçi Ə.Qəmküsar özünün və digər qələm yoldaşlarının maarifləndirici düşüncələrinə, fikirlərinə, xüsusilə də “Molla Nəsrəddin”in fəaliyyətinə mane olan qüvvələrə cavab olaraq “Kefsiz” təxəllüsü ilə tanınan molla-nəsrəddinçi Əli Nəzmiyə ithaf etdiyi “Qələm arkadaşım Kefsizə” adlı şeirində yazır:

Gələsən, dilbir edib xəlqə mətəl yazmıyalım,
Tapalım kəndimizə başqa əməl, yazmıyalım.
Atalım, boşluyalım, şerü qəzəl yazmıyalım,
Hər kəsin öz ürəyi, hər necə istər etsin,
Nəyi xoşlarsa onun qoy dalısınca getsin.
Sənlə mən nə edə billik bu qədər məxluqə,
Ya sözü ciddi yazaq, ya çevirək şuxluqə,
Hey çalış, hey çabala, baxma vara, yoxluqə,
Yazasan, yazmıyasan, bir kəsə təsir eləməz,
Çox soyuqdur bu dəmir, döymə ki, təğyir eləməz.

Belə yazdıq ki, cəmət bizə bədxah oldu,
Həmi bizdən, həmi məcmuədən ikrah oldu,
Dalımızca o qədər qarğış olub ah oldu,
İrəvanda bir igid indi çıxıb meydanə,
“Molla Nəsrəddin”i qoymur ki, gedə İrəvanə (2, s.46).

Ə.Qəmküsar müsəlmanların elmə olan marağının digər xalqlardan az olduğunu vurğulayır, onların ancaq qumara, içkiyə və divanəliyə olan meylini ifadə edir:

Özgələr dərs oxuyur, alimi-fərzanə olur,
Özünə, millətinə qövli-həkimanə olur,
Student olsa bir leyk bizim millətdə,
Ya qumaqbaz, ya piyan, ya da ki, divanə olur (2, s.80).

Şair xalqın biliklənməsində, cahilliyə qarşı mübarizədə xüsusi rol oynayan qəzetə və jurnalların mahiyyətini anlayır, zəhmətkeş xalq kütlələrinin qəzetə və məcmuəyə olan etinasızlığını

“Niyə qəzetə və məcmuə satılmır” felyetonunda geniş izah edir: “Hər kəs istəsə bilsin ki, hansı şəhərin mömin və müqəddəs adamları çoxdur və harada çox ixlasi- iradəti kamildir? Daha dağ-daşa düşmək lazım deyil, gəlsin junal idarələrinə orada bu mühüm məsələni başa düşə bilər. ...“Molla Nəsrəddin”in abunə dəftərini açım qabağına gör hansı dindar müsəlman çoxdur və hansı məmləkətin əhli bədəməldirlər ki, onların adı bu şeytan karxanasında sərti zəbtdir?” (3, s.183).

Böyük maarif carçısı Əliqulu Qəmküsar xalqda milli təfəkkürün inkişafını, bu mənada onları oyatmağı, ayağa qaldırmağı, hərəkətə gətirməyi, düşündürməyi, zülm və əsarətə qarşı mübarizəyə ruhlandırmağı, “camaatın bəsirət gözünü açıb dost ilə düşməninə ona tanıtmağı” qarşısına məqsəd qoymaqla öz ölməz əsərləri ilə xalqı oyanışa səsləmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliqulu Qəmküsar. Tərtib edəni: L.Hüseynzadə. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı, 1959, 165 s.
2. Əliqulu Qəmküsar. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 168 səh.
3. Kazımova F. Azərbaycan ədəbiyyatının “Cüvəllağısı”. Bakı: Mütərcim, 2012, 324 səh.
4. Mir Cəlil, F.C.Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. “Maarif” nəşriyyatı, 1974, 390 səh.

ABSTRACT

Hacıyeva Gulmira

Educational issues in Aligulu Gamkusar creativity

In the article educational ideas of Aligulu Gamkusar involved to research. It is noted that, he considered the main reason of falling behind progress in prejudice, considered the ways of clearing prejudice from vague minds in adducing convincing scientific proofs in formation of scientific world outlook. Aligulu Gamkusar had peculiar services in implementing educational aims and deeds, criticized all reflection forms of fanaticism, formed mutual unity of thought and deed on the way of progress.

РЕЗЮМЕ

Гаджиева Гюльмира

Задачи просвещения в творчестве Алигулу Гамгусара

В статье идеи просвещения Алигулу Гамгусара были превращены в объект исследования. Отмечается, что главную причину отставания от прогресса Алигулу Гамгусар искал в фанатичности, он видел пути стирания фанатичности из туманных умов в приведении убедительных научных доводов, в формировании научного мировоззрения. Алигулу Гамгусар показал своеобразные заслуги по претворению в жизнь его идей и действий, подверг критике все формы проявления фанатизма, сформировал взаимодействие мнениями и союз действий на пути к прогрессу.

NDU-nun Elmi Şurasının 23 sentyabr 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor H.Həşimli*

MEHPARƏ ƏHMƏDOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

e-mail: ehmedova mehpare69@gmail.com

UOT:82

YENİYETMƏLƏRİN VƏTƏNƏ MƏHƏBBƏT RUHUNDA TƏRBIYƏ EDİLMƏSİNDƏ MƏMMƏD ARAZ ŞEİRLƏRİNİN ROLU

Açar sözlər: Məmməd Araz, Vətən, şair, tərbiyə, yetişən nəsil

Key words: Mammad Araz, Motherland, poet, upbringing, growing generation

Ключевые слова: Мамед Араз, Родина, поэт, воспитание, подрастающее поколение

Yetişən nəslə vətənə məhəbbət və sədaqət ruhunda tərbiyələndirmək baxımından Məmməd Araz yaradıcılığında geniş təəssüratlar vardır. Bu gün hər bir Azərbaycan övladını itirilmiş torpaqlarımızın düşməndən azad edilməsi, ərazi bütövlüyünün bərpası, Azərbaycanın qüdrətli dövlət kimi möhkəmləndirilməsi və inkişafı məsələləri düşündürür. Bu baxımdan Məmməd Araz irsi zəngin mənbədir.

Şairin şeirlərində həyat hadisələrinə fəal münasibət, vətən torpağının gözəlliklərinə həqiqi övlad məhəbbəti, böyük vətəndaşlıq qururu qızgın ehtirasla tərənnüm olunur. Bunun səbəbi isə özünün etiraf etdiyi kimi, “Vətən ilə böyüyüb başa çatdığı el ilə, oba ilə bağlı” olmasıdır. Şair bu fikri təbliğ edir ki, o vətəninə, torpağına, elinə-obasına hansı sevgi, hansı məhəbbətlə yanaşırsa yetişən nəsil də vətənə, torpağa, doğma yurd-ocağa eyni sevgi ilə yanaşmalıdır:

Azərbaycan - qayalarda bitən bir çiçək,
Azərbaycan - çiçəklərin içində qaya.
Mənim könlüm bu torpağı vəsf eləyərək,
Azərbaycan dünyasından baxar dünyaya [1, s.12].

Məmməd Araz Vətəni necə sevmək gərəkliliyini, başqa sözlə, hansı dərəcələrdə duymaq və vəsf etmək zərurətini vurğulayır. Şair Vətən təsəvvürünü formalaşdırmaq, Vətən duyğusunu oymatmaq, dərinləşdirmək məqsədi ilə ana yurdun təbiətini bütün varlığı ilə vəsf və təsvir edir. Şairin Azərbaycan dünyasından dünyaya baxması qəlbinə hakim kəsilən yurd istəyi, torpağa bağlılıq, vətən sevgisi, ona vurğunluqdur.

Məmməd Araz yaradıcılığının baş qəhrəmanı Azərbaycandır. “Mənim ana yurdu hardan başlar? - ürəyimin kəndərindən...” [2, s.17] deyən şair haqlı olaraq vətəndaş şair adlandırılır. Onun “Azərbaycan, dünyam mənim”, “Vətən mənə oğul desə”, “Məndən ötdü, qardaşıma dəydi”, “Mənim Naxçıvanım”, “Ana torpaq”, “Ata ocağı”, “Ana yurdu, hər daşına üz qoyum”, “Vətən desin”, “Yerlər” kimi şeirləri vətən mövzusunda ən yaxşı əsərlər kimi hər bir oxucunun dillər əzbəridir.

Şair “Ana torpaq” şeirində yeniyetmələrdə Vətən duyğusunu oymatmaq, Vətən təsəvvürünü dərinləşdirmək və formalaşdırmaq məqsədilə bütün varlığı ilə ana yurdun təbii portretini gözlərimizin önündə canlandırır:

Çox elləri görməmişəm,
Görməmişəm bir də nə qəm,
Bu torpağı çox sevirəm,
Öz qəlbimdən, öz canımdan [3, s.54].

Şair Vətənin adı dağını da, daşını da, bulaqlarını da, bir udum havasını da, axar çaylarını da, qışını da, yazını da, adı bir çiçəyini də, ağacdan düşən bir yarpağını da təsvir edib onlara elə sevgi ilə yanaşır ki, o dağ da, daş da, o çiçək də, o ağacdan düşən yarpaq da ruhumuza, canımıza, qanımıza çiçək, yarpaq, su kimi deyil bir Vətən kimi hopur.

Məmməd Araz yaradıcılığı boyu yetişən nəsli Azərbaycan torpaqlarını, xalqın mənəvi sərvətlərini göz bəbəyi kimi qorumağa, təbiətə məhəbbət və bu məhəbbətdən zövq almağa səsləyir. Filologiya elmləri doktoru, professor Yavuz Axundlu “İstiqlal şairləri” kitabında “Məmməd Araz” adlı məqaləsində yazır: “Məmməd Araz yaradıcılığında Vətən sevgisi də ata, ana sevgisi qədər ülvidir, müqəddəsdir. Hətta bunların sərhəddini müəyyənləşdirmək çətinidir. Onun yaradıcılığından Vətən məhəbbəti qırmızı xətlə keçir” [4, s.100].

Vətən mənə oğul desə nə dərdim,
Mamır olub qayasında bitərdim.
Bu torpaqsız hada, nə vaxt, nə dərdim
Xəzanımdır, xəzanımdır, xəzanım [2, s.13].

Şübhəsiz ki, belə şeirlərin güclü tərbiyəvi əhəmiyyəti vardır. Şair yaxşı bilir ki, vətən yalnız mənəvi cəhətdən pak və yetkin olanlara oğul deyir. Odur ki, vətənə layiqli oğul olmaq arzusu şairin yaradıcılığından qırmızı xətlə keçir.

Qeyd edək ki, tərbiyənin ali məqsədi cəmiyyət üçün vətəndaşlar tərbiyə etməkdir. Vətəndaşlıq əsl mənada insanın özündə ideya inamı, həyata şüurlu baxış, əmək işlərində fəal iştirak etmək, ünsiyyət və davranışda yüksək mədəniyyət və s. nümayiş etdirmək bacarığında özünü büruzə verir. Vətəndaşlıq şüurunun yüksək olması tərbiyənin düzgün qurulmasından çox asılıdır. Tərbiyənin terminoloji-lüğəvi mənasını açarkən onu yetişdirmə, alışıdırma, böyüdüb yetişdirmə, vərdiş etdirmə, hazırlama və s. kimi sinonimləri ilə müqayisədə izah edirlər. Halbuki tərbiyə “vospitanie” ilə səsləşən ruhi qidadır ki, vətəndaşlıq tərbiyəsi də insanın ruhi qidasıdır. Vətəndaşlıq tərbiyəsinin əsas məqsədi isə böyüməkdə olan nəslin ahəngdar inkişafı prosesində vətəndaşlıq duyğuları yaratmaq, o cümlədən vətəndaş olduğunu ona dərk etdirməkdən ibarətdir [5, s.401].

Şeirlərin təhlilindən də görüldüyü kimi, yeniyetmələrin vətənə məhəbbət ruhunda tərbiyə edilməsində şairin şeirlərinin rolu əvəzəlməzdir:

...Öz şöhrəti heykəlinə dəmir əridən
Vətəndaşın vətəni də bir evdir ancaq.
Vətən üçün can əridən, ömür əridən -
Bir daşa da minnət qoyub, pay ummayacaq [6, s.212-213].

Bu şeirdə yeniyetmələrə aşılanaq mənəviyyət bütövlüyünü asanlıqla görmək olur. Şairin “Vətən üçün can əridən, ömür əridən-bir daşa da minnət qoyub, pay ummayacaq” misralarında Vətənə olan belə hədsiz sevgi hər bir yeniyetmə və gəncə mənəviyyət bütövlüyünü dərinədən dərk etdirən keyfiyyətdir.

Vətəndaş tərbiyəsində söhbət təkcə vətəni, torpağı, insanları sözdə fanatikcəsinə sevməkdən getmir. Vətəndaş öz sənəti, peşəsi sayəsində qazandığı uğurları ilə insanlara xidmətinə, vətənə, torpağa xeyir gətirməsinə görə bütöv şəxsiyyətə çevrilir. Ümummili lider Heydər Əliyev tərbiyə haqqında demişdir: “Tərbiyə geniş mənə daşıyır. Tərbiyə təkcə o deyil ki, gedib Vətəni silahla müdafiə edəsən. İnsan gərək həyatının hər dövründə, fəaliyyətinin bütün sahələrində öz Vətəninin, ölkəsinin qayğısı ilə yaşasın, onun həm iqtisadiyyatının, həm siyasətinin, həm də mədəniyyətinin qayğısı ilə yaşasın. Bunlar hamısı tərbiyədən doğan şeydir. İnsan öz mədəniyyətinin də, iqtisadiyyatının da, öz dilinin də, təhsilinin də inkişaf etməsini istəyir” [7].

Məmməd Araz yetişən nəsle belə bir fikiri təbliğ edir: vətən nəğmələri olmadan heç bir könüldə gül açıb yaz olmaz, nəğməsi olmayan, şeiri olmayan xalqın tarixi olmaz. Eyni zamanda şair onları milli-mənəvi dəyərlərimizi, milli ədəbiyyat və mədəniyyətimizi qoruyub saxlamağa və onlara sahib çıxmağa səsləyir:

Vətən nəğmələri olmasa bir an
Könüldə gül açıb yaz ola bilməz.
Nəğməsi olmayan, şeiri olmayan
Bir xalqın tarixi yazıla bilməz! [8, s.42].

Bu cür misralar yeniyetmələrdə vətənə olan sevgi hissini, milli ruhu oyadır. Çünki hər bir insanın öz ölkəsi, vətəni haqqında, vətənin tarixi haqqında nə qədər çox məlumatı olsa, torpağını da bir o qədər sevər, onun milli sərvətlərinə, milli dəyərlərinə qırılmaz tellərlə bağlanar.

Şairin şeirlərini oxuyan hər kəs şairin vətənə dəlicəsinə olan sevgisinin şahidi olur və eyni zamanda bu misraların təsiri ilə onlarda Vətənə olan sevgi hissləri yüksəlir, vətən uğrunda canlarından keçmək kimi duyğuları oyanır, onları mənəvi cəhətdən zənginləşdirir. Çox tozanaq atlını təmkin atınla keçdin,

Sel boğan dərələri bir mərd qadınla keçdin.
Bütün keçilməzliyi, Vətən, adınla keçdim...
Haqqın var, Məmməd Araz,
Haqqın var yaşamağa! [9, s.97].

Şair Vətəni sevməyin zəruriliyini qeyd etməklə yanaşı, onun düşmənlərdən qorunmasını və azad edilməsini dönə-dönə xatırladır. Bu məqsədlə “Yerlər” şeirində Vətən torpağının hər şeydən müqəddəs olduğunu, onun qanımıza, canımıza hopduğunu, lazım gələrsə onun yolunda canını belə əsirgəməməyi dilə gətirən şair yazırdı:

Vətən sevgisində birinci ada
Birinci çatmağa pay yetər mənə.
Burda birincilik: Vətən yolunda
Birinci ölməyi öyrədər mənə! [6, s.165].

Yeniyetmələrimizin dilindən düşməyin və tez-tez səslənən belə şeirlər vətən oğullarının ruhuna hopmuş, onlarda yüksək əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərin - xüsusilə vətənpərvərlik hislərinin yaranmasında və üzə çıxarılmasında müstəsna əhəmiyyəti olmuşdur.

Məmməd Araz bir daha xatırladır ki, xalq, cəmiyyət, milli dövlətçiliyimiz qarşısında öz məsuliyyətini dərinləndirən dərindən dərk edən yetişən nəsillər Vətən torpağını qorunmalı və onun keşiyində dayanmalıdır. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün konkret misallara müraciət edək:

Bu gün görək
Hər anımız Vətən! – desin.
Qılıncımız, qalxanımız
Vətən! – desin!
Təxminimiz, gümanımız,
Vətən! – desin.
Ölənlərin əvəzinə
Qalanımız Vətən! – desin! [10, s.55]

Göründüyü kimi, şair qeyd edir ki, vətənin dar günündə, ağır günündə hamı bir nəfər kimi ayağa qalxaraq Vətən deməlidir. Hamı Vətəni sevməli, onu sevməklə yanaşı düşmənlərdən qorunmalı və lazım gələrsə onun uğrunda canını fəda etməlidir.

“Araz ordan, Kür də burdan aşib-daşdı”, “Son sözü də ya Vətən, ya vətəndaşdı”- deyən şairin bu kimi vətənpərvər ruhlu şeirləri bu gün də ideya dəyərini, tərbiyəvi əhəmiyyətinin ali dərəcəsini saxlamaqdadır. Bu da yetişən nəsillər vətənə məhəbbət ruhunda yetişməsində və tərbiyə olunmasında böyük rol oynayır. Bu mənada şair Məmməd Araz öz söz yükü, mənə dərinliyi və mövzu əhatəsi ilə Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixinə liman salan bir gəmidir. Şübhəsiz ki, müasirlərimiz kimi gələcək nəsillər də görkəmli xalq şairinin əsərlərini sevə -sevə oxuyacaq, onun vətəndaşlıq qayəsi ilə zəngin olan yaradıcılıq irsindən mənəvi qida, estetik zövq və tərbiyə alacaqlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Araz M.İ. Oxucuya məktub. Bakı, Gənclik, 1978, 229 s.
2. Araz M.İ. Seçilmiş əsərləri (Şeirlər və poemalar). Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1986, 480 s.
3. Araz M.İ. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, I cild, Bakı, Lider nəşriyyatı, 2004, 224 s.
4. Axundlu Y.İ. Məmməd Araz. “İstiqlal şairləri” kitabında. Bakı, Elm, 1998, 126 s.
5. Qasıмова L.N., Mahmudova R.M. Pedaqogika. Mühazirə kursu. Bakı, 2003, 535 s.
6. Araz M.İ. Seçilmiş əsərləri. Dörd cildə, II cild, Bakı, Ozan, 2003, 332 s.
7. Əliyev H.Ə. Təhsil millətin gələcəyidir. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 7 may 1998
8. Araz M.İ. Seçilmiş əsərləri. Dörd cildə, IV cild, Bakı, Ozan, 2003, 356 s.
9. Araz M.İ. Seçilmiş əsərləri. Dörd cildə, III cild, Bakı, “Ozan”, 2003, 368 s.
10. Araz M.İ. Vətən desin. Bakı. Adiloğlu, 2003, 150 s.

ABSTRACT

M.Ahmadova

“The role of Mammad Araz poetry in education of teenagers in the spirit of the love for motherland”

The actuality of the topic is “The role of Mammad Araz poetry in education of teenagers in the spirit of the love for motherland”. It is noted that in Mammad Araz activity each citizen should strictly fight for protecting his motherland, freedom of nation, integrity of the lands like the apple of the eye. The aim of the poet was to bring up patriot, brave man defending his nation, having the confidence for fighting against enemies, being always ready for protecting his lands from strangers and ready for sacrificing his life for the homeland.

It is obvious from the article, the poet indoctrinates the younger generation educational and spiritual qualities like affection to nation, homecountry, lands and these poems lead them to the spiritual purification and richness. It is noted that these poems are of great importance in the education of heroism and patriotism of the younger generation even during the ongoing wars in our lands today.

РЕЗЮМЕ

М.Ахмедова

«Роли стихотворений Мамеда Араза в воспитании подрастающего поколения в духе любви к родине»

Актуальность темы составляет вопрос о «Роли стихотворений Мамеда Араза в воспитании подрастающего поколения в духе любви к родине». Обосновывается мысль, что каждый гражданин в духе поэтики Мамеда Араза должен строго вести борьбу за свободу родины и народа, беречь его территориальную целостность как зеницу ока. Утверждается, что цель поэта заключалась в воспитании настоящего патриотического гражданина, который достойно защитил бы родину, выступал бы в борьбу против врага, с честью берег бы родные земли от иноземных захватчиков, был бы готовым всякий час умереть за родину.

На основе патриотической поэтики Мамеда Араза автор статьи утверждает, что поэт прививает подрастающему поколению такие морально-нравственные качества, как привязанность граждан к своему народу, своей родине, к родной земле, что его стихи призывает молодых к моральной чистоте, нравственному богатству. Заключается, что сегодня, когда независимый Азербайджан находится в военном положении, поэтическая сила и мощь патриотической поэзии Мамеда Араза имеют важную роль и огромное значение в героическом и патриотическом воспитании молодого поколения.

NDU-nun Elmi Şurasının 23 sentyabr 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor H.Həşimli*

GÜNAY BABAYEVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:82;398

NAXÇIVAN FOLKLORUNUN DİL-ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

(bayatılar əsasında)

*Açar sözlər: bayati, folklor, üslub xüsusiyyətləri**Key words: bayati, folklore, style features**Ключевые слова: фольклор, баяты, стилевые особенности*

Folklor örnəkləri dilimizin tarix və özəlliyini əks etdirmək baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Bundan başqa, həmin nümunələrdə köhnəlmiş söz və dialektlər də müəyyən qədər yer tutur ki, bu da dilimizin müxtəlif mərhələlərdə öyrənilməsinə imkan verir. Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrinə xas olan ağız ədəbiyyatı örnəkləri vardır. Bu anlamda, Naxçıvan folkloru da öz zənginliyi, janr müxtəlifliyi və dil-üslub xüsusiyyətləri ilə seçilən maraqlı qaynaqlardandır. “Azərbaycanın qədim Naxçıvan torpağında yayılmış el sənəti nümunələri böyük və zəngin bir tarixi mərhələni, mədəni inkişaf dövrünü əhatə edir. Qədim sivilizasiyaya və müasir mədəni inkişafa layiqli töhfə olan bu yaradıcılıq nümunələri xalqımıza xas milli xüsusiyyətləri və xarakteri, adət-ənənələri, həyat və məişət tərzini özündə cəmləşdirərək müasir dövrdə parlaq şəkildə nümayiş etdirir” (3, 4).

Naxçıvan folkloru ümumxalq dilinin zənginliyini, dadını-duzunu, şirinliyini özündə yaşadan böyük bir mənəvi sərvətdir. Bu baxımdan, bayatılar diqqəti çəkən janrlardan biridir.

Görünür hürü dağı,
Duman, gəl, bürü dağı.
Ölü dağı çəkilər,
Çəkilməz diri dağı (2, 312).

Bu bayatıda bədii ifadə vasitəsi kimi antonim sözlərin özünəməxsus üslub keyfiyyəti dərinliyi ilə fərqlənir. Burada təzadın reallaşmasında iki vasitə özünü göstərir:

1. Anlam baxımından bir-birinə zidd olan sözlər (ölü-diri).
2. Eyni felin həm təsdiq, həm də inkar formada işlənməsi (çəkilər-çəkilməz).

Hər iki vasitənin bir araya gəlməsi təzadın qatılmasına və beləliklə də, bədiiliyin güclənməsinə səbəb olur, tərənnüm yolu ilə hiss və həyəcanın təsiri də çoxalır.

Naxçıvan folklorunda elə bayatılar vardır ki, onlar sanki ipə-sapa düzülmiş, misra-misra qoşulan atalar sözləridir. Belə ki, həmin bayatılarda aforistik fikirlər çox güclüdür və bunlar həmin bayatıların atalar sözləri məzənnəsində olmasını əsaslandırır:

Bahar qədrin gül deyər,
Eşq atəşin dil deyər,
Ömrün, günün mənasın
Ay dolanar, il deyər (2, 316).
Mən aşıq, gördüyünə,
At oxu gördüyünə.
Namərddə sirr əylənməz,
Mərd deməz gördüyü nə (2, 319).

Naxçıvan bayatılarında xalqımızın tarixi hadisələri ilə bağlı bir sıra faktlar da öz əksini tapmışdır. Məsələn:

Mən aşıx, gəlmədilər,
Dözüm yox, gəlmədilər.
Vətən, səni bölənnər
Yerli yox, gəlmədilər (2, 318).

Bu bayatıda Azərbaycanın İran və Rusiya tərəfindən bölünməsindəki mühüm bir fakt – bu

bölgüyə imza atanların yadelli olmasına diqqət çəkilmişdir.

Azərbaycan ədəbi dilinin leksikası zəngin olduğu kimi, onun folklor leksikası da sözlərin və mənaların bolluğu ilə xarakterikdir. Dilin leksik qatı dəyişməyə meyilliliyin güclü olması ilə səciyyəvidir və bu, həm yazılı ədəbi dildə, həm də folklor dilində özünü göstərir. Ümumxalq dilində dialekt sözlərin və arxaizmlərin də müəyyən qədər yeri vardır. Məlumdur ki, fonetika və qrammatikadan fərqli olaraq, dilin leksikası zamanın təsirinə məruz qala bilər. Ümumxalq dilinin leksikası işləndiyi və yarandığı dövrlə uyğunlaşır. Belə ki, ümumxalq dilinin leksikasında zamanın xüsusiyyətlərini əks etdirən vahidlər çoxdur.

Naxçıvan folklorunun dilində elə sözlər vardır ki, onlar dilimizin müxtəlif zamanlardakı vəziyyətini öyrənmək baxımından çox maraqlı və aktualdır. Bu baxımdan, folklor örnəklərinin dilindəki arxaizmlər işlənmə məqamları, üslub imkanları ilə diqqəti cəlb edir. Axıcı və təsirli dili ilə seçilən bayatılarda da köhnəlmiş sözlərin yeri və rolu vardır. Bayatıların dilində köhnəlmiş sözlər aşağıdakı qruplara ayrılır:

1. Çağdaş dilimizdən çıxmış, yəni tamamilə arxaikləşən leksik vahidlər.

2. Çağdaş ədəbi dilimizdə aktivliyini itirən, lakin dialektlərdə yaşamını davam etdirən köhnəlmiş sözlər.

3. Tamamilə köhnəlməyən, lakin arxaikləşməyə meyilli sözlər.

Naxçıvan bayatılarının dilində bir zaman məişətdə bol-bol işlənən əşyaların adının işlənmə passivliyi ilə qarşılaşmaq olar. Həmin əşyaların təzələnməsi (yeniləri ilə əvəz olunması) onların köhnə adının istifadədən qalmasına səbəb olur ki, bu da arxaikləşməni sürətləndirir.

Boynuna salıb *silsilə*,
Şeh düşüb qızılgülə.
Çağır, *faytonçu* gəlsin,
Gedirəm yarımgilə (2, 324).
Bu yaxa mənim yaxam,
Silsiləm yoxdu taxam.
Mənim nə vaxtım idi,
Ah çəkib yola baxam? (2, 332).

Bu bayatıda iki arxaizm işlənmişdir. Bunlardan biri qızıldan düzəldilmiş bəzək əşyası (*silsilə*), digəri isə insan anlayışı ifadə edən “*faytonçu*” sözüdür. Onların köhnəlmə dərəcəsi təxminən eynidir. Belə ki, el arasında onları tanıyanların sayı, yəqin ki, bərabər olar. *Silsilə*nin nə olduğunu yaşlı qadınlar bildiyi kimi, “*fayton*” və “*faytonçu*” sözləri də işlənmə fəallığını eyni dərəcədə itirmişdir.

Mən aşiq, aran yerdə,
Çöl yerdə, viran yerdə.
Fələk köçüm qaytarıb
Mənzilə *varan* yerdə (2, 329).

Bayatıların dilində “*varmaq*” feli maraqlı leksik-qrammatik vahidlərdən biri kimi diqqəti çəkir. Tarixi qrammatikamız üçün xarakterik olan bu söz zaman-zaman dilimizdə aktiv mövqedə olmuş, XX yüzilliyin ortalarında fəallığını itirərək arxaikləşməyə doğru getmişdir. Bu leksem hazırda türk dilində fəallığını qorusa da, çağdaş Azərbaycan dili üçün səciyyəvi deyil. O, bizim dilimizdə “*fərqi*nə *varmaq*” ifadəsinin tərkibində qalsa da, işlənmə tezliyində malik deyil. Naxçıvan folklorunun dilində belə leksik-qrammatik vahidlərlə tez-tez qarşılaşmaq mümkündür.

Heyranam boz *börkünə*,
Qonubdu toz *börkünə*.
Yarım, bədnəzər çoxdur,
Dəyməsin göz *börkünə* (2, 330).

Bayatının dilində “*börk*” papaq anlamında işlənmişdir. Əslində, bu söz indi də Naxçıvanın bəzi yerlərində dialekt kimi işlənsə də, “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndə qeydə alınmamışdır. Lüğətdə bu söz tamamilə başqa anlamda olan dialekt kimi öz əksini tapmışdır. “*Börk*” Xanlar dialekti kimi “*araba təkərində dəndənənin keçdiyi qövşşəkili ağac*” mənasındadır (1, 64).

Bayatıların dilində öyüd-nəsihət xarakterli fikirlərə də rast gəlmək olur:

Çaylar olub dişləmə,

Çayın pulun xərsləmə.
Evə qonaq gələndə
Ərzi-giley başlama (2, 335).
Lalə alıb tez gətir,
Arşın apar, bez gətir.
Nə qonşuya söz apar,
Nə qonşudan söz gətir (2, 347).

Vulqarizmlər (kobud sözlər və söyüşlər) ədəbi dil fakt olmasa da, şifahi ədəbi dilimizdə onlara rast gəlmək mümkündür. Bu da bədii dilin mühafizəkar olmamasından irəli gəlir. Belə ki, digər üslublardan fərqli olaraq, bədii üslubda bəzən ədəbi dilə daxil olmayan sözlər də işlədilir. Bu baxımdan, aşağıdakı bayatı səciyyəvidir:

Dəniz susuz olarmı?
Dibi qumsuz olarmı?
İt oğlu, köpək oğlu,
Qız da toysuz olarmı? (2, 337).

Bayatıların dilində sifətin çoxaltma dərəcəsinin morfoloji əlamətinin –ca² şəkilçisinin zərflə işlənməsi məqamları da maraqlıdır:

Əzizim, iydə şirin,
Yeməyə iydə şirin.
Gəl yaxınca oturaq,
Danışaq bir də şirin (2, 343).

Bu fakt dərəcə əlamətinin əsas nitq hissələrindən yalnız sifətə aid olmadığını göstərən faktlardan biridir. Bu əlamətin işlənmə dairəsi genişləndiyindən onun kateqoriya kimi dəyərləndirilməsinə ehtiyac vardır. Beləliklə, Naxçıvan folklorunda bayatıların dil-üslub keyfiyyətləri zəngin və maraqlı olmaqla araşdırılmağa layiqdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb, 2007
2. Naxçıvan folkloru. Naxçıvan, Əcəmi, 2010
3. “Naxçıvan Muxtar Respublikasında Xalq yaradıcılığı günlərinin keçirilməsi haqqında” Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin sərəncamı / Naxçıvan folkloru. Naxçıvan, Əcəmi, 2010, s. 4-7

ABSTRACT

Gunay Babayeva

Language style of Nakhchivan folklore (according to bayaties)

In the article it is dealt with the features of language style of Nakhchivan folklore. From this point, the language of bayati is forefront. The qualities of the language style of bayaties are involved in the theoretical analysis and are shown different features. It is paying attention to the old words of genre of bayati language and is shown the example of them. In addition, methods are described for generating antonymous. The theoretical ideas put forward in the article based on language facts.

РЕЗЮМЕ

Гюнай Бабаева

Языковые-стилистические особенности нахчыванского фольклора (на основе баяты)

В статье рассматриваются языковые-стилистические особенности нахчыванского фольклора, на передний план выдвигается язык баяты. Автор статьи привлекает к научному анализу языковые-стилистические качества баяты, выявляет их отличительные особенности. Особое внимание уделено устаревшим словам на языке жанра баяты, приведены конкретные примеры. Исследователь также рассматривает средства и способы, создающие антонимию, языковыми факторами обосновывает выдвинутые научно-теоретические критерии.

NDU-nun Elmi Şurasının 23 sentyabr 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor H.Həşimli*

NADİR İSMAYILOV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT 82: 316. 3

ƏHMƏD CƏMİL VƏ UŞAQ ƏDƏBİYYATI

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, uşaq ədəbiyyatı, Əhməd Cəmil

Key words: Azerbaijan literature, children's literature, Ahmed Jamil

Ключевые слова: Азербайджанская литература, детская литература, Ахмед Джамил

Əhməd Cəmil (1913-1977) XX əsr Azərbaycan poeziyasının inkişafında mühüm xidmətləri olan tanınmış şairlərdəndir. Onun ideya-bədii mükəmməlliyə malik əsərləri ədəbiyyatımızın zəngin-ləşməsində özünəməxsus rol oynamışdır. Əhməd Cəmilin yaradıcılıq fəaliyyətinin mühüm bir qolunu da uşaq ədəbiyyatı nümunələri təşkil edir. Onun uşaqlar üçün yazdığı şeirlər mövzuca müxtəlif olduğu kimi, sənətkarlıq axtarışlarının dolğunluğu ilə də diqqəti çəkir.

Əhməd Cəmilin uşaqlar üçün yazdığı ən məşhur şeirlərdən biri “Can nənə, bir nağıl de!” adlanır (1, s.62-63). Akademik Bəkir Nəbiyev bu şeir barədə yazmışdır: “Can nənə, bir nağıl de!” şeiri Böyük Vətən müharibəsinin başlamasından bir qədər əvvəl yazılsa da, müharibə dövrünün əhvali-ruhiyyəsi və hadisələri ilə qəribə şəkildə səsləşirdi. Atasını orduya getmiş balaca bir oğlanla onun nənəsi arasında soyuq qış gecəsində gedən adi bir dialoq onların hər ikisinin daxili aləminə baş vurmaq, hansı hisslər və arzularla yaşadıklarını görmək üçün geniş imkan verir. Bu şeirdə Ə.Cəmil uşaq psixologiyasına son dərəcə həssas yanaşmağı, kiçik yaşlıları dərinlən müşahidə etməyi bacaran bir sənətkardır” (6, s.74).

1940-cı ildə qələmə alınmış bu dolğun əsər atasını ordu sıralarında olan balaca uşaqla nənəsi arasında mükəllimə üzərində qurulmuşdur. Şeirdə müəllif həm nənənin, həm də nəvənin qəlb aləmini çox təsirli və təbii detallar vasitəsi ilə canlandırmışdır. Üstəlik burada uşağın atasını, yəni nənənin ordu sıralarında olan oğlu haqqında da söhbət gedir. “Süjetli şeirin nadir nümunəsi olan “Can nənə, bir nağıl de!” şeirində Ə.Cəmil üç surət yaratmışdır: Nənə, Nəvə, cəbhədə döyüşən Ata” (4, s.224).

Əsərin əvvəlində təsvir olunur ki, soyuq qış axşamıdır, şaxta qılınc kimi kəsir. Belə bir vaxtda nənə öz nəvəsini yatırtmaq üçün nağıllar desə də uşaq bununla kifayətlənmir, yenə də nağıl istəyir:

-Ay nənə, bir nağıl de!
-Ömrüm-günüm, yat daha,
Hamısını indi desəm, nağıl qalmaz sabaha.
-Can nənə, de birini də.
-Ağrın alım, sözə bax.
Evimizdə səndən savay, gör heç varmı bir oyaq?
Gecə keçib, ev soyuyub, hənir gəlmir ocaqdan,
Taxt üstündə məstan pişik, odur yatıb bayaqdan.
Ört üstünü, dərdin mənə, bax, eşikdə yel əsir.
-Qar yağırımı?
-Elə yağır...sazaq qılınc tək kəsir...

Körpə yeni düşüncələrə baş vurur, atasının divardan asılmış şəklini görərək nənəsindən soruşur ki, görəsən, indi atam haradadır, belə şaxta onu üşütmür ki? Nənəsi isə bu zavallı uşağı ovutmaq, rahatlamaq üçün müvafiq cavablar verir. Bütün bunlar şair tərəfindən böyük həssaslıqla canlandırılmışdır:

-Ömrüm günüm, körpə quzum, qurban olum adına,

Niyə köks ötürürsən o düşəndə yadına?
Atan yazır: "...Hələ xoşdur bu tərəfdə havalar."
Deyir, oğlum darıxmasın, görüşərik bu bahar...
Bağçalarda çiçək açar gülöyşə nar, yasəmən,
Qaranquşla bir zamanda qayıdaram kəndə mən...

Qayğıkeş nənənin təsəllisi uşağın yeni düşüncələrinə rəvac verir:
-Onda, nənə, ay nənə!

Qoy kəsməyək ağ toğlunu, qalsın atam gələnə...

Bunun ardınca nənə uşağın qəlbini sakitləşdirmək üçün atasının gələcəyi günü təsvir edir. Şirin xəyallara dalan uşaq, axır ki, yuxuya gedir. Beləliklə, yazıçı Mehdi Hüseynin qeyd etdiyi kimi: "Burada lirika da vardır, xəfif bir kədər də, bahar ətri verən bir sevinc də" (3, s.316). Aşağıdakı misralar da məhz nənənin ovqatında sevinc notlarının qabarıqlaşmasının təzahürüdür:

Körpə güldü...həsrət qonan gözlərindən uçdu qəm,
Öpdü onun xəyalını indi gözəl bir aləm...

Bu şeirdə balaca uşağın psixologiyasının mükəmməl təqdimi ilə yanaşı, qayğışes nənənin qəlb aləmi də məharətlə təqdim olunmuşdur. "Şair nənə və nənənin daxili düşüncə və arzularını, hiss və xəyallarını sadə, səmimi, təbii, eyni zamanda, hüzn və sevinc qarışıq romatik boyalarla təsvir etmişdir" (5, s. 219). Ədəbiyyatşünaslıqda vurğulandığı kimi, bu şeir "mövzu, ideya və sənətkarlığına görə müharibə dövrü və ondan sonra müharibə problematikasına həsr edilmiş ən yaxşı əsərlərdən biri hesab olunur" (2, s.344).

Əhməd Cəmilin 1941-ci ildə yazdığı irihəcmli "Şaxta baba" şeiri (1, s.72-76) müharibə dövrünün həyəcanlı psixologiyası ilə uşaqların yeni il şənliyini vəhdətdə təcəssüm etdirən maraqlı bədii nümunədir. Şeirin adından sonra "uşaqlara yeni il hədiyyəsi" qeydi verilib. Əsərdə yığcam süjet elementləri də vardır. Şeirin əvvəlində qarlı-boranlı yeni il axşamı təsvir olunur. Kənddə hamı evlərə çəkilib. Evlərin birində Tapdıq dədə nağıl danışır, Başqa bir evdə isə uşaqlar toplaşib şənlənirlər. Ayaz adlı bir oğlanın oxuduğu mahnı müharibə dövrünün ovqatını ədəbi müstəviyə gətirir:

Külək, sən qılnc ol, əs,
Qar sən də yolları kəs;
Meşələr uğuldasın,
Düşsün dağa, daşa səs!
Şaxta, sən də divan tut!
Donsun faşist adlı qurd.

Bunun ardınca isə əsas mətləbə diqqət yönəldilir, Şaxta babanın gəlişi təsvir olunur. Həmin hissə on illərdən bəridir ki, uşaqların dilinin əzbəridir. Ayazın nəğməsi bitincə qapını külək açır. Evə soyuq hava, qar, boran dolur. Bəlli olur ki, gələn Şaxta babadır. Müəllif dəqiq detallar vasitəsi ilə Şaxta babanın zahiri portretini məharətlə canlandırmışdır:

Saç-saqqalı tamam ağ,
Başında qardan papaq,
Girdi evə bir qoca,
Boyu çinardan uca.
Yapıncısı buz kimi,
Parlayır ulduz kimi
Qotazlı qar xurcunu,
Uşaqlar görcək bunu,
Alıb dövrəyə həmə, nənə,
Tutdular ətəyindən.

Uşaqların sualına cavab olaraq Şaxta baba buraya gələnədək keçdiyi yollardan, üzləşdiyi çətinliklərdən söz açır:

Fikrə getdi bir qədər.
Dedi: -Əziz körpələr!
Qarlı dağlar aşaraq,

Çox ellər dolaşaraq,
Dağlarda qurdum dəyə,
Gəldim sizi görməyə...

Şeirir sonrakı bölümlərində Şaxta babanın uşaqlara xurcunundan yeni il hədiyyəsi paylaşması, sonra isə onlarla vidalaşaraq getməsi təsvir olunur. Ümumiyyətlə, “Şaxta baba” şeiri ideya-bədii mükəmməlliyi ilə təsirli sənət əsəridir.

Əhməd Cəmilin 1968-ci ildə uşaqlar üçün yazdığı “Təzə il” şeiri də dəyərli bədii nümunədir (1, s.251-252). Əsərin əvvəlində “bağça uşaqlarına” qeydi vardır. Uşaq ədəbiyyatımızın populyar örnəklərindən olan bu şeirdə balacaların yeni il arzuları özünün dolğun, həm də sadə, təbii ifadəsini tapmışdır. Şeirdəki kolorit, məişət lövhələri ilə bağlı düşüncələr də diqqəti çəkir:

Təzə il! Gəzə-gəzə!
Gəl bizim eli bəzə!
Yağış gətir, qar gətir,
Günəşli bahar gətir.
Taxılçı taxıl əksin,
Suçu düzə su çəksin.
Bağ salsın qoca bağban,
Bar qonsun budaqlara...
Haraylasın gənc çoban
Sürünü otlaqlara...

Şairin uşaqlar üçün qələmə aldığı şeirlərin bir qismi də bilavasitə vətənpərvərlik mövzusunda. Belə nümunələrdə şair böyüməkdə olan nəsilləri vətənə məhəbbət ruhunda tərbiyə etməyi bir məqsəd olaraq önə çəkmişdir. Bu baxımdan 1940-cı ildə yazdığı “Vətən” şeirinə nəzər salmaq yerinə düşər (1, s.55). Şeirdə bir tərəfdən doğma yurdun təbii gözəllikləri tərənnüm olunmuş, digər tərəfdən də vətənə bəslənilən böyük məhəbbət özünün bədii təqdimini tapmışdır:

Ey Vətən, ana Vətən,
Heyranam, sənə, Vətən!
Dupduru göllərin var,
Yamyaşıl çöllərin var,
Dağların baş-başadır,
Düzlərin tamaşadır...
Nə gözəldir qucağın,
Doğma odun, ocağın!..
Sən dünyanın gözüsen!
Taleyimin özüsen!
Sevirəm bayrağın,
Öpürəm torpağın!

1945-ci ildə qələmə aldığı “Bizim düşərgə” şeirində isə (1, s.108-110) Əhməd Cəmil yay tətili günlərində dağ döşündəki düşərgədə istirahət edən balaca məktəblilərin həyatından maraqlı lövhələr yaratmışdır. Əsərdə iki cəhət ön planda dayanır. Müəllif bir tərəfdən doğma vətən təbiətinin əsrarəngiz gözəlliklərini, bu yerlərin ulu keçmişini misralara düzümləyir, bu yolla məktəblilərə müvafiq bilgi vermək məqsədi daşıyır. Digər tərəfdən də hər şeyi öyrənməyə, bilik dairəsini zənginləşdirməyə can atan çalışqan balaların fəallığını diqqət mərkəzinə çəkir:

Çiçək, bökək, mamır, daş-
Harda nə tapır hərə.
Adıyla, nişanıyla
Tez qeyd edir dəftərə.
Kimini düşündürür
Dağların dərin qatı.
Kimi kənddə toplayır
Nağıl, qoşma, bayatı...
Gəzirik, öyrənirik

Hər gün bu yerləri biz.
Sevimlidir, gözəldir,
Səfalıdır ölkəmiz!

Bütünlükdə bu şeir uşaqlarda doğma yurda məhəbbət hissləri aşıl原因an dəyərli bədii nümunədir.

O zaman Azərbaycanda uşaqlar üçün nəşr olunan “Göyərçin” jurnalı kiçikyaşlı məktəblilər tərəfindən böyük sevinclə qarşılanırdı. Balaca oxucular onun səhifələrində maraqlı bədii nümunələrlə, diqqətəlayiq yazılarla tanış olurdular. 1957-ci ildə bu jurnalın nəşrə başlamasını alqışlayan Əhməd Cəmil onun ilk sayının çapdan çıxması münasibəti ilə “Göyərçin” adlı şeir yazmış (1, s.173-174), balaca oxucuların sevinc hisslərini bədii şəkildə ümumiləşdirmişdir:

Göyərçinim, ağ quşum,
Gəl qoşa uçaq, quşum!
Bakının göylərindən,
Xəzərin üzərindən,
Gəl, uçaq uzaqlara,
Qoşulaq uşaqlara...
Hər zəmidən bir sünbül,
Hər bağçadan qızılgül
Toplayıb qucaq-qucaq,
Gəl, uçaq,uçaq,uçaq!..

Əhməd Cəmil sonralar da bu mövzuya müraciət etmiş, “Göyərçin” jurnalının nəşrə başlamasının iyirmi illiyi ilə əlaqədar eyniadlı şeir yazmışdır (1,s.328). Həmin şeirdə də uşaqların bu jurnala sevgisi özünün müvafiq bədii təcəssümünü tapmışdır:

“Göyərçin”, ay “Göyərçin”!
Sözü təzə “Göyərçin”!
Uç gəl hər ay, “Göyərçin”!
Uç, günəşli nağıllar
Gətir bizə, “Göyərçin”!

Əhməd Cəmilin uşaqlar üçün yazdığı əsərlər sırasında 1977-ci ildə qələmə aldığı “Nigar” adlı iki şeiri də özünəməxsus yer tutur (1, s.303-304). Birinci şeir nəvəsini dərin məhəbbətlə sevən. onun hər nazı ilə oynayan babanın dilindən verilmişdir:

Nigar mənim nəvəmdir,
Mən onun babasıyam.
Nigara don almışam,
Papış da alasıyam.
Nigar təzə oturur,
O, yaxşı bardaş qurur.
Əlindən yapışanda
Ayaq üstə də durur...

İkinci şeir isə nənənin dilindən verilməklə bir el adətinin bədii təcəssümünü də özündə əks etdirir. Bəllidir ki, qədimdən bəri uşaq yenicə diş çıxaranda hədik qoyarlar. Ə.Cəmil də bu şeirdə diş çıxaran balaca Nigar üçün hədik qoyulmasını təbii boyalarla təsvir etmişdir:

Nənə deyir: - Bu Nigar
Gündə bir təzə oyun,
Gündə bir iş çıxarır.
Yox, deyirəm, nənə, yox!
Buğda tök, hədik bişir,
Balamız diş çıxarır.

Əlbəttə, Əhməd Cəmilin uşaq ədəbiyyatı sahəsindəki əsərləri bunlarla məhdudlaşmır və daha geniş tədqiqat tələb edir. Biz burada bir sıra səciyyəvi nümunələrə toxunmaqla kifayətlənirik. Bütövlükdə istedadlı şair Əhməd Cəmil Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus mövqə

tutur. Onun uşaqlar üçün yazdığı şeirlər mövzu əlvanlığı, ideya aydınlığı, bədii kamilliyi ilə səciyyəli və bu gün də əhəmiyyətini itirməmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəmil Ə. Əsərləri. Bakı, Azərneşr, 1988, 336 s.
2. Əhmədov B. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı: mərhələlər, istiqamətlər, problemlər. Bakı, Elm və təhsil, 2015, 552 s.
3. Hüseyn M. Əsərləri, 10 cildə, 9-cu cild. Bakı: Yazıçı, 1979, 634 s.
4. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı, iki cildə, 1-ci cild. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007, 504 s.
5. Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007, 444 s.
6. Nəbiyev B. Kamalın təntənəsi. Bakı, Yazıçı, 1981, 407 s.

ABSTRACT

Nadir Ismailov

Ahmed Jamil and children's literature

Ahmed Jamil (1913-1977) is one of the most prominent representatives of the Azerbaijani literature of XX century. His poetry is rich with deep humanistic senses and qualities.

The article has been dedicated to the lyrics of Ahmed Jamil. In this paper attention is directed to the various phases of literary activities Ahmed Jamil's. These stages are investigated on the basis of those examples, facing a poet and made appropriate conclusions.

There have been analysed characteristic works, their ideological-literary features have been clarified. There are also opinions about his poetic style and on the examples of verse are exposed main features of his poetry.

РЕЗЮМЕ

Надир Исмаилов

Ахмед Джамил и детская литература

Ахмед Джамил (1913-1977) является одним из выдающихся представителей азербайджанской литературы двадцатого века. Его поэзия пронизана гуманизмом, глубокими чувствами.

Статья посвящена лирике известного поэта Ахмеда Джамила. В статье рассматриваются разные этапы творчества поэта. Здесь на основе примеров исследуются темы, к которым обращался поэт на этих этапах, и сделаны некоторые выводы.

В статье анализируются характерные произведения, связанные с темой, выявляются их идейно-художественные особенности. Здесь высказываются мнения о поэтическом стиле поэта, а также выявляются главные особенности его поэзии на стихотворных примерах.

NDU-nun Elmi Şurasının 23 sentyabr 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor H.Həşimli*

AYTƏN QURBANOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT 82: 316. 3

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA HÜSEYN CAVID OBRAZI

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, poeziya, nəsr, dramaturgiya, Hüseyn Cavid

Key words: Azerbaijan literature, poetry, prose, drama, Hussein Javid

Ключевые слова: Азербайджанская литература, поэзия, проза, драматургия, Гусейн Джавид

Mütəfəkkir romantik ədibimiz Hüseyn Cavid (1882-1941) haqqında Azərbaycan ədəbiyyat-şünaslığında çoxsaylı və qiymətli tədqiqatlar ortaya çıxdığı kimi, indiyədək ədəbiyyatımızda onun ömür və sənət yoluna, mühitinə, şəxsiyyətinə həsr olunmuş müxtəlif janrlı bir çox dəyərli bədii nümunələr (şeirlər, poemalar, nəsr və dram əsərləri) də qələmə alınmışdır. Müxtəlif vaxtlarda həmin əsərlər haqqında ayrı-ayrı tənqidçi və ədəbiyyatşünaslar tərəfindən bir sıra məqalə və resenziyalar yazılsa da, bu sahədə indiyədək sistemli araşdırma aparılmamışdır.

Hüseyn Cavid haqqında yazılmış bədii əsərləri təhlilə cəlb etmək təkcə bir sənətkarın tale yolunun təcəssümünü araşdırmaq baxımından deyil, həmçinin ədibin yaşayış fəaliyyət göstərdiyi dövrün gerçəkliklərinin bədii sənət dili ilə işıqlandırılması məsələlərini aydınlaşdırmaq, bütövlükdə ədəbi şəxsiyyətin obrazının bədii ədəbiyyatda yaradılması ilə bağlı bir sıra problemləri incələmək cəhətindən də əhəmiyyətli və faydalıdır.

Hüseyn Cavidin öz sağlığından başlayaraq bizim günlərdə mütəfəkkir ədibə həsr olunmuş müxtəlif səpkili bədii əsərlərin yaradılma mərhələləri, hər mərhələnin əsas xüsusiyyətləri, səciyyəvi tematika, problematika və sənətkarlıq axtarıları barədə ararılan tədqiqat sənətkar və zaman, sənət və mənəvi ölməzlik, ziyalı və xalq kimi məsələlərin H.Cavid taleyi və şəxsiyyəti timsalında bədii təcəssümünün rəngarəng üsul və vasitələrindən bəhs etməyə imkan verir.

Faktlar göstərir ki, H. Cavidə ehtiram və sevgidən yoğrulmuş çoxsaylı ədəbi əsərlərlə yanaşı, Stalin repressiyası dövründə şairə tənqidi münasibət ifadə edən bəzi “bədii nümunələr” də qələmə alınmışdır.

Ədəbiyyatşünaslıqda haqlı olaraq vurğulandığı kimi: “XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatında Cavid obrazına dəfələrlə müraciət edilmişdir. Xüsusən müstəqilliyin qazanılmasından sonra, 90-cı illərdə bu mövzuya sıx-sıx müraciət olunduğunu söyləmək olar” (1).

Ümumiyyətlə, Azərbaycan ədəbiyyatında Hüseyn Cavid obrazının yaradılmasını bir neçə mərhələyə ayırmaq olar.

Azsaylı nümunələrlə təmsil olunan başlanğıc mərhələsi şairin öz sağlığını əhatə edir. Həmin dövrdə Hüseyn Cavid ustad şair kimi qəbul olunmuş, ona bəzi şeirlər ithaf edilmişdir. Belə şeirlər daha çox ədəbi təsir faktı kimi dəyərləndirilə bilsə də, hər halda onlarda H.Cavid şəxsiyyətinə və sənətinə ehtiram faktoru da danılmazdır. Səməd Vurğunun duyum və deyim tərzinə görə H.Cavid ənənələrinə bağlı olan “Sızıltılarım” şeirini “Möhtərəm və əziz Hüseyn Cavidə” qeydi ilə çap etdirməsi bu baxımdan təsadüfi deyil.

O da ibrətamizdir ki, 1937-ci ilin iyun ayının 4-dən 5-nə keçən gecə Hüseyn Cavid saxta ittihamlarla həbs olunduqdan az sonra onun haqqında hədyan və böhtan dolu yazılar mətbuatda görünməyə başladı ki, bunların sırasında “şeirlər” də var. Acınacaqlıdır ki, əvvəllər Hüseyn Cavidə alqışlayan poetik fikir artıq onu ifşa etmək üçün səfərbər olmuşdu. Belə nümunələr isə Cavidin obrazının, həyat və fəaliyyətinin mənfi rəqəsdə və yanlış biçimdə verilməsi ilə fərqlənir. Bir müddət sonra H.Cavidin adını da çəkmək yasaqlanır və beləcə, görkəmli sənətkar ədəbi mühitin gündəmindən uzaqlaşdırılır.

1956-cı ildə Hüseyn Cavidə bəraət verildikdən bir müddət sonra ədibin zəngin ədəbi irsinin araşdırma predmetinə çevrilməsi yolunda müəyyən addımlar atıldığı kimi, onun haqqında bəzi şeirlər də yazılır. 1981-ci ilin 21 iyulunda ümummilli liderimiz, respublikamızın rəhbəri Heydər Əliyevin dahi ədib Hüseyn Cavidin 100 illiyinin qeyd olunması barədə tarixi qərar qəbul etməsi ədəbi fikirin Cavid obrazına müraciətə diqqətini daha da artırır. Ulu öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü və yüksək himayəsi ilə Hüseyn Cavidin 100 illik yubileyinin təntənə ilə qeyd olunması, dahi sənətkarın cənazəsinin qalıqlarının Sibirdən Azərbaycana gətirilməsi, mütəfəkkir ədibin əsərlərinin nəşri, tədqiqi və təbliği işinə xüsusi diqqət yetirilməsi ədəbi fikirin də diqqətini Cavidə yönəldir. Ədib haqqında yazılan ədəbi əsərlərin tematikası və problematikası genişlənir. Nəhayət, 1991-ci ildən sonra ədəbiyyatımızda H.Cavidə həsr olunan bədii əsərlərin kəmiyyət və keyfiyyətə daha da yüksəlişinin baş verməsini də deməliyik.

Bu vaxtadək Hüseyn Cavidə həsr olunmuş bədii əsərləri bir yerə toplasaq, çoxsaylı ədəbi nümunənin varlığı ilə qarşılaşırıq. Azərbaycan ədəbiyyatında Hüseyn Cavidə həsr olunan bədii əsərlər sayca çox olduğu kimi, janrca da müxtəlifdir. Buraya çoxsaylı şeirlər, müxtəlif səpkili poemalar, bir neçə dram əsəri, bəzi irihəcmli nəsr nümunələri daxildir ki, onların sırasında həm sənədli, həm də bədii nəsr əsərləri diqqəti çəkir.

Tanınmış Azərbaycan şairlərinin müxtəlif vaxtlarda Hüseyn Cavidə həsr etdikləri şeirlərdə mütəfəkkir ədibin şəxsiyyəti, taleyi, mühiti, yaradıcılığı barədə ifadə olunan poetik qənaətlər, lirik düşüncələr özünün dolğunluğu və təsir gücü ilə diqqəti çəkir. Həmin şeirlərdən bir neçəsinin adını xatırladıq:

Nəriman Həsənzadə. Cavidin; Hüseyn Cavid; Xəlil Rza. Hüseyn Cavidə; Fikrət Qoca. Cavid gəlib, aç qoynunu; Uzaq Şərqi üfüqlərində Cavidə xatırladım; Hüseyn Cavidin Naxçıvanda dəfninə; Bəxtiyar Vahabzadə. Hüseyn Cavidə; Daşın dərini bəşəriyyətin; Zəlimxan Yaqub. Cavid əfəndi; Rəfiq Zəka Xəndan. Cavid xiyabını könlümdən keçir; Ustadlar ustadı; Hüseyn Cavidə; Hüseyn Razi. Ölməzlik; Vaqif Bəhmənli. Cavid sözü; Rafiq Yusifoglu. Hüseyn Cavidə; Nazim Rizvan. Ağlayan iblisdir, gülən sənətkar; Novruz Gəncəli. Cavidə; Vaqif Məmmədov. Cavid Sibirdən gəlir; Tayqada düşüncələr; Sibirdə düşüncələr; Kərim Faiq. Cavid sənəti; Kərim Nalə. Cavid; Kəmalə Nəsrin. Bir dağ uçdu üz qıbləyə; Mavi bayraqlı yurd üçün; Asim Yadigar. Cavid; Muxtar Qasımzadə, Cavid və s. Göründüyü kimi, bəzi şairlər Cavidə bir yox, bir neçə şeir ithaf etmişlər.

Təsəvvür aydınlığı naminə bəzi şeirlərə müfəssəl nəzər salaq.

Xəlil Rzanın 1962-ci ildə yazdığı “Hüseyn Cavidə” şeirində od qəbli Cavidin uzaq Sibirdə buzlar altında yatması poetik kontrast kontekstində ədəbi müstəviyə gətirilərək məharətlə mənalandırılmışdır:

Qəlbin od, şeirin od!
Ömrün-günün od!
Özün buz məzarda!
Bu necə işdir?
Bəs necə olub ki, o buz dağları
Sənin atəşindən əriməmişdir?! (9, s.287)

Xalq şairi Nəriman Həsənzadənin “Hüseyn Cavid” şeiri isə dahi sənətkarın cənazəsinin qalıqlarının Sibirdən gətirilərək Naxçıvanda torpağa tapşırılması münasibəti ilə qələmə alınmışdır. Müəllif bunu Cavid əbədiyyəti kimi məharətlə mənalandırmışdır:

Nə yaxşı qalmadı gözü yollarda,
Gördü atasını qızı Cavidin.
Tabut ortadaydı, şəkli divarda,
Bayrama dönmüşdü yası Cavidin...
Naxçıvan düşünür saçlarında dən,
Axıb pıçıldayır şəfa bulaqlar.
Yurduna qayıdır Cavid təzədən,
Heykələ dönməyə gedir sənətkar.
Torpaqımı cavidə qovuşur indi,

Cavidmi torpağa? Söz tarixindi. (5, s.130-131)

Tanınmış şair Zəlimxan Yaqub da ulu Cavidin cənazəsinin qalıqlarının Sibirdən, Maqadandan gətirilərək Naxçıvanda dəfn olunmasını poetik fikrin diqqət mərkəzinə çəkmişdir. Onun “Cavid əfəndi” şeirindəki aşağıdakı misralar bu baxımdan xarakterikdir:

Yandı ürək, coşdu könül, düşündü baş, yaratdı əl,
Qalx məzardan, Cavid adlı heykəllərin seyrinə gəl.
Nurun Günəş, qəlbin atəş, gözün ocaq, sözün məşəl,
Bostanına yağan daşlar necə oldu, Cavid Əfəndi!

İnam səndə, şərəf səndə, dözümlə səndə, səbir səndə,
Sən qurbətdə, sən Sibirdə, qurbət səndə, Sibir səndə.
Qırx illik bir yoldan gəldi, quşa döndü qəbir səndə,
Maqadandan Naxçıvana köç oldu, Cavid Əfəndi! (10, s.143)

Tanınmış şair Asim Yədigarın “!Ulu Cavid” şeirində bir zamanlar haqsız ittihamlara hədəf olan dahi şairin yenilməz şəxsiyyəti, əzəməti diqqət mərkəzinə çəkilmiş, onun sənəti ilə mənəvi ölümsüzlük qazanması vurğulanmışdır. Şeirdə həmçinin Naxçıvanda məqbərədə birgə uyuyan Cavidlərin son mənzildə nəhayət ki, qovuşması da özünün poetik təcəssümünü tapmışdır:

Hansı yolla getmiş idin, necə gəldin, yoluna bax,
Kimlər yatır sənə qoşa-sağına bax, soluna bax.
Mişkinaz tək el anası, Ərtəgrül tək oğluna bax,
Cafakeşlər cəfakeşi, o, Turandı, ulu Cavid!

Necə varsan, elə qaldın,- daha ötkəm, daha məğrur,
Əbədiyyət yolçususan, qəlbində od, gözdə qürur.
Əyilməzlik simvolusan, qazancın bu, haqqın budur,
Sənət yolun bir işıqlı kəhkəşandı, ulu Cavid! (11, s.41)

Azərbaycan ədəbiyyatında ustad Hüseyn Cavid və onun ailə üzvləri haqqında çoxsaylı və müxtəlif səpkili şeirlər yazıldığı kimi, son illərdə bəzi poemalar da qələmə alınmışdır.

Xalq şairi Zəlimxan Yaqubun “Cavidin qız balası” poemasında mütəfəkkir şair-dramaturqla bağlı lirik düşüncələrin bədii təqdim üsulları maraqlıdır. Poemada görkəmli ədibin qızı Turan xanım Cavidin şəxsiyyəti və taleyi barədəki poetik düşüncələr ideya-bədii təsir gücü ilə oxucu qəlbinə yol tapır.

Şairə-dramaturq Nəfilə Abuzərlinin Hüseyn Cavidə həsr etdiyi “Eşq mələyi” poeması da bu baxımdan xarakterikdir. Tanrısı gözəllik və sevgi olan Hüseyn Cavidə poetik ehtiramdan yaranan həmin poema əsasında Azərbaycan televiziyasında hazırlanmış “Ah, ədalət!” adlı kompozisiyanı da xatırlatmaq yerinə düşər.

Azərbaycan poeziyası ilə yanaşı, bədii nəsrində də Hüseyn Cavidə həsr olunmuş bir sıra əsərlər vardır. Bu sahədə ilk nümunə tanınmış akademik və yazıçı-publisist Rafael Hüseynov tərəfindən yazılmışdır. Onun 1984/1985-ci illərdə qələmə aldığı “Cavidlər” sənədli romanı bütövlükdə Hüseyn Cavid haqqında dəyərli əsərdir.

Ümumiyyətlə, Rafael Hüseynovun Hüseyn Cavidə və onun ailə üzvlərinə həsr olunmuş “Cavidlər” sənədli romanı və digər əsərləri (6) elmiliklə bədiiliyin, sənədliliklə lirik-fəlsəfi düşüncələrin, bədii yozumların vahid məcrada və böyük məharətlə təcəssümü ilə səciyyələnir. Cavidin şəxsiyyəti, bioqrafiyası, mühiti, müasirləri ilə bağlı bir çox mətləblərin və səhifələrin ilk dəfə R. Hüseynov tərəfindən sənədli-bədii tərzdə təqdimi məsələləri, Cavidin tanıtılması və dərkində həmin əsərlərin mühüm rolu da ayrıca qeyd olunmalıdır.

Bütövlükdə Rafael Hüseynovun “Cavidlər” əsəri Azərbaycan sənədli bədii nəsrində orijinal və dəyərli nümunədir. Xalq yazıçısı Anar Rafael Hüseynovun bu əsərini yüksək qiymətləndirərək obrazlı şəkildə belə yazmışdır: “Cavidlər” sənədli romanının oduna-atəşinə, yəqin ki, heç bir cihaz davam gətirməzdi. Həm bəhs olunan hadisələrin faciə şiddəti, həm də müəllif qəlbinin odu-aloğu o

qədər gurdur ki, öz- özünə alışan əşyalar kimi, bu səhifələrin də sanki birdən-birə yanıb külə dönmək ehtimalı var” (6, s.605).

Tanınmış yazıçı Anarın “Cavid ömrü” filmi üçün yazdığı kinossenari epik və dramatik səpkili, tarixilik və müasirlik keyfiyyətlərinə malik dəyərli bədii mətn kimi ideya-bədii mükəmməlliyə malikdir.

Xalq yazıçısı, bir sıra tarixi romanlar müəllifi Hüseyn İbrahimovun repressiya qurbanı olmuş Hüseyn Cavidin faciəli taleyinə həsr edilmiş “Böhtan” romanında (7) müasirlik və tarixilik, sənətkar və zaman probleminin bədii təcəssümü kimi məsələlər diqqəti çəkir. Əsərin ideya-bədii məziyyətləri, tematikası, problematikası, obrazlar aləmi, süjet-kompozisiya xüsusiyyətləri, üslub özəllikləri və s. tarixi nəsrin əsas prinsiplərinə uyğundur. Mütəfəkkir ədibimizin böhtanlara mətanətlə sinə gərən yenilməz xarakterinin, faciə ilə tamamlanan ömür yolunun tarixi romanda epik təqdimi də ayrıca vurğulanmalıdır. Azərbaycan tarixi nəsrinin tanınmış tədqiqatçısı professor Yavuz Axundlu “Hüseyn Cavid haqqında ilk roman” adlı məqaləsində “Böhtan” barədə yazmışdır: “Romanda tarixi sənədlərlə, faktlarla, canlı xatirələrlə bir sırada müəllif təxəyyülündən doğan səhnələr, təsvirlər qaynayıb qarışır, təbii ki, bunlar yazıçı ustalığı, məharəti sayəsində bir-birini tamamlayır” (2, s. 112).

Xalq yazıçısı Anarın “Cavid ömrü” bədii filmi üçün yazdığı kinossenari epik və dramatik səpkili, tarixilik və müasirlik keyfiyyətlərinə malik dəyərli bədii mətn kimi ideya-bədii mükəmməlliyə malikdir.

Hüseyn Cavidin bədii obrazı Azərbaycan dramaturgiyasında da özünəməxsus yer tutur. Şairə-dramaturq Kəmalə Ağayevanın Hüseyn Cavidə həsr etdiyi “Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir” mənzum dramında Hüseyn Cavidin müxtəlif əsərlərindən seçilmiş parçalardan istifadə məqamları, onların ideya-bədii arxitektontikada mövqeyi və ədəbi funksiyası maraq doğurur. Dramaturgiyamızda Stalin repressiyasını pisləyən ilk örnəklərdən biri olan bu mənzum dram Naxçıvanda Cavid poeziya teatrının səhnəsində tamaşaya qoyulmuşdur.

Son dövr Azərbaycan dramaturgiyasında Hüseyn Cavidə həsr olunmuş bəzi yeni əsərlər də qələmə alınmışdır. İsgəndər Atillanın 3 hissəli “Cavid” dramı (3), Nəfilə Abuzərlinin “Hüseyn Cavid” (1), Həsənəli Eyvazlının “Ərtoğrul Cavid, yaxud bir ailənin dramı” əsərləri bu baxımdan xarakterikdir. İ.Atillanın və N. Abuzərlinin əsərlərində Hüseyn Cavidin şəxsiyyəti və keşməkeşli ömür yolunun dramatik təqdimi məsələləri, xüsusən Hüseyn Cavid obrazı, həmçinin ədibin ailə üzvləri və bəzi müasirləri ilə bağlı məqamlar diqqəti çəkir.

Həsənəli Eyvazlının “Ərtoğrul Cavid, yaxud bir ailənin dramı” adlı iki pərdəli, doqquz şəkilli mənzum faciəsində (4,s. 3-70) Cavidlər ailəsinin faciəli taleyi və bu aspektdə Hüseyn Cavidin həyatdan vaxtsız köçmüş istedadlı oğlu Ərtoğrul Cavidin ömür yolunun dramatik təqdimi əsas yeri tutur. H.Eyvazlı bu pyesdə süjetin inkişafı boyunca mövzunun xarakterinə, dramaturji situasiyalara uyğun olaraq H.Cavidin əsərlərindən, xüsusən “İblis” dramından bəzi parçaları da əsərə daxil etmiş, onların ideya-bədii baxımdan əsərlə üzvi surətdə bağlanması da nail olmuşdur.

Deyilənlər göstərir ki, ustad sənətkarımız Hüseyn Cavid haqqında Azərbaycan ədəbiyyatında müxtəlif janrlarda bir çox dəyərli bədii əsər yazılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abuzərli N. Eşq mələyi. Bakı: MBM, 2012, 168 s.
2. Axundlu Y.Ədəbi mühit və sənətkar. Bakı: Adiloğlu, 2002. 188 s.
3. Atilla İ. Cavid. Bakı: ADPU, 2009, 76 s.
4. Eyvazlı H. Seçilmiş əsərləri, 1-ci cild. Naxçıvan: Məktəb, 2015, 377 s.
5. Həsənzadə N. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr. 1987, 376 s.
6. Hüseynov R. Əbədi Cavid. Bakı: CBC, 2007, 840 s.
7. İbrahimov H. Böhtan. Bakı: Şərq-Qərb, 1998, 286 s.
8. Qasımbəyli Y. XX əsr Azərbaycan poeziyasında Cavid. “Ədalət” qəzeti, 2012, 23 oktyabr
9. Rza X. Uzun sürən gənclik. Bakı: Azərnəşr,1994, 435 s.

10. Yaqub Z. Seçilmiş əsərləri, iki cildə. 2-ci cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006. 288 s.

11. Yadigar A. Bir nurlu heykəl yarat. Naxçıvan: Əcəmi, 2014, 248 s.

ABSTRACT

Ayten Gurbanova

Hussein Javid's character in Azerbaijani literature

Hussein Javid's creativity which has a special place in the history of world culture and is considered unique pearls of world poetry treasure, establishes a new, original period in the development of Azerbaijan poeticaesthetic thought. The interest and need for studying the poet's creativity has increased in the different periods, and his literary personality has been the focus of attention in literature and turned over a literary character. There have been analysed characteristic works, their idealogical-literary features have been clarified.

РЕЗЮМЕ

Айтен Гурбановой

Образ Гусейна Джавида в Азербайджанской литературе

Творчество Гусейна Джавида (1882-1941), занимающее уникальное место в истории азербайджанской литературы, произведения которого считаются одним из редких сокровищ поэзии, является одним из новых, оригинальных этапов в развитии Азербайджанских художественно-эстетических идей. В связи с увеличением интереса к изучению творений поэта, идентичность его литературной поэзии создание его в художественного образа стало центром литературного внимания. В статье анализируются характерные произведения, связанные с темой, выявляются их идейно-художественные особенности.

NDU-nun Elmi Şurasının 23 sentyabr 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor H.Həşimli*

DİLÇİLİK

ELBƏYİ MAQSUDOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:81.1

ORFOEPİK VƏRDIŞLƏRİN MÖHKƏMLƏNDİRİLMƏSİNDƏ POETİK ÇALIŞMALARDAN İSTİFADƏ

Açar sözlər: Azərbaycan dili, orfoepik vərdişlər, orfoqrafiya, məntiqi təfəkkür, poetik-praktik çalışmalar, müstəqil işlər, müqayisə, öyrəncilər

Keywords: The Azerbaijan language, orthoepic skills, orthography, logical thinking, poetic-practical exercises, free work, comparison, learners

Ключевые слова: Азербайджанский язык, орфоэтические навыки, орфография, логическое мышление, поэтико-практическое упражнение, самостоятельная работа, сравнение, учащиеся

Azərbaycan dilinin saflığının qorunması, onun gələcək nəsillərə çatdırılması hər birimizin vətəndaşlıq borcudur. Uzun əsrlərlə qoruyub saxladığımız ana dilimiz də bizi bir xalq, millət kimi qoruyaraq bu günə qədər yaşadıb. Bu fikir ölkə prezidentinin müxtəlif çıxış və nitqlərində dəfələrlə səslənib. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev AMEA-nın 70 illik yubileyinə həsr olunmuş yığıncaqdakı nitqində də bu fikirləri yenidən vurğulayaraq belə demişdir:

“Azərbaycan dili bizi bir xalq, millət kimi qoruyub. Əsrlər boyu biz başqa ölkələrin, imperiyaların tərkibində yaşadığımız, müstəqil olmadığımız dövrdə milli dəyərlərimizi, ana dilimizi qoruya, saxlaya bilmişik. Ona görə, bu gün bəzi hallarda görəndə ki dilimizə xaricdən müdaxilələr edilir və bəzi hallarda bu müdaxilələr Azərbaycanda dəstək qazanır, bu məni doğurdan da çox narahat edir. Azərbaycan dili o qədər zəngindir ki, heç bir xarici kəlməyə ehtiyac yoxdur. Bir daha demək istəyirəm ki, biz əsrlər boyu dilimizi qorumuşuq. Biz Azərbaycan dilinin saflığını təmin etməliyik.

Lüğətimiz o qədər zəngindir ki, bunu qorusaq və gələcək nəsillərə əmanət kimi təhvil versək bu, bizim bu sahədəki ən böyük nailiyyətimiz olacaqdır”.

Dili qorumağın və yaşatmağın əsas şərtlərindən biri də bu dildə aydın, səlis, rəbitəli danışmağı öyrənmək, ana dilimizin orfoepik qaydalarını qoruyaraq onu gələcək nəsillərə ərmağan etməkdir. Dili qorumaq, onun qrammatik xüsusiyyətlərini, orfoqrafiya və orfoepiyasını nəzəri baxımdan tədqiq etməklə bitmir. Dilin saflığını qorumaq, onu yaşatmağın əsas amillərindən biri də ondan praktik olaraq düzgün istifadə edilməsi, ədəbi tələffüz normalarının gözlənilməsi, xalq dilinə yaxınlaşdırılması ilə şərtlənir. Bu sahədə görülən işin əsas ağırlığı məktəbəqədər tərbiyə və tam orta məktəb müəllim-lərimizin üzərinə düşür.

Azərbaycan dili dərslərinin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri şagirdlərin düzgün tələffüz, ifadəli oxu və rəbitəli nitq vərdişlərini inkişaf etdirməkdir. Şagirdləri nümunəvi danışmaq, eləcə də ifadəli oxu vərdişlərinə yiyələndirməyin başlıca yolu ibtidai, eləcə də orta məktəbdə onları ədəbi tələffüz normalarına yiyələndirməkdən başlayır. Ana dilimizin qorunub saxlanmasında, onun gələcək nəsillərə çatdırılmasında orfoqrafiya qədər orfoepiya da mühüm rol oynayır. Onlardan biri yazılı nitqimizi yaşatmağa xidmət göstərsə, ikincisi şifahi nitqin təmizliyinə, hamı tərəfindən başa düşülməsinə, tələffüz normalarının vahidliyinə şərait yaradır. Bu gün ədəbi dilimizin şifahi forması yazılı dilə nisbətə daha geniş, əhatəli və işləkdir.

Dilimizin orfoepik normalarının qorunmasında hər birimizin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Orfoepik normaların qorunması təkcə məktəb yaş dövründən deyil, mən deyərdim ki, erkən uşaqlıq

yaş dövründən (2-3 yaşa qədər) başlanmalıdır. Yəni yenicə dil açmağa başlayan uşağa sözlərimizi uşaq dilində deyil, ədəbi dilimizin normalarına uyğun tələffüz edilməsinə səy göstərməliyik. Bu işin düzgün təşkili məktəbəqədər yaş dövründən başlamış böyük məktəb yaş dövrünə qədər ardıcıl, müntəzəm davam etdirilməlidir.

Orfoqrafik qaydaların öyrədilməsi şagirdlərin orfoepik vərdislərə yiyələndirilməsindən başlanmalıdır. Professor Əziz Əfəndizadə çox düzgün olaraq bu iki dil bölməsinin bir-biri ilə əlaqəli öyrədilməsi məsələsini həmişə ön plana çəkmişdir. Hətta o, ilk dəfə “Orfoqrafiya-orfoepiya, qrammatika” adlı kompleks lüğət də hazırlamışdır. Həmin lüğət vasitəsilə şagirdlər həm sözün düzgün yazılışı, həm səslənməsi və vurğusuna görə düzgün tələffüzü, həm də qrammatik xarakteri haqqında bilgilər alırlar. Lüğət vasitəsilə həm də öyrəncilər müəyyən sözlərin mənasını, sinonim və omonim qarşılıqlarını da öyrənə bilirlər.

Şagirdləri ədəbi tələffüzə yiyələndirməyin yolları olduqca müxtəlifdir. Həmin yolların ən çox faydalı olanlarından biri də Azərbaycan dili dərslərində poetik-praktik çalışmalardan istifadə edilməsidir. Belə çalışmalar şagirdlərdə bədii ədəbiyyata böyük maraq oyatmaqla yanaşı, birbaşa ədəbi tələffüz normalarına əməl edərək oxumaq texnikası aşılayır. Öyrəncilərdə dil təfəkkürünü inkişaf etdirməklə bərabər, həm də onları dərstdə yorulmağa qoymur. Tədqiqatçılığa sövq edir və poeziya ilə dilin mövcud olan vəhdətini daha da yaxınlaşdırır.

Şagirdlər, eləcə də tələbələr ana dilimizdə saitlərin müxtəlif kəmiyyətlərdə tələffüzü variantları ilə müəyyən dərəcədə tanışdırlar. Onların lazım olan sözlərdə saitlərin uzun və ya qısa tələffüz olunduğunu dəqiq müəyyənləşdirə bilməmələri həmin sözlərdə vurğunun yerini dəqiq göstərməkdə də çətinlik törədir. Orfoepiyada ən çox çətinlik törədən anlar isə sözlərdə bəzi saitlərin uzun tələffüz olunması ilə bağlıdır. Öyrəncilər sözlərdə vurğunun, əsasən, uzun tələffüz olunan sait səslərin üzərinə düşdüyünü qeyd edirlər. Məsələn,

Füzuli, Nizami, Əcəmi, Sabir,
Sadala onları aramla bir-bir.
Uzanan saitlər söylə hansıdır?
Bu hələ birinci sınaq şansıdır.

Öyrəncilər Füzuli, Nizami, Əcəmi, Sabir sözlərini ədəbi tələffüz normalarına uyğun olaraq söyləyirlər. Onlardan bəziləri Füzulidə u, Nizamidə a, Əcəmi sözündə isə ikinci ə saitini qısa tələffüz edirlər. Həmin saitlərin uzun tələffüz olunduğunu söyləyənlər həm də həmin hecanın vurğulu heca olduğunu qeyd edirlər. Halbuki, qeyd etdiyimiz xüsusi isimlərdə vurğu axırıncı heca üzərinə düşür.

Dilimizdə satlərin tələffüzü ilə bağlı olan belə məqamlar çoxdur. Məsələn, elə ərəb, fars, Avropa mənşəli sözlər var ki, onlarda a, o, u, ö, e, i saitləri uzun tələffüz olunur. Belə saitlərin uzun tələffüzünü aşağıdakı nümunələr üzərində asanlıqla müşahidə etmək olar;

- 1) xahiş, alim, Arif, əmanət, Adil, laməkan, baza, ariya, qanun, namus kimi sözlərdə a saiti ;
- 2) opera, dovğa, çovğun, zoologiya tipli sözlərdə samitlərdən birinin düşməsi və ya iki qoşa saitin birinin düşməsi nəticəsində o saiti;
- 3) Füzuli, musiqi, xüsusi, Turə kimi sözlərdə u saiti;
- 4) edam, era, etibar, memar tipli sözlərdə e saiti;
- 5) mədən, dəvət, əla, mənə, bəzi kimi sözlərdə əvvəlinci ə saiti;
- 6) vəsiqə, qəribə, mərifət kimi sözlərdə ə saiti uzun tələffüz olunur.

Saitlərlə bağlı bu kimi orfoepik qaydalar şagirdlərə xatıladıldıqdan sonra aşağıdakı poetik nümunə üzərində iş aparılır;

Söylə görüm, a Nadir,
Hansı sözdə a səsi
Daha uzun səslənir?
“Arazda”, ya “sahildə”,
“Adildə”, ya “cahildə”,
“Kitab”, “katib”, “kağızda”,
“Ahəng”, yoxsa “ağızda”,
“Arifdə”, ya “aqildə”

Bəlkə, elə “*naqil*”də?
Bircə-bircə ağılla,
Hamısını nağılla.

Şagirdər mətni maraqla oxuyur, sonra dırnaq içərisindəki sözlərə diqqət yetirirlər. Özləri müstəqil müəyyənləşdirirlər ki, mətndəki Araz, kitab, kağız, ağız sözlərində heç bir sait səs uzun tələffüz olunmur. Lakin mətndəki sahil, Adil, cahil, katib, ahəng, Arif, aqıl sözlərində işlənmiş bütün a saıtləri uzun tələffüz olunur. Aparılan müşahidələr göstərir ki, öyrəncilərin çoxu vurğunun əsasən sözdə uzun tələffüz olunan saıtin üzərinə düşdüyünü söyləyirlər. Ona görə də, müəllim belə sözlərdə vurğunun yerini dəqiq müəyyənləşdirməyi öyrətmək üçün əlavə iş aparmalıdır. Bu tipli sözlərdə uzun saıtləri qısa tələffüz etməklə, vurğunu ayrı-ayrı saıtlərin üzərinə salmaqla, xüsusi isimlərin digər dillərdəki tələffüz variantını xatırlatmaqla lazımi vərdişlər aşılamaq mümkündür.

Tələffüzlə bağlı vərdişlər aşılanarkən alınma sözlərdə o saıtinin orfoepiyası ilə əlaqədar göstərilən məsələlərə də diqqət yetirilməlidir. Alınma sözlərin bir qisminə vurğulu hecəda işlənən o saıtinin uzun tələffüz olunduğu variantlar olduğu kimi, vurğusuz hecalarda işlənib, əslinə müvafiq olaraq, bəzən də a kimi tələffüz olunan məqamlar da vardır. Orfoepiyada bu məqamı öyrətmək məqsədilə tərtib olunmuş aşağıdakı məntiqi, düşündürücü, öyrədici poetk çalışmaya diqqət yetirək;

“Avtomat”la “samovar”
Bir-birinə bənzəmir.
Biri yarım taxtdır,
Biri tamam dərdəmir.
Biri döyüş istəyir,
Biri görüş istəyir.
Fərqləri çoxdur, düzü,
Sayma mənə hər sözü
Söylə necə oxşardır
Onların tələffüzü ?

Öyrəncilər poetk çalışmanı diqqətlə oxuyur, mətndəki sözlərin orfoqrafıyası ilə orfoepiya-sını tutuşdurur, avtomatla samovar sözlərinin ifadə etdiyi leksik mənələrə diqqət yetirir və nəticə çıxarırlar ki, bu əşyalar forma və məzmun baxımından bir-birindən fərqlidirlər. Müəllifin döyüş istəmək, görüş istəmək ifadələrini nə məqsədlə işlətdiyini öyrənmək, dəqiqləşdirmək üçün şagirdlərə müraciət olunur. Onların qənaəti bu olur ki, avtomat döyüş və vuruşlarda, samovar isə ən çox tədbir, yığıncaq və görüşlərdə istifadə olunur. Onlar arasında həm əşya, həm də kəlmə baxımından fərqli əlamətlər çoxdur. Bunların hamısını sadalamağa ehtiyac yoxdur. Çalışmanın başlıca tələbi bundan ibarətdir ki, müxtəlif baxımdan oxşar olmayan bu sözlərin tələffüz baxımından hansı oxşarlıqları vardır. Yəni avtomatla samovar sözlərinin orfoepiyasındakı oxşarlıq nədən ibarətdir? Öyrəncilər müəyyən araşdırmalar və düşüncələrdən sonra bu nəticəyə gəlirlər ki, avtomat və samovar sözlərinin tələffüzündəki əsas oxşarlıq onların tərkibində olan o hərflərinin tələffüz zamanı a səsi kimi səslənməsindədir.

Əgər lazım gələrsə müəllim Azərbaycan dilinə əcnəbi dillərdən gəlmiş belə sözlərin orfoqrafıyası və tələffüzü haqqında da əlavə bilgilər verməyə çalışmalıdır.

Dilimizdə sonu eynicinsli qoşa samitlərlə bitən birhecalı sözlər də vardır ki, şagirdlər onların yazılışında və tələffüzündə səhvlərə yol verirlər. Bu qəbildən olan səhvləri aradan qaldırmaq üçün belə bir poetk çalışma üzərində iş aparılır.

Sonu qoşa samitli
Təkhəcalı sözlərdən
Çox vaxt kənar qaçıram.
Harda, necə yazılır
Bu sirdən baş açıram.
Bilirəm ki, hər yerdə

Zənn, xətt, fənn, həkk yazılır
Söylə bəs küll, hiss sözündə
Qoşa samitlər nə vaxt
Gah cüt, gah tək yazılır?
Bələdsənsə bu dilə,
Buyur, onda şərh elə.

Öyrəncilər mətnlə tanış olduqdan sonra sonu eynicinsli qoşa samitlərlə bitən birhecalı sözlər haqqında düşünürlər. Və dilimizdə belə sözlərin heç də çox olmadığını söyləyirlər. Onların müxtəlif cavablarından sonra müəllim özü bütün deyilənləri ümumiləşdirərək aşağıdakı düzgün və son nəticəni bildirir.

Son samiti uzun tələffüz olunan zənn, xətt, həkk, fənn kimi birhecalı eynicinsli qoşa samitli sözlərdən fərqli olaraq, hiss, küll sözlərində eyni qoşa samitlərdən birini atdıqda onlar tamamilə başqa mənalar bildirirlər. Hiss və küll sözlərindən başqa belə təkhecalı alınma sözlərə samitlə başlanan şəkilçilər artırıldıqda onların kökündəki qoşa samitlərdən biri düşür; məs., xətt-xətdən, sirr-sirli və s.

Azərbaycan dilində saitlərin tələffüzü ilə bağlı müxtəlif qaydalar vardır. Həmin qaydalar içərisində eynicinsli qoşasaitli sözlərin yazılışı və tələffüzünə aid nümunələrlə tədrisdə daha tez-tez qarşılaşırıq. Saat, camaat, mətbəə, təəccüb, bədi, təbii kimi sözlər bu qəbildəndir. Dərsdə belə sözlər üzərində iş aparılarkən müəllim istər-istəməz aşağıdakı orfoepik qaydaları öyrəncilərə xatırladır. Dilimizdəki qoşa aa saitli sözlər tələffüzdə bir uzun a: saiti kimi tələffüz edilir. Həmin qayda digər qoşasaitli sözlərə də aid edilir. Yəni o sözlərdə də eynicinsli qoşa saitlər bir uzun sait kimi tələffüz olunur. Şagirdlərin müstəqil işlərini təşkil etmək, axtarıcılığa sövq etmək üçün onlara aşağıdakı poetik parça üzərində düşünmək təklif olunur.

Lüğətdə eynicinsli,
Eyni qoşa saitli
Sözlərimiz az deyil.
Beş-altı belə sözü
Hər kəs ayrıca özü
Yazsın iş dəftərinə.
Sonra da hər bir sözün,
Yazıyla tələffüzün
Şərh versin fərqlərinə.
Biz də diqqət yetirək
Düzünə, səhvlərinə.

Belə çalışmalar şagirdləri düşündürmək, tədqiqatçılığa yönəltməklə bərabər, həm də onları yorğunluqdan xilas edir, poetik nümunələr oxumağa, bədi ədəbiyyatı sevməyə, ədəbi tələffüz normalalarını gözləməyə alışdırır.

Orfoepiya və orfoqrafiya bəhslərini bir-birindən ayrı öyrətmək o qədər də faydalı olmur. Uzun illərin təcrübəsi göstərir ki, orfoqrafiyanı orfoepiyasız, orfoepiyanı isə orfoqrafiyadan təcrid edilmiş şəkildə, qarşılaşdırma aparmadan öyrətmək mümkün deyil və ya olduqca çətinidir. Buna görə də, bu bəhslərlə bağlı olan hər bir mövzu qarşılıqlı, əlaqəli və ya paralel öyrədilməlidir.

Məsələn, biz aşağıda verilmiş çalışma nümunəsinə diqqət yetirsək, bunu açıq-aydın müşahidə edərik.

Diqqətlə bax hər sözə,
Doğru cavab ver bizə.
Dovğa, qovğa, Firuzə,
Dovşan, körük və kuzə
Ürək, sünbül, mis, dəmir.
Saqqal, nöqtə, rəqs, hənir

Sözlərdən hansının
Ədəbi tələffüzü
Yazılışdan fərqlənir ?

Şagirdlər mətni oxuyur və uzun tələffüz olunan saitləri müəyyənləşdirirlər. Sonra isə onların orfoqrafiyası ilə orfoepiyasını müqayisə edirlər. Şüurlu surətdə nəticə çıxarırlar ki, *dovğa, qovğa, dovşan* sözlərində tələffüz zamanı v samiti düşür və o saiti uzun tələffüz olunur. Firuzə və kuzə sözlərində isə u saitləri uzun tələffüz olunur. Tərkibindəki sait səslərdən biri uzun tələffüz olunan bu sözlərdə vurğu uzun tələffüz olunan saitin deyil, sözlərin axıncı hecaları üzərinə düşür. *Dovğa, qovğa* tipli sözlərdə uzun tələffüz olunan saitlərə görə v samitinin düşməsi həmin sözlərin orfoqrafiyasında çətinliklər törədir. Yazıda bu səhvlərə yol verməmək üçün yazılış və tələffüzü bir-birindən fərqli olan belə sözlər müqayisələr edilməklə öyrənci yaddaşında möhkəmləndirilməlidir. Yuxarıda göstərilən poetik parçada şagirdlər müəyyənləşdirirlər ki, *körük, ürək, mis, sünbül, dəmir* sözlərinin tələffüzü ilə yazılışı bir-birindən çox da ciddi şəkildə fərqlənmir. *Körük, ürək* sözlərində axıncı səs qismən dəyişikliyə uğrayır, *sünbül* sözünün isə tələffüzü ilə yazılışı arasındakı əsas çətinlik n səsinin tələffüzdə m kimi deyilməsindən irəli gəlir. Bu da sözün yazılışında çətinlik törədən əsas amillərdəndir. Ona görə də sözlərin orfoqrafiyasını onların orfoepiyası ilə müqayisəli öyrətmək lazımdır ki, şagirdlər nə sözün düzgün tələffüzündə, nə də yazılışında səhvlərə yol verməsinlər.

Azərbaycan dilində alınma sözlərin müəyyən bir qismi eyni qoşa saitlərin yanaşı işlənməsi ilə özünü göstərir. Bununla yanaşı, dilimizdə bir qisim alınma sözlərdə iki müxtəlif saitin işləndiyi məqamlar da vardır. Belə sözlərin düzgün yazılışı və tələffüzünü öyrətmək məqsədilə aşağıdakı tipli çalışmalar üzərində iş aparılır:

Çalışma 1. Saat, zoopark, inşaat,
Təbii və camaat,
Təəssüf, məəttəl kimi
Qoşasaitli sözdə,
Ən düzgün tələffüzdə
Neçə sait səslənir?
Söylə onları bir-bir.

Çalışma 2. Faiq, Şaiq, Nəvai,
Zəif, laiq, fədai
Sözlərinə sal nəzər,
Amma olma bədnəzər.
Bu sözlər deyiləndə,
Plovtək yeyiləndə,
Saitlər arasını
Hansı bir samit bəzər?

Öyrəncilər birinci çalışmanı yerinə yetirərkən onlar saat, zoopark, inşaat, təbii, camaat, təəssüf, məəttəl kimi eynicisli qoşa saitli sözlərlə qarşılaşırlar. Onlar bu tipli sözlərlə qarşılaşarkən əvvəllər qazandıqları biliklərə istinad edərək bildirirlər ki, belə sözlər eyni qoşa saitlərlə yazılısalar da, bir uzun sait kimi tələffüz olunurlar. Çalışmanın tələbinə əsasən bildirirlər ki, qoşasaitli sözlərin ən düzgün tələffüzü onların bir uzun saitle səslənməsidir. Dilimizdə tez-tez istifadə etdiyimiz maaş, zoologiya, mətbəə, bədii kimi eyni qoşasaitli sözlər də tələffüz baxımından bu orfoepik qaydaya tabedir. İkinci çalışma isə birincidən fərqli olaraq, müxtəlif qoşa saitli sözlərin tələffüzü ilə bağlıdır. Burada yalnız ai, əi sait birləşməli sözlər nümunə kimi verilib. Lakin öyrəncilərə xatırladılır ki, dilimizdə belə qoşasaitli sözlər çoxdur. Aerodrom, şücaət, dairə, kakao, auditoriya, dialekt, biologiya, radius, neologizm, poetika, duel, aktul, müayinə, müəllim və s. sözlər belələrindəndir.

Şagirdlərin lüğətlərlə işləmək bacarıqlarını möhkəmləndirmək məqsədilə bu qəbildən olan sözlərin orfoqrafiya lüğətlərindən seçilib yazılmasını ev tapşırığı kimi vermək də faydalı olar. Növbəti dərstdə şagirdlərin özlərinin seçib yazdıqları belə qoşa saitli sözlərin orfoepiyası üzərində müstəqil

işlər təşkil etmək olar. Onların fəal iştirakı ilə belə bir qənaətə gəlmək olur ki, müxtəlifcinsli bu qoşasaitli sözlərin tələffüzündə müxtəlif çalarlıqlar özünü göstərir. Məsələn, ea, eo sait birləşməli sözlərdə e saiti i ilə əvəzlənərək iya, iyo çalarlığında tələffüz olunur. Yaxud üa, üə qoşa saidlərinin işləndiyi sözlərdə a və ə saidləri uzun tələffüz olunur. Belə sözlər üzərində iş apararkən öyrəncilərin ən çox çətinlik çəkdikləri məqamlardan biri də həmin sözlərdə vurğunun yerinin dəqiqləşdirilməsində özünü göstərir. Bu çətinliyi şagirdlərin özünün iştirakı, vurğu kitabları və müəllimin fəallığı ilə aradan qaldırmaq mümkündür.

Şəkilçilər sözlər tək
Omonim ola bilir.
Kökə uyğun olaraq
Qalınlaşır, incəlir.
Gah iki cür görünür,
Gah dörd dona bürünür.
“İnqilabi”, “tarixi”
Sözlərində axır i
Neçə cürə yazılır?
Bu ortaq şəkilçinin
Tərcümeyi –halında
Daha nələr yazılır?

Müəllim şeiri oxuduqdan sonra şəkilçilərin omonimliyi haqqında qısa məlumat verir. Bildirir ki, şəkilçilər də sözlər kimi omonim ola bilir. Belə şəkilçilərdən biri də -ı,-i,-u,-ü-dür. Bu şəkilçi feildən isim (qorxu, ölçü), isimdən sifət (armudu, ümüşi və s.), feildən feil (sürümək), sifətdən feil (ləngimək) düzəldir, ismin təsirlik halı qələmi ver, onu gətir və ismin mənsubiyyət şəkilçisi (onun iti, şairin qələmi) yerində işlənir. Şagirdlər şeirin tələbinə uyğun olaraq bu omonim şəkilçinin tərcümeyi-halına bu deyilənləri də əlavə edirlər.

Orfoepiyanın tədrisində aşağıdakı poetik çalışmalardan da istifadə etmək məqsədəuyğun sayılır.

1. Nənəm «Fidan» deyəndə,
«F» səsin söyləyəndə
Səs telləri titrəyir,
Dodaq dişlərə dəyir?

2. Yüzə qədər
Hər bir sayın
Adın çəksən,
Səkkiz ona
Nə deyərsən?
«Həştad» düzdür,
Yoxsa «səksən?»
Düz söyləsən,
Sənə əhsən!

3. Nənəm söyləyirdi: «*Böyüyə hörmət,
Yaxşılıq edənnər daha güclüdür.
Qocıya, kadına ülvü möhübbət
Üreyin gücüdür, əqlin gücüdür*».

Babam da hirslənib dedi ki, «*hərə
Əvvəlcə nitqinə nəzarət etsin
Borcudur dildəki bütün sözlərə*

Hər kəs səcdə etsin, məhəbbət etsin».

Dialekt sözləri babam eşitdi
Pərişan bir halda bığların eşdi.
Ədəbi bir dildən xəbərsiz nənə
Sözlərdən neçəsin düz deməmişdi?

4. Maral, sözdə saitin
Uzunca tələffüzü
Məna dəyişməsinə
Söylə, bir təsir edər?
Mən inanıram, düzü
Tam cavab söyləməyə,
Ona aid sözlərə
Nümunələr deməyə
Sənin də gücün yetər.

5. Söyləyin, ay uşaqlar,
Maili kəlməsində
Neçə hərf, neçə səs var?

6. İnsan öz diliylə çox həvəslənər,
Hər qəlbə məhəbbət bir cür bəslənər.
Vətən, çəmən, üzüm sözləri ismin
Çıxışlıq halında necə səslənər?

7. "Avqust, orden, modelə,
Tayqa, epos, hotelə,
Duet, folklor, tennisə,
Sintaksisə, defisə,
Keşniş, kələz, kələfə,
Səksən, sərnici, sələfə"
Nəzər yetir müxtəsər
Vurğunu tapıb göstər.

8. Bulud, armud, kənd, söyüd,
Əsəd, Səməd, qənd, öyüd,
Dərya, Dərbənd, dar, daşar
Sözlərindən hansında
«D» samiti karlaşar?

9. Meşə, araba, kölgə,
Qaya, dərə və özgə
Sözlərində a, ə-lər
Tamam axırda gələr.
Bu sözlər dəyişəndə,
Haldan-hala düşəndə
Hansı halda kim bilər
Tələffüzdə açıq səs
Qapalıya çevrilər?

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev N.Ə. Orfoepiya və orfoqrafiya təlimi məsələləri, Bakı, 1985, 90 səh.
2. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti sözlüyü. Bakı, Elm, 1989, 151 səh.
3. Azərbaycan müəllimi qəzeti, 14 noyabr, 2015, № 42
4. Əfəndizadə Ə.R. Orfoqrafiya-orfoepiya-qrammatika lüğəti. Bakı, Azər nəşr, 1989, 151 səh.
5. Maqşudov E.S. Poetik-praktik Azərbaycan dili, Naxçıvan, Əcəmi, 2015, 304 səh.
6. Maqşudov E.S. Azərbaycan dilinin tədrisində poetik-praktik nümunələrlə işin təşkili metodikası, Naxçıvan, Qeyrət, 2014, 98 səh.

РЕЗЮМЕ

Эльбеи Магсудов

Использование поэтических упражнений в укреплении орфоэпических навыков

В статье отражены значение использования поэтических упражнений на уроках азербайджанского языка, их путь в развитии мышления учащихся. Автор определил возможности эффективного использования поэтико-практических упражнений в организации работ по орфоэпии, рассмотрел вопрос о работе над поэтических текстах. Исследователь откомментировал роль поэтических упражнений, порождающих большой интерес в процессе обучения в связи с языком, в его совершенном осмыслении и формировании у учащихся орфоэпических навыков.

ABSTRACT

Elbeyi Magsudov

Using poetic exercises in the consolidation of orthoepic skills

The article reflects the importance of using poetic exercises and the ways of their usage to develop the learners' thinking in the Azerbaijan language classes. It also establishes the opportunities and effective ways of using poetic-practical exercises in the arrangement of the work related to orthoepic, focuses on the issues of the arrangement of the work related to the poetic texts. The role of using poetic exercises which arouse greater interest in languages in the teaching process to make students love our language, to acquire it perfectly and also in the formation of orthoepic skills is explained.

NDU-nun Elmi Şurasının 23 sentyabr 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 01).

QƏNİRƏ ƏSGƏROVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti
askerovaganira@gmail.com

UOT:81.1

NAĞILLARIN DİLİNDƏ DİALEKT VƏ KÖHNƏLMİŞ SÖZLƏRİN
ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ**Açar sözlər:** *arxaizm, dialekt, folklor, nağıl, üslub xüsusiyyətləri***Key words:** *archaism, dialects, folklore, fairy-tale style features***Ключевые слова:** *архаизм, диалект, фольклор, сказка, стилиевые особенности*

Folklor örnəkləri dilin zənginlik və sadəliyini göstərən qaynaqlardan biridir. Şifahi ədəbi dilimizin formalaşmasında folklor örnəklərinin rolu əvəzsizdir. Azərbaycan mədəniyyəti tarixində ədəbi dilin yaranıb formalaşması və inkişafı önəmli proseslərdən biridir. “Azərbaycan mədəniyyətinin ağır hissəsini təşkil edən Azərbaycan ədəbi dili tarixi ümumtürk mədəniyyətinin regional təzahürüdür” (1, 5).

Azərbaycan dili böyük türk dilləri ailəsinə daxil olsa da, onun xalq ruhunu yaşadan, Azərbaycan təfəkkürünün məhsulu olan, qədim zamanlardan bəri Azərbaycan xalqının mənəviyyatını əks etdirən özəl xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, Azərbaycan ədəbi dili tarix boyu müxtəlif funksional üslubları ilə bir sıra normativ faktlar qazanaraq bu prosesdə uzun bir yol keçərək xeyli zənginləşmiş və türk dilləri içərisində seçilən dillərdən biri kimi yaşamını davam etdirmişdir. Bu dilin ədəbi dil kimi formalaşaraq inkişaf etməsində bədii üslubun özünə xas rolu olmuşdur. “İstər tarixən qədimliyi, istərsə də müasir mərhələdəki inkişafı baxımından bədii üslub ədəbi dilin digər funksional üslublarından seçilir. Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin təxminən minillik tarixi, müəyyən mənada, bədii üslubun inkişaf tarixi deməkdir. Belə bir fakt inkaredilməzdir ki, Azərbaycan ədəbi dilinin XIX əsrin ikinci yarısına qədərki tarixi, əslində, bədii üslubun tarixi olmuşdur” (1, 253). Bu üslub Azərbaycan ədəbi dilində aparıcı rolu ilə həmişə öndə getmişdir. Həm şifahi, həm də yazılı nümunələrimizdə ədəbi dilin üslub imkanları genişdir. Azərbaycan şifahi ədəbi dilinin maraqlı örnəkləri indi də yaranıb çoxalmaqdadır. Bu baxımdan, nağılların da özünəxas üslub özəllikləri vardır. Onların dili bir çox cəhətdən araşdırılmağa layiqdir. “Nağıllar, hekayətlər, qaravəllilər və lətifələr azərbaycanlıların zəngin və müxtəlif şəkili el yaradıcılığı növlərindən bir qismidir. El yaradıcılığının bu fantastik təhkiyəvi növünün pərdəsi altında Azərbaycan əməkçi elinin tarixi keçmiş, ictimai əlaqələri, əməl və arzuları ilə etiqləri, inanışları canlanan kimidir” (2, 7).

Qədim yunan şair və filosofu K.Horatsi sözü “böyük hökmdar” adlandırmışdır. Dilimizdəki sözlərin işlənmə məqamlarını, üslub keyfiyyətlərini araşdırdıqca, bir daha təsdiq olunur ki, söz, doğrudan da böyük qüvvətə malikdir. Nağıllarının dilində işlənmə tezliyini itirərək müxtəlif dialektlərdə yaşayan köhnəlmiş sözlər diqqəti çəkən dil faktlarındanır.

Bir padşahın da göz işlədikcə üzüm bağları var idi. Elə olur ki, bir il qış bərk gəlir. Şahın qoyun sürüsünün otu, yemi qurtarır. Nökər-naib gəlib şahə xəbər çatdırırlar... Yazda şah, vəzir-vəkil də gəlib baxır ki, qoyun sürüsü qışı çıxıb (5, 55). Yazda bağda o xətəm üzüm olur ki, ta yığmağınan başə gəlmir (5, 55).

Bu örnəklərdəki *padşah, şah, nökar-naib, vəzir-vəkil* sözləri dildə işlənmə tezliyini itirərək tarixizmlər sırasına daxil olmuşdur. “O xətəm” sözü isə dialekt faktıdır, “o qədər” sözünün sinonimidir. Məlumdur ki, bədii üslub digər funksional üslublarla müqayisədə qeyri-ümumişlək sözlərə də meydan verən üslubdur və bədii dildə dialekt faktlarının olması təbiidir. Bədii üslubun leksikasında köhnəlmiş sözlər və dialekt örnəkləri ilə tez-tez qarşılaşmaq mümkündür. Köhnəlmiş sözlər və dialektlər müxtəlif tarixi mərhələlərdə dilimizin leksik-qrammatik xüsusiyyətləri, inkişaf perspektivləri haqqında müəyyən təsəvvür yarada bilər. Bu sözlər ümumişlək sözlərlə müqayisədə

az işlənsə də, ədəbi dilin sadəliyini təmin etməklə faydalıdır. Bütün zamanlarda ədəbi dilin yazılı və şifahi dili arasında müəyyən fərqlər olmuşdur. Bu fərqlərin aradan qaldırılmasında köhnəlmiş sözlərin və dialektlərin mühüm rolu vardır. Bundan başqa, dildə ümumtürk dili örnəklərinin müəyyənləşdirilməsində də köhnəlmiş sözlər və dialektlər mühüm rol oynayır.

Azərbaycan nağıllarının dilindəki köhnəlmiş sözlər içərisində daha çox leksik vahidlər tarixizmlər işlənmişdir. Tarixizmlərdən “bəy”, “xan”, “padşah”, “koxa” kimi sözlər daha çox işlənmişdir. “Zəmanənin hökmü” (2, 21-26) və “Göy muncıx” (2, 27-33) nağılının dilindəki köhnəlmiş sözlərə nəzər salaq:

Ha iştərdi, şumları, əkərdi, malalayardı, becərib məhsulu başa gələndə bəy bir yandan, koxa bir yandan, borclu bir yandan bunun məhsulunu xirmanda qurtarardılar.

– *Bax, burdan düz şəhərə gedərsən, görəcəksən, camahat dükan-bazarı bağlayıb padşah meydanına qaçır. Sən də qoşularsan camahata. Şəhərin padşahı bir yuxu görübdü.*

Səni apararlar padşahın hüzuruna. Yeyərsən, içərsən, padşahnan bağçada seyrana çıxarsan. Bağın ortasındakı hovuzun qırağında oturarsan. Padşah sənnən xəbər alacaq ki, ey mənim şəhərimin dünyagörmüşü, mənim bu vəqəmin mənası nədir?

Axşam çağları padşah vəzir-vəkiliyən baxçaya seyrana çıxdı.

Vəzir-vəkilinə əmr elədi ki, məni istəyən Əlmərdana xələt versin (“Zəmanənin hökmü” nağılından).

Bu qardaşlar söydəyərlik edirdilər.

Bunlar söydəyə getmişdi, üstlərinə haramı düşüb var-yoxlarını əlindən alır.

Sözün dəyəri böyükdür və Azərbaycan xalqı sözü anlayan və onu işlətməyi bacaran xalqdır. Bu xalqın yaratdığı folklor örnəkləri onun zəngin mənəviyyatını, gözəl arzularını, həyata, cəmiyyətə münasibətini göstərən qiymətli sənət əsərləridir, yüksək fikirlər qaynağıdır. İnsanın fikirləri onun sözləri ilə meydana çıxır. Qədim zamanlardan bəri ulularımız sözə “ağlın çeşməsi” kimi qiymət veriblər. Doğrudan da, sözlə ifadə olunana folklor nümunələri xalqımızın müdrikliyini, düşüncə dərinliyini göstərir. Onun yaratdıqları dilimizin üslub özəlliklərini, leksik-qrammatik zənginliyini yaşatmaqda çox əhəmiyyətlidir. “Dil hər bir fərdin, ümumilikdə isə xalqın mövcudluğunu şərtləndirir, onu bəşər mədəniyyətinə qoşur, quvuşdurur” (4, 9). Azərbaycan nağıllarının da dili onların yüksək ideyası, təlqin etdiyi mənəvi keyfiyyətlər qədər dəyərlidir.

Nağılların dilindəki dialekt və köhnəlmiş sözlərin araşdırılması dilimizin dərinədən öyrənilməsinə kömək edir. *Sabah oldu, arvadı Əlmərdançun xamralı bağladı, bir az da daşa dönmüş pendir qoydu.*

Kişinin üstündə kəsərtidən-zaddan bir tiyəsi də yoxdu.

Əlmərdan kişi bir az da yeyin tərpendi.

Qoca yenə yeyinlədi.

Bu hində qulağına ilanun səsi gəldi (“Zəmanənin hökmü” nağılından).

Qız da dünyü arıtdıyrdı ki, xörək bişirsin.

– *Qardaş, mənim günahıma batıb, nahaq qan eləmə. Mən heç bir kişi xaylağı görməmişəm. Dünyü arıtdıyrdım, bir göy muncıx tapdım, ağzıma atmışdım, bilmədim uddum. Hər nə oldusa, o göy muncıxdan oldu.*

Oğlan durdu, öküzdəri boyunduruxluyup, toxumu, xışı da götürüpçıxdı işə.

Öküzdəri iti götürüüp getdi cüt əkməyə.

Ulamanı çıxardıpöküzdərin hərəsininbuynuzunun arasınan bir dəfə vuran kimi yıxıldılar, öldülər.

Çırtmayan vırıp baydacanın altın dəldi, dibinnən baydacanı elə sordu ki, qaymaq gəlip yapışdı baydacanın dibinə.

– *Ay arvad, Göy muncıx yorunuxdu, yerin sal, yatsın.*

– *Ağırdan, yüngüldən qabla farmaşdara, bir neçə dəst də yatıp-duracax qoy, yüklənək qaçax.*

Bıların başı qarışan kimi xəlvətcə durdu, girdi farmaşa (“Göy muncıx” nağılından).

Bu örnəklərdə fərqləndirilmiş sözlər işlənmə tezliyini itirsə də, dialektlərimizdə yaşamını davam etdirir. Və o da diqqəti çəkir ki, nağılların dilində arxaizmlər tarixizmlərdən bir qədər geri

qalır. “Köhnəlmiş sözlər bir-birindən köhnəlmə dərəcəsinə görə fərqlənirlər. Bu cəhətdən Azərbaycan dilindəki köhnəlmiş sözləri iki qrupa ayırmaq olar:

1. Dil üçün tamam köhnəlmiş sözlər...
2. Müasir Azərbaycan dili üçün köhnəlmiş sözlər” (4,153).

Folklor örnəklərinin dilindəki arxaizmlər, əsasən, ikinci qrupa aiddir, yəni tarixizmlərdir.

Azərbaycan nağıllarının dilindəki köhnəlmiş sözlərin çoxu keçmiş quruluşla bağlıdır. S.Cəfərov köhnəlmiş sözləri dörd qrupa bölür və sonuncu qrupa “köhnə quruluşla əlaqədar idarə, müəssisə və vəzifə adlarını” daxil edir (3,72). Nağıllardakı dildən çıxan sözlərin belə adlara aid olması onların məzmununda aks olunan hadisələrin qədim zamanlarla bağlılığından irəli gəlir: “Nağıllar onları yaratmış olan insan cəmiyyəti qədər qədimdir. Bunlar el yaradıcılığının bir növü kimi uzun zamanlar bilgi və bədii həyəcanın mənbəyi olmuş, bir sıra həyatı bağları, təbiətlə, ayrı-ayrı şəxslər və kütlələrlə olan əlaqəni sürətləndirmiş, ibtidai insan isə bunların hamısını öz yaradıcılığı ilə bəzəmiş, şəxsləndirmiş, nəsil-dən-nəslə söyləyərək əbədiləşdirməyə çalışmışdır” (2,7). Bu baxımdan, nağıllarımızın dilindəki köhnəlmiş sözlər işlənmə tezliyinə görə də iki qrupa ayrılır:

1. Keçmiş quruluşla bağlı olub, hər hansı bir məqsədlə işlənən arxaizmlər.
2. Dildə aktiv işlənməsə də, dili tamamilə tərk etməyən, bəzi dialektlərdə özünü göstərən arxaizmlər.

Doğrudan da, folklor örnəklərinin dilində elə köhnəlmiş sözlər vardır ki, hazırda dialektlərimizdə işlənir. Bunlardan biri – “arı” bir deyimdə qalmışdır: “Aydan arı, sudan duru”.

“Arı” sözü bir zamanlar türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində aktiv leksik-qrammatik vahid kimi işlənsə də, hazırda Nuxa, Oğuz, Naxçıvan dialect və şivələrində “arıtlamaq” feli işlənməkdədir.

Beləliklə, Azərbaycan nağıllarının dilində işlənən köhnəlmiş sözlər içərisində çox maraqlı faktlarla qarşılaşmaq olar. Milliliyi ilə seçilən köhnəlmiş sözlər bir zamanlar tarixi leksika və qrammatikamızda fəal mövqə tutmuşdur. Onlardan indi də faydalanmaq mümkündür. Belə ki, dilə alınmaların daşınmasındansa, bəzi köhnəlmiş sözləri “diriltmək” daha faydalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, Şərq-Qərb, 2007
2. Azərbaycan nağılları. Bakı, Şərq-Qərb, 2005
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1982
4. Əlibəyzadə E. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, 2007
5. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, Maarif, 1988
6. Naxçıvan folkloru, II c. Naxçıvan, Əcəmi, 2011

ABSTRACT

Ganira Askerova

Stylistic features of the dialects and obsolete words in the language of tales

Folklore samples are one of the sources which indicate the richness and simplicity of a language. The role of folklore samples is irreplaceable in the formation of our oral literary language. There is a wide choice of stylistic features of our literary language either in oral, or in written samples. At present the interesting samples of Azerbaijan oral literary language are also appearing and increasing. From this standpoint, the tales have their own specific stylistic features. The obsolete words that exist in the different dialects but have lost their frequency of usage in the language of tales are one of the language factors that draw attention.

The obsolete words and dialects are able to form a certain imagination about the lexical-grammatical features and their developmental perspectives of our language in different historical periods. There have always been definite differences between the oral and written forms of the literary language. The obsolete words and dialects play an important role in the elimination of these

differences. Moreover, the obsolete words and dialects also play an important role in defining the all-turkish samples in the language.

Though the obsolete words have lost their frequency of usage, they continue their existence in our dialects. It also draws attention that archaisms are met more frequently than historicisms in the language. The folklore samples created by our people are sources of higher opinions and valuable works of art that reflect their rich spirituality, pleasant wishes, their approach towards the life and community.

One can come across very interesting facts among the obsolete words in the language of Azerbaijani tales. The obsolete words distinguished with their nationality held an active position in the historical lexis and grammar in different periods. Today it is also possible to get benefit from them. Thus, it is better to “liven” some obsolete words than to borrow words from other languages.

РЕЗЮМЕ

Аскерова Ганира

Стилевые особенности диалекта и устаревших слов в сказках

Одним из источников богатства и простоты языка являются фольклорные примеры. Фольклорные примеры играют значительную роль в формировании устного литературного языка. Стилевые особенности литературного языка имеют широкие возможности и в устных и письменных примерах. И в настоящее время в устном азербайджанском литературном языке продолжают распространяться интересные фольклорные примеры.

В связи с этим, и сказки имеют своеобразные стилевые черты. Интересны в языке сказок устарелые слова разных диалектов.

Устарелые слова и диалект в разных исторических этапах способны создать определенные информации о лексических и грамматических особенностях, о перспективах развития нашего языка. Во все времена существовали определенные различия между письменным и устным языками литературного языка. В устранении этих различий важную роль играют устарелые слова и диалект. То есть, в определение примеров турецкого языка на нашем языке устарелые слова и диалект играют важную роль. Хотя в настоящее время использование старых слов перестало быть актуальным, но устарелые слова продолжают также существовать на нашем языке.

Интересно также то, что архаизмы в сказках отстают немного от историчности. Фольклорные примеры, созданные нашим народом являются драгоценными произведениями искусства, источником высоких мыслей, отражающие богатый духовный мир народа, отношение его к жизни, к обществу.

В устарелых словах, используемых в азербайджанских сказках можно встретиться со многими интересными фактами.

Устарелые слова, отличающиеся своей национальностью в свое время принимали активную позицию в нашей исторической лексике и грамматике. Воспользоваться ими сейчас вполне возможно. Так как, вместо приобретения новых слов, «оживление» некоторых старых слов может быть более важным.

NDU-nun Elmi Şurasının 23 sentyabr 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: *AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev*

SƏDAQƏT HƏSƏNOVA
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

UOT:81.1

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRK DİLLƏRİNDƏ ALQIŞ VƏ QARĞIŞ PARALELLİYİ

Açar sözlər: alqış, qarğış, dil, fikir, nitq mədəniyyəti

Key words: cheer, curse, language, thought, speech, culture

Ключевые слова: пожелания, проклятия, язык, мысль, культура речи

Azərbaycan və türk dilləri eyni dil ailəsinə və bu dillərin eyni qrup (oğuz qrupu) və hətta eyni yarımqrupuna (oğuz-səlcuq yarımqrupuna) daxil olduğundan bu dillərdə danışanların bir-biri ilə anlaşma dərəcəsi xeyli dərəcədə yüksəkdir. Təsadüfi deyildir ki, hələ XIX yüzilin sonunda aktual məsələ olaraq meydana çıxan və XX yüzilin əvvəlindən bəri “Füyuzat” dərgisində proqram kimi irəli sürülən “ortaq türk dili ideyası”nın həyata keçirilməsində Azərbaycan və türk dilləri əsas hesab edilmişdir. Bu, həmin dillərin inkişaf səviyyəsinin də yüksək olduğunu göstərir. Son məlumatlara görə, bu gün dünyanın insan həyatı üçün yararlı olan beş qitəsində türk dilində danışanlar vardır. Bu, türk dillərinin yayılma arealının böyüklüyünü göstərən faktlardandır.

Tarixən dili, dini, yaşam adət-ənənələri eyni olan türk xalqlarının mənəviyyat baxımından zənginlik və seçkinliyi artıq bütün dünyaya bəllidir. Lakin bu xalqların mənəvi örnəklərində ümumi cəhətlər çox olsa da, hər birinin özünəxas özəllikləri də vardır. Bu baxımdan, folklor nümunələri diqqəti çəkir.

Alqış və qarğışlar Azərbaycan nitq mədəniyyətində nitq etiketlərinə (yarlıqlarına) aid olan örnəklərdir və onlar məişət nitqində özünəməxsus mövqeyə malikdir. Türk dilində isə onlar folklor nümunələri hesab edilir. Sözügedən dillərdəki mövqeyinə baxmayaraq alqış və qarğışlar mənə çalarlarına, məzmun keyfiyyətlərinə görə bir sıra yaxınlıqlara malikdir. Bu maraqlı örnəklərdə türk xalqlarının dərin hissiyyəti və yüksək təfəkkür mədəniyyəti yaşayır. Türk dilində alqışlar dua da adlandırılır və bu, təbiidir. Çünki onların hər biri dua səviyyəsində olan xeyirxahlıqla bağlıdır və çoxu dini xarakter daşıyır. Məsələn: Allah köməyin olsun! On iki imam köməyin olsun! Allah işini rast gətirsin! Allah xoşbəxt eləsin! Allah yaman gözdən saxlasın! və s. kimi alqış-dualar bu baxımdan diqqəti çəkir.

Türk dillərində alqış və qarğışların – dua və bədduaların keçmiş qədim tarixi köklərlə bağlıdır. Hələ “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında onların çox mükəmməl örnəkləri ilə qarşılaşırıq. Dastanın müqəddiməsində Dədə Qorqudun dilindən verilən alqışlar buna örnəkdir. Bundan başqa, dastanın bütün boyları dualarla bitir. Dastanların dilində ilk boydan – “Dirşə xan oğlu Buğac boyunu bəyan edər, xanım, hey!” boyundan başlamış son boya – “İç Oğuz Dış Oğuz asi olub Beyrək öldüyü boyı bəyan edər, xanım, hey” boyuna qədər saysız-hesabsız dualar vardır:

Yerlü qara dağların yıxılmasın!

Kölgəlicə qaba ağacın kəsilməsin!...

Ağ birçəklü anan yeri behişt olsun!

Ağ saqallu baban yeri uçmağ olsun! (4, 36).

Allah verən umudun üzülməsün! (4, 51).

Ölüm gəldikdə səni təmiz imandan ayırmasın!

Allah səni namərdə möhtac etməsin! (4, 302) və s.

Maraqlıdır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində duanın hökmünə böyük inam vardır. Dirşə xanın oğlu Buğac, Bayburanın oğlu Beyrək, Baybecanın qızı Banuçiçək dua ilə doğulur.

İgidlər döyüşdən qabaq namaz qılıb dua edirlər. Bu dua – alqışlardakı sözlərin hikməti dərin, təsiri böyükdür.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində qarğışlar da özünü göstərir. Bacısını heç kəsə vermək istəməyən Dəli Qarcar Banuçiçək üçün elçi gələn Dədə Qorquda qılınc çəkmək istəyəndə Dədə onu qarğıyır: “Çalırsan, əlin qurusun” – dedi” (4, 59). Və Dədənin qarğıışı Dəli Qarcarı tutur, onun əli “yuqaruda asılı qaldı”. Deməli, alqışlarda da, qarğışlarda da hansısa bir mənəvi və sehrli bir qüvvə var. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarındakı dualar şaman duaları hökmündədir və bəlkə də həmin dualarla bağlılığı vardır.

Qədim qaynaqlar da təsdiq edir ki, ağız dualı nənələrimiz, babalarımız yaxşılıqları, xeyirxahlıqları gözəl sözlərlə – alqışlarla mükafatlandırılıblar. Pisliklərə, bədxahlıqlara qarşı isə dili qarğışlı olublar.

Azərbaycan və türk dillərindəki alqış və qarğışlar (o cümlədən digər folklor örnəkləri) üç qrupa ayrılır:

1. Həm forma, həm də məzmunca eyni olanlar;
2. Formaca fərqli olub, məzmunca eyni və ya yaxın olanlar;
3. Dillərin biri üçün səciyyəvi olanlar, yəni bir dilə – ya Azərbaycan, ya da türk dilinə xas olanlar.

Birinci qrupa, yəni hər iki dildə həm forma, həm də məzmunca eyni olan alqış və qarğışlara aşağıdakıları misal göstərmək olar:

Alqışlardan – dualardan: Ağ günlü olasan! (3, 222). Allah axıracen yarıtсын! (3, 223). Allah ırzanı bol eylesin! (3, 223). Qazancın artıq olsun! (3, 224). Ömrün uzun olsun! (3, 224). Evin abad olsun! (3, 224). Allah süfrəni hemeşe açıq eylesin! Allah üreyinə göre versin! (3, 226).

Qarğışlardan – beddualardan: “”Anan meler qalsın!” (3, 227), “Ağzında dilin yansın!” (3, 227), “Gelin ölesen!” (3, 228), “Adın adlara qoyulsun!” (3, 228) və s.

İkinci qrupa, yəni formaca fərqli olub, məzmunca eyni və ya yaxın olan alqış və qarğışlara aşağıdakıları örnək göstərmək olar:

Türk dilində “Ocağın hemeşe qonaqlı-qaralı olsun!” (3, 224) alqışı – duası Azərbaycan dilində “Həmişə qonaqlı-qaralı olasan!”, türk dilində “Ölenlərinin yeri behişt olsun!” alqışı Azərbaycan dilində “Allah önlərinə rəhmət eləsin!”, Türk dilində “Uşaqlarını Allah saxlasın!” alqışı Azərbaycan dilində “Allah balalarını saxlasın!” şəklindədir. Göründüyü kimi, bu dualar yalnız bəzi sözlərinə və ya söz düzümlərinə görə fərqlənir, anlam baxımından isə, demək olar ki, bərabərdir.

Həm türk, həm də Azərbaycan dillərində forma baxımından azca fərqlənsə də, mənə-məzmun bağlılığı olan qarğışlar da vardır: Türk dilində – “Oğul toyu görmüyesən” (3, 228), Azərbaycan dilində “Bala toyu görməyəsən”, türk dilində “Hersin başını yesin!”, Azərbaycan dilində “Öz başını yeyəsən!” və s.

Üçüncü qrupa aid olan, yəni dillərin biri üçün məqbul olub digər qohum dildə işlənməyən, deməli, bir dilə – ya Azərbaycan, ya da türk dilinə xas olan alqış-dua örnəklərinə də rast gəlmək mümkündür. Məsələn, “Sinəndə ağ tüylər pitsin”, “Gözün pis üzler görməsin!”, “Vetenine yad ayağı deymesin!”, “Qazancın qazan doldursun!”, “Boz atın büdreməsin!” kimi alqışlar türk dili üçün səciyyəvidir və bunlar, xüsusilə də “Vetenine yad ayağı deymesin!” çox qiymətli dualardır. “Vətən gözündə ucalasan!”, “Yüksələsən, alçalmayasan!”, “Tay-tuş yanında başıuca olasan!” alqışları da Azərbaycan dili üçün səciyyəvidir.

“Ac ölesen!” (3, 229), “Yara-xora tökesən” (3, 229), “Balan başını yesin!” (3, 229), “Elin qelem tutmasın!” (3, 230), “Payın palçığa dönsün!”, “Payın ite tökülsün!” (3, 231) bədduaları – qarğışları türk dilində işlənən örnəklərdir.

Azərbaycan və türk dillərində elə örnəklər var ki, bir dil üçün duadırsa, bir qədər başqa formada – xəbəri inkar şəkildə feillə ifadə olunaraq digər dil üçün bədduadır – qarğışdır. Məsələn, türk dilində “Cavan qeddin yere gəlməsin!” duası ilə Azərbaycan dilindəki “İgid arxan yerə gəlsin!” qarğıışı bir-biri ilə mənəca əkslik təşkil edir.

Türk dilinə xas olan dualar içərisində elələri vardır ki, onlar Azərbaycan dilində dua və ya alqış hesab edilmir. Məsələn: “başına dolanım”, “başına dönüm”, “qadan alım”, “sabahın xeyir!”

“uğur olsun!”, “salamat qal!” ifadələri belələrindəndir. Bunlardan “başına dolanım”, “başına dönüm”, “qadan alım” qeyri-rəsmi müraciət etikətləri, “sabahın xeyir!” görüşmə etiketi, “uğur olsun!”, “salamat qal!” isə ayrılma etikətləridir. Bu etikətlər türk dilində dua kimi qəbul edilib. Azərbaycan dilində belə ifadələr nitq etikətləri sırasına daxildir. Əvvəllər Azərbaycan dilində də onlar indiki mövqeyində olmamış, məişət-mərasim nəğmələri sırasına daxil edilmişdir.

Alqış və qarğışlar xalqımızın milli təfəkkürü, etnoqrafiyası ilə bağlı olaraq nitq mədəniyyətinin göstəricisi kimi meydana çıxmışdır. Bu baxımdan, müraciət, görüşmə, ayrılma, təbrik yarlıqları geniş yayılmışdır. Artıq alqışlar və qarğışlar da nitq etikətləri sırasında seçkin mövqedədir. Onlar xalqın düşüncə və münasibətlərini ifadə etməkdən başqa, həm də özünə xas hikmətə malikdir. Bundan başqa, onlarda gizli fikir və sözlər də vardır.

Alqışlar və qarğışlar minilliklər boyu, əsasən, dəyişməyən, sabitliyini qoruyub saxlayan etikətlərdəndir. Onlar bəzi nitq etikətləri ilə müqayisədə ünsiyyətdə aktiv mövqeli olması ilə diqqəti çəkir. Elə nitq etikətləri var ki, onlar ünsiyyətdən tez çıxır və ya başqası ilə əvəz olunur. Alqışlar və qarğışlar isə min illərdir ki, ünsiyyətin canlılığını təmin edir. “Nitq etikətlərindən yerli-yerində istifadə olunması ünsiyyətin normal gedişinə, anlaşmaya kömək edir, səmimi münasibət yaradır. Bu etikətlərlə biz çox zaman hörmət və məhəbbətimizi, bəzən də qəzəb və nifrətimizi ifadə etmiş oluruq” (1, 499). Hələ qədim zamanlardan yazının meydana gəlmədiyi dövrlərdən barmaqları qələm görməyən, məktəb tanımayan, lakin yüksək və dərin təfəkkürlü xalqımız öz mənəvi sərvəti olan dilinin maraqlı bir örnəyi kimi bir çox nitq mədəniyyəti nümunələri ilə yanaşı, alqış və qarğışları da yaratmışdır.

Hər bir xalqın öz mənəviyyətinə, həyat tərzinə, adət-ənənələrinə uyğun deyimləri, nitq mədəniyyəti örnəkləri onun milli-mədəni təfəkkürünün mükəmməl göstəricilərindən biridir. Türk xalqlarının dilindəki belə nümunələr onların zəngin mənəviyyətinin, dolu qəlbinin və ağılının məhsulu olaraq uzun zamanlardan bəri dildən-dilə keçmişdir. Onlar xalqın zövqünə, təfəkkürünə uyğun düzülüb-qoşulmuş, zaman-zaman ümumtürk dil mədəniyyətinin qiymətli sərvəti kimi yüksək dəyərlərlə zənginləşmişdir.

Ox atmaqda, qılınc oynatmaqda, at çapmaqda, dövlət qurmaqda məşhur olan qədim türklər, sözdən istifadə etməkdə, onu yerində və layiqincə işlətməkdə də çox bacarıqlı idilər. Onların dilindəki bir çox nümunələr, o cümlədən alqışlar və qarğışlar söz-ifadə yaradıcılığının mükəmməlliyini göstərir. Az sözlə çox fikir ifadə edən bu qədim məişət nitqi örnəkləri xalqın içindən gələn, hər hansı bir durumla bağlı olaraq meydana çıxan maraqlı dil vahidləridir.

Həm Azərbaycan, həm də türk dillərinə xas olan alqış və qarğışlardakı paralellik bir daha göstərir ki, türk xalqlarının dili bir, dini bir, təfəkkürü birdir. Bu örnəklər xalqımızın söz haqqı, söz yaddaşı, hikmətlərlə dolu söz dünyasıdır. Söz Tanrının insana bəxş etdiyi ən yüksək və ülvi hədiyyədir. Bu əvəzsiz mənəvi nemətlə Tanrı insanı bütün digər canlılardan ayıraraq onu xoşbəxtlik mərhələsinə qaldırır. Doğrudan da, düşüncələrini ifadə edə bilmək, dərini anlatmaq, dərnlərə yandığını nitqinlə bildirməyi bacarmaq, mənəviyyətin dilinlə yaşatmaq insanın ən böyük uğurlarındandır. Bu anlamda, nitq mədəniyyətimizin söz və mənə zənginliyi mənəvi dünyamızın zənginliyindən xəbər verir. Təsədüfi deyildir ki, çox qədim tarixi-mədəni irsə malik olan türk xalqları əsrlərin sərt sınağından çıxan zəngin mənəvi irsi ilə bəşər tarixində tanınmışlar. Dünya mədəniyyəti tarixində türklərin fərqli və əvəzsiz rolu vardır. Alqış-qarğış örnəkləri türk xalqlarının sözdən istifadə bacarığının, nitq mədəniyyətinin qədimliyini təsdiq edən qaynaqlardan biri kimi qiymətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dili. Bakı, 2012
2. Azərbaycan folkloru. Bakı, Şərq-Qərb, 2005
3. İğdır kulturu, Ankara, 2012
4. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, Öndər nəşriyyat, 2004
5. Ziya Zakir Acar. Her yönüyle İğdır. Ankara, 2010

ABSTRACT

Sadagat Hasanova

The line of cheers and curses in Azerbaijani and Turkish

The article is about the samples of speech culture in the Azerbaijani and Turkish languages. For this purpose, cheers and curses are given foreground. Cheers and curses are analyzed as the samples of ancient turks' mentality and their attitude to one another and the others. Besides these, the article deals with the historically anciency of cheers and curses. Scientifical and theoretical thoughts are put forward in the article are ground with the language facts.

РЕЗЮМЕ

Садагат Гасанова

Паралели между пожеланиями и проклятиями в Азербайджанском и Тюркском языках

В статье говорится о примерах речевой культуры в азербайджанском и тюркском языка. С этой целью на передний план выдвигаются пожелания и проклятия. Пожелания и проклятия разбираются как примеры, определяющие отношения древних тюркских народов друг другу и к другим. Кроме этого, показана историческая древность пожеланий и проклятий. Выдвинутие в статье научно-теоретические мысли обоснованы языковыми фактами.

NDU-nun Elmi Şurasının 23 sentyabr 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 01).

ŞİRMƏMMƏD QULUBƏYLİ
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:81.1

**MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İSMİN MƏNSUBİYYƏT KATEQORİYASI
FUNKSIONAL-SEMANTİK SAHƏ KİMİ**

Açar sözlər: mənsubiyyət, sahib, funksional-semantik sahə, məzmun planı, ifadə planı

Key words: possessiveness, possessor, functional-semantic field, the plan of content, the plan of expression

Ключевые слова: принадлежность, обладатель, функционально-семантическое поле, план содержания, план выражения

Azərbaycan dilçiliyində qrammatika konsepsiyasının inkişaf tarixinin araşdırılması göstərir ki, dilimizdə ismin mənsubiyyət kateqoriyası haqqında ilk dəfə 1945 – ci ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan dilinin sərfi” kitabının birinci hissəsində “Nisbət şəkilçiləri” başlığı altında məlumat verilmişdir. Sonra bu anlayışdan 1951-ci ildə işıq üzü görmüş “Azərbaycan dilinin qrammatikası”nda bəhs olunmuşdur. Mənsubiyyət kateqoriyası haqqında ilk müfəssəl məlumat isə Muxtar Hüseynzadənin 1954-cü ildə nəşr olunmuş “Müasir Azərbaycan dili” kitabında verilmişdir (1, 139 - 142).

Mənsubiyyət anlayışını sahib və mənsub əşyalar (subyekt və obyekt) arasında atributiv əlaqə kimi müəyyənləşdirən Muxtar Hüseynzadə bu kateqoriyanın sahiblik və mənsubluq məzmunu ilə bərabər, ailəvi, hüquqi, ictimai və sairə münasibətlərin ifadəsinə də xidmət etdiyini vurğulamışdır (qardaşım, atam, müəllimim, yoldaşım, rəhbərim, tələbəm və s.). Bu kitabda birinci və ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçilərinin şəxs əvəzliliklərindən əmələ gəlməsi fikri qətiyyətlə bildirilmiş, həmin şəkilçilərin üç əsas ünsürü olduğu göstərilmişdir: *mən* əvəzliyindən törəmiş “m”, *sən* əvəzliyindən törəmiş “n” və *biz, siz* əvəzliliklərindən əmələ gəlmiş “z” ünsürləri. Alim həmçinin mənsubiyyət məzmununun ifadəsi üçün iki komponentin işlədilməsinin şərt olmadığını göstərmiş, bu anlayışın sırf morfoloji yolla ifadə oluna bildiyini qeyd etmişdir: kitabım, dəftərim, bağçası. Başqa sözlə, bu kateqoriyanın həm morfoloji, həm də sintaktik-morfoloji üsullarla ifadə olunduğu təsdiqlənmişdir (2, 39 - 42).

M. Ş. Şirəliyev Azərbaycan dilində mənsubiyyət anlayışını təyin edən və təyin olunan, yaxud sahib və mənsub əşyalar arasında mənsubiyyətin və ya digər əlaqələrin qrammatik yolla, yəni xüsusi şəkilçilərin isimlərə, eləcə də substantivləşmiş digər sözlərə artırılması ilə ifadə olunmasından ibarət kateqoriya kimi səciyyələndirmişdir. O, sahib və mənsub əşyalar arasında kəmiyyət əlaqələrinin dörd növünün olduğunu göstərərək, mənsubiyyət anlayışının müxtəlif dil səviyyələrinə mənsub olan üç ifadə vasitəsindən bəhs etmişdir:

1) sintetik, yəni sahib və mənsub əşyalar bir sözlə ifadə olunur, məsələn: əsərlərim;

2) sintetik-analitik, yəni sahib şəxs həm ayrıca söz şəklində (yiyəlik halda şəxs əvəzliyi), həm də mənsubiyyət şəkilçisi vasitəsilə ifadə olunur, məsələn: sizin işgüzarlığınız;

3) analitik, başqa sözlə, sahib şəxs yiyəlik halında cəm formasında olan şəxs əvəzliyi ilə, mənsub əşya isə mənsubiyyət şəkilçisi əlavə edilməmiş sözlə ifadə olunur, məsələn: bizim küçə, sizin küçə (3, 49 - 50).

Mənsubiyyət kateqoriyasından bəhs edən mənbələr arasında Azərbaycan Elmər Akademiyasının 1980-ci ildə nəşr etdiyi “Müasir Azərbaycan dili”nin ikinci hissəsində verilmiş məlumat öz əhatəliliyi ilə diqqəti cəlb edir (Mənsubiyyət kateqoriyasından bəhs edən hissə İ. Z. Hacıyev tərəfindən yazılmışdır). Həmin mənbədə istər Azərbaycan dilçiliyində, istərsə də digər türk dillərində bu mövzu ilə bağlı yazılmış çoxlu sayda məqalə, kitab və dissertasiyalar nəzərdən keçirilmiş, bu mikrostrukturla bağlı mübahisəli məsələlər ümumiləşdirilmiş və faktoloji material əsasında fikirlər irəli sürülmüşdür. Müəllif “bizim meşələr” tipli birləşmələri morfoloji-sintaktik yolla ifadə olunmuş mənsubiyyət birləşmələri hesab edərək onlardan mənsubiyyət şəkilçilərinin ixtisarının səbəbi haqqında fikirləri təhlil etmiş, ümumiyyətlə, mənsubiyyət kateqoriyasının iki ifadə vasitəsindən bəhs etmişdir: morfoloji (məsələn: *anam*) və morfoloji – sintaktik (məsələn: *mənim atam*). Burada həmçinin birinci və ya ikinci tərəfi

qayıdış əvəzlilikləri ilə ifadə olunan (məsələn: *mən özüm, öz kitabım*), eləcə də iki mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edən (məsələn: *hər birisi*) mənsubiyyət birləşmələrindən, morfoloji – sintaktik və morfoloji üsulların istifadə məqamlarından, bu kateqoriyanın işlənməsinin üslubi imkanlarından, komponentlərin yerini dəyisməsindən, “-ki” şəkilçisi vasitəsilə ifadə olunan mənsubiyyət anlayışından faktik dil materialı əsasında bəhs olunmuşdur (4, 31-48).

Mənsubiyyət anlayışını adlara məxsus ümumi qrammatik kateqoriyalardan biri hesab edən Buludxan Xəlilov bu kateqoriyanın sahib tərəflə geniş mənada mənsub əşya arasındakı münasibət əsasında formalaşdığını, onun tərəfləri arasında idarə və uzlaşma əlaqələrinin mövcud olduğunu göstərmiş, morfoloji və sintaktik ifadə üsullarından, bu üsulların işlənmə məqamlarından bəhs etmişdir. Müəllif mövcud tədqiqat işlərinə söykənərək faktik dil materialı əsasında mənsubiyyət kateqoriyasının tərəflərinin əsas ifadə vasitələrini və məzmun planına daxil olan invariant mənə, eləcə də mənə variantlarını ümumiləşdirmişdir (5, 189 - 215).

Zərifə Budaqova mənsubiyyəti kateqoriyasını hər hansı bir şəxsin, əşyanın və ya hadisənin digər bir şəxsə, əşyaya və hadisəyə münasibətini bildirən bir kateqoriya kimi səciyyələndirərək onun üç ifadə vasitəsindən bəhs etmişdir: morfoloji (əlim, sözləriniz və s.); morfoloji-sintaktik (bizim atalarımız, sizin babalarınız və s.); sintaktik (bizim Bakı, sizin ev və s.) (6, 56-57). Müəllif həmçinin “mən özüm” tipli birləşmələrin işlənmə xüsusiyyətlərini şərh etmiş, -kı şəkilçisi vasitəsilə ifadə olunmuş mənsubiyyət anlayışının dörd tipini müəyyənləşdirərək, onların işlənmə məqamlarını faktik dil materialı əsasında göstərmişdir: subyektə aid olan şəxsi əvəz etmə, konkret mənsub əşyanın əvəzinə işlənmə, subyektə aid mücərrəd məfhumu əks etdirmək, əvvəlki cümləyə, yaxud ümumilikdə kontekstə aid komponentin əvəz olunması (7, 16 - 17).

Ümumi dilçiliyə aid əsərlərdə də mənsubiyyət kateqoriyası ilə bağlı oxşar fikirlər öz əksini tapıb. İstər Nəsir Məmmədov və Ağamusa Axundovun müəllifləri olduğu, istərsə də Adil Babayevin “Dilçiliyə giriş” kitablarında dolayısı ilə mənsubiyyət kateqoriyasının morfoloji və sintaktik ifadə üsullarından bəhs olunmuşdur (8, 191 – 192; 9, 384 - 385).

Mənsubiyyət kateqoriyasının müxtəlif ifadə vasitələrinə malik olması fikri türkologiyaya aid əsərlərdə də öz əksini tapıb. Fərhad Zeynalov “Türkologiyanın əsasları” adlı kitabında bir çox türk dillərində mənsubiyyətin müxtəlif üsullarla ifadə olunduğunu təsdiqləmişdir. Məsələn, onun fikrincə, oğuz dillərində mənsubluc, aidlik analitik yolla da düzələ bilir (10, 160), yaxud kazan-tatar dilində bu kateqoriya sintetik (kitabım), analitik-sintetik (minem kitabım) və hətta analitik (minem kitap) üsulla ifadə oluna bilir (10, 217).

Boris Serebrennikov və Ninel Hacıyevaya görə, xüsusi affikslərlə mənsubiyyətin ifadə olunma qabiliyyəti “türk dillərinə qədim zamanlardan məxsus olmuş və ulu türkcədən irsən mənimsənilmişdir” (11, 119). Onlar yiyəlik əvəzliliklərinin istifadəsi zamanı mənsubiyyət şəkilçilərinin müəyyən dərəcədə artıq olması fikrini təsdiqləməklə əslində bu kateqoriyanın morfoloji və sintaktik ifadə üsullarının mövcudluğunu, yəni bu kateqoriyanın dilin müxtəlif səviyyələrinə aid vasitələrlə ifadə olunduğunu vurğulamışlar (11, 128 - 129).

Eyni fikri Buludxan Xəlilov “Türkologiyaya giriş” adlı dərslində açıq-aydın təsdiqləmişdir: “Müasir türk dillərində mənsubiyyət kateqoriyası morfolji (məs.: atamız), sintaktik – morfoloji (məs.: bizim atamız), sintaktik yolla (məs.: bizim ata) yaranır” (12, 191).

Beləliklə, yuxarıda mənsubiyyət kateqoriyasının müxtəlif dil səviyyələrinə xas olan vasitələrlə ifadə oluna bilməsi ilə bağlı Azərbaycan dilçiliyində, ümumi dilçilikdə və türkologiyada söylənmiş bəzi fikirləri nəzərdən keçirdik. Məsələ burasındadır ki, Azərbaycan dilində mənsubiyyət anlayışının müxtəlif ifadə vasitələrinə malik olması dilimizdə özünü o qədər açıq-aydın şəkildə göstərir ki, bu xüsusiyyətin tədqiqatçılar tərəfindən vurğulanmaması mümkün deyil. Bu cəhət digər türk dillərinə aid mənbələrdə də öz əksini tapıb. Məsələn, mənsubiyyət kateqoriyasının morfoloji, sintaktik və morfoloji-sintaktik vasitələrlə ifadə olunması fikri türk (13, 86 – 88; 14, 94), xakas (15, 63), tatar (16, 57-58), yakut (17, 127), noqay (18, 100) dillərinə aid mənbələrdə də təsdiqlənib.

Bu fikirləri Yusif Seyidovun Azərbaycan dilinin morfolojiyasına dair yazdığı nəzəri kursunda müasir Azərbaycan dilində mənsubiyyət kateqoriyası ilə bağlı irəli sürdüyü fikirlərlə yekunlaşdırmaq istəyirik. Bu kateqoriyanın əsas qrammatik xüsusiyyətinin sözün öz lüğəvi mənasını və müstəqilliyini saxlaya-saxlaya şəkilçilərin köməyi ilə, özündən kənarında olan şəxsi və

kəmiyyəti göstərə bilməsindən ibarət olduğunu yazan alim əsaslı arqumentlər irəli sürərək mənsubiyyətin qeyri-morfoloji üsullarla ifadə olunması fikrini qəbul etmir: “Ancaq qeyd etməyi lazım bilir ki, kitablarda “Mənsubiyyət kateqoriyası” adı altında bu kateqoriyaya daxil olmayan məsələlərdən də danışılır... Guya mənsubiyyət kateqoriyası təkcə morfoloji üsulla deyil, həm də morfoloji – sintaktik, hətta sırf sintaktik, analitik üsulla da əmələ gəlir” (19, 264).

Yusif Seyidovun bu fikri ilə razılaşmamaq mümkün deyil. Məsələ burasındadır ki, yuxarıda istinad edilən, eləcə də çoxlu digər oxşar mənbələrdə mənsubiyyət anlayışından məhz morfoloji kateqoriya kimi bəhs olunur. Danılmaz faktdır ki, hər bir qrammatik, o cümlədən, morfoloji kateqoriyanın məzmunu və ifadə vasitəsi olur. Mənsubiyyət anlayışı da morfoloji kateqoriya kimi nəzərdən keçirilsə, deməli ancaq morfoloji ifadə vasitələri araşdırma obyektinə ola bilər. Başqa sözlə, digər dil səviyyələrinə məxsus olan ifadə vasitələri morfoloji mənsubiyyət kateqoriyasının ifadə vasitəsi hesab oluna bilməz. Digər tərəfdən, qeyri-morfoloji ifadə vasitələri ilə mənsubiyyət anlayışının məzmun komponenti elə açıq-aydın ifadə olunur ki, onlardan bəhs olunmadığı təqdirdə mənsubiyyət kateqoriyasının məzmun planı tam əhatə oluna bilməz. Beləliklə, mənsubiyyət anlayışının qrammatik kateqoriya çərçivəsində araşdırılması nə onun məzmun, nə də ifadə planını əhatə edə bilmir. Qeyd edilməlidir ki, bu xüsusiyyət təkcə mənsubiyyət anlayışı üçün deyil, digər morfoloji kateqoriyalar (felin növ, ismin kəmiyyət kateqoriyası və s.) üçün, eyni zamanda təkcə türk dilləri üçün deyil, digər dünya dilləri üçün də səciyyəvidir. Bu vəziyyət dilçiləri yeni tədqiqat metodları axtarmağa vadar etmiş, yeni dilçilik metodları meydana gəlmişdir. Hər hansı linqvistik kateqoriyanın həm məzmun, həm də ifadə məzmununu dolğun əhatə etmək nöqtəyi-nəzərindən yeni tədqiqat metodlarından olan sahə nəzəriyyəsi diqqəti xüsusilə cəlb edir. Bu nəzəriyyədən son onilliklərin dilçilik praktikasında müxtəlif dil səviyyələrinin ayrı-ayrı vahidlərinin funksional-semantik müstəvidə tədqiqi zamanı geniş istifadə olunur.

“Funksional-semantik sahə” termini başlıca olaraq sahələr arası linqvistik hadisə kimi, daha doğrusu, semantik funksiyaların ümumiliyi əsasında birləşmiş müxtəlif səviyyəli ifadə vasitələrinin məcmusu kimi başa düşülür. Yəni funksional-semantik ümumilik baza rolunu oynayaraq müxtəlif səviyyəli dil elementlərini (morfoloji, sintaktik, leksik, söz yaradıcılığı, frazeoloji) bir araya gətirir.

Hər hansı funksional-semantik sahənin başlıca səciyyəvi xüsusiyyəti onun məzmun və ifadə planlarına malik olmasıdır. Hər hansı bir linqvistik sahənin bütün müxtəlif səviyyəli (morfoloji, sintaktik, leksik, leksik-sintaktik və s.), ayrı-ayrı yarıslara xas olan ifadə vasitələrinin məcmusu həmin sahənin ifadə planını təşkil edir. Bütün bu müxtəlif səviyyəli ifadə vasitələrinin ümumi invariant mənası isə müəyyən sahənin məzmun planını əmələ gətirir. Linqvistik sahələrin əsas xüsusiyyətlərindən biri onların mərkəzi (əsas) və periferik ifadə vasitələrinə malik olmasıdır.

Göründüyü kimi, linqvistik sahələr anlayışı dilin tədqiqi üçün yeni tələblərə cavab verən bir nəzəriyyə olmaqla qrammatik kateqoriyalardan əsaslı şəkildə fərqlənir. “Dilçilik sahəsi” terminindən istifadə olunması dilin müxtəlif səviyyələrinə aid mikrostrukturların daha geniş tədqiq olunmasına zəmanət verir. Xüsusən məzmundan formaya prinsipinin tətbiqi hər hansı dil hadisəsinin istər məzmun, istərsə də forma tərəflərinin tam əhatə olunmasına imkan yaradır.

Beləliklə, bu məqalədə müasir Azərbaycan dilində mənsubiyyət anlayışı sahə nəzəriyyəsi müstəvisində araşdırılmışdır. Başqa sözlə, burada morfoloji mənsubiyyət kateqoriyası deyil, mənsubiyyət funksional-semantik sahəsi araşdırma obyektinə olmuşdur.

Geniş mənada sahib və mənsub komponentlər arasında müxtəlif atributiv əlaqələrin fədəsinə xidmət edən funksional-semantik mənsubiyyət sahəsi Azərbaycan dilində monoqrafik tədqiqat obyektinə olmamışdır. Bu məqalədə mənsubiyyət anlayışının məzmun və ifadə planları bədii ədəbiyyatdan seçilmiş dil faktları əsasında sahə nəzəriyyəsi müstəvisində qısa şəkildə şərh olunmuşdur. Araşdırma məzmundan formaya istiqamətində aparılmışdır.

Qeyd olunmalıdır ki, mənsubiyyət kateqoriyası ilə ifadə olunan məzmun onu təşkil edən komponentlərin mənasından asılıdır. Başqa sözlə, mənsubiyyət anlayışının məzmun planının formalaşmasında bu kateqoriyanın tərkib hissələrini əmələ gətirən nitq hissələrinin lüğəvi mənaları əsas rol oynayır.

Müasir Azərbaycan dilində funksional-semantik mənsubiyyət sahəsinin məzmun planının geniş yayılmış məna variantları aşağıdakılardır:

1) Sahib şəxsin mənsub əşyaya real şəkildə malik olması münasibəti. Məsələn: Hədiyyən nadir tapılan hind güldanlarına bənzəyir (20, 27). Dərd eləmə, desəm ki: Yazı masam, ölürəm! (21, 458). Hücrəniz balaca da olsa, onda qəsr əlaməti var (20, 39). Mən hara gedirəm, hara gedirəm, Səni aparıram pasportum kimi (21, 201).

Bu mənə variantında ikinci komponent funksiyasında bədən üzvləri geniş işlənir. Məsələn: Fikrim quzğun olub beynimi didir, qıçımda buxov var, qolumda zəncir (21, 200). Dəryanur başını aşağı dikdi, sonra boynunu sol çiyinin üstünə əyib mayıl-mayıl mənə baxdı (20, 66). Əllərin qızıldı, oğlan (20, 27). Zəhra əvvəlcə çiyinlərini çəkdi (20, 27).

2) Sahib şəxslə müxtəlif konkret və mücərrəd isimlər və digər substantivləşmiş sözlər arasında ən müxtəlif aidlik münasibətləri. Məsələn: İlham adlı şahpərim var, Yol üstəyəm, səfərim var... Yazılmamış əsərim var... (21, 28). İşgüzarlığına, qabiliyyətinə, cəldliyinə, ağılına, zəkasına, kamalına görə vəzirin sevimlisi oldu (20, 15). Hələ səsiniz, ud çalıb oxumağınız! (20, 29). Yaşı artırdı, zarafatı, deyib-gülməyi azalırdı mənim kimi... (20, 30). Mənim şimşəklərim hara şığıdı? Mənim dolularım haraya yağdı? Mənim yağışlarım daha şıdırgı, Qanımda daha təmiz, daha da ağdı (21, 197).

3) Şəxslər arasında aidlik münasibəti. Məsələn: Baş şeyxin qızı da bacısı barədə dediyini unudub soruşdu... (20, 28). Cəmil isə camaatdan çox, dostu Əcəminin mahir əllərindən çıxan türbəyə baxır (20, 32). Ona görə deyiblər də, xatın qız xalasına, qoç igid dayısına oxşar (20, 37).

Bu mənə variantının semantikasında qan qohumluğu, dostluq, düşmənçilik və digər oxşar münasibətlər mühüm yer tutur. Məsələn: Babamız qəm əkib, qəm biçən yerdə Çiçəkli bağ-bağat salmışıq indi (21, 29). Cahan Pəhləvan anası Mömünə Xatunun ... məzarını ziyarət etdikdən sonra saraya təşrif gətirdi və yuyunub dincəldi (20, 35). Atam doluxsunub, baxıram ona, Kişi uşaq olub səksən yaşında (21, 230). Var olun ki, ukraynalı dostlarım, siz, Bu gün məni öz qəbrimin görüşünə gətirdiniz (21, 217).

Bu tipli aidlik semantikasında hüquqi, ictimai status münasibətləri də müəyyən yer tutur (2, 40). Məsələn: O, bu yolun fəhləsidir (21, 220). Ulu Şahım, qılınc çalmağ öyrət bizə! (21, 614). Eldəgəzlər xanədanının ikinci hakimi başına qızıl sərkərdə tacı qoymuş, belinə daş-qaşlı kəmərlə bağlamışdı (20, 8). Karvan sahibi yükləri boşaltmağı köməkçisinə əmr etdi (20, 13).

Bu aidlik variantında diqqət çəkən münasibətlərdən biri də tamın hissəsi mənasıdır. Məsələn: Qullardan biri çatmır (20, 12). Qocalardan bir neçəsi kənara çəkilib demilərini tüstülədir (20, 218). Onun vaxtsız vurulanı, onun əsir düşəni var (21, 210). Pıçıldayır su dodağı: Altı qızın biri Pəri (21, 257).

4) Müxtəlif konkret və mücərrəd anlayışlar arasında ən müxtəlif aidlik münasibətləri. Məsələn: Sarayın əsas darvazası açıldı (20, 8). Qafilə Urmiya gölünün sahilinə çatdı (20, 10). Bəlkə elə buna görə də ayağı bir yerə yığışmır, bütün günü xəstəxananın həyətinədədi (22, 87).

ƏDƏBİYYAT

1. Səidə Rüstəmovə. Azərbaycan dilçiliyində qrammatika konsepsiyasının inkişaf tarixi. Bakı, Elm, 2004, 172 s.
2. Muxtar Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 280 s.
3. Грамматика Азербайджанского языка (фонетика, морфология, синтаксис). Баку: Елм, 1971, 413 с.
4. Müasir Azərbaycan dili. II cild. Morfologiya. Bakı: Elm, 1980, 512 s.
5. Buludxan Xəlilov. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. I hissə. Bakı: Elm, 2007, 280 s.
6. Зарифа Будагова. Азербайджанский язык. Баку: ЭЛМ, 1982, 140 с.
7. Будагова З. И. Основы грамматики современного Азербайджанского языка (морфология). Баку, ЭЛМ, 1987, 188 с.
8. Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş. II nəşr. Bakı, Maarif, 1980, 316 s.
9. Adil Babayev. Dilçiliyə giriş. Bakı, Nurlan, 2004, 512 s.
10. Zeynalov F. R. Türkologiyanın əsasları. Bakı, Maarif, 1981, 348 s.
11. Serebrennikov B. A., Hacıyeva N. Z.. Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası. Bakı, Səda, 2002, 381 s.
12. Xəlilov Buludxan. Türkologiyaya giriş. Bakı, Nurlan, 2006, 348 s.

13. Щека Ю. В. Практическая грамматика турецкого языка. Москва: АСТ: Восток-Запад, 2007, 666 с.
14. Дудина Л. Н. Турецкий язык (учебное пособие). Баку: Азербайджан, 1993, 390 с.
15. Грамматика хакасского языка. Москва: Наука, 1975, 418 с.
16. Грамматика современного якутского литературного языка. Москва, Наука, 1982, 496 с.
17. Гатиатуллина З. З. Сравнительная типология родного (татарского) и английского языков. Казань, 1979, 109 с.
18. Грамматика ногайского языка. Часть первая. Фонетика и морфология. Черкесск: Карачаево-Черкесское отделение Ставропольского книжного издательства, 1973, 320 с.
19. Yusif Seyidov. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya (nəzəri kurs, ikinci nəşri). Bakı, Bakı Universitetinin nəşriyyatı, 2002, 371 s.
20. İbrahimov Hüseyn. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Gənclik, 1998, 422 s.
21. Məmməd Araz. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 656 s.
22. Rafiq Babayev. Zühur. Bakı, Yurd, 1999, 100 s.

ABSTRACT

Shirmammad Qulubayli

The category of possessiveness in modern Azerbaijani as a functional-semantic field

This article deals with the category of possessiveness in modern Azerbaijani as a functional-semantic field. Here the notion of possessiveness is not looked only as a morphological category, i.e. not only the morphological, but the other means of expression of the notion of possessiveness are dealt with in a nutshell. Reviewing the linguistic literature on the notion of possessiveness in Azerbaijani and other Turkic languages the author arrives at a conclusion that analysis of possessiveness as a morphological category covers neither the plan of content, nor the plan of expression of this linguistic notion.

The author shows that application of the theory of field enables to generalize both the main variants of meaning of this microstructure and different means of its expression (morphological, syntactical, morphological-syntactical).

РЕЗЮМЕ

Ширмаммад Гулубайли

Категория принадлежности в современном Азербайджанском языке как функционально-семантическое поле

Статья посвящена анализу категории принадлежности в современном Азербайджанском языке как функционально-семантическое поле. Здесь понятие принадлежности не рассматривается только как морфологическая категория, т. е. не только морфологический, но и другие способы выражения этого понятия становятся объектом исследования в какой-то степени. Рассматривая лингвистическую литературу в современном азербайджанском языке и других тюркских языках автор приходит к выводу, что анализ принадлежности как морфологическая категория не дает возможность охватывать плана содержания и выражения этого лингвистического понятия.

Автор показывает, что исследование принадлежности на основе теории поля дает возможность обобщать как основные инвариантные значения, так и разноуровневые средства выражения (морфологическое, синтаксическое, морфологическо-синтаксическое) этой микроструктуры.

NDU-nun Elmi Şurasının 23 sentyabr 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: *AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev*

İSRAFİL BABAYEV

Naxçıvan Universiteti

israfil_muallim@hotmail.com

UOT:81

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ ZƏRFİN TƏDQIQINƏ DAİR

Açar sözlər: *zərf, zərflərin təsnifatı, sintaktik, semantik və morfoloji yol, hərəkətin əlaməti, zərfləşmə*

Key words: *adverb, semantic-morphological way, quantity adverbs, the quality of action, conversion, adverbialisation*

Ключевые слова: *наречие, семантико-морфологический способ, количественные наречия, признак действия, конверсия, адвербиализация*

Azərbaycan dilində zərf yaranış etibarı ilə digər nitq hissələrindən çox-çox sonralar meydana çıxmış və müasir dilimizin leksik sistemində mühüm yer tutur. Başqa nitq hissələrindən yaranan zərflər bu gün bəzi nitq hissələri ilə qarışıq salınır. Bunun əsas səbəbi Azərbaycan dilində zərfin sintaktik baxımdan müəyyənləşdirilməsidir. Belə ki, zərflər təkcə sözün cümlə daxilində daşdığı sintaktik vəzifəsinə görə deyil, həm də semantikasına və semantik-morfoloji xüsusiyyətlərinə görə müəyyənləşir. Bu xüsusiyyətlərin hər biri zərfin başqa nitq hissələri ilə müqayisə oluna bilməsi üçün əsas meyarlardır.

Sintaktik prinsipə görə, feldən əvvəl gələn bütün sifətlər cümlədə işlənmə yerindən asılı olaraq həm də zərfdir. Deməli, sintaktik prinsip əsasında zərf ilə zərflik arasında mövcud olan qrammatik sərhədi aradan qaldırır.

Zərfin öyrənilməsində tətbiq edilən semantik prinsipə görə isə cümlədə işlənmə yerindən asılı olmayaraq iş və hərəkətin keyfiyyətini, əlamətini, zamanını, yerini ifadə edən bütün sadə sözlər zərfdir.

Məsələn; *ertə, indi, irəli, birgə, yuxarı və s.* Bu prinsipin tərəfdarları zərfə aid etdikləri bütün kök sözləri eyni zamanda isim kimi qəbul edirlər. Deməli, semantik prinsip də dilimizdə zərfin əsas mahiyyətini açmağa imkan vermir.

Son zamanlar Türk dillərində zərfi semantik, semantik-morfoloji prinsip əsasında tədqiq etməyə meyl artmışdır. Bu prinsipə görə, sözün cümlədə işlənmə yeri deyil, lüğəti mənası, əmələ gəlmə yolları ön plana çəkilir. Bu yeni prinsip zərfin başqa müstəqil nitq hissələri arasında yerini müəyyənləşdirməyə daha çox imkan verir. (5,s.387).

Azərbaycan dilində zərfi tədqiq edən və araşdıran dilçi alimlərdən Ə. C. Şükürov, M.Qiyasbəyli, Y. Seyidov, M. Hüseyinzadə, S. Abdullayeva, S. Cəfərov və başqaları zərfi Azərbaycan dilində müstəqil nitq hissələrindən biri kimi vermişlər. Bu tədqiqatçılara görə zərfin müstəqil bir nitq hissəsi kimi formalaşması başqa nitq hissələrinin inkişafı ilə sıx surətdə bağlıdır. Zərflər dilin inkişafı prosesində müntəzəm olaraq yeni sözlər, söz birləşmələri və idiomatik ifadələrin hesabına artır, inkişaf edir. Başqa nitq hissələrinə mənsub olan sözlər, söz birləşmələri öz leksik-qrammatik mənalərini qismən yaxud tamamilə itirərək zərfə çevrilirlər.

Ə.C.Şükürova görə zərfləri başqa nitq hissələrindən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri onun hallara görə dəyişməməsidir. Deməli, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişmə və uzlaşma hadisələri də bu qrammatik kateqoriya üçün yaddır. Bu kimi xüsusiyyətlərinə görə zərf köməkçi nitq hissələrinə daha çox uyğun gəlir, lakin özünəməxsus lüğəti mənaya və sözdüzəldici şəkilçi formalarına malik olduğuna görə həmin nitq hissələrindən fərqlənir.(5,səh.387)

Ümumi dilçilikdə zərfin əsas əlamətlərindən biri onun qrammatik cəhətdən dəyişməzliyi hesab olunur. Zərf olan sözlər əgər qrammatik dəyişikliyə məruz qalırsa, məsələn hallanırsa, bu o

deməkdir ki, həmin sözlərin bir qismi zərf deyil.

Dilçi alim akademik Y. Seyidova görə “Zərflər hərəkətin əlamətini bildiren sözlər olmaqla, dilin inkişafının nisbətən sonrakı dövrünə aiddir. İnsanlar əşya, əşyanın əlaməti, hərəkəti haqqında anlayışları dərk etdikdən çox sonra hərəkətin əlamətini dərk etməyə başlamışlar. Bu halda, dildə əvvəldən yaranaraq, başqa nitq hissələrinin tərkibinə daxil olan sözlərdən hərəkətin əlamətini bildirmək məqsədi ilə də istifadə edilmişdir. Bu prosesdə həmin sözlər bəzən qrammatik cəhətdən yeni forma almış, bəziləri heç bir forma dəyişikliyinə uğramadan, yeni rolda çıxış etmişdir. Nəticədə, həmin sözlərin bir qismi zərfləşmiş, bir qismi isə əslindən ayrılmadan həm də nitqdə zərfin rolunu oynamışdır. (9,səh.370)

İngilis dilində zərflərin yaranması, mənaca növləri ayrı-ayrı dilçilər tərəfindən tədqiq edilmiş və dərinlən araşdırılmışdır. Baskervill və Sevell “İngilis dilinin qrammatikası” kitabında zərfləri fellərlə işlənən sözlər adlandırırlar. Bu sözlər fellərlə işlənərək onları müxtəlif cəhətdən izah edirlər. Cümlə daxilində əvvəlcə hərəkət fellə ifadə edilir sonra isə zərf bu fellərə qoşularaq onun zamanını, yerini, və tərzini və s. müəyyən edir. Zərflər tək-cə felləri müəyyən etmir, həm də onların çoxu sifətləri və digər zərfləri də müəyyənləşdirir. (16,səh.18)

John Eastwood “Oxford Practice Grammar” kitabında yazır ki, zərflər –ly suffiksi ilə düzələn sözlərdir, sözün kökü fel ya da vəziyyətdən asılı olaraq sifət ola bilər. (14,səh.24)

Jahsar Kabashi “English Grammar Morphology” kitabında yazır ki, zərflər dəyişməyən nitq hissələridir, bu sözlər felləri, sifətləri və başqa zərfləri yaxud söz birləşmələrini müəyyən edir. (13,səh.20)

Zərfin mənaca növləri:

Akademik Y.Seyidov “Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitabında yazır ki, Azərbaycan dilçiliyində nitqdə hərəkətin əlamətini bildiren hər bir söz, hətta həmin mövqedə işlənən iki, bəzən üç sözlü ifadə zərf hesab edildiyindən zərfin lüğət tərkibi süni olaraq çoxalmışdır. Bu mənəzəni təsəvvür etmək üçün “Azərbaycan dilinin qrammatikası” (Azərb. EA nəşri, 1951) kitabına göz gəzdirmək kifayətdir. Həmin kitabda zərflərin mənaca doqquz növü göstərilmişdir; tərz-i-hərəkət zərfləri, kəmiyyət zərfləri, zaman zərfləri, yer zərfləri, inkar bildiren zərflər, təsdiq bildiren zərflər, münasibət bildiren zərflər, şübhə bildiren zərflər, hüdud bildiren zərflər. (7,səh.207-213)

Bundan təxminən on il sonra akademiyanın buraxdığı digər qrammatika kitabında zərflərin mənaca dörd növü verilmişdir: tərz-i- hərəkət, kəmiyyət, zaman, yer zərfləri. (1,səh.231-244) Bu bölgü indiyə kimi davam etdirilir. “Elm” nəşriyyatının buraxdığı “Müasir Azərbaycan dili” (1980.s.11) kitabında bu dörd növdən başqa “səbəb zərfi” adı ilə beşinci növ verilmiş və buna (kursivlə, dəhşətdən, qorxudan, sevincdən, aclıqdan) kimi misallar göstərilmişdir. (5.səh.408)

Maraqlıdır akademik Yusif Seyidov öz əsərlərində yazır. “Azərbaycan dilində kəmiyyət zərfi yoxdur və yox dərəcəsinədir. (9, səh.375) Ancaq bundan əvvəl nəşr edilmiş bir neçə kitabda, o cümlədən 1971-ci ildə nəşr edilmiş “Грамматика Азербайджанского языка” kitabında aşağıdakı sözlər kəmiyyət zərfləri kimi verilir.

Məsələn; az, çox, xeyli, doyunca, ölüncə, həddən artıq, tamam, azca, az-çox, bir-iki dəfə, lazımcı, bir qədər, kifayət qədər, bir az, azdan-çoxdan, az- maz, birə-beş, birə-yüz və s. (11, səh.142-149)

Dilçi alimlərin tədqiqatlarında zərf həm də əlamətin əlamətini bildiren nitq hissəsi kimi verilir. Dilçi alim M.Hüseynzadə 1983-cü ildə nəşr edilmiş “Müasir Azərbaycan dili” kitabında zərfin tərifini belə verir. “İş və hərəkətin icra tərzini, zamanını, yerini, miqdarını, eləcə də əlamətin əlamətini bildiren sözlərə zərf deyilir.” (3, səh. 229-249) Həmin kitabda çox, az, xeyli, tamamilə, bütünlüklə, dəfələrlə, təkrarən, nisbətən, təxminən, təqribən, təxmini, təqribi, az-az, çox-çox, bir-bir, üç-üç, beş-beş, bir dəfə, yüz dəfə, dörd dəfə, neçə dəfə, üç dəfə, və s. kimi sözlər kəmiyyət zərfləri kimi verilir.

Azərbaycan Elmlər Akademiyasının nəşri olan “Müasir Azərbaycan dili” (II cild) kitabında kəmiyyət zərfləri aşağıdakı kimi verilir. Məsələn; azca, çoxca, olduqca, qədərincə, lazımcı, dedikcə və s. Akademik Y.Seyidov yuxarıda adları çəkilmiş kitablarda verilmiş zərfləri nəinki kəmiyyət zərfi, ümumən zərf hesab etmir. (9, s.376).

Başqa dillərdə olduğu kimi ingilis dilində də olan sözlər böyük mənə qruplarına, nitq

hissələrinə bölünürlər. İngilis dilində nitq hissələrinin əsas təsnifatı səkkiz hissədən ibarətdir. İsimlər, əvəzlilər, fellər, sifətlər, saylar, zərflər, sözlülər və nidalar. Bu sabit təsnifat deyildir və dəyişə bilər. Sözlərin dəqiq və aydın təsnifatı sözlərin forma və işlənmə yerinə görədir. Forma dedikdə bir nitq hissəsinə daxil olan sözlərin morfoloji xüsusiyyətləri, işlənmə yeri dedikdə sintaktik funksiyası nəzərdə tutulur.

John Eastwood "Oxford Practice Grammar" kitabında yazır. "İngilis dilində zərflər mənasına görə dörd qrupa bölünür. Zaman zərfləri, yer zərfləri, tərz və tezlik zərfləri, və cümlə zərfləri." (14,səh.71)

Baskervell və Sevell isə "An English Grammar" kitabında zərfləri təhlil edərkən onları iki qrupa bölürlər. 1) Sözlərin mənasına görə, 2) Cümlədə işlənmə yerinə görə. Sözlərin mənasına görə onlar zərfləri zaman, yer, tərz, dərəcə, kəmiyyət və assertion növlərə bölürlər. Cümlədə işlənmə yerinə görə isə sadə və bağlayıcı (conjunctive) zərflərə bölürlər. (16, səh.87)

Digər iki ingilis dilçisi Randolph Quirk və Sidney Greenbavn "A Students Grammar of English Language" kitabında ingilis dilində olan zərfləri iki xüsusiyyətinə görə fərqləndirirlər, morfoloji və sintaktik. Onlar morfoloji xüsusiyyətinə görə zərfləri iki sinfə bölürlər: qapalı sinif və açıq sinif. Qapalı sinfə sadə və mürəkkəb zərfləri, açıq sinfə isə düzəltmə zərfləri aid edərək zərfləri quruluşuna görə təsnif edirlər. (15, səh.13)

Ümumiyyətlə götürsək ingilis dilində zərflər morfoloji və semantik cəhətdən, başqa sözlə desək mənasına və cümlədə işlənmə yerinə görə təsnif olunurlar. İngilis dilində zərflərin təsnifatı (sub classification) fərqli ola bilər. Azərbaycan və ingilis dillərində zərflərin yaranması dilçi alim S.Cəfərovun fikrincə zərf kateqoriyasını əhatə edən sözlərin istər quruluş, istərsə də məna etibarını ilə digər nitq hissəsinə oxşaması və ya onlarda olan ümumi məna bağlılığı göstərir ki, morfoloji yolla zərflərin əmələ gəlməsi prosesi yeni bir dil hadisəsi olub, formalaşma dövrünü keçirir. Zərflərin sözdüzəltmə prosesindəki vəziyyəti, düzəltmə zərflərin kəmiyyət etibarını ilə azlığı, zərf düzəldən şəkilçilərin qeyri-məhsuldarlığı və məhdudluğu da bununla izah edilir.

Başqa türk dillərinə nisbətən müasir Azərbaycan dilində morfoloji yolla zərf düzəltmə prosesi, demək olar ki, daha çox inkişaf etmişdir. Ona görə də dilimizdə zərf düzəldən şəkilçilərin müxtəlif növlərinə rast gəlirik. Hər şeydən əvvəl, zərflərin adlardan və fellərdən düzəldiyi müşahidə edilir. (8, səh.126-127)

Dilçi alimlər zərfləri tədqiq edərkən zərflərin bir hissəsinin başqa nitq hissələrindən konversiya yolu ilə, ya adverbiallaşma vasitəsilə yaranmasını və onların zərflik funksiyasında işlənməsi ilə əlaqələndirirlər. Ə.Şükürov zəngin dil faktları ilə göstərir ki, qədim Azərbaycan dilində -da; -də; yerlik hal şəkilçisi ilə əvəzlilərin, -dan; -dən; çıxışlıq hal şəkilçisi ilə isimlərin, işarə və sual əvəzlilərinin, -ın; -in; qədim instrumental hal şəkilçisi ilə isimlərin adverbiallaşması müşahidə olunur. Tədqiqatçı alim qeyd edir ki, -a; -ə; -u; -ü; şəkilçili feli bağlamaların adverbiallaşması yolu ilə zərf əmələ gəlmə prosesi adverbial sözlərin yaranmasının ən qədim üsullarından biridir. Bu şəkilçi ilə düzələn sözlər müasir dildə tək-cə qoşalaşmış şəkildə işlənir. (10, səh.5)

M. Hüseyinzadə zərfləri başqa nitq hissələrindən fərqləndirmək üçün onların funksional əlamətini başlıca əlamət hesab edir və cümlədəki yerinin müəyyənləşdirilməsinin vacib olduğunu göstərir. M. Hüseyinzadə öz fikrini belə əsaslandırır ki, bütün nitq hissələrində olduğu kimi, zərfin də başqa nitq hissələri ilə oxşar cəhətləri vardır. Tərzi-hərəkət zərflərinin bir qismi şəkilçə sifətlərə, kəmiyyət zərflərinin bir qismi saylara oxşayır. Bunları bir-birindən ayırmaq üçün cümlədəki yerini, daşdığı vəzifəni, əşya və ya hərəkətə, hadisəyə aid olmasını nəzərə almaq lazımdır. Məsələn; Çoxdan çox pay, azdan az pay ifadəsində çoxdan çox, azdan az sözləri qeyri-müəyyən say, çoxdan öz vaxtını tərk etmişdir cümləsində çoxdan sözü heç bir əşyanın kəmiyyətini bildirmir, cümlənin zaman zərfidir. (4, səh.257)

Dilçi alim C.Ə.Cəfərov dildə zərflərin əmələ gəlməsi yollarını araşdırarkən göstərir ki, başqa nitq hissələrinə məxsus olan sözlər zərflərə çevrildikdə aid olduqları nitq hissəsinə aid bəzi əlamətlərini məhdudlaşdırır, onun müqabilində zərfi xüsusiyyət kəsb edir. C.Ə.Cəfərov zərflərin əmələ gəlməsini üç qrupa bölür.

1. Sözlərin şəkilçisiz zərfləşməsi; Buraya *gəcə*, *gündüz* və s. kimi isimlər; əksər sadə sifətlər; *az*, *çox* və s.kimi saylar; *belə*, *elə* əvəzlilərinə göstərmək olar.

2. Sözlərin müəyyən şəkilçilər, şəkilçiləşmiş qoşma və ədatla işlənərkən zərfləşməsi; Bunlara *qışda, səhərdən, könüldən, məhəbbətlə, həyəcanla, səslə, mənca, bizcə* isim və əvəzlilikləri; *bərkdən, ucadan, gizlincə, elmi (danışmaq), duzsuz, aylıq çıxmaq* və s sifətləri; üçlükdə, birdən (həll etmək) və s. sayları misal göstərmək olar. Müəllif göstərir ki, bu sözlərdən sürətlə, həyəcanla, birdən, sevincək və s. sözlər tam zərfləşə bilmişlər.

3. Söz birləşmələrinin zərfə çevrilməsi. Müəllif bunları üç qrupa ayırır.

a) Sabit söz birləşmələrinə yaxınlaşan vahidlərin zərfləşməsi. Məsələn; *sinə dolusu, gözüyumulu, arabir, axşamçağı* və s.

b) Sərbəst söz birləşməsinə yaxınlaşan vahidlərin zərfləşməsi. Məsələn; *bu gün, o zaman, gələn il, bu ay, beş ay* və s.

c) təkrarlı birləşmələrin zərfləşməsi. *Gülə-gülə, dəstə-dəstə, addım-addım* və s. (2. Səh. 57-59)

4. İngilis dilində zərfin yaranma prosesi.

İngilis dilində zərflər isim, sifət və başqa nitq hissələrinə suffikslər və prifiksələr artırmaqla ya da aqqlütinativ yolla düzəlir.

a) İngilis dilində zərflər isimlərin köklərinə suffikslər və prifiksələr artırmaqla yaranır. Zərflərin yaranmasında iştirak edən əsas prifiksələr bunlardır. -a; -as; -in; və s. Bu prifiksələr sifətlərin önünə artırılaraq düzəlmə zərf əmələ gətirirlər. Andrev Carstairs McCarthy-yə görə sifətlərə ən çox artırılan və ən məhsuldar suffiks –ly; suffiksdir. Məsələn; quickly, slowly; (11,səh48)

İsimplərin və başqa nitq hissələrinin kökünə artırılaraq zərf düzəldən digər şəkilçilər də var. Məsələn: –wise (clockwise); -ward(s) (homewards, seawards, afterwards); -way(s); (sideways, crossways, likeways); –fold; (tenfold) və s.

-ward(s); -way(s); suffiksləri sözlərə -s şəkilçisiz qoşulduqda onları sifətlərdən fərqləndirmək çətin olur. –ly; suffiksi ilə düzələn bəzi düzəlmə zərflər bəzən sifətlərlə eyni mənaya malik olurlar. Məsələn; cheep, cheaply; rough, roughly; və s. Onların bəziləri isə tamamilə fərqli mənalara sahib olurlar. Məsələn: It's a hot day. Joe hotly denied the accusation.

b) Bir çox tərz bildirən zərflər –ly suffiksi olmadan konversiya yolu ilə sifətlərdən əmələ gəlir. Onların sifət yaxud zərf olduğunu sintaktik funksiyasına görə müəyyən etmək mümkün olur. Məsələn: hard, far, near, straight, east və s.

c) İngilis dilində başqa nitq hissələri ilə birləşərək düzələn zərflərə də rast gəlinir. Sifətlərlə eyni formaya malik olan zərflərdən başqa, elə zərflər vardır ki, onlar sözlülərlə fellərin birləşməsindən yaranır və bu birləşmələr "Phrasal verbs" feli birləşmələr adlanır. Məsələn: put up with (tolerate), bring about (cause) və s. Bəzi sözlülər vardır ki, onlar eyni zamanda sadə zərflər kimi işlədilər bilər. Məsələn: through, back, over, across və s.

Məqalədə bu nəticəyə gəlirik ki, Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də zərf isim, sifət, say, əvəzlilik və fellərə nisbətən gec yaranmış bir nitq hissəsi olduğu üçün özündən əvvəl mövcud olan nitq hissələri hesabına, əsasən morfoloji yolla və başqa nitq hissələrindən konversiya yolu ilə, adverbiallaşma vasitəsilə yaranmış və yaranmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə. Azərbaycan EA nəşri. Bakı: 1960.
2. Cəfərov C.Ə. Zərf və müvəqqəti zərfləşən sözlərin tədrisinə dair. Lenin adına API-nin "Elmi Əsərləri" №5. 1976
3. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: 1983
4. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: 1973
5. Müasir Azərbaycan dili (II cild). Morfologiya. "Elm" nəşriyyatı, Bakı: 1980
6. Müasir Azərbaycan dili. (XI cild). "Elm" nəşriyyatı. 1980
7. Müasir Azərbaycan dilinin qrammatikası. Azərbaycan EA nəşri. 1951.
8. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı. Bakı: 1960
9. Seyidov Y. Əsərləri on beş cildə. IX cild. Bakı: 2010
10. Шукюров А. Дж. Наречие в Азербайджанском языке. Автореферат кандидатской диссертации. Баку: 1966

11. Грамматика Азербайджанского Языка. Издательства “Елм”. 1971
12. Carstairs M. A. (2002:48). An Introduction to English Morphology: Words and their structure. Edinburgh University Press
13. Kabashi, J. (2000). English “Grammar: Morphology. Prishtina: The University of Prishtina.
14. Eastwood, J. (1999). Oxford Practice Grammar. Oxford University Press.
15. Quirk, R. and Greenbaum, S. (1990). A Student’s Grammar of the English Language, Longman.
16. Baskervill, W. M. & Sewell, J. W. (1896). An English Grammar. Longman. Gmbh Hamburg

ABSTRACT

Israfil Babayev

About the investigation of adverb in Azerbaijani and English

In this article it is dealt with the formation of adverbs later than the other parts of speech in Azerbaijani and English and the place of adverbs in the lexical system of Azerbaijani and English languages is clarified. The importance of syntactical, semantical, and semantic-morphological principles are taken into consideration. The linguist-scientists who investigated adverb in Azerbaijani such as A. J. Shukurov, M. Qiyasbeyly, Y. Seyidov, M. Husseynzadeh, S. Abdullayeva, J. Jafarov and others are mentioned and some samples from their works are presented. The grammar books written by some English scientists Baskerwell and Sewell, John Eastwood, Randolph Quirk and Sidney Grenbawn and others are investigated. The books under the title of “Modern Azerbaijani Language” prepared by the Academy of Sciences of Azerbaijan in different years are investigated and the semantical types of adverbs are learned.

In comparison of English the formation of adverbs by morphological ways in Azerbaijani language is emphasised. Besides this, it is not excepted the formation of adverbs from other parts of speech by conversion and adverbialisation. The author comes to the conclusion that the adverbs have been formed later than the other parts of speech and are being formed on the account of other parts of speech by conversion and adverbilisation.

РЕЗЮМЕ

Исрафил Бабаев

О расследовании наречием на Азербайджанском и английском языках

В этой статье рассматривается формирование наречий позже, чем в других частях речи на азербайджанском и английском языках и место наречий в лексической системе азербайджанском и английском языках уточняется. Важность синтаксических, семантических и семантико-морфологические принципы принимаются во внимание. Лингвист-ученые, исследовавшие наречия на азербайджанском языке, такие как А. И. Шукуров, М. Гиясбейли, Ю. Сеидов, М. Гусейнзаде, С. Абдуллаева, Ж. Джафаров и другие упоминаются и некоторые образцы из их работ представлены. Грамматические книги, написанные некоторыми английскими учеными Baskervell и Сьюэлл, Джон Иствуд, Randolph Quirk и Сидни Grenbaun и другие исследуются. Книги под названием «Современный азербайджанский язык», подготовленный Академии Наук Азербайджана в разные годы исследуются и семантические типы наречий изучены. В сравнении английского языка образование наречий морфологическими способами на азербайджанском языке подчеркивается. Кроме того, формирования наречий из другими частями речи по путями конверсия и адвербиализацией не исключается. Автор приходит к выводу, что наречия были сформированы позднее других части речи и на счет других частей речи формируются по путем конверсией и адвербиализацией.

NDU-nun Elmi Şurasının 23 sentyabr 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: *AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev*

ARİFƏ ZEYNALOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:81

VURĞUNUN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ QARŞIYA ÇIXAN BƏZİ MƏSƏLƏLƏR*Açar sözlər: vurğu, fonetika, leksikologiya, morfologiya, nitq hissələri, dilin struktur**Key words: stress, phonetics, lexicology, morphology, speech parts, the structure of the language**Ключевые слова: ударение, фонетика, лексикология, морфология, части речи, структура**ЯЗЫКА.*

Vurğu dilçilik elminin maraqlı və mübahisəli, bir qədər də mürəkkəb hesab olunan mövzularındandır. Qrammatika kitablarında vurğu ilə bağlı mövzuların tədrisi, adətən, dilçiliyin fonetika bölməsində öyrənilir. Lakin konkret dil faktları göstərir ki, vurğu dilin ümumi xüsusiyyətləri ilə bağlı olduğundan onun yalnız bir dilçilik sahəsi ilə əlaqədar öyrənilməsi kifayət deyil. Konkret əlamətlərə malik olan dil faktı olaraq vurğunun tədrisi zəruri və aktualdır. Lakin vurğunun tədrisində yalnız indiyə qədərki nəzəri məlumatlarla kifayətlənmək olmaz. Vurğu nəzəri baxımdan əhəmiyyətli olduğu kimi, praktik cəhətdən də maraqlıdır.

Dilçilik ədəbiyyatlarında vurğu əsasən, nəzəri baxımdan və daha çox fonetik məsələ kimi işıqlandırılmışdır. Lakin araşdırmalar göstərir ki, vurğunu yalnız dilçiliyin fonetika bölməsi ilə məhdudlaşdırmaq düzgün deyil və bu, tədrisin keyfiyyətinə əsaslı dərəcədə təsir göstərir.

Vurğunun tədrisində onun əsas roluna xüsusi diqqət edilməlidir. “Sözdə hecanın, cümlədə sözün qüvvətlənməsi, tələffüz zamanı səs tonunun alçalıb yüksəldilməsi, səsin və ya sözün uzanma prosesi, işlənmə baxımdan fərqləndirmə və s. vurğudan asılıdır” (5, 186).

Vurğunun tədrisi prosesində təlimin keyfiyyətini təmin etmək və mürəkkəb problemlərin aradan qaldırılması üçün bir sıra məsələlərə diqqətlə yanaşmaq zəruridir. Bunlar özünü aşağıdakı formada göstərir:

- 1.Vurğu haqqında formalaşan fikirlərin ümumiləşdirilməsi
- 2.Vurğunun rolu
- 3.Vurğunun yeri
- 4.Vurğunun növləri

Azərbaycan, o cümlədən, türk dillərində vurğu haqqında bir sıra dilçi alimlər bir-birindən maraqlı fikirlər irəli sürmüşlər ki, ali məktəblərdə vurğunun tədrisi prosesində onlardan istifadə etmək faydalıdır. Vurğunun səciyyəsinin hansı baxımdan (fonetik,leksik və ya qrammatik) formalaşması məsələlərinə, həmin fikirlərin əsas motivinə, onların bir-biri ilə müqayisəsinə müəyyən qədər yer vermək lazımdır. Məsələn, Azərbaycanda, o cümlədən, türk dillərində vurğunun təbiəti haqqında fikirlərin əksəriyyəti eyni olsa da, hansı vurğu növünün əsas hesab edilməsi mübahisəlidir.

Vurğunun növləri aşağıdakı prinsiplərə görə müəyyənləşir:

- a) səs (hərf) tərkibinə görə oxşar vahidlərin mənaca bir-birindən fərqləndirilməsi prinsipi.
- b) cümlənin hər hansı bir üzvünü məntiqi baxımdan nəzərə çatdırmaq prinsipi.
- c) ifadə və cümlələrdəki emosional incəlikləri bildirmək prinsipi.

Fonetik baxımdan sözlərin formalaşmasında vurğunun əhəmiyyətli rolu tədris zamanı nəzərdən yayınmamalıdır. Vurğu semantik baxımdan da özünəməxsus mahiyyətə malikdir. Belə ki, bəzi sözlərin mənaca seçilməsində vurğu müəyyən rol oynayır.

Vurğu ilə bağlı məlumatların fonetika bəhsində verilməsi və fonetika ilə məhdudlaşdırılması, fikrimizcə, düzgün, daha doğrusu dəqiq deyil. Ona görə ki, vurğu dilin bütün strukturu ilə bağlıdır. O həm fonetik (tələffüzə, sözün səs baxımdan formalaşmasına görə), həm semantik (eyni səs quruluşuna malik olan sözlərin məna fərqi görə), həm qrammatik (morfoloji yolla yaranan

sözlərdə leksik şəkilçinin, yəni şəkilçi-morfemin üzərinə düşməsi ilə əlaqədar olaraq) xarakterə malik olduğundan dilçiliyin bütün sahələri ilə əlaqələndirilməlidir. Belə ki, heca mövzusu dilçiliyin fonetika bəhsində öyrənildiyindən, və ya orfoepik qaydalar, sözlərin tələffüzü fonetik norma ilə bağlı olduğundan sözlərin heca yaratmaq əlamətinə malik olması vurğunun fonetik əlaməti ilə bağlıdır. Bu mənada, vurğu dilçiliyin fonetika bəhsi ilə sıx əlaqəli mövzudur.

Vurğu dilçiliyin leksikologiya bölməsi ilə də əlaqəlidir. Belə ki, sözlər olmadan onlardakı vurğudan danışmaq mümkün deyil. Leksikologiya isə sözləri öyrənən dilçilik sahəsidir. Bu cəhət vurğunu dilçiliyin həmin bölməsi ilə bağlayır. Ona görə də leksik materialların tədrisini vurğu ilə əlaqəli aparmaq lazımdır. Xüsusilə də, “sözlərin leksik məna qruplarını öyrəndərkən vurğuya müraciət etmək lazımdır” (1,86). Bu baxımdan, omonimlər mövzusunun tədrisi səciyyəvidir. Çünki, vurğu omonimlərdə əsas məsələdir. Məlumdur ki, omonimləri sözlərin digər leksik məna qruplarından fərqləndirən əlamətlərdən biri onlarda vurğunun eyni yerə düşməsidir. Ona görə də “gəlin”, “oyun”, “alın” və s.bu kimi sözlərdə vurğunun yeri dəyişdikdə fərqli məqamlarla rastlaşırıq, yəni belə sözlərdə vurğu sözün sonuna düşdükdə onlar kök sözlər kimi işlənir, əvvəllə düşdükdə isə sözün tərkib hissələri, yəni kök morfemlə şəkilçi morfem üzə çıxır. Belə sözlər omonim sözlər yox, vurğusu dəyişərək mənası dəyişən sözlərdir.

Şəkilçi morfem isə qrammatik səciyyə daşıyaraq feilin əmr şəklinin ikinci şəxs cəmindəki morfoloji əlamətinin göstəricisi kimi işlənir. Yəni vurğu birinci hecədə olduqda həmin sözlərin omonim hesab edilməsi mümkün deyil. Bu, omonimlərdə vurğunun sabitliyi ilə bağlıdır.

Beləliklə, omonimləri vurğu ilə bağlı şəkildə öyrətdikdə uğurlu nəticələr alınır, və ya vurğunun tədrisində omonimlərə müraciət edilməsi zəruridir.

Söz yaradıcılığının (derivatologiyanın) tədrisində vurğuya ehtiyac daha artıq hiss olunur. Məlumdur ki, söz yaradıcılığının aşağıdakı yolları var:

1. Leksik yol
2. Morfoloji yol
3. Sintaktik yol

Hər üç yolla düzələn sözlərdə vurğunun ayrı-ayrı təbiəti özünü göstərir. Belə ki, leksik yolla yaranan sözlərdə vurğu, əsasən, son hecaya düşür. Əgər söz kök şəklində işlənirsə vurğunun yeri dəyişmir, söz kökünün son hecasında qalır. Lakin həmin sözlər şəkilçi qəbul edib dəyişdikdə (məsələn, hallandıqda, mənsubiyyətə görə morfoloji əlamətlə işləndikdə, cəmləndikdə, onlara zaman şəkilçiləri qoşulduqda və s.) vurğu şəkilçinin üzərinə düşür. Tədris zamanı bu məsələyə diqqət etmək lazımdır. Ona görə ki, (Azərbaycan dilində vurğu sözün son hecasının üzərinə düşür) fikri tələbələrini ilk baxışda çaşıra bilər. Bəzən son heca dedikdə söz kökünün sonu başa düşülür. Lakin vurğu haqqındakı “son heca” anlayışı şərti xarakter daşıyır və həmişə özünü doğrultmur. Çünki, bəzən son heca vurğulu olmaya da bilər, yəni vurğu qəbul etməyən şəkilçidən ibarət ola bilər. Bu mənada vurğunun yeri məsələsi xüsusi diqqətlə və faktlar əsasında öyrədilməlidir.

Vurğunun tədrisi təkcə fonetik və derivatoloji mövzularla məhdudlaşmır. Qrammatikanın hər iki bölməsində (morfoloji və sintaksis) ondan istifadə edilməlidir. Qrammatik anlayışlarda vurğu fərqli şəkildə işlənir. Belə ki, morfolojiya nitq hissələri və onların dəyişməsindən bəhs etdiyi üçün vurğu nitq hissələri çərçivəsində öyrədilir. Lakin nitq hissələri özəlliklərinə görə fərqləndiyindən onlardakı vurğu da həm təbiətə, həm də məqamca seçilir. “Vurğu bu və ya digər dilin ümumi xüsusiyyətləri, daxili qanunauyğunluqları ilə bağlı olur” (2, 275).

İsmin tədrisində bilik və məlumatlar vurğu ilə əlaqəli şəkildə verilməlidir. Məsələn, ismin hal kateqoriyası tədris edilərkən bildirilməlidir ki, həmin kateqoriyanın morfoloji əlamətləri vurğunu özünə çəkir. Bu zaman konkret nümunələrdən istifadə etmək yerinə düşür. Yəni hər hansı bir isim, və ya isimlər hallanmalı, onların vurğusu göstərilməlidir.

Məsələn:

A.	Müəllim'	kitab'	rayon'	ömür'
Yiy.	Müəllimin'	kitabın'	rayonun'	ömrün'
Yön.	Müəllimə'	kitaba'	rayona'	ömrə'
Təs.	Müəllimi''	kitabı'	rauonu'	ömrü'

Yer.	Müəllimdə'	kitabda'	rayonda'	ömürdə'
Ç.	Müəllimdən'	kitabdan'	rayondan'	ömürdən'

Beləliklə, vurğunun hal şəkilçiləri ilə əlaqəli tədrisi müsbət nəticələr verir.

Mənsubiyyət kateqoriyasının tədrisi də vurğunun öyrədilməsində geniş imkanlara malikdir. Belə ki, mənsubiyyət şəkilçiləri vurğulu olduğundan hər hansı bir ismi və ya isimləri mənsubiyyətə görə dəyişdikdə həmin şəkilçiləri öyrədərkən üzərinə vurğu işarəsi qoymaq lazımdır.

		Tək		
I şəxs	paltarım'	qələmim'	yolum'	üzüyüm'
II şəxs	paltarın'	qələmin'	yolun'	üzüyün'
III şəxs	paltarı'	qələmi'	yolu'	üzüyü'
		Cəm		
I şəxs	paltarımız'	qələmimiz'	yolumuz'	üzüyümüz'
II şəxs	paltarinız'	qələminiz'	yolunuz'	üzüyünüz'
III şəxs	paltarı'	qələmi'	yolu'	üzüyü'

Məlumdur ki, saitle bitən isimlərdə I və II şəxslərin təkində morfoloji əlamət olaraq yalnız bir samitdən istifadə edilir. Məsələn: *anam*, *anan*. Belə olduqda, vurğu bütövlükdə (şəkilçi ilə birlikdə) sözün son hecasının üzərinə düşür; *anam'*, *anan'*. Yeni əlamət, yəni mənsubiyyət şəkilçisi vurğunun yerinə təsir edə bilmir.

Mənsubiyyət şəkilçiləri ilə bağlı daha bir izahata ehtiyacı olan məqam mövcuddur. Belə ki, samitlə bitən isimlərdə I və II şəxsin cəmində mənsubiyyət şəkilçilərinin tərkibində iki sait var, yəni onlar ikihecalıdır; *ımız*⁴. Bu cür məqamlarda vurğu şəkilçinin son hecasının üzərinə düşəcəkdir. Vurğu ilə bağlı belə məsələlərin mahiyyətini tədris zamanı faktik materiallarla tələbələrə öyrətmək lazımdır.

Vurğunun tədrisində problemlə məsələlərdən biri $-ma^2$ şəkilçisinin vurğu qəbul edib-etməməsidir. Bu şəkilçi fikir dolaşılıqlığına səbəb olan morfemlərdəndir. Çünki o, vurğu qəbul edib-etməmək baxımından ikili xarakter daşıyır; leksik şəkilçi kimi işləndikdə vurğu qəbul edir, qrammatik şəkilçi kimi işləndikdə isə vurğu qəbul etmir. Məsələn, *süzmə'*, *gəlmə'*, *qovurma'* sözlərində $-ma^2$ şəkilçisi leksik şəkilçi olduğundan vurğuludur, *süz'mə*, *gə'lmə*, *qovu'rma* sözlərində isə inkar şəkilçisi – qrammatik şəkilçi olduğundan vurğu qəbul etmir.

Lakin qrammatik şəkilçi kimi işləndikdə də $-ma^2$ şəkilçisinin vurğu baxımından müxtəlif məqamları var.

$-ma^2$ inkar şəkilçisi bir məqamdan başqa, bütün hallarda vurğusuz işlənir. Onun vurğulu məqamı feilin qeyri-qəti gələcək zamanı ilə bağlıdır. Məlumdur ki, feilin zaman şəkilçiləri vurğuludur. Onların inkarında isə $-ma^2$ inkarlıq əlaməti vurğunu özündən sonraya buraxmır. Məsələn;

Gəlir'əm – gə'lmirəm	Gəlir'sən – gə'lmirsən
gəldim' - gə'lmədim	gəldin' - gə'lmədin
gəlmiş'əm – gə'lməmişəm	gəlmiş'ən – gə'lməmişən
gələcə'yəm – gə'lməyəcəyəm	gələcə'ksən – gə'lməyəcəksən

Gəlir' - gə'lmir
gəldi' - gə'lmədi
gəlmiş'dir - gə'lməmişdir
gələcə'kdir – gə'lməyəcəkdir

Lakin qeyri-qəti gələcək zamanda $-ma^2$ şəkilçisi ilə bağlı fərqli bir məqamı özünü göstərir. Yəni, qeyri-qəti gələcək zamanda yeganə haldır ki, inkarlıq əlaməti vurğunu özündən sonraya buraxır.

Məsələn;

Gələ'rəm – gəlmə'rəm	gələ'rik – gəlmə'rik
Gələ'rsən – gəlmə'zsən	gələ'rsiniz – gəlmə'zsiniz

Gələ' r – gəlmə' z

gələ'rlər – gəlmə'zlər.

Vurğunun öyrədilməsində bu məqamın faktik materiallarla tədrisi çox önəmlidir, çünki dilçilik ədəbiyyatlarının çoxunda $-ma^2$ inkar şəkilçisinin, ümumiyyətlə vurğu qəbul etməməsi haqqında fikirlər formalaşmışdır. Doğrudur, həmin morfoloji əlamətin vurğunu özündən sonraya buraxması qeyri-qəti gələcək zamanın inkarında yeganə faktdır. Lakin nəzərə alsaq ki, “dildə bir fakt da keçərlidir, hətta adi bir işarənin də əhəmiyyəti vardır” (3,275), onda həmin fakta önəm verməmək dəqiqliyə xələl gətirər. Beləliklə, bütün hallarda vurğuya təsir edən $-ma^2$ şəkilçisi qeyri-qəti gələcək zamanda saitini itirərək tək cə -m şəklində işlənsə də, vurğuya təsir edə bilmir. Belə ikili vəziyyəti $-lar^2$ cəm şəkilçisində də müşahidə etmək mümkündür. Belə ki, həmin şəkilçi adlara qoşulduqda vurğu qəbul edir: adamlar', yaxşılar', yüzlər', bizlər', aşağılar' və s. Lakin hərəkət bildirən sözlərə (fellərə) qoşulan $-lar^2$ şəkilçisi vurğu qəbul etmir.

Vurğu ilə bağlı maraqlı məqamlardan biri də sifətin dərəcələri ilə bağlıdır. Bu baxımdan, azaltma və çoxaltma dərəcələri səciyyəvidir. Morfoloji yolla yaranan azaltma dərəcəsinə vurğu şəkilçisinin üzərində olur: *uzunsov'*, *qırmızımtıl''*.

Azaltma dərəcəsi sintaktik yolla düzəldikdə vurğu iki yerdə - həm azaltma əlamətində, həm də sifətin özündə - hər iki halda son hecədə olur. Məsələn: *açıq'* - *sarı'*. Tədris zamanı bu incəliklərin nəzərə alınması müsbət nəticələr verir.

Sifətin dərəcə əlamətlərində iki fərqli məqam özünü göstərir. Bunlardan biri azaltma dərəcəsinə sintaktik baxımdan formalaşdırılan əlamətlərdən birinin- “təhər” sözünün sifətlərdən sonra işlənməsidir. Məsələn ; *yaşıl təhər*. Belə məqamlarda vurğu ikinci sözün son hecasında daha güclü olur: göy təhər'.

Fərqli məqamlardan biri “ağ” sifətinin fonetik yolla çoxaltma dərəcəsinin formalaşmasıdır. Bu, sifətin çoxaltma dərəcəsinin spesifikasiyası ilə fərqlənən məqamdır. Fikrimizcə, “ağappaq” sifətinin komponentləri belədir; ağ+apağ. “Ağappaq” həmin sifətin fonetik dəyişməyə məruz qalmış formasıdır. Həmin söz dilimizdə yeganə faktdır ki, “ağ” sifəti dərəcə morfeminin həm əvvəlində, həm də sonunda işlənir. Buna baxmayaraq, vurğu ilk komponentin –“ağ” sifətinin üzərindədir. Halbuki, digər məqamlarda fonetik yolla yaranan çoxaltma dərəcəsinə vurğu çoxaltma dərəcəsinə ifadə edən morfemin üzərinə düşür.

Sifətlə bağlı dilimizdəki maraqlı faktlardan biri də “bapbalaca” sifətidir. Burada maraqlı cəhət budur ki, həmin sifət iqiqat çoxalmaya məruz qalıb. Yəni həmin sifətin dərəcə baxımından formalaşmasında həm fonetik (“p” samiti), həm də morfoloji (- ca^2 şəkilçisi) üsuldan istifadə edilib ki, hər iki yolun əlaməti vurğuludur, lakin birinci əlamətdə (ilk hecədə) vurğu daha güclüdür. Tədris zamanı bunların təhlili vurğunun öyrənilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə müsbət təsir göstərir.

Tədris zamanı nəzərə almaq lazımdır ki, çoxaltma dərəcəsinə vurğunun yeni məqamları üzə çıxır. Məlumdur ki, sifətin çoxaltma dərəcəsi üç yolla əmələ gəlir:

1. Fonetik yol
2. Morfoloji yol
3. Sintaktik yol

Fonetik yolla yaranan çoxaltma dərəcəsi bəzi samitlərin iştirakı ilə düzəlir. Bu baxımdan , dilçilik ədəbiyyatlarında *m,p,r* samitləri qeyd edilir. Lakin prof. S.Həsənova bu baxımdan “s” samitinin də dərəcə yaratmaq rolunu elmi cəhətdən əsaslandırmışdır (5,76).

Hazırda fonetik yolla çoxaltma dərəcəsinə Azərbaycan əlifbasındakı dörd samitdən (*m,p,r,s*) istifadə olunur: *m, p, r, s*.

Məsələn; *gömgöy, qıpqırmızı, tərtemiz, dosdoğru*.

Bəzi dilçilik ədəbiyyatlarında fonetik yol səhv olaraq morfoloji yolun bir növü kimi götürülmüşdür. Lakin məlumdur ki, “morfoloji yol şəkilçilərlə formalaşan yoldur” (4,112). Sözü gedən hərflər heca daxilində işlənsə də, onlara şəkilçi demək olmaz, yəni dilimizin şəkilçiləri içərisində onlar heç bir qeydiyyatdan keçməyib və konkret olaraq şəkilçi mənasında işlənmir. Fonetik yol hərflərlə formalaşır və dilçiliyin hərfləri öyrənən bölməsi fonetika olduğundan həmin üsulun adı mahiyyətcə də yerinə düşür. Onu morfolojiyə ilə əlaqələndirmək olmur.

Sifətin fonetik baxımdan formalaşan çoxaltma dərəcəsinə vurğu həmişə birinci hecaya düşür. Məsələn; *ya'myaşıl, qı'pqırmızı, tə'rtəmiz*

Vurğunun bu məqamına tələbələrin diqqətini mərkəzləşdirmək yerinə düşər. Çünki, dilimizə məxsus sözlərdə heca vurğusunun, əsasən, son, Avropa məşəli sözlərdə isə, əsasən, ilk hecaya düşməsi haqqındakı fikirlər tələbələri çaşıra bilər.

Morfoloji yolla düzələn çoxaltma dərəcəsinə $-ca^2$ şəkilçisindən istifadə olunur. Həmin şəkilçidən bəhs edərkən onun vurğu qəbul etməsini nəzərə çatdırmaq lazımdır.

Sintaktik yolla düzələn çoxaltma dərəcəsinə *ən, lap, tünd, düm,* *Daha, olduqca* sözləri işlənir. Belə olduqda həmin əlamətlərin vurğusu onlardan sonra gələn sifətlərə nisbətən daha güclü olur.

Vurğunun tədrisi ilə bağlı saylardan da nümunə kimi istifadə etmək mümkündür. Daha doğrusu, sayın öyrədilməsini vurğu ilə bağlı təşkil etmək faydalıdır. Saylarda vurğu əsasən, son hecada olur ki, bu da onların milliliyi ilə bağlıdır. Lakin bu, bütün saylara aid deyil. Dilimizdə az da olsa, qeyri-milli saylar da var ki, onlarda vurğu son hecada olmur. Məsələn, qeyri-müəyyən miqdar sayı kimi işlənən (və həm də zərf mövqeyində çıxış edən) “*xeyli*” sözündə vurğu ilk hecaya düşür.

Düzəltmə saylarda vurğu leksik şəkilçinin (*-inci*) ikinci hecasında olur. Kəsir saylarında isə birinci sözün son hecası nisbətən vurğulu olur, ikinci söz isə qüvvətli vurğu ilə deyilir. Məsələn, *beşdə’ iki’, üçdə’ iki’* və s.

Beləliklə, vurğunun tədris prosesində əsas roluna diqqət yetirilməsi və araşdırılması göstərir ki, vurğunu yalnız dilçiliyin fonetika bölməsi ilə məhdudlaşdırmaq düzgün deyil və bu, tədrisin keyfiyyətinə əsaslı dərəcədə təsir göstərir. Belə ki, əgər vurğu fonetikadan başqa, leksikologiya və qrammatika ilə bağlı şəkildə tədris edilsə, onun mahiyyəti daha da dərinlənənlər ki, bu da mövzunun öyrədilməsinə və mənimsənilməsinə xeyli dərəcədə kömək edər. Elə bu cəhətlərinə görə də məqalədə yuxarıda qeyd olunanlar nəzərə alınmış, vurğunun dilin əsas sahələri ilə, xüsusi ilə də morfoloji və sintaktik faktlarla bağlılığı əsaslandırılmışdır. Vurğu nəticəsində mənə və fikri aydın başa düşmək mümkündür. Ona görə də vurğunun tədrisinə xüsusi diqqət və məsuliyyət tələb edən elmi pedaqoji proseslərdən biri kimi yanaşmaq lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayeva F.M. Azərbaycan dilinin intonasiyası, Bakı, API-nin nəşri, 1982
2. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, Maarif, 1984
3. Bəşirova A. Azərbaycan dilində vurğu, Bakı, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1993
4. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, Elm, 1981
5. Həsənova S. Nitq mədəniyyəti və üslubiyat. Bakı, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, 2005

ABSTRACT

A.Zeynalova

In the article a special attention was paid to teaching stress, its lexical, phonetic, morphological features and to the importance of stress were analyzed as well.

Along with this the article deals with the relation of the stress with whole the structure of the language.

РЕЗЮМЕ

А.Зейналова

В статье особое внимание уделяется значению ударению в процессе обучения а так же говорится о значению ударения в формировании слов с фонетической, лексической и морфологической точки зрения. Кроме этого в этой статье повествуется о связи ударения со всей структурой языка.

NDU-nun Elmi Şurasının 23 sentyabr 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: *AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev*

QALİBƏ HACIYEVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti
galibehaciyeva@mynet.com

UOT:81

EYNƏLİ BƏY SULTANOVUN ƏSƏRLƏRİNİN DİLİNDƏ DİALEKTİZİMLƏR

Açar sözlər: Eynəli bəy Sultanov, dialektizim, türk dilləri

Key words: Aynaly bey Sultanov dialectyizm all-Turkish languages

Ключевые слова: Ейналы бек Султанов, диалектизм, общетюркских языков

Dil tarixinin öyrənilməsində klassik ədəbi əsərlər çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində hər hansı bir leksik vahidin və ya qrammatik formanın köhnəliyini və ya fəaliyyətdən qaldığını müəyyənləşdirmək üçün müxtəlif dövrlərdə yazılmış ədəbi əsərlərin dilinə xüsusi həssaslıqla yanaşmaq lazımdır. Həmin əsərlər yazıldığı dövrün ədəbi səviyyəsini müəyyənləşdirməklə yanaşı, həm də yazıldığı dövrün canlı danışıq dili haqqında ən mükəmməl bilgi verən qaynaqlardır. Belə mükəmməl qaynaqlardan biri XIX-XX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf səviyyəsini müəyyənləşdirməkdə bizə yardım edən, Azərbaycan mədəniyyəti tarixində silinməz iz qoymuş Eynəli bəy Sultanovun əsərlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. E.Sultanovun əsərlərinin dilinin tarixi əhəmiyyəti ilk növbədə bu əsərlərin öz dövrünün canlı danışıq dili üzərində köklənməsidir.

XIX – XX əsr Azərbaycan klassik ədəbiyyatında yer alan əsərlərin dili demək olar ki, bütünlükdə xalq danışıq dilinə əsaslanır. Belə ki, o dövr satirik əsərlərin dilində olduğu kimi, hekayə və povestlərin də dilində ümumxalq danışıq dilinin güclü təsiri aydın görünür. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dili bədii üslubuna xas olan cəhətlərdən biri də bədii üslubun əvvəlki dövrlərdə formalaşmış bəzi leksik və qrammatik xüsusiyyətlərinin yeni dövrdə də öz işləkliyini müəyyən mənada saxlamasıdır. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvələrində yazılmış əsərlərin dilində ümumxalq dilinin təsirini əks etdirən sadə danışıq tərzii ilə yanaşı, bu əsərlərdə dilin ən qədim tarixi ənənələrini yaşadan spesifik xüsusiyyətlər də dilin təkamül prosesini daha aydın göstərir.

Bu dövr canlı danışıq dili üzərində köklənən istər aşiq yaradıcılığı, istərsə də ayrı-ayrı şair və yazıçıların əsərlərinin dilində olduğu kimi, E.Sultanovun əsərlərinin dili də dialekt söz və ifadələrlə çox zəngindir. E.Sultanovun yaradıcılığında canlı danışıq məişət dili ədəbi dil hüququ qazanır. Ədibin dilində forma və məzmununa, mənşəyinə, eyni zamanda müəyyən üslubi çalarlarına görə müxtəlif dialektizimlərin mövcudluğu müasir Azərbaycan, eləcə də ümumtürk dilinin ən qədim əski milli özəlliklərini mühafizə edir ki, bu da çağdaş Azərbaycan türkcəsinin daha dərin tarixi qatlarının öyrənilməsində müstəsna əhəmiyyətə malikdir. E.Sultanovun dilində mövcud dialektizimlərin bir çoxu bu gün də heç bir deformasiyaya uğramadan Azərbaycan, eləcə də türk dillərində dialektal vahid kimi daşlaşıb qalaraq ümumtürk dilinin öyrənilməyən tarixi qatlarının açılmasında müstəsna rol oynayır.

Bu gün Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində mövcud *vəhalonki, müftəxor, pirani, dağdağa (narahatlıq), peydərpey, tərtələsik, tüğyan, ərşə dayanmaq, növcavan, yepyekə, iraq, məlul-müşgül, qoparağını salmaq, gözaltı, əyal, çapovulçu, cəza-fəza, bəbə, satıb-savıb, filik-filik dolanmaq, namxuda, qada-bala, çarhovuz, hində (indi), şil, yorğun-arğın, davar, tərtələsik, başaçıq, ayaqyalın, çilim-çılpaq, daxma, cavanəzən, palaz, qaravul, aynabənd, cavanmərd, xırda-xuruş, pencər, qara-qura, fərmayış, dilsiz-ağızsız, dübarə, qovğa, qalmaqal, mısmırığını sallamaq, dağarcıq, yaşınmaq, yurist, avara-sərgərdan, biryolluq, təng, bir qədəm, cümlə (bütünlü), dərbədər, kin-küdurət, gözü qıpqı, dağarcıq, fikir-zikir, üzbaşurat, ikicanni, incəvara, batil, pirani, bilmərrə, bərbad, sum, qeyzli, şapalq, dəsgah, dəsdərhan, şaqqama, aşna-dost, avand, qadası, şaqqama* və başqa bu kimi dialektal leksik vahidlərin eynilə E.Sultanovun əsərlərinin dilində işlənməsi faktı fikrimizi təsdiq edir. Bu kimi söz və ifadələrlə E.Sultanovun əsərlərinin işığında Azərbaycan dil tarixinin ən dərin qatlarına enmək mümkündür.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində aktiv mövqedə olan sözlərlə yanaşı, müasir dilimizdə ədəbi səviyyədə fəaliyyətdən qalmış arxaikləşmə prosesi keçirən bir çox sözlər hal-hazırda dialekt və şivələrdə fəallığını qoruyur. Hazırda Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində öz işlək durumu ilə diqqəti cəlb edən və müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaikləşmiş bu tip sözlər E.Sultanovun əsərlərinin dilinin əsas bazasını təşkil edir. Elə buna görə də E.Sultanovun əsərlərinin dilinin dialektal qatı leksik və qrammatik cəhətdən bir neçə istiqamətdə tədqiqata cəlb oluna bilər:

I. Leksik xüsusiyyətlərinə görə:

Frazeoloji birləşmələr: İstər semantikasına, istər forma zənginliyinə, istərsə də daşdığı üslubi çalarlara görə həm ədəbi, həm də dialekt və şivələrin lüğət tərkibində seçilən söz qruplarından biri də lüğət tərkibinin əsas hissəsini təşkil edən frazeoloji vahidlərdir. Müasir dilimizin leksik qatının müəyyən bir hissəsini təşkil edən frazeoloji vahidlər müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadəcə məcazi anlam ifadə etməklə kifayətlənmir, bu vahidlər həm də xalqımızın dilinin tarixi üslub zənginliyini və semantik spesifikasiyalarını öyrənmək baxımından orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir. Dilin tarixi inkişafında frazeoloji vahidlərin rolunu çox düzgün müəyyənləşdirən Q.Mahmudova yazır: “Frazeoloji vahidlərə tarixi yanaşma, onları etimoloji cəhətdən araşdırma təkcə frazeoloji vahidlərin mənsub olduğu xalqın tarixini deyil, həm də o xalqın dilinin tarixini öyrənməyə imkan yaradır. Bu da frazeoloji vahidlərin fərdi xarakterini göstərir”(1, s. 55). Türk dillərinin tarixi üslubi funksiyasının müəyyənləşməsində frazeoloji vahidlərin tədqiqinə xüsusi əhəmiyyət verən A.A.Koklyanova yazır: “Türkologiyanın qarşısında duran ən mühüm problem frazeoloji vahidlərin həm ümumi cəhətlərini, həm də ayrı-ayrı türk dillərində spesifik xüsusiyyətlərini öyrənməkdir” (2, s. 104).

Dialektoloji tədqiqatlardan və klassik ədəbi əsərlərin dilindən aydın olur ki, frazeoloji vahidlər uzun tarixi inkişaf yolu keçərək sonradan müstəqil mənalı sözlərə çevrilmişdir. Müasir dövrdə Naxçıvan dialekt qatının müəyyən hissəsini təşkil edən frazeoloji vahidlər bu gün sadəcə Azərbaycan türkcəsində deyil, bütün türk xalqlarının dilində öz tarixi ciddiliyini qoruyur. Çağdaş türk dillərinin qədim abidələr üzrə tarixi dialektal qatını nəzərdən keçirdikdə burada yer alan frazeologizimlərdə həm qədim, həm də son dövrlərin linqvistik xüsusiyyətləri çox aydın görünür.

Müasir Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində aktivliyini qoruyan *saman altından su yeritmək, evini yıxmaq, gözü qıpqıq, başı yerə batmaq, yerə girsin, dişi bağırsağını kəsmək, ürək – dirək vermək, hirsini yemək, boğma basmaq, ucun alıb ucuzluğa getmək, başına daş düşmək, qanısoyuq* kimi frazeoloji vahidlərin E.Sultanovun əsərlərinin dilində yerli yerində işlənməsi onun canlı danışq dilinə əsaslandığını təsdiq edir: *Bu hərif Nikolay zamanı küçə vəkili idi, saman altından su yeridən idi, canına can basıb, hökümət məmurlarına gizlin böhtan ərizələri yazdırdı və özünə iş tapşıran tərəfeynin hər ikisini aldadıb, xalqın evini yıxırdı* (3, s.51). *Mirzə Mustafa nə qədər binamus olsa da, yenə az qaldı ki, yerə girsin* (3, s. 65). *Onu görəndə dişim bağırsağımı kəsir* (3, s. 65). *Öz-özünə ürək – dirək vermək üçün ahəstə və lətif səslə başladı oxumağa. Püstəxanım hirsini yeyə bilməyib, Sənəmin üzünə iki boğma basıb dedi* (3, s. 131). *Püstəxanım ucun alıb, ucuzluğa getdi, olmayan sözləri Sənəmə dedi* (3, s. 130).

Forma və məzmunca söz qrupları: Müasir Azərbaycan xalq danışq dilində omonim, antonim və sinonim kimi daşlaşıb qalmış mürəkkəb sözlər E.Sultanovun da əsərlərinin dilində üslubi çalarlarını mühafizə edərək yerli – yerində işlənməmişdir: *artuq-əskik, olar-olmaz, alış-veriş, alıb-satmaq, ənlük-kirişən, görüm-baxım, ağıllı-kamallı, yaxşı-yaman, dinməz-söyləməz, olar-olmaz, ağca-tərəcə, yerli-yataqlı, fəqir-füqərə, cəza-fəza, doğru-yalan. İyirmi yaşı olar-olmaz, ağca-tərəcə, yerli-yataqlı bir cavanəzən idi* (3, s. 60). *Ev arvadlarının bəzəyi ibarətdir ocağın külündən, nəinki ənlük-kirşandan* (3, s.133). *Amma yenə də oğlanlarının öz analarına görüm-baxımları olur* (3, s.133). *Əli bəyin arvadı Sənəm yaxşı arvadların birsi idi: ağıllı-kamallı, dünyagörmüş, yaxşı-yamanı seçən, çox təcrübəli* (3, s. 133). *Sənəm dinməz-söyləməz durmuşdu* (3, s. 132). Çoxları da zənginləri soyub *fəqir-füqərəyə* yardım edirdi (3, s. 91).

Tarixi informasiya yükü daşıyan leksik vahidlər.

Azərbaycan dilinin tarixi leksik qatında yer alan qədim etnoqrafik mədəniyyətimizlə bağlı söz və ifadələrin E.Sultanovun əsərlərinin dilində aktivliyi Azərbaycan xalqının sosial-məişət həyatı haqqında ən dəqiq tarixi informasiya verir. *lapçın-ayaqqabı növü, çul, dolaq, marfac, arxalıq, çuxa, börk, gərdanbağı, əmmamə, ab, hasa; Gəlin oldum qul oldum, Ayaqlara çul oldum* (3, s. 131). *Bu hində çöldən gələn iki nəfər seyid başlarında əmmamə, çiyinlərində aba, əllərində hasa, ayaqlarında uzunboğaz lapçın qapıda hazır oldular* (3, s.12). Böyük marfacdan təzə qılıncı,

çuxasını alıb oğlunun çiyinə saldı (3, s.18). *Böyük marfacdan təzə qılını çuxasını alıb oğlunun çiyinə saldı, mixdan da qara Buxara papağını endirib tozunu sildi və oğlunun başına qoydu* (3, s. 16).

Mənşəyinə görə əsərlərin dilindəki dialektal vahidlər: Dilimizin lüğət tərkibində müəyyən faiz təşkil edən müxtəlif dillərdən alınmalar dilin ədəbi və dialektal qatında yer aldığı kimi, müxtəlif dövrlərdə yazılmış ədəbi əsərlərin dilində də müşahidə olunur. Müəyyən tarixi mərhələlərdə dillərarası inteqrasiyanın səviyyəsini müəyyənləşdirmək baxımından həmin dövrdə yazılmış ədəbi əsərlərin müstəsna rolu vardır. Hər dövrdə olduğu kimi, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan dilinin tarixi inkişafında ayrıca mərhələ təşkil edir. Bu dövrdə rus, Avropa, eləcə də ərəb və fars dillərinin güclü təzyiqinə məruz qalan Azərbaycan-türk dili öz gücü sayəsində tarixi sabitliyini qorusa da, bəzən bu dillərin təsirindən yan keçə bilməmişdir. Bunu həmin dövrdə yazılmış ədəbi əsərlər və mətbuatın dili daha aydın göstərir. Baxmayaraq ki, saf dil uğrunda mübarizə məsələsi XX əsrin bir çox mətbu orqanları kimi, “Füyuzat” və “Molla Nəsrəddin”in ideya istiqamətini müəyyənləşdirən ən başlıca amillərdən biri idi, lakin bu təsir o dövrdə yazılmış ədəbi əsərlərin dilindən də yan keçməmişdir. E.Sultanovun əsərlərinin dilinin dialektal qatını müxtəlif dillərdən keçən alınmalara görə mənşə baxımından iki əsas qrupda təsnif etmək olar:

1. Türk mənşəli: Müasir Azərbaycan dilinin istər ədəbi, istərsə də dialekt qatının əsas hissəsini qədim Azərbaycan sözləri ilə yanaşı, ümumtürk mənşəli sözlər təşkil etməkdədir. Bunu E.Sultanovun əsərlərinin dilində işlənən bu gün dilimizin dialekt qatında yer alan leksik vahidlər təsdiq edir. Azərbaycan dil tarixinin ən möhtəşəm abidəsi “Kitabi Dədə Qorqud”un dilində mövcud **qan yaş tökmək, başına dolanmaq, yey, qovğa** və başqa bu kimi söz və ifadələrin E.Sultanovun əsərlərinin dilində əsas mövqedə dayanması təsadüfi deyil. *Heç bilirsiniz nə qovğa çıxartdı* (3, s. 110). *Getməli qonağın getməyi yeydir* (3, s.17).

Çağdaş Azərbaycan və Türkiyə türkcəsində istər ədəbi, istərsə də dialekt və şivələrində ortaq şəkildə mövcud olan **aynabənd, əsnaf, dışarı, caddə, çulum-çulpaq, miniklər, börk** kimi leksik vahidlərin E.Sultanovun dilində işlənməsi faktı dövrün leksik mühiti, həm də poetik ifadə tərzilə bağlı məsələdir. *Kürdlərin tüğyanı ərşə dayandı, az qaldı ki, böyük caddə bağlansın, gedib gələnin tərəddüdü kəsilsin.*

Börkümü yan qoymuşam

İçinə biyan qoymuşam

Mənə baxan qızların

Qəlbinə qan qoymuşam (3, s. 81).

2. Alınmalar: Tarixi dialektoloji tədqiqatlardan aydın olur ki, Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrinin lüğət tərkibi əsasən öz milli köklərinə dayanan oğuz-qıpçaq sözlərindən ibarət olsa da, tarixi inkişaf prosesində müxtəlif xalqlarla mədəni iqtisadi əlaqələr nəticəsində dilimizin dialektal lüğət tərkibi bəzi məqamlarda yad dillərin təsirindən, alınmalardan kənar qala bilməmişdir. Bunun nəticəsində Azərbaycan dilinin dialektal qatına yad dillərdən keçmiş sözlər o dövrdə yazılmış ədəbi əsərlərin dilində də müəyyən qədər iz buraxmışdır ki, bu tarixi izlər E.Sultanovun əsərlərinin dilindən də yan keçməmişdir. E.Sultanovun əsərlərinin dilində həm qonşu, həm də qonşu olmayan xalqların, qohum və qohum olmayan dillərin sözləri vardır. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində dillərarası inteqrasiyanın səviyyəsini müəyyənləşdirmək baxımından E.Sultanovun əsərlərinin dilinin tədqiqi olduqca maraqlıdır.

a) rus mənşəli və Avropa mənşəli sözlər: Dilimizin leksikasında rus və avropa mənşəli alınma sözlərin dilimizə köçmə tarixi əsasən XIX əsrin birinci yarısı ilə əlaqədardır (5, s. 131). Bu tarixi proseslə əlaqədar olaraq müasir Azərbaycan dilinin dialekt qatının müəyyən bir qismini rus dilindən keçən alınmalar təşkil edir ki, bu kimi alınmalar E.Sultanovun əsərlərinin də dilində müşahidə olunur: *kondratçı, spekuliyasiya, podratçı, paraxod, yurist, kepka, rus matışkalrı; Spekuliyasiyanın çərxi kimini qaldırıb, kimini də endirib, hər kəsin də əli bu çərxdən qurtarırdı, uçurumun lap dibinə düşürdü* (3, s. 31). *Mirzə Mustafanın zahiri sifəti başqalarından seçilmirdi, üzü qırxıq, böğləri gödək kəsilmiş, başında fəhlə kepkası, əynində tolstovka xəxləti və i..a...* (3, s.53).

b) ərəb və fars mənşəli sözlər: *peşkəş, dübarə, bərşikəst, bədəsil, xoşsahir, bədbatil, bədnəzər, xudavəndi-aləm, səngsar-daşqalaq və s. Amma beş dəqiqə keçməmiş, arvad dübarə yuxudan oyanıb, başladı saçlarını yolmaya* (3, s. 21). *Bir gündə onları bərşikəst edib atalarını yandırır* (3, s. 35). *Xalq məhkəməsinin katibi çolaq Mirzə Mustafa xoşsahir, bədbatil bir adam idi* (3, s.51).

Qrammatik xüsusiyyətlərinə görə: Leksik və qrammatik morfemika, həmçinin morfoloji kateqoriyalar baxımından çox zəngin olan Azərbaycan dialektlərinin tədqiqində klassik ədəbi əsərlərin dili ilə müqayisəsində dilimizin tarixi inkişaf mərhələləri əsas amillərdən biri kimi diqqətə alınmalıdır. Aparılan bu tip müqayisədən aydın olur ki, türk dillərinin qədim tarixi morfoloji xüsusiyyətləri və sintaktik konstruksiyası müasir Azərbaycan dilinin ədəbi və dialektal qatında olduğu kimi, klassik ədəbi əsərlərin də dilində əsaslı şəkildə mühafizə olunmaqdadır.

Azərbaycan dilinin tarixi inkişafı ilə əlaqədar zaman-zaman öz əvvəlki funksiyasından əlavə polisemiyaya doğru istiqamət alaraq dilimizdə daşlaşıb qalmış, müəyyən üslubi çalarlar ifadə edən sintaktik konstruktiv birləşmələr dilimizin dialektal qatının xüsusi bir hissəsini təşkil edir. Çox maraqlıdır ki, dilimizin dialekt qatında aktiv müşahidə olunan bu tip konstruktiv ifadələr bir çox ədəbi əsərlərin dilində də müəyyən üslubi-ekspressiv funksiya daşıyır və fikrin ifadəliliyinə və məntiqi gücünə yeni bir çalar əlavə edir. Müasir Azərbaycan dialekt və şivələrində aktiv mövqedə dayanan bu tip ifadə və birləşmələr E.Sultanovun əsərlərinin dilinin əsas bazasını təşkil edir: *anadan əmdiyini burnundan gətirmək, qadası ürəyinə, dəryada qərq olmaq, vayına oturmaq, üzünün əti tökülsün, mismırığını sallamaq, kihnə bazara təzə nırx qoymaq, qələt dartmaq, xətti-xalına, gül camalına tamaşa etmək, dişi bağırsağını kəsmək, gur-gur guruldamaq, mav-mav mavıldamaq, yerə girmək, ucun alıb ucuzluğa getmək ürək-dirək vermək və s.*

E.Sultanovun əsərlərinin dilinin qrammatik xüsusiyyətlərinin dialektoloji tədqiqi Azərbaycan, eləcə də ümumtürkoloji dilçilik üçün maraqlı dil faktlarını ortaya çıxarır. Tədqiqatlar göstərir ki, ədəbi dildə, eyni zamanda dialekt və şivələrdə olduğu kimi, klassik ədəbi əsərlərin dilində də Azərbaycan-türk dilinin qədim tarixi morfoloji xüsusiyyətləri və sintaktik konstruksiyası əsaslı şəkildə mühafizə olunmaqdadır. Azərbaycan dilinin dialektal qatında yer alan qrammatik sistemində mövcud vahidlər də müxtəlifliyi ilə diqqəti cəlb edir. E.Sultanovun əsərlərinin dilinin dialektal qatında müasir Azərbaycan dilinin tarixi qrammatik xüsusiyyətlərinin də öyrənilməsində müstəsna əhəmiyyətə malik müxtəlif nitq hissələrinə aid sözlər, sintaktik konstruktiv birləşmələr, ara sözlər də yerli yerində işlənir. Azərbaycan ədəbi dilində işlənməyən, lakin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində aktivliyi ilə diqqəti cəlb edən, bir çox ad, hərəkət əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər E.Sultanovun əsərlərinin dilində də eyni ilə aktivliyini qoruyur.

Əsas nitq hissələri.

İsim: *nırx, bəbə, çul, çuxa, börk, davar, daxma, aynabənd, palaz, əyal, söz-sov, cəza-fəza, mismırıq, kin-kiudurət, şapalaq, cında, kağız-kuğaz, dəsgah, tadarük, qovğa, qalmaqal dəstərxan, çapovulçu, qonum-qonşu, dağdağa, dərdinə-oduna, fikir-zikir, fəqir-füqərə, təkyə, pərgar, qəzavü-qədar, ələyəz, hovur, havar, yaranal, migidançı və s. Havara gələn kəndlilər seyidlərin yanına gəlib, bir parça onların üzünə tüpürdü (3, s.23). Nırx dediyin deyir (4, s.145). Keyr, deməyəsən, elə hər adamdan ötrü durub bir dəsgah düzəldəcəyəm (3, s.61). Seyidlər quldur deyillər, çapovulçu deyillər (3, s.20). Odur ki, aralarında həmişə qovğa və qalmaqal olardı (3, s.53). Mirzə Mustafanın mismırığı sallandı (3, s.57). Bu cür şəhvət dağarcığı kişilərə ayqır və ya xəstə desəydilər, daha doğru olardı (3, s.54).*

Sifət: *avand, çirməli, kəmcürət, iraq, beztuman, ikicanlı, qanısoyuq, qıpqırmızı, pirani, şil, avara-sərgərdan, harın, yorğa, kor-peşman, qupquru, gözü qıpqı, mərdimazar, şorgöz, ağca-tərcə, yerli-yataqlı, yepyekə, uzunboğaz, qonaqsevən, məlul-müşkül, səffak-qanıçən; Qubernator bir səffak yaranal idi (3, s. 93). və s. Şirin uşaq deyil, bəbə deyil, maşallah, yepyekə igiddir (3, s.12).*

Fel: *duruxmaq, güvənmək, girhagir, donquldanmaq, ərz etmək, soraqlaşmaq, qırılmaq-ölmək, laşey-var yoxdan çıxmaq, mismırığını sallamaq, yaşınmaq, düvagü-dua etmək, süpürləmək, xoflanmaq, qələt dartmaq, və s. Nurulla kişi bir az duruxan kimi oldu (3, s.15). Mustafa nə qələt dartsa, gizlin darta (3, s.55). Bəy, həmişə ömrünə düvagü varam (3, s. 72). Sən qönçə kimi hər bir edən dəmdə yaşınmaq, Artar bizə yüz mərtəbə odlarına yanmaq (s. 64). Bu sözləri deyib, Mirzə Mustafa qonağı süpürlədi (s. 65). Amma birdən-birə yuxudan ayılan kimi oldu, ətrafına baxdı və özünü tək otaqda görüb xoflandı (3, s. 131).*

Zarf: *hərdənbir, yorğun-arğın, girhagirdə, çilim-çılpaq, olar-olmaz, tərtələsik, qənşər, dinməz-söyləməz, can-dildən, bilmərrə, əkəc-əkəc, hində-indi, filik-filik, peydərpey-dayanmadan, xahənxahi, üzbəsurat. İndiki halını bilmərrə unutmuşdu (3, s. 131). Amma heç dinib danışmırdı sum olmuşdu (3, s. 111). Bu hində həyətdə oho-oho səsi gəldi, məlum oldu ki, Şirməmməd çöldən qayıdıb (3, s. 12). Gülsüm xala bu sözləri deyə-deyə oğlunun başına pərvanə kimi filik-filik dolanırdı (3, s. 12). Mirzə Mustafa ilə üzbəsurat oturdu (3, s.57). Cəmilə xanım xahənxahi çadrasını başına örtüb evdən çıxdı (3, s.62).*

Köməkçi nitq hissələri: Ədəbi dildə sözlər və cümlələr arasında müxtəlif əlaqə və münasibətləri təmin edən, müxtəlif emosional-ekspressiv və hissi münasibətləri ifadə edən köməkçi nitq hissələri dialekt və şivələrdə də özünəməxsus xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayır. Azərbaycan ədəbi dilində mövcud bir çox köməkçi nitq hissələrinin dialekt və şivələrdə bəzən fərqli formaları müşahidə olunur ki, bu qrammatik ünsürlər ədəbi dildəki mövcud köməkçi nitq hissələrinin funksiyasını yerinə yetirmiş olsa da, formaca tam fərqli olur. Azərbaycan dilinin dialekt qatında daşlaşıb qalmış bu qrammatik formaların klassik ədəbi əsərlərin dilində müşahidə olunması, müasir Azərbaycan dilinin tədqiqatlardan kənar qalmış çox qədim laylarının qrammatik xüsusiyyətlərinin açılmasında böyük əhəmiyyətə malik olmaqla, Azərbaycan dilinin daha qədim tarixi qrammatik xüsusiyyətlərə malik bir dil olduğunu təsdiq edir.

Görünür, belə qrammatik ünsürlərin E.Sultanovun əsərlərinin dilində işlənməsi də Azərbaycan dilinin tarixi qrammatik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır: *vəhalonki, incəvara, inşallah, uf, pah, maşallah, buy, aman allah, bay, di, qoy, vurdu, xülaseyi-kəlam* və s. *O günlərdə, vurdu, Gülnazın bir qızı oldu* (s. 30). *Buy, bu nə sözdür deyirsən, a qadasın aldığım...* (3, s.19). *Vaholanki çöldən hər gün erkən gələrdi* (3, s.11). *Bay, oğlum Məmməd, sən sən?* (3, s.49). *Bu hiyləgər hərif incəvara köhnə adamları aldada bilirdi, cavan nəslimiz isə ondan nifrət edirdi* (3, s.53). *Di qulaq as, günü səhərdən arvadın Cəmilə xanımı göndər onun yanına, qoy qonaq çağırsın, guya ki, yadsan çıxarmaq istəyir* (3, s.58).

Araşdırmalardan göründüyü kimi, E.Sultanovun xalq danışığı dilindən qaynaqlanması bütün yaradıcılığı boyu izlənilir. Ədibin əsərlərinin dilinin əsasını təşkil edən dialektal vahidlər sübut edir ki, onun dili xalq ifadə vasitələrinə əsaslanaraq XIX-XX əsrin ədəbi dil normaları ilə əlaqədardır. Bütün bu dil faktları bir daha göstərir ki, E.Sultanovun yaradıcılığı Azərbaycan-türk dilinin həm çağdaş, həm də tarixi müstəvidə tədqiqi üçün çox dəyərli ədəbi əsərlərdəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Mahmudova Q. Türk dillərinin frazeologiyası. Bakı, Nurlan, 2009, 296 s
2. Коклянова А.А. О границах фразеологии тюркских языков. Вопросы филологии. Самарканд, 1961, вып.106, с.104
3. Eynəli bəy Sultanov. Seçilmiş hekayələri. Bakı, Azər nəşr, 1966, 160 s
4. Eynəli bəy Sultanov. Təleyi və sənəti. Bakı, Elm və təhsil, 2011, 240 s
5. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, Maarif, 1987, 308 s

ABSTRACT

Galiba Hajiyeva

The dialectalism in the language of the works Aynaly Bey Sultanov'es

Besides the elements of ancient Oghuz and Gipchag languages, overwhelming majority of dialect words contained in the lexicon of A.Sultanov are used largely in the modern Azerbaijani Turkish language. The classic expressions contained in the lexicon of the writer's works are mixed; prove once again the fact that the ancient Turkish languages have the unique origin from the ethnogeny standpoint.

РЕЗЮМЕ

Галиба Гаджиева

Диалектизмы использованные в языке произведения Е.Султанова

Творчество Ейналы бек Султанов вводит в язык бессмертные образцы литературного и разговорного языка, является национально, не только Азербайджанского, а также других тюркских народов. Большинство диалектизмов языка Азербайджанских тюрков, употребляется в современном языке. Употребление слов и выражений из языка Ейналы бек Султанова как в древнем, так и в современном Азербайджанском, наряду с другими тюркскими языками отражает в себе исторические особенности нашего языка. А это представляет собой большой интерес как и для истории Азербайджанского так и общетюркских языков.

NDU-nun Elmi Şurasının 23 sentyabr 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: *AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev*

MEHDİ RƏHİMOV

Gəncə Dövlət Universiteti
mehdi_rahimov@yahoo.com

UOT:81

AMERİKA AREALINDA MƏNBƏ DİLDƏ FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN SEMANTİK
VARIASIYASI

Açar sözlər: ingilis dilinin amerika variantı, lüğət, semantika, frazeologizm, variasiya, ədəbi norma

Key words: American English, dictionary, semantics, phraseological unit, variation, literary norm

Ключевые слова: Американский английский, словарь, семантика, фразеологизм, варьирование, литературная норма

Amerika ingiliscəsində mövcud olan əsl britaniya frazeologizmlərinin formalarına təsir göstərmədən semantikasının dəyişməsi feili frazeoloji vahidlərdə görülən nadir hadisələrdəndir. Bu cür dəyişməyə misal olaraq frazeoloji vahidlərin tarixini göstərmək olar: *to go to grass-to come to the ground*. İngilis dilinin amerika variantında XIX əsrin I yarısında frazeologizmin mənasında dəyişiklik baş verir: *in US to die-ölmək; to be ruined; in the imperative-go & be hanged* [9, 365]. Daha sonralar yeni məna sürətlə birincini sıxışdıraraq aradan çıxarır: *Go to the grass! – a common answer to a troublesome or inquisitive person; orig. (1848). US [7, 331]. “The Oxford English Dictionary of the English Language”* lüğətində britaniya frazeoloji vahidinin formasına toxunmadan semantik dəyişikliyinə aid digər anoloji nümunə kimi *“to give a person fits”* frazeologizminin yaranma tarixini göstərmək olar: *to give a person fits-1.alçaldıcı məğlubiyyətə düçar olmaq; 2. açıqlandırmaq və ya şoka salmaq; 3.möhkəmcə danlamaq-to inflict humiliating defeat; in US. To rate or scold vigorously* [9, 262]. Ancaq bu frazeoloji vahidin formalasması tarixinin daha təfərrüatlı tədqiqi başqa nəticələrə gətirib çıxarır. Birincisi, *“The Oxford English Dictionary of the English Language”* lüğətində *“+ -amerikanizm”* işarəsi haqqında bəhs etdiyimiz frazeoloji vahidin mənası qarşısında deyil (bir qayda olaraq, bu işarə britaniya frazeologizminin semantikasi dəyişikliyə uğradığı təqdirdə qoyulurdu. Kursiv bizimdir M.R.), frazeologizmin özünün önündə qoyulub. Bu isə o deməkdir ki, belə formaya amerika ingiliscəsində ilk dəfə təsadüf olunur: *+ to give (a person) fits - to make (a person) uncomfortable, excessively confused or annoyed. by beating, scolding, or assailing him in some way. colloq. [3, 997]*. İkincisi, *“The Oxford English Dictionary of the English Language”* lüğətində verilmiş misalların təhlili göstərir ki, *“to give (a person) fits”* frazeologizminə ilk dəfə amerika əsilli mətnlərdə təsadüf olunur. Məsələ burasındadır ki, *“to give (a person) fits”* forması *“The Oxford English Dictionary of the English Language”* lüğətində eyni dayaq sözlü frazeologizm variantları ilə birgə nəzərdən keçirilir: *to screw oneself into fits, to throw a person into fits, to beat a person, a thing into fits. 1839. Beats into fits. 1848. screw oneself into fits. 1859. He beat you to fits in Latin verse. 1872. I rather guess as how the old man... will give particular fits to our folks today. 1886. We go out & tackle an East Indiaman & he gives us fits. [9, 262]*. Sonuncu iki nümunə amerika mənbələrindən götürülmüşdür. Verilmiş formanın amerika mənşəli olduğu E.Patricin lüğətində də qeyd olunur: *fits, give a person ..., orig.US [7, 280]*. Beləliklə, *“to give (a person) fits”* frazeologizmi amerika ingiliscəsində *“to screw oneself into fits, throw (a person) into fits, beat (a person, a thing) into fits”* frazeoloji vahidlərinin variantları kimi yaranmış və onlardan fərqli olaraq əlavə məna (möhkəmcə danlamaq) qazanmışdır. Növbəti mərhələdə yerdə qalan variantlar ya istifadədən çıxmış ya da az istifadə olunmuşdur. Buna görə də *“to give (a person) fits”* frazeologizminin yaranması və formalaşması tarixi frazeoloji vahidlərin həm semantik həm də formal areal variasiyalarının mürəkkəb nümunəsidir.

İngilis dialektlərinin amerika ingiliscəsində frazeologiyanın formalaşmasına göstərdiyi təsirin xarakterik nümunəsi *“The English Dialect Dictionary”* lüğətində qeyd olunmuş *“to upset one’s apple-cart”* frazeologizmidir. Bu barədə *“A Dictionary of American English on Historical Principles”* lüğətində də qeyd vardır: *“to upset one’s apple-cart – kiminsə planlarını pozmaq – to impair plans or to ruin undertaking. Largely dial.”* [3, 65]. Güman etmək olar ki, britaniya ingiliscəsinin ədəbi normasında bu frazeoloji vahid amerika ingiliscəsinin təsiri nəticəsində möhkəmlənə bilmişdi. Belə ki, *“The Oxford English Dictionary of the English Language”* lüğətində verilmiş ilk sitat amerika mənbəsindən götürülmüşdür: 1788. (*Mass. Hist. Soc. Coll.*) *S.Adams had almost overset the apple-cart to rejecting an amendment* [9, 113]. İngilis dilinin amerika variantında semantik dəyişikliyə məruz qalan digər britaniya frazeoloji vahidinə nəzər salaq: *“dark horse-əvvəllər tanınmayan lakin gözlənilməz uğur qazanan namizəd” - +fig. a political candidate who enters a contest or receives nomination*

unexpectedly... [3, 724]. Bu frazeoloji vahidin semantikasının formalaşmasına yekun nəticə prizmasından baxmağa çalışsaq və strukturunu müqayisə edək: “*dark horse-qara at*”- 1. At yarışlarında gözlənilərin əksinə olaraq qalib gələn at; amer. seçkilərdə gözlənilmədən irəli sürülən namizəd [1, 340]. “*dark horse*” - 1. a race-horse whose ability & chances of success in a race are not generally known; 2. a contestant (as a political candidate) that wins unexpectedly or that although little known & thought to be able to win or make a very good showing [11, 575], *dark horse* - a person whose abilities are hidden or unknown [6, 543]. Nəzərə almaq lazımdır ki, “*dark horse*” frazeologizminin ilkin terminoloji mənası ingilis dilinin bütün milli variantlarında həmin ölkələrin populyar əyləncə cəhətlərini əks etdirən frazeoloji vahid kimi aktual olmuş və indi də aktual olaraq qalmaqdadır. “Aztanınmış şəxs” anlayışı ingilis dilinin bütün milli variantlarında ümumi olsa da, bu ümumi məna məntiqi cəhətdən ortaya çıxmış və amerika ingiliscəsində daha çox ictimai-siyasi kontekstdə işlədilmişdir. Britaniya ingiliscəsindən fərqli olaraq, ABŞ-ın o zamankı ictimai-siyasi inkişafı dövründə bu frazeologizm daha da aktual olmuşdur. Nümunələrə diqqət yetirək: 1865. Every now & then **a dark horse** is heard of, who is supposed to have done wonders at some obscure small college. 1889. **A dark horse** is likely to come out of such a complicated situation as this [9, 54]. Bu dövrdə amerika ingiliscəsində “*dark horse*” frazeologizmi siyasi kontekstdə işlədilir: 1903. When a convention fails to select a candidate at first, the coveted honour frequently goes to someone who had scarcely been mentioned for the place - to a “**dark horse**”, as such an evelenth-hour candidate is called [9, 724]. Lakin hadisələrin bu cür gedişatı mütləq olaraq “aztanınmış şəxs” mənasının “*dark horse*” frazeologizmindən (britaniya ingiliscəsindən) qaynaqlandığını və daha sonra amerika ingiliscəsinə keçdiyini və orada istifadəsinin genişlənərək siyasi frazeologizmə çevrildiyi anlamına gəlmir; *dark horse*-2. *A contestant that wins unexpectedly...* (Webster). Amerika ingiliscəsində “*dark horse*” frazeologizminin semantikasının müstəqil inkişafı hər iki variantda eyni nəticəyə gətirib çıxarmışdır: “*dark horse*” həm İngiltərədə həm də ABŞ-da at yarışlarında naməlum atı bildirir, eyni zamanda məcazi mənada “aztanınmış şəxs” anlayışını da ehtiva edir [2, 143].

Bəzən elə hallar da olur ki, amerika ingiliscəsində xüsusi siyasi frazeoloji lüğətlərin tərtibçiləri bu və ya digər frazeologizmin siyasi kontekstdə işlədilməsini onun mənası hesab edir və həmin frazeoloji vahidi lüğətin korpusuna daxil edirlər. Bu cür istifadəyə Q.Sperbanın lüğətində “*man Friday-çox faydalı və sadıq köməkçi və ya işçi*” frazeoloji vahidinin nümunəsində rast gəlirik: 1832. *As to Mr.V.P. he and his man Friday, the grand and lofty tumbler of the lower house.* 1848. *Kelley's man Friday is making the most ridiculous blunders, in his stupid attempts to bolster up the infamous federal tax law* [8, 257]. Bu frazeoloji vahidin mənasının ayrıca olaraq seçilib siyasi frazeologiyaya və ya hər hansı digər areal frazeologizmlər lüğətinə daxil edilməməsindəki uyğunsuzluq tamamilə aydındır. Frazeologizm “sadiq dost, birinci köməkçi, sağ qolu” kimi mənalarda müxtəlif kontekstlərdə, eləcə də siyasi sahədə işlədilmişdir: 1887. *Count von Rechberg... was Prince Bismarck's man Friday* [9, 101]. 1848. (*Vanity Fair*) *Even before they were acquainted he had admired Osborne in secret. Now he was his valet, his dog, his man Friday* (Ch. V). Bu frazeologizmin şərhindəki bu cür yanlışlıq müasir ingilis dilində onun işlədildiyi kontekstlərdə müşahidə olunur: 1936. *The Sergeant, you know, is veritable rock of ages. I always lean on his brawny shoulder when I'm weary - he's my father's Man Friday, you know, & tongueless as a mummified Pharaoh.* [4, 176]. [bax: 6, 479]. [5, 345].

Adverbial frazeoloji vahid olan “on the table-1. masanın üzərində olan təklif, məsələ; 2. diqqətə alınması üçün daha sonraya ertələnməmiş məsələ” frazeologizminin semantik areal ayrılması xüsusi maraq doğurur: on the table: a) BE being talked about, esp. in a committee; b) AE left for consideration until a later date or time. Table v. BE to suggest, bring forward for consideration by a committee, Parliament; AE to have a matter, report until a later date for consideration [6, 1128]. Bu frazeoloji vahidin tədqiqi onu göstərir ki, frazeologizmin mənasında olan areal fərqlilik hələ britaniya ingiliscəsinin tərkibinə olduğu zaman yaranmışdı: *upon the table - under consideration or discussion. To lay on or upon the table - of a legislative or deliberative body - to leave a report (proposal, measure etc.) for the present, subject to its being considered or called up at any subsequent time; hence, sometimes, to defer in the consideration indefinitely; so - to lie on the table* 1646. *The question of dipping & sprinkling never came upon the table.* 1817. *The petition was ordered to lie on the table* [9, 6]. Amerika ingiliscəsində ilkin “ertələmək, qərarı təxirə salmaq” mənası britaniya ingiliscəsində olduğu kimi möhkəmlənmişdir və daha sonra feili birləşmə olan “to lie (rest) on the table” və adverbial birləşmə “on the table” ifadələri də “müzakirədə olan, baxılan” mənasında işləklilik qazanmışdır. Buna misal olaraq Amerika Konqresinin iclas protokollarından nümunələr göstərmək olar: 1789. *Let us well reflect upon this all-important lesson & oppose on the threshold, by adopting the resolution now on the table* [10, 2512]. 1789. *But he was not prepared to cater on any argument & therefore requested the motion might either be withdrawn or laid on the table* [10, 336]. 1803. *But it was certainly false policy before they knew the principles of our Government laws... they hoped, therefore the petition would be suffered to rest on the table* [10, 466].

Nümunələrin sayını kifayət qədər artırmaq olar. Bundan sonraki mərhələdə “*on the table*” adverbial qrupunun xüsusişməsi baş vermiş və bu da hal-hazırda mövcud olan omonim areal variantına gətirib çıxarmışdır. Amerika ingiliscəsində “ertələmək, qərarı təxirə salmaq” mənası əsasında yeni feili frazeoloji vahidlər yaranmışdır: “to take from the table-to take up again for consideration” [3, 2284]

ƏDƏBİYYAT

1. Большой англо-русский словарь под ред. И.Р.Гальперина. М.: Советская Энциклопедия, 1972. /БАРС/, в 2 томах, 1685 с.
2. Швейцер А.Д. Очерк современного английского языка в США.М.: Высшая школа, 1963. 197 с.
3. Craigie W.A., Hulbert J.R. (eds). A Dictionary of American English on Historical Principles, vol. 1-4. Chicago, Lnd., 1960. (DAE).
4. Ellery Queen, Halfway House. N.Y., 1964, p. 176.
5. Hornby A.S. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English. In 2 vols. Oxford Univ. Press, 1982; Moscow: Russian Languages Publishers, 1982. (Hornby)
6. Longman. Dictionary of Contemporary English. Lnd.: Longman Group Ltd., 1978. (Longman).
7. Partridge E. A Dictionary of Slang & Unconventional English. In 2 vols. N.Y.: The MacMillan Company, 1970 (Partridge. Slang)
8. Sperber H., Trittshuh T. American Political Terms. An Historical Dictionary. -Detroit: Maine State Univ. Press, 1962 (Sperber)
9. The Oxford English Dictionary of the English Language. Ed. by J.Murray & others. Oxford: Clarendon Press, 1933, 12 vols. Supplement, 1933, 1972, 1976, 1982 (OED); (Suppl.).
10. United States Congress. The Debates & Proceedings in the Congress of the US, with an Appendix. Washington, 1834-56
11. Webster's Third International Dictionary of the English Language. Springfield, Mass., 1961 (Webster).

ABSTRACT

Mehdi Ragimov

A semantic variation of phraseological units in source language in American area

The article deals with semantic variation of phraseological units in source language in American area. Semantic changes not affecting the forms of original british phraseological units existing in american english are rare cases observed in verbal phraseological units. The history of formation of such kind of phraseological units, their fixation in phraseological dictionaries, usage peculiarities both in British and American English were investigated in the paper. Characteristic peculiarities of influence of british dialects on formation of phraseology in American English were investigated and according to certain examples taken from various dictionaries at the same time, from British and American sources were compared in the research work.

British phraseological units such as “dark horse”, “man Friday” which underwent semantic changes in American English were analysed according to the way of their historical formation, potential of usage in different contexts and area differences were defined.

РЕЗЮМЕ

Мехти Рагимов

Семантическое варьирование фразеологических единиц языка-источника в американском ареале

В статье рассматривается семантическое изменение фразеологических единиц в исходном языке в американской ареале. Семантические изменения не затрагивая формы оригинальных британских фразеологизмов существующих в американском варианте английского языка редкие случаи, наблюдаемые в глагольных фразеологизмах. История формирования такого рода фразеологических единиц, их фиксация в фразеологических словарях, особенности использования как в британском так и американском варианте английского языка были исследованы в работе. Характерные особенности влияния британских диалектов на формирование фразеологии в американском английском были исследованы и в соответствии с определенными примерами, взятыми из различных словарей в то же время, из британских и американских источников были сопоставлены в научно-исследовательской работе.

Были проанализированы английские фразеологические единицы, такие как “dark horse”, “man Friday”, подвергнувшие семантическому изменению в американском варианте английского языка в зависимости от способа их исторического образования, потенциал для использования в различных контекстах и ареальные различия были определены.

NDU-nun Elmi Şurasının 23 sentyabr 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: *AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev*

NAZİLƏ YUSİFOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

UOT: 81

**PROF. A.ABDULLAYEVİN AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİ METODİKASI
ÜZRƏ TƏDQIQAT NƏTİCƏLƏRİNİN TƏBLİĞİ SAHƏSİNDƏKİ
XİDMƏTLƏRİ**

Açar sözlər: Azərbaycan dili, A.Abdullayev, Azərbaycan dilinin tədrisi, metodika, nitq mədəniyyəti

Key words: Azerbaijan language, A.Abdullayev, Azerbaijan language studies, methodology, speech culture

Ключевые слова: Азербайджанский язык, А.Абдуллаев, преподавания Азербайджанского языка, методика, культура речи

Həyat təcrübəsi göstərir ki, təhsilin hər hansı sahəsinə rəhbərlik edən şəxsdə təlim sahəsində yol göstərməsi təbii bir şəkil alır.

Təhsil Nazirliyinin elmi-metodik soveti istifadəyə verilməli olan bütün metodiki göstərişlərin, əsasnamələrin, dərslik və dərs vəsaitlərinin müzakirə meydanına, buraya rəhbərlik edən şəxsi isə özlüyündə əsil təbliğatçıya çevrilir.

Təsadüfi deyildir ki, prof.A.Abdullayev təlimin məzmunu ilə bağlı bir sıra məsələlər barədə "Azərbaycan müəllimi" qəzetində və bir sıra pedaqoji-metodik məcmuələrdə müzakirələr açılmasına nail olmuşdur. Tədris sahəsində müzakirələr təbii aparıldıqda bir sıra məsələlərə daha çox aydınlıq gətirilə bilər.

1960-1967-ci illərdə bu cəhətdən prof. A.Abdullayevin səsi həmişə gur eşidilmiş, coşqun elmi-pedaqoji və ictimai fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. Məsələn, 1966-cı ildə A.Abdullayev bir dərslik, sonralar dərs vəsaiti (1,44), beş elmi-metodik məqalə çap etdirmişdir ki, onlar pedaqoji ictimaiyyət tərəfindən geniş müzakirə olunmuşdur.

M.F.Axundov adına Azərbaycan Dillər İnstitutunda rektor işlədiyi dövrdə milli kadrların hazırlanması, ali pedaqoji təhsilə rəhbərlik sahəsində daha böyük işlər görmüşdür.

Azərbaycan Dillər İnstitutu o zaman respublikamızın məktəbləri üçün rus, ingilis, fransız və alman dili müəllimləri hazırlayırdı. 50-ci illərdən başlayaraq gizli surətdə ruslaşdırma siyasəti yeridildiyindən Azərbaycanın hətta ucqar rayonlarına orta təhsilli ruslar belə rus dili müəllimi kimi göndərilirdi. Prof. A.Abdullayev həmin instituta rəhbər təyin edilənə qədər azərbaycanca təhsil alanların buraya qəbul olunması çətinləşdirilmişdir və bu təhsil ocağına daha çox ruslar və ya rus təhsillilər daxil ola bilirdilər. Gələcək kadrların Azərbaycan dilini bilib-bilməməsi heç kimi maraqlandırmırdı. Azərbaycan dilinə burada biganə münasibət var idi. Hətta, A.Abdullayev oraya rəhbər təyin olunduqdan sonra bir nəfər rus tələbəsi "Zaçem mne bazarskiy əzik" sözünə görə institutdan uzaqlaşdırılmalı olmuşdu. A.Abdullayevin rəhbərliyi dövründən başlayaraq buradakı fakültələrdə rus-Azərbaycan dili müəllimi, ingilis-Azərbaycan dili müəllimi kimi ikiixtisaslı kadrlar yetişdirilməyə başlamışdı. Bu tədbir artıq rus dilini zəif bilən Azərbaycan gəncləri üçün yol açdı. Çünki buraya qəbul olunan tələbələr həm də Azərbaycan dilindən qəbul imtahanı verməli idilər ki, bu, Azərbaycan dilinin bilməyənlərin yoluna sədd çəkirdi, digər tərəfdən o zaman xarici dilin tədrisinə verilən 10-12 saata görə ucqar kənd məktəblərinə xarici dil müəllimi göndərmək mümkün olmurdu. İkiixtisaslı müəllim, məsələn, həm ingilis, həm də Azərbaycan dili dərsi apara bildiyi üçün istənilən ucqar rayonlara təyinat ala bilərdi və belə də olurdu. Azərbaycan məktəblərində azərbaycanlılar dərs deyirdilər.

Prof. A.Abdullayev həmin dövrdə Azərbaycan dilinin məcburi fənn kimi keçilməsini tələb edən bir sıra məqalələri də qəzet və jurnallarda öz əksini tapırdı.

A.Abdullayevin metodika elminin yeniliklərini məktəb və müəllimlərə çatdırmaq sahəsindəki

xidmətləri ilk müstəqil “Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası” kafedrasına rəhbərlik dövründə daha da artmışdır.

A.Abdullayev 1960-cı ildə ADPU-da Respublikamızda ilk müstəqil metodika kafedrasının – “Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası” kafedrasını yaratmış və ömrünün sonunadək ona rəhbərlik etmişdir. Ən bacarıqlı Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimlərini Azərbaycan dili tədrisi və metodikası üzrə tədqiqat işinə cəlb etməklə metodist alimlərin yetişməsində və inkişafında səmərəli işlər görmüş, kafedranı respublikada Azərbaycan dilinin tədrisi ilə bağlı aparılan tədqiqat işinin mərkəzinə çevirmişdir. O zaman elə bir elmi-metodik məsələ yox idi ki, kafedra üzvlərinin rəyi nəzərə alınmasın.

A.Abdullayevdən sonra onun yaratdığı “Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası” kafedrasına rəhbərliyi davam etdirən H.Balıyevin onun haqqında dediyi aşağıdakı sözləri xatırlamaq kifayətdir: “Ali məktəb pedaqoji fəaliyyəti zəngin olan A.S.Abdullayev həm metodika elminin müxtəlif sahələrinə aid yazdığı və çap etdirdiyi əsərlər, həm də yetişdirdiyi kadrların köməyi ilə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası elminin formalaşmasında və inkişafında kafedra ilə birlikdə mühüm rol oynamışdır”.

A.Abdullayev sözün əsl mənasında xeyirxah, qayğıkeş insan, hamıya kömək etməyə çalışan, bu cəhətdən heç kəslə müqayisə edilə bilməyən əvəzsiz şəxsiyyət idi. Elm aləminə daxil olmaq üçün hər kim ona müraciət edərsə, o iki əli ilə onun qolundan tutar, lazımı köməkliyi edərdi. Onun rəhbərliyi ilə Azərbaycan dilinin tədrisi məsələlərinin tədqiqatçıları yaranmışdır. A.Abdullayevin əsərlərində ideya və tezis şəklində irəli sürülən fikirlər, mülahizələr sonralar onun yetişdirmələrinin dissertasiyalarında genişləndirilmişdir. Onun rəhbərlik etdiyi dissertasiyalarda Azərbaycan dili tədrisi metodikasının çox müxtəlif məsələləri araşdırılmış, məktəblərə əməli kömək göstərilmişdir. A.Abdullayev hələ vaxtilə Azərbaycan dili tədrisinin əsas prinsiplərindən birini nitq inkişafı olduğunu əsaslandırmış, aspirant və dissertantlarına nitq inkişafının müxtəlif köklü məsələlərini dissertasiya mövzusu vermişdir. Belə ki, H.Balıyev şagirdlərin nitqinin üslubca dərinləşdirilməsi yollarını, M.Məmmədov oxu dərsləri ilə əlaqədar nitq inkişafı məsələlərini, T.Cəfərov Azərbaycan dili və ədəbiyyatın əlaqəli tədrisində nitq inkişafı üzrə işin təşkilini, A.Abdullayev bədii əsərlərin dili üzərində işin təşkilini, M.Əbdulov sinifdənkənar işlərini nitq mədəniyyətinə təsirinə aid mövzuları namizədlik dissertasiyası kimi müdafiə etmişlər. Təhsilin aşağı pilləsi olan bağça təhsilində də A.Abdullayev ən mühüm vəzifə nitq inkişafını hesab etmiş və bu sahədə iki dissertasiyaya rəhbərlik etmişdir: 1. N.Cəfəri “Didaktik oyunlar vasitəsilə uşaqların nitqinin inkişaf etdirilməsi”; 2. S.Əliyeva “Azərbaycan xalq nağılları məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitqini inkişaf etdirmək vasitəsi kimi”.

A.Abdullayev qeyri-Azərbaycan məktəblərində dilimizin tədrisinə böyük əhəmiyyət vermiş, onu ciddi təlim fənni səviyyəsinə qaldırmış, yazdığı məqalələr və dərslər vəsaitləri hesabına Azərbaycan dilinin tədrisinə vahid istiqamət verməyə nail olmuşdur. O, məsələnin mahiyyətini xüsusi qabardaraq təlim rus dilində olan məktəblərdə Azərbaycan dili tədrisinin müxtəlif məsələlərinin tədqiq olunduğu dissertasiyalara rəhbərlik etmiş, özünün ideyalarının rus məktəblərində geniş tətbiqinə nail olmuşdur. Bu istiqamətdə yazılan aşağıdakı dissertasiyalara rəhbərlik etmişdir. 1. İ.Bayramov “Rus məktəblərinin III-V siniflərində şagirdlərin Azərbaycanca lüğət ehtiyatının zənginləşdirmək və şifahi nitqini inkişaf etdirmək yolları” (1963); 2. S.Qasımova “Rus məktəblərinin V-VI siniflərində şagirdlərin Azərbaycan dilində rəhbərlik nitqini inkişaf etdirmək yolları” (1974); 3. T.Babayeva “Rus məktəbinin V-VI siniflərində Azərbaycan dilinin tədrisində texniki vasitələrdən istifadə” (1975).

A.Abdullayev Azərbaycan dili bölmələrinin nitq inkişafı üçün praktik əhəmiyyət daşıyan məsələlərin tədrisinə öz yaradıcılığında geniş yer vermiş, məhdud dairədə tədqiq etdiyi məsələlər sonralar xüsusi olaraq araşdırılmışdı. Xüsusilə əsas fonetik normalardan olan, ana dilinin tədrisinin praktik səviyyəsini şərtləndirən orfoepiya və orfoqrafiya təlimi məsələlərinə geniş yer verməyə çalışmışdır. Bu baxımdan M.Hacıyevin “Azərbaycan dili orfoqrafiyasının tədrisi üsulu” (1954), H.Hüseynovun “Morfologiya məşğələlərində orfoqrafiya qaydalarının öyrədilməsi yolları” (1965), N.Abdullayevin “Şagirdlərin orfoepik vərdişlərinin formalaşdırılması yolları” (1965) namizədlik dissertasiyaları xarakterikdir. Bir tərəfdən, A.Abdullayevin çoxsaylı məqalə, dərslər və dərslər

vəsaitlərindəki metodik tövsiyələr əsasında, digər tərəfdən isə qeyd olunan dissertasiyaların nəticəsi olaraq məktəblərdə orfoepiya və orfoqrafiya işlərini vahid sistemə salmaq, məzmun, üsul və vasitələrdəki pərakəndəliyi aradan qaldırmaq mümkün olmuşdur.

A.Abdullayev Azərbaycan dili tədrisinin yekun nəticələrindən biri kimi orfoqrafiya və orfoepiya üzrə aparılan işləri, konkret məktəb təcrübələri və sənədlərini bu normaların tədrisində yol verilən obyektiv və subyektiv amilləri bir metodik məktəbin banisi kimi daim diqqət mərkəzində saxlamış, prof. Ə.Əfəndizadənin bütün dövrlər üçün yeni olan “Azərbaycan dili orfoqrafiyası təliminin elmi əsasları” adlı doktorluq dissertasiyasının rəsmi oponenti olmuşdur.

A.Abdullayevin əsərlərində Azərbaycan dilinin həm ibtidai, həm də sistematik kurslarında qrammatikanın məzmun və həcmi, tədrisi yolları və vasitələrinə dair önəmli fikirlər irəli sürülmüşdür. Onun tezis şəklində irəli sürdüyü, lakin hərtərəfli tədqiq edə bilmədiyi bir çox qrammatik məsələlər sonralar ayrıca tədqiqat obyektinə çevrilmiş və bilavasitə onlara özü rəhbərlik etmişdir. Tarixi ardıcılığı əsas götürməklə aşağıdakı tədqiqatları qeyd etmək olar: 1. İ.Əhmədov. “Beşinci sinifdə ismin tədrisi metodikası” (1959); 2. Ə.Əhmədov. “Səkkizillik məktəbdə cümlə üzvlərinin tədrisi metodikası” (1963); 3. M.Həsənov. “V-VIII siniflərdə durğu işarələrinin tədrisi metodikası” (1963); 4. H.Əhmədov. “Sadə cümlənin tədrisi prosesində şagirdlərin ifadəli qiraət vərdişlərini inkişaf etdirmək yolları” (1964); 5. Ə.Fərəcov. “Şagirdlərdə motfoloji məfahunların formalaşdırılması” (1964); 6. Ə.Şirinov. “Qrammatika dərslərində şagirdlərin fəallaşdırılması yolları” (1965); 7. K.Kərimov. “Mürəkkəb cümlənin tədrisi metodikası” (1966); 8. Ə.Məmmədov. “Azərbaycan ibtidai məktəblərində qrammatika təliminin metodikası” (1968); 9. Q.Tahirov. “Azərbaycan məktəblərinin V-VIII siniflərində qrammatik tərif və qaydaların tədrisi metodikası” (1971).

Nitq mədəniyyətinin yüksəldilməsində və nitqin kommunikativ vəzifələrinin səmərələşdirilməsi–dirilmə–sində nitq səhvlərinin başvermə səbəblərinin müəyyənləşdirilməsi və aradan qaldırılmasının əhəmiyyəti çoxdur. A.Abdullayev məqalə və əsərlərində nitq səhvlərinə qarşı mübarizənin zəruriliyindən ümumi aspektdə söz açmış, bəzi dialektlər və xalq danışığı dili üçün xarakterik olan qüsurların təshihinə diqqəti cəmləşdirmişdir. O, nitq səhvlərinə qarşı mübarizənin zəruriliyini nəzərə alaraq tədqiqatın geniş dairədə aparılmasını vacib bilmiş, S.Əhmədovun “V sinif şagirdlərinin nitqindəki fonetik şivə səhvləri və onların aradan qaldırılması yolları” (Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri materialları əsasında) (1967) və H.Mirzəyevin “VI sinif şagirdlərinin şifahi nitqindəki dialektizmlərin islah edilməsi (Lənkəran şivələri əsası üzrə)” (1980) namizədlilik dissertasiyalarına rəhbərlik etmişdir.

A.Abdullayev Azərbaycan dili dərslərinin təşkili və quruluşu, proqram və dərsləklər, dərslər tipləri və təlimin metodları, onların təsnifi prinsipləri və buradan irəli gələn tələblər, dərstdə istifadə olunan vasitələrin təlim imkanları və s. metodika məsələlərinə dair əməli təcrübədə özünü doğrultmuş elə qiymətli fikirlər irəli sürmüşdür ki, müasir təlim prosesində müəllimlər onlardan yararlanırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev A. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixinə dair, Bakı: Azər nəşr, 1958, 204 səh.
2. Yusifova N. Ağaməmməd Abdullayev və Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasının formalaşması, Bakı, Elm və təhsil, 2011, 212 səh.

ABSTRACT

Nazilya Yusifova

The contribution of prof. A.Abdullayev in the field of propoganda of research results on Azerbaijani language

The article is about researches in the sphere of teaching Azerbaijani language teaching under the supervisor of A.Abdullayev. The thoughts and considerations nominated as ideas and thesis in Abdullayev's works winded in his former student's dissertation works. Different problems of teaching methods of Azerbaijan language are investigated in his student's dissertation works and

they have practical use for schools. Abdullayev grounded the speech development as one of the main principles of teaching Azerbaijan language and gave various fundamental issues of speech development to his post graduate students and dissertants. So that H. Baliyev investigated the growing ways of pupils' speech style, M.Mammadov's speech development problems related to speech practice, T.Jafarov's the organization of speech development in the teaching Azerbaijan language and literature, A.Abdullayev's the organization of the work on the language of literary works, M.Abdulov's the influence of extracurricular work to speech culture in their dissertation works.

РЕЗЮМЕ

Назила Юсифова

Заслуги проф. А.Абдуллаева в проведении исследований по итогам методики преподавания Азербайджанского языка

Статья изучает проведение исследований по методике преподавания азербайджанского языка под руководством проф. А.Абдуллаева. Идеи, выдвинутые в произведениях Абдуллаева позже были обобщены в диссертациях его аспирантов и диссертантов. В диссертациях, руководимых им, поднимались очень важные вопросы, касающиеся методики преподавания азербайджанского языка, которые пригодились в школе. Ещё в своё время, Абдуллаев обосновал методику преподавания азербайджанского языка как основной принцип развития речи, аспирантам и диссертантам рекомендовал темы, связанные с различными проблемами развития речи. Таким образом, под его руководством были защищены следующие кандидатские диссертации, такие, как Г. Балыев – по теме «Метод углубления речи учащихся», Т.Джафаров по теме «Организация работы по методике преподавания азербайджанского языка и литературы, и развития речи», Абдуллаев по теме «Организация работы над художественным текстом», М.Абдулов по теме «Влияние внеклассной работы на культуру речи».

NDU-nun Elmi Şurasının 23 sentyabr 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: *AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev*

ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏR VƏ MƏTBUAT TARİXİ

ƏBÜLFƏZ QULİYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
ebulfezamanoglu@yahoo.com

UOT:821.512.164;82-3.512.162

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ KLASSİK TÜRK MƏN POEZİYASININ DİLİMİZƏ TƏRCÜMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: Türkmən ədəbiyyatı, Azərbaycan ədəbiyyatı, ədəbi əlaqələr, tərcümə, klassik poeziya, Məhtimqulu

Key words: Turkman literature, Azerbaijan literature, literature relations, translation, classic poetry, Mahtimgulu

Ключевые слова: Туркменская литература, Азербайджанская литература, литературные связи, перевод, классическая поэзия, Махтимкули

Azərbaycan Respublikası ikinci dövlət müstəqilliyinə qovuşandan sonra türk dünyası ilə mədəni-siyasi və iqtisadi əlaqələr sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır. Bu istiqamətdə Türkiyə və Qazaxıstandan sonra əlaqələrimizin yeni mərhələyə daxil olduğu türk respublikalarından biri də Türkmənistan ölkəsidir. Azərbaycan və Türkmənistan xalqları arasında qardaşlıq, dostluq və əməkdaşlıq əlaqələri uğurla davam edir. Ölkə prezidenti cənab İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi “türkmən və Azərbaycan xalqları əsrlər boyu qardaşlıq, dostluq, mehriban qonşuluq şəraitində yaşamışlar, biz iki müstəqil dövlət arasında münasibətləri bu möhkəm təməl üzərində qururuq”.

Türkmən xalqının tarixi çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Hələ XI əsrdə böyük Səlcuqlu dövləti (1038-1157) oğuz-türkmən bazasında meydana çıxmışdı. Türk dilində ədəbiyyat bu dövrdə zəif inkişaf etsə də, faktiki olaraq mövcud idi. Türkmən ədəbiyyatı, poeziyasının qədim kökləri olsa da, XVII-XIX əsrlər bu söz sənətinin qızıl dövrü hesab edilir. Bu dövr türkmən ədəbiyyatı zəngin ənənələrə dayanır. Həmin dövrdə Nurməhəmməd Əndəlib, Dövlətməhəmməd Azadi, Abdulla Şabəndə, Məhtimqulu Fəraqi, Şeydayi, Qurbanəli Məğribi, Qayıbnəzər Qayıbi, Murad Talibi, Məmmədveli Kəminə, Seyidnəzər Seyidi, Molla Nəfəs kimi türkmən şairləri yaşayıb yaratmışdır.

XVII əsrdə bugünkü türkmən dilində ilk yazılı əsərlərin meydana çıxması ilə türkmən ədəbiyyatında yeni dövr başlandı. Yeni türkmən ədəbiyyatı Nurməhəmməd Əndəlibin simasında öz banisini, Dövlətməhəmməd Azadinin simasında öz-fəlsəfi-estetik meyarını, Məhtimqulu Fəraqinin şəxsində öz xəlqiliyini və realizmini, Məmmədveli Kəminənin simasında tənqidini və satirasını, Molla Nəfəsin şəxsində yeni lirikasını tapdı. Ədəbiyyata vətənsəverlik, milli təəssübkeşlik, türkmən birliyi ideyaları yerləşdi. Mərdlik, cəsarət, qəhrəmanlıq, səxavət və digər insani keyfiyyətlər yeni məzmun kəsb etdi, gözəlin və gözəlliğin tərənnümü yeni çalarlar qazandı. Bəzi ənənəvi mövzularda qələmə alınan əsərlər, özəlliklə dini – ruhani şeirlər, nətlər, münacatlar artıq xalqın ana dilində yazılmağa başlandı. Tərcüməçilik və nəzirəçilik ədəbi əlaqələrin güclənməsinə, qarşılıqlı zənginləşməyə səbəb oldu (6, s. 7).

XVII-XIX əsr türkmən ədəbiyyatının ən böyük xidməti türkmən millətini formalaşdırmaq oldu. Heç də təsadüfi deyildir ki, Məhtimqulu Fəraqi Türkmənistanın mənəvi yaradıcısı hesab edilir.

Bu dövr türkmən şeirinin qaynaqları arasında Nizami, Nəsimi, Füzuli kimi Azərbaycan şairlərinin özünəməxsus yeri vardır. Bu ənənə tarix boyu davam etdirilmiş və Türkmən ədəbiyyatında təsvir olunan milli-mənəvi və əxlaqi dəyərlərdə Azərbaycan oxucusu üçün hər zaman bir doğrmaqlıq olmuşdur. Məhz buna görə də türkmən ədəbiyyatının, xüsusilə poeziyasının dilimizə tərcümə olunmasına həmişə böyük maraq olmuşdur. Müstəqillik illərində türk dünyası ilə əlaqələrin genişləndirilməsinə dövlət səviyyəsində yaradılan münbit şərait sayəsində bu iş daha geniş miqyas

almış, klassik türkmən şairlərinin ədəbi irsi sistemli şəkildə orijinaldan tərcümə yolu ilə Azərbaycan oxucusuna təqdim olunmağa başlamışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan və türkmən xalqlarının mədəni-ictimai əlaqələrinin qədim kökləri olsa da, türkmən ədəbiyyatının tədqiqi və Azərbaycan xalqına çatdırılması müstəqillik illərində yeni mərhələyə qədəm qoydu. Bu dövrdə türkmən ədəbiyyatı tarixi və bu günü dərinlən tədqiq olunmağa başlamış, başda Məhtimqulu Fəraqi olmaqla, Nurməhəmməd Əndəlbin, Dövlətməhəmməd Azadiinin, Abdulla Şabəndənin, Molla Nəfəs kimi türkmən klassik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin bədii irsi dilimizə tərcümə edilərək oxuculara təqdim edilmiş (1), eyni zamanda türkmən şeiri antologiyası işıq üzü görmüşdür (6).

Bu dövrdə yeni türkmən ədəbiyyatının və ədəbi dilinin banisi Məhtimqulu Fəraqi ilə əlaqədar aparılan tərcümə və tədqiqat işləri xüsusilə diqqətəlayiqdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan-Türkmənistan dostluğunun təməllərini atan şəxsiyyətlərdən biri də XVIII əsr türkmən poeziyasının görkəmli söz ustası, şair və ictimai xadimi Məhtimqulu Fəraqi və onun ədəbi irsidir. Məhtimqulu bu gün Türkmənistan adlanan dövlətin meydana çıxmasını, bir növ, fikri planda hazırlayan çox böyük şəxsiyyətlərdən biridir. Dünyaca tanınmış türkmən şairi Məhtimqulu Fəraqi, şeirləri və fəlsəfəsi ilə yalnızca Türkmənistanda deyil, bütün türk dünyasında önəmli bir yerə sahibdir.

Məhtimqulu Fəraqi tarix boyu gəlib keçmiş ən böyük türkmən şairidir. Onun türkmən ədəbiyyatı tarixindəki yerini və rolunu bir cümlə ilə belə səciyyələndirə bilərik: Bayron ingilis, Dante italyan, Puşkin rus ədəbiyyatı üçün nə isə, Məhtimqulu da türkmən ədəbiyyatı üçün odur. Böyük şərqşünas Bartold yazmışdır ki, tarixdə indiyə qədər heç bir türk şairi öz xalqı arasında Məhtimqulu qədər populyar olmamış və əzbərə bilinməmişdir.

Türkmənistanın, böyük şairi Məhtimquluya və onun ədəbi mirasına göstərdiyi ehtiram və verdiyi dəyər Azərbaycan üçün də bir ilham qaynağı olmuşdur. Məhtimqulu, ölkələrimiz arasındakı həm siyasi, həm də sosial sahədəki dostluq və qardaşlığın simvoludur. Azərbaycan ədəbiyyatında Qurbani, Sarı Aşıq, Xəstə Qasım, Abbas Tufarqanlı, Vaqif və Vidadi şeiri də Məhtimqulu poeziyası ilə yaxından səsleşir. O, türk dünyasını, Azərbaycanı dərin məhəbbətlə sevmiş, bu ölkəni Dərbənddən Təbrizədək qarış-qarış dolaşmış, bu doğmalığı şeirlərində də dilə gətirmişdir.

Azərbaycan xalqı Məhtimqulu irsi ilə hələ XIX əsrdən tanışdır. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutunda XIX əsrdə yazıya alınmış, üzü köçürülmüş iki nadir əlyazmasının bu günədək qorunub saxlanması görkəmli söz ustasına ölkəmizdə olan dərin məhəbbətin əyani şəkildə ifadəsidir.

Azərbaycanda Məhtimqulu irsinin öyrənilməsinə ilk dəfə müraciət isə XX əsrin ilk illərində, 1913-cü ildə "İqbal" qəzetində nəşr olunan Seyid Hüseyn Kazımoğlunun məqaləsində öz əksini tapmışdır. İndiki "Azərbaycan" jurnalının 1920-ci illərin əvvəllərindəki nömrələrində Salman Mümtaz və Əmin Abidin Məhtimqulu irsinə müraciət edib ondan geniş şəkildə bəhs etməsi də təsadüfi deyildi (2, s. 12). Bu dövrlər Azərbaycanda türklük düşüncəsinin yüksəliş illəri idi. Repressiya illərindən sonra bir də 1960-cı illərdən başlayaraq Azərbaycan alimlərindən Araz Dadaşzadə, Ramazan Qurbanov, Ruhi Əliyev və Fəxrəddin Əliyevin böyük şair haqqında məqalələri ədəbi jurnal və məcmuələrdə işıq üzü görmüşdür.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi müstəqillik illərində Azərbaycanda Məhtimqulu irsinin öyrənilməsi, təbliği və nəşri istiqamətində işlər daha da sürətlənmişdir. Məhtimqulunun kiçikhəcmli bir kitabı Azərbaycanda ilk dəfə 1984-cü ildə işıq üzü görsə də, 2000-ci illərdən başlayaraq, konkret desək, 2010 və 2014-cü illərdə daha mükəmməl nəşrlər meydana çıxmağa başladı (bax:4).

Budur artıq bu yaxınlarda ana dilimizdə respublikada ilk dəfə böyük türkmən şairi Məhtimqulu Fəraqinin 744 səhifədən ibarət olan mükəmməl divanı işıq üzü görmüşdür. Azadlıq və birlik carçısı şairin bu qiymətli əsəri "Elm və təhsil" nəşriyyatında nəşr edilmişdir. O da təqdirəlayiq haldır ki, həmin dəyərli inci Azərbaycan və türkmən elm adamlarının birgə əməkdaşlığının nəticəsi olaraq meydana çıxmışdır. Belə ki, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun və Türkmənistan Respublikası Milli Əlyazmalar İnstitutunun əməkdaşlarının böyük əməyi nəticəsində yüksək akademik səviyyədə bu elmi nəşr ərsəyə gəlmişdir.

Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun fondunda saxlanılan Məhtimqulu divanının daşbasma nüsxəsinin əlyazmasından ibarət olan bu əsər ilk dəfə olaraq divanın ərəb əlifbası ilə türkməncə orijinal mətni, faksimle, mətnin türkməncə transliterasiyası və Azərbaycan dilinə tərcüməsi üçü bir arada nəşr edilmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, kitaba yazılmış geniş müqəddimə, Məhtimqulu əsərlərinin yazıya alınması tarixi, onun əlyazma divanlarının öyrənilməsi və nəşri tarixi haqqında məqalələr, divanda işlənən türkməncə, fars və ərəb dillərindədəki müasir Azərbaycan oxucusu üçün çətin anlaşılan leksik vvhidlərin şərh və izahları əsərə əlavə olunmuş ayrıca sanballı bir elmi-tədqiqat işi təsiri bağışlayır.

Kitabın elmi redaktoru və ön sözün müəllifi akademik İsa Həbibbəylinin çox doğru olaraq qeyd etdiyi kimi, Məhtimqulu Fəraqi Türkmənistan adlı böyük məmləkətin ölkə boyda möhtəşəm ədəbiyyat heykəlidir. Türkmən ədəbiyyatının klassiki, Türkmənstanda müstəqil dövlətçiliyin qüdrətli carçısı, türkmən xalqının dünya ədəbiyyatına bəxş etdiyi bu qüdrətli sənətkar türkmən ədəbi dilinin, yeni türkmən şeirinin banisidir. Məhtimqulu Fəraqi Dədə Qorqudla əsası qoyulan, Yunus Əmrə ilə davam edən, Dirili Qurbanla el-oba içində geniş yayılan, Molla Pənah Vaqiflə kamala çatan çoxəsrlik türk xalq şeirinin XVIII-XIX əsr türkmən yazılı ədəbiyyatındakı ən görkəmli nümayəndəsidir. Onun oğuz- türk şivəsində qələmə aldığı poetik örnəkləri ortağ türk dilində yazılmış ədəbiyyatın parlaq nümunələri hesab etmək olar (5, səh. 4-5). Bu baxımdan böyük söz ustasının “Türkmənin” qoşmasından aldığımız aşağıdakı iki bənd Türkmənistanın himni kimi qüvvətli səslənən mükəmməl sənət nümunəsidir:

Könül havalanar ata çıxanda,
Dağlar lələ dönər qıya baxanda,
Bar gətirər coşub dərya axanda,
Bənd tutdurmaz gəlsə seli türkmənin.
Qafil qalmaz. döyüş günü xar olmaz,
Nə zora, qarşığa giriftar olmaz,
Bülbüldən ayrılıb, solub, zar qalmaz,
Daim ənbər saçar gülü türkmənin.

Məhtimqulu türkmən-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. O gözdiyi ucsuz-bucaqsız Azərbaycan ölkəsinin insanını, gözəl yaylaqlarını, geniş ovlaqlarını vəsf edir, Şəkinin, Şirvanın gözəlliklərini dilə gətirir:

Səfər edib getsək Nuxa mülkünə,
Könül istəyən tək yaylaqları var.
Seyran etsək qönçəsinə, gülünə,
Bağçasında bülbül oylaqları var.

Təsadüfi deyildir ki, Məhtimqulunun “Yaylaqları var” adlı şeiri şairin əsərlərinin Moskva nəşrində “Azərbaycan” adı ilə verilmişdir. Bu şeirdə Məhtimqulu Azərbaycanın gözəl bir guşəsini yüksək səviyyədə təənnüm etməklə bərabər, həm də bu ölkəyə doğma münasibətini də ifadə etmişdir. Məhtimqulu Azərbaycan klassiklərindən Nizami Gəncəvi, Əfzələddin Xaqani, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli kimi söz ustalarının adlarını yada salır, onlara hörmət və ehtiramını ifadə edir. Şairin Qurbani yaradıcılığından, onun “Dedilər” şeirindən xüsusi təsirlənməsi, bu iki şeirin çox yaxından səsləşməsi Məhtimqulunun Azərbaycan xalq- aşiq poeziyasına dərinləndən bələd olmasını nümayiş etdirir.

Akademik İsa Həbibbəyli kitaba yazdığı ön sözdə ədəbi əlaqələrdən bəhs edərkən Məhtimqulu şeirinə Azərbaycan poeziyasının el şairi Qurbani timsalında təsir göstərməsi faktına xüsusi diqqət yetirmiş, böyük türkmən klassikinin XVII –XVIII əsr Azərbaycan şairləri Xəstə Qasım, Molla Pənah Vaqif, Molla Vəli Vidadi, Qasım bəy Zakirə ruhən yaxın olmasını, eyni zamanda Məhtimqulunun XX əsr şeirimizdə Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar, Səməd Vurğun, Əli Kərim yaradıcılığına təsirini araşdırmış, bu şairlərin dünya mövzusunda şeirlərini qarşılaşdırmış və göstərmişdir: ”Ümumiyyətlə, Azərbaycan şeirindəki Məhtimqulu motivləri xalqımız və ədəbiyyatımız üçün doğmadır. Azərbaycan poeziyasında türkmən şeirindən və əksinə, türkmən lirikasında Azərbaycan poetik örnəklərindən yaradıcı şəkildə faydalanma xalqlarımız və ölkələrimiz arasındakı doğmalığın, həmrəyliyin, yaxınlığın ifadəsidir. Bu qarşılıqlı əlaqələr hər iki xalqın ədəbiyyatı üçün faydalı olmuş, ədəbiyyatlarımızın daha da zənginləşməsinə və inkişaf etdirilməsinə töhfə vermişdir” (5, səh. 16).

Kitabda diqqəti cəlb edən digər bir fakt da şairimizin adının izah edilməsindən ibarətdir. Məlumdur ki, şair şeirlərində Fəraqi, Qul Məxdum, Məxdumi təxəllüslərindən də istifadə etmişdir. O da bəllidir ki, Məhtimqulu şəxs adı Azərbaycanda müxtəlif orfoqrafiyalarda yazılmış və onun mənası müxtəlif şəkildə izah edilmişdir. Məhtimqulu şəxs adının apelyativi, çox ehtimal ki, ərəb dilində müqəddəs, nəcib tayfaların özlərini adlandırdıqları “məxdum” sözü ilə bağlıdır. Şairin adını daşdığı, yaşatdığı babasının da mənsub olduğu türkmən tirəsində çoxlu mötəbər din adamları, şəxsiyyətlər olmuşdur. Bu cür insanlar türklər arasında məxdumlar adlanmışlar. Bizcə, bu məsələdə tədqiqatçının gəldiyi qənaət doğrudur. O yazır: “Məhtimqulunun nəslə göklən tayfasının bir qolu olan gərkəzlərin “məxdum” tirəsindəndir. Elə bu tirədən olması və tirədəki məşhur məxdumlara qulluq göstərməsi səbəbindən böyük şairin babasına “məxdumların qulluğunda duran adam” mənasında “Məxdumqulu” adı verilmişdir”.

Yeri gəlmişkən akademiyanın vitse-prezidenti İsa Həbibbəylinin türkmən-Azərbaycan elmi-ədəbi əlaqələrinin inkişafında göstərdiyi mühüm xidmətləri də burada təqdirəlayiq hal kimi qeyd etmək istəyirəm. Belə ki, hörmətli İsa müəllimin təşkilatçılığı ilə Azərbaycan Milli Elmlər

Akademiyasında 2014 və 2015-ci illərdə Məhtimqulu yaradıcılığına həsr edilmiş elmi konfranslar keçirilmiş, Azərbaycan və türkmən alimlərinin iştirakı ilə “Türkmən ədəbiyyatı antologiyası” kitabı nəşrə hazırlanmışdır. Eyni zamanda mən şahidəm ki, İsa müəllim Məhtimqulunun Bakıdakı əlyazma nüsxələrini nəfis şəkildə hazırlatmış və 2014-cü il may ayının 14-16 may 2014-cü il tarixində Türkmənistan Elmlər Akademiyası Milli Əlyazmalar İnstitutunun təşkilatçılığı ilə Aşqabat şəhərində Məhtimqulu Fəraqinin anadan olmasının 290 illik yubileyinə həsr olunmuş “Məhtimqulu Fəraqi və ümumbəşəri mədəni dəyərlər” adlı beynəlxalq konfransda iştirak edərkən həmin əlyazma nüsxələrinin fotosurətini Türkmənistan Elmlər Akademiyasının prezidenti professor Mezilova Azərbaycan xalqına məxsus böyük məhəbbətlə, sayqı ilə, iftixar hissilə təntənəli şəkildə təqdim etdi. Onu da qeyd edək ki, həmin tədbirdə akad. İ.Həbibbəyli böyük türkmən şairinin ədəbi irsi haqqında dərin məzmunlu bir məruzə də etdi (3).

Kitabda filologiya elmləri doktoru Paşa Kərimov “Məhtimqulu divanının yeni nüsxəsi” adlı yazısında böyük şairin Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun fondunda saxlanılan nüsxəsinin poliqrafik xüsusiyyətlərindən, burada Məhtimqulunun 189 şeirinin verilməsindən, onların bəzilərinin Türkmənistan nəşrində olmadığından ətraflı şəkildə bəhs etmişdir. Alim çox doğru olaraq qeyd edir ki, bu əlyazma nüsxəsinin Bakıda nəşri Azərbaycan və Türkmənistan elm adamlarının əməkdaşlıq üföqlərini daha da genişləndirəcəkdir.

Kitabın ərsəyə gəlməsində mətnşünas alim İsmixan Osmanlının da böyük əməyi vardır. Hər şeydən əvvəl, onu qeyd edək ki, hələ 2014-cü ildə o, Azərbaycan dilində Məhtimqulu Fəraqinin seçilmiş əsərlərini yüksək səviyyədə nəşr etdirmişdir. Bu kitabda da divanın dilimizə tərcüməçisi İsmixan Osmanlı eyni zamanda izahlar və qeydlər yazmış və burada onun “Məhtimqulu Fəraqi divanının nüsxələri” adlı məqaləsi verilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Məhtimqulunun əsərlərinin avtoqraf nüsxəsi günümüzə qədər gəlib çatmamışdır. Onun divanının dünyanın müxtəlif kitabxana və nuzeylərində 80-ə yaxın əlyazması olmasına baxmayaraq, bu nüsxələrin bir çoxu tarix etibarilə XIX əsrin sonlarına aiddir. Tərcüməçi-alim Məhtimqulu divanlarının tapılması, nəşri və tərtibi prinsipləri, poliqrafik xüsusiyyətləri haqqında ətraflı məlumat vermişdir. O eyni zamanda Azərbaycanda saxlanılan Məhtimqulu divanının əlyazma nüsxələrinin Məhtimquluşünaslıqda rolu və əhəmiyyəti haqqında geniş bilgi vermişdir. Kitaba əlavə edilmiş təxminən 150 səhifəlik divanda işlənmiş tarixi şəxsiyyətlərin, coğrafi adların və başqa sözlərin qısa izahı, ərəb, fars və arxaik türkmən sözlərinin lüğəti, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı Məhtimqulu Fəraqi divanının akademik nəşrinin elmi əhəmiyyətini daha da artırmışdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, divanın ərəb əlifbası ilə faksimlesi, türkməncə transliterasiyası və Azərbaycan dilinə tərcüməsi türkmən-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin tədqiqatçıları üçün geniş imkanlar açır.

Türkmən şairlərindən biri xalqın Məhtimqulu sevgisini belə ifadə etmişdir:

Xalqın sönməz çırağı

Məhtimqulu Pırağı.

Türkmən xalqının adını yaşadan, onu dünya mədəniyyəti səviyyəsinə qaldıran Məhtimqulu Fəraqi xalqlarımız arasında ədəbi körpü rolunu yerinə yetirməkdədir.

Mütəfəkkir şairin seçilmiş əsərlərindən ibarət olan “Divan”ının ilk dəfə nəşr edilməsi yüksək səviyyədə inkişaf edən Azərbaycan- Türkmənistan ədəbi əlaqələrinə yeni töhfədir.

Bütün bu qeyd edilənlər bir daha göstərir ki, müstəqilliyini əldə etmiş keçmiş Sovetlər İttifaqının türk respublikalarının, türk dünyasının ədəbi-mədəni əlaqələri yeni inkişaf mərhələsinə daxil olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Nurməhəmməd Əndəlib. Şeirlər, poemalar, dastanlar, tərtib edən Ramiz Əsgər, Bakı: MBM, 2011, 292 s.; Abdulla Şahbəndə. Seçilmiş əsərləri, tərtib edən Ramiz Əsgər, Bakı: MBM, 2011, 104 s.; Dövlətməhəmməd Azadi. Seçilmiş əsərləri, Bakı: 2012, 282 s.; Molla Nəfəs. Seçilmiş əsərləri, Bakı: 2013, 296 s.
2. Hüseyin Haşimli. Türk halklarının edebiyat ilişkilerine dair araştırmalar. Ankara, 2009, 192 s.
3. Габиббейли Иса. Жизнь и творчество Махтумкули Фраги/Махтумкули Фраги и общечеловеческие культурные ценности// Материалы международной научной конференции, 14-16 май, Ашгабат, 2014
4. Məhtimqulu. Şeirlər, Bakı, 2006, 590 s.; Elman Quliyev. Türk xalqları ədəbiyyatı, Bakı, 2014, 690 s.; Əhmədova F. Məhtimqulunun sənət aləmi, B, 2006, 126 s.; Məhtimqulu Fəraqi. Seçilmiş əsərləri, Çapa hazırlayan İ.Osmanlı, Bakı: Elm və təhsil, 2014, 604 s.; Məhtimqulu Fəraqi. Divan, elmi redaktoru və ön sözün müəllifi akad. İsa Həbibbəyli, Bakı: Elm və təhsil,

2015, 745 s.

5. Məhtimqulu Fəraqi. Divan, elmi redaktoru və ön sözün müəllifi akad. İsa Həbibbəyli, Bakı, Elm və təhsil, 2015, 745 s.
6. Əbülfəz Quliyev. Şəhid türkmən şairi Molla Nəfəsin ədəbi irsi// AMEA NB Xəbərləri, Humanitar və ictimai elmlər seriyası, Naxçıvan, 2010, NO: 1
7. Türkmən şeiri antologiyası, tərtib edən Ramiz Əsgər, Bakı: MBM, 2011, 400 s.
8. Türkmən nəğmələri, Bakı, 1989, 190 s.
9. Türkmən hekayələri, Bakı, 1962, 210 s.

ABSTRACT

Abulfaz Guliyev

Translation problems of turkman poetry into our language during independence years

Literary social relation between Azerbaijan and turkman people has an ancient history. These literary relations developed more during XVIII-XIX centuries. The Azerbaijanian poets Nizami, Nasimi, Fuzuli have their special place among the turkman sources belong to this period. This tradition continued along the centuries and in the national-spiritual values described in Turkman literature every time has a kindred to Azerbaijan readers. Due to this there have a great interest the translation of the turkman literature, specially poetry to our language. This process is improved during the independence years. Classic turkman literary heritage began to introduced to Azerbaijan readers with the translation from original by system. The article deals with the development of Azerbaijan –turkman literary relations, translation problems of classic turkman poetry into our language.

РЕЗЮМЕ

Абульфаз Гулиев

Проблемы перевода на родной язык классической туркменской поэзии при независимых годах

Литературно- общественные отношения Азербайджанских и Туркменских народов относятся к древним периодам истории. Особенно тесные эти связи были в XVIII-XIX веках. В этом периоде в источниках туркменских поэзии важные места занимались поэзии Азербайджанских поэтов как Низами, Физули и Несими. Эта традиция продолжалась веками и национально-духовные и моральные сущности описанной в Туркменской поэзии всегда были родным для азербайджанских читателей. По этому были большие интересы перевода на родной язык туркменской литературы, особенно в поэзии. В независимых годах для расширения связи тюркского мира эта плодородная условия широко распространилась на государственном уровне. И так начиналась путём систематичный оригинальный перевод и представление азербайджанским читателям классические литературные наследия туркменских поэтов. В статье рассматривается связь Азербайджанско- туркменской литературы и её развитие в независимых годов, и проблемы перевода на родной язык классической туркменской поэзии.

NDU-nun Elmi Şurasının 23 sentyabr 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: *AMEA-nın müxbir üzvü Ə. Quliyev*

ŞƏHLA ŞİRƏLİYEVƏ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

shshahla36@gmail.com

UOT:070

XƏBƏR BÜLLETENLƏRİNİN TƏQDİMƏTİ*Açar sözlər: xəbər, spiker, televiziya, xəbər bülleteni**Key words: news, speaker, television, news bulletin**Ключевые слова: новости, диктор, телевидение, информационный бюллетень*

Telexəbərin hazırlanma üsulu, təbii ki, bir qəzet və ya radio xəbərindən xeyli fərqlənir, amma bütövlükdə ortaq xüsusiyyətləri də var.

Xəbər süjetinin efirə hazırlanması və göstərilməsi informasiya xidmətində çalışan digər əməkdaşlardan – xəbər aparıcısı və dizaynerdən, inzibatçı və kompüter programçısından, müxtəlif quruluşçu və mühəndislərdən də işbirliyi tələb edir. Ancaq son nəticədə məlumat və faktları şəxsən toplayan insan kimi yalnız reportyor göstərilən materialın dəqiqliyinə, doğru-dürüslüyünə və obyektivliyinə cavabdehdir. Efir materialının keyfiyyətinə, hadisələrin ölçü-biçili və dəqiq əks etdirilməsinə məhz reportyor məsuliyyət daşıyır.

Xəbər bülletenlərinin təqdim edilməsi ən az xəbər bülleteninin hazırlanması qədər əhəmiyyətliyətlidir. Təməşəçilərin xəbərləri təqdim edən kəsləri, xəbərləri hazırlayandan daha çox tanımaları da bunun bir göstəricisidir. Xəbərin yaxşı ya da pis olması, təqdimat formasıyla yaxın–dan əlaqədardır. Xəbərin təməşəçiyə çatdırılmasında, göstərilməsində əldə edilən müvəffəqiyyət, bütün xəbər bülletenini hazırlayan qrupun müvəffəqiyyətini müəyyən edir. Bu səbəblə televiziya kanallarında ana xəbərləri-günün xəbərlərini təqdim edən spiker, bu sahədə uğur qazanmış, adını eşitdirmiş və təməşəçinin etibarını və rəğbətini qazanmış şəxslər arasından seçilməkdədir.

Televiziyanın inkişaf müddəti içində və müxtəlif ölkələrdə xəbər bülletenlərinin təqdimatında dəyişik formalar mənimsənmişdir. Məsələn, BBC-də xəbər serverlərinə, "xəbərləri oxuma" təqdimatı verilmişdir və burada spikerlər xəbərləri əllərindəki kağızlardan oxuyurlar. İngiltərənin başqa bir televiziya kanalı olan İTN-də xəbərlər onu təqdim edən jurnalistin adı ilə bağlıdır. Hər iki təqdimatda xəbər spikerinə şərh etmə haqqı verilmir. ABŞ-da isə spikerlər, sanki bilib duyduqları bir hadisəni izah edirmiş təəssüratı yaratmağa çalışırlar. Müəyyən ölçülərdə şərh edirlər.

Ölkəmizdə xəbər spikerlərinin rəftarı ciddi, güvən verici və bitərəf bir təqdimat kimi qiymətləndirilir. Ancaq özəl televiziya yayımı ilə birlikdə bu təqdimat tərzinin xaricində, fərqli təqdimatlar da sınıanmağa başlanmışdır.

Bunlardan biri də "anchorman" deyilən xəbər təqdimatıdır. Anchorman ana xəbər bülletenlərinin aparıcılarına verilən bir addır. Anchorman, xəbərləri fərdi şərhləri və fəaliyyətləri ilə ən yaxşı təqdim edən adamdır. Xəbər mərkəzini idarə edən ya da xəbər mərkəzində çalışan, xəbər bülletenlərində yer alacaq xəbərlərə və sıralamasına qərar verən, xəbər bülletenlərinə qonaq çağıraraq onlara xəbərlə bağlı ətraflı suallar verən spikerlər anchorman olaraq xatırlanırlar. Bu kəslərin çoxu jurnalistikadan gələrkən, bəziləri də başqa sahələrdən televiziyağa gələnlərdir.

Necə bir təqdimat tərzini olursa olsun, spiker və ya aparıcılar xəbərləri təqdim edərkən bəzi qaydalara riayət etməlidirlər. Bu qaydaları belə sıralaya bilərik:

- Xəbər mətnlərindəki sözlər yazıldıqları kimi deyil deyildi kimi oxunmalıdır.
- Spiker xəbəri oxuyarkən (əgər əlindəki mətindən oxumaq vəziyyətində qalarsa) tez-tez kameraya baxmağa diqqət göstərməlidir.
- Spiker başını və mimikalarını çox istifadə etməməlidir.
- Spiker studiya şefinin təlimatlarına uyğun hərəkət etməlidir.

- Spiker efir əsnasında meydana gələn axsaqlıqları tamaşaçıya çox yansıtmadan proqrama davam etməlidir.
- Spiker studiya qonaqları və telefon əlaqəsi qurulan kəslərlə görüşərkən, nəzakətli obyektiv və məsafəli olmalıdır.

Xəbər spikeri, radio və televiziyanın xəbər mərkəzlərində hazırlanan xəbər bülletenlərini mikrofon və ya kamera qarşısında təqdim edən adamdır. Spiker adətən xəbər yazmır, hadisə yerindən xəbər hazırlamağa getmir, ancaq bir xəbərlə bağlı olaraq studiyaya gələn qonaqdan hazırladığı və redaktorun çatdırdığı sualları soruşur.

Spiker, xəbər mərkəzi tərəfindən hazırlanan xəbər bülletenini kamera qarşısında canlı olaraq tamaşaçıya təqdim edir. Canlı yayım masasıyla əlaqəli olaraq, kameranın dərhal altında ya da qarşısında "prompter" deyilən bir ekrandan axan xəbər mətnlərini oxuyur. Spiker taxdığı qulaqlıq sayəsində də davamlı canlı yayım masasıyla əlaqə halındadır. Çünki hər an bir son dəqiqə xəbərləri və ya canlı yayım əsnasında bir çatışmazlıq meydana gələ bilər. Bu vəziyyət artıq indiki vaxtda qulaqlıq sayəsində problem olmaqdan çıxmışdır.

Spiker xəbərə hakim olmalıdır. Təqdim etdiyi xəbərə hakim olmayan spiker, studiyada ya da canlı yayım əlaqəsi əsnasında edilən reportajlarda həyəcanlanır, özünü itirə bilər. Xəbər spikerlərinin ekran qarşısındakı tamaşaçılara güvən verməsi lazımdır. Bu baxımdan ciddi, hörmətli və soyuqqanlı görünüşlü xəbər spikerlərinin tamaşaçılara güvən verməsi daha asandır.

Spikerin, çıxışı zamanı bəzi sözlərə ağırlıq, bəzilərinə də sürət və hündürlük verməsinə, danışma hərəkəti deyilir. Bu eynilə yazıda, bəzi sözlərin qalın, maili və ya daha böyük şriftlərlə yazılması kimi düşünülə bilər. Spiker, xəbəri oxuyarkən, qəti olaraq bildirmək istədiyi mesajları, o birilərdən daha fərqli, daha cazibədar bir səslə söyləyə bilər. Çox şişirtməyə qaçmamaq şərtiylə bunu jest və mimikalarıyla da dəstəkləyə bilər. Bu şəkildə temp, danışmağa hərəkət və canlılıq verir.

Xəbər aparıcısının xəbəri oxuyuşu nə çox sürətli nə də çox yavaş olmalıdır. Bir çox inkişaf etmiş ölkədə, bu temp daha sürətli ikən, bizim ölkəmizdə daha ağırdır. Xəbər spikeri xəbər mətnini vergül, nöqtəli vergül və nöqtələrə diqqət edərək və hər sözün dəyərini verərək oxumalıdır. Burada spikerin dil bilgisi, nitq mədəniyyəti qaydalarına hakim olması lazımlıdır.

Xəbər spikerinin səsinin tonu, xəbərə olan marağı artırır və ya azaldır əhəmiyyətli bir faktordur. Spiker səsinin tonuna diqqət etməzsə, çox əhəmiyyətli bir xəbər, sırayı bir xəbər kimi təqdim edilə bilər.

Televiziya jurnalistikası görünüşə söykəndiyi üçün, şübhəsiz xəbər spikerinin görünüşü də bu prosesin bir hissəsi olaraq baxıldığında çox əhəmiyyətlidir. Milyonlara səslənən xəbər spikerlərinin, işin ciddiliyətinin tələb etdiyi geyim və makiyajla tamaşaçı qarşısına çıxması lazımdır. Burada ən əhəmiyyətli qayda, spikerin, xəbərin önünə keçməməsinə nəzarət etməkdir. Çox əhəmiyyətli və ciddi bir xəbəri təqdim edən spikerin saç, makiyajı və geyimi xəbərin məzmunundan çox diqqət çəkirə burada bir səhv var deməkdir. Buna görə də xəbər spikeri çox iddialı və göstərişli geyimlər istifadə etməməlidir. Kişi və qadın xəbər spikeri üçün ən uyğun geyim növü kostyum, pencek, köynək və s. rəsmi deyə biləcəyimiz geyim növləridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aynur Bəşirli, Aynur Kərimova, Dilarə Vəkilova. Xəbərçilik. Bakı, 2007
2. Rizvan Qənbərli. Jurnalistin əl kitabı. Bakı, 2005
3. Oya Tokgöz. Temel gazetecilik, Ankara, 2003
4. <http://www.zecpedia.com/>

ABSTRACT

Shahla Shiraliyeva

The presentation of news bulletins

The article refers the forms of presentation of news bulletins.

There are many types of news telecast and each one is presented in different manners and prepared indifferent style. Probably the most elementary type of news telecast is one in which the television reporters find it necessary to process news items, making them worthy watching and hearable than readable. Everyone experienced in the field of electronic media knows that there are newscasters and newsreaders, who merely read a news bulletin, and the news anchors or the news commentator, who take the news of the day, relate it to happening of the past and to those of probable future, and analyze its significance. The news-anchor attempts to tie up today's story with the news of yesterday, forming sort of 'continued story' effect which shows how the events of the yesterday have led to those of today, and how these events may effect the society and history in the future.

News announcer is the person who prepared news bulletins for presenting at radio and television newsrooms. The speaker presenting the main news on national television channels, has made a name in the field and are selected from among those who have gained the trust and admiration of the audience. Anchorman is a television reporter who coordinates a broadcast to which several correspondents contribute.

РЕЗЮМЕ

Шахла Ширалиева

Презентация информационных бюллетеней

В статье говорится о формы представления информационных бюллетеней.

Есть много типов новостей телевизионной передачи, и каждый из них представлен различными способами и подготовили безразличное стиль. Вероятно, самый элементарный тип новостей телевизионной передачи является тот, в котором телевизионные журналисты считают необходимым для обработки новостей, что делает их достойным и слышимым наблюдение, чем для чтения. Каждый опыт в области электронных средств массовой информации знает, что есть дикторов, которые просто читающие сводки новостей, и новости якоря или новости из комментаторов, которые принимают новости дня, связать его с происходит из прошлого и тех, вероятного будущего, и проанализировать его значение. Телеведущий пытается связать сегодняшнюю историю с новостями вчера, образуя своего рода 'продолжение рассказа' эффект, который показывает, как события вчерашнего дня привели к тем, на сегодняшний день, и как эти события могут повлиять на общество и историю будущее.

Телеведущий это человек, который подготовил бюллетени новостей для представления на радио- и телевизионных редакций.

NDU-nun Elmi Şurasının 23 sentyabr 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: *AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev*

ГУСЕЙН АДЫГЕЗАЛОВ

*Нахчыванский Государственный Университет**gusein.adygezalov@mail.ru*

УДК: 82.0:001.83 (100)

**ЦЕННОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ О ПЕРЕВОДЕ ПРОЗЫ М.Ю.ЛЕРМОНТОВА
НА АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК**

Açar sözlər: M.Y.Lermontov, nəsr əsərləri, Azərbaycan dili, bədii tərcümə, ekvivalent, bədii poetik tərcümə, müərcim, tərcümə prinsipləri, lermontovşünaslıq, bədii məzmun

Key words: M.Y. Lermantov prose works, the Azerbaijani language, literary translation, equivalent, literary poetic translation, translation principles, artistic content

Ключевые слова: М.Ю.Лермонтов, прозаические произведения, азербайджанский язык, художественный перевод, эквивалент, художественно-поэтический перевод, переводчик, принципы перевода, лермонтововедение, художественное содержание

Великий русский поэт М.Ю.Лермонтов принадлежит к числу крупнейших мастеров мирового художественного слова, творчество которого сохраняет свою значимость до наших дней. Лермонтов дорог нам не только потому, что он, посетив нашу страну, искренно полюбил древнюю и богатую культуру нашего народа и наш азербайджанский язык, сравнив его по масштабу и значимости своего общения с французским языком, но и широко воспользовался литературно-художественными средствами его выразительности в воспроизведении национального калорита в своих творениях.

Лермонтов, как и многие его предшественники, чутко относился к кавказским народам, высоко оценивал их быт, нравы, обычаи и традиции, воспевал в своих произведениях свободулюбие здешних народов, отражал характер их борьбы за равноправное существование. Вот почему и поныне он пользуется всенародной любовью и уважением народов-поселенцев Кавказа, в том числе азербайджанского народа. В свою очередь, лучшие представители нашего народа, изучая богатое наследие опального русского поэта, до сих пор рассматривают самые различные стороны и аспекты его жизни и творчества, вносят свою лепту в это благородное дело. Наши поэты продолжают посвящать Лермонтову пламенные стихи, воспевающие его личность, выражающие всеобщую любовь к нему. Таково было у нас отношение к Лермонтову все время, так оно проявилось и в 2014 году, когда в республиканском масштабе широко отмечался 200-летний юбилей русского поэта, значительно обогатившего русскую и мировую литературу бесмертными шедеврами.

Рассмотрим некоторые юбилейные публикации и издания. Отметим, что только журнал «Литературный Азербайджан» в юбилейном году в своих нескольких номерах (№№ 10, 11, 12) выступил подборкой материалов, посвященных Лермонтову, среди которых и новые поэтические посвящения русскому поэту азербайджанских поэтов и статьи, рассматривающие его образ в единстве его творчества, личной и исторической судьбы. К таким относятся стихи Мансура Векилова, Экрама Меликова, Ирины Зейналлы, Аладдина Ягубова, Алины Талыбовой, Геннадия Салаева (№ 10), Эльберда Тугаева, Элины Махмудовой (№ 11), Михаила Павлова, Марата Шафиева (№ 12). Журнал предложил читателям и статьи российского поэта Александра Гладкова «Субъективные заметки о поэтах и поэзии» (№ 10), Сиявуша Мамедзаде «Там, на горе Машук» (№ 11), Марата Шафиева «О бедном гусаре замолвите слово» (№ 12). И поэтические, и исследовательские

отклики связаны с загадками творчества Лермонтова и его жизнью. Подытоживая обзор юбилейных публикаций журнала, уместно привести цитату из статьи М.Шафиева, характеризующую отношение каждого автора к русскому поэту: «...в них есть дальнейшее развитие современными авторами мыслей и чувств Лермонтова, в них есть признание в любви азербайджанского народа к мятежному русскому гению» (1).

А выпущенный к 200-летию со дня рождения Лермонтова сборник «Горы Кавказа, я вам не чужой...» (Альманах поэзии и прозы) в издательстве «Мутарджим» – событие в литературной жизни и в пространстве традиционных азербайджанско-русских литературных связей.

Перечисляя далеко не полную перечень посвящений Лермонтову в нашей стране в 2014 году, как бы нескромно не звучало, следует назвать и статьи автора этих строк, опубликованные в научно-литературных изданиях России и Азербайджана (2).

Монография профессора Бакинского Славянского Университета, видного лермонтоведа Тельмана Джафарова (Велиханлы) «Рецепция прозы М.Ю.Лермонтова в Азербайджане» также приурочена к 200-летию со дня рождения русского поэта. Прежде чем начать рецензирование указанной монографии, отличающейся широким наблюдением ученого в области изучения творчества Лермонтова, его прозы в азербайджанском литературоведении, а также перевода прозаических сочинений русского поэта, считаем целесообразным вкратце рассмотреть вопрос об истории освоения наследия Лермонтова в Азербайджане за весь пройденный период.

Прежде всего отметим, что важный и интересный раздел азербайджанского лермонтоведения составляет тема «Проблема перевода наследия М.Ю.Лермонтова на азербайджанский язык». В разработке данной темы исследователю непременно следует рассмотреть такие аспекты, как знакомство русского поэта с азербайджанским языком и фольклором, нашей богатой и древней культурой, история рецепции произведений в азербайджанском языке. Среди всех составляющих эту тему вопросов внимание привлекает и вопрос об азербайджанских впечатлениях Лермонтова, как они преломились и отразились в его произведениях. Так что тема заслуживает всестороннего монографического исследования.

Конечно, проблема переложения произведений Лермонтова на азербайджанский язык, начиная еще с 80-ых годов позапрошлого столетия, рассматривалась разными исследователями на самых разных уровнях. Начало переводного освоения творчества Лермонтова в Азербайджане относится к 1882-му году, когда Р.Эфендиевым были переведены два стихотворения русского поэта – «Воздушный корабль» и «Молитва» (газета «Новое обозрение», 24 августа 1895 года, № 4003). Об истории переводов произведений Лермонтова на азербайджанский язык говорится в книге Ф.Кочарли («Литература азербайджанских татар», 1903), отметившего, что «в 80-ых годах (XIX века – Г.А.) «Мцыри», «Хаджи Абрек», «Дары Терека», «Спор», «Три пальмы» и другие поэтические образцы Лермонтова были переведены на азербайджанский язык А.Джаванширом».

Как свидетельствует Л.Самедова (3), 26 августа 1889 года в тифлисской газете «Кешкюль» было опубликовано стихотворение «Воздушный корабль» в переводе А.Адигезалова, спустя несколько лет после указанного перевода, в 1895 году был опубликован перевод стихотворения «Три пальмы» в исполнении Ф.Кочарли, а с переводами А.Сиххета, сумевшего на высоком идейно-содержательном уровне озвучить многие стихотворения Лермонтова на азербайджанском языке, открыт новый этап в переводном освоении наследия русского поэта.

Справедливо принято считать, что широкое знакомство азербайджанского читателя с наследием Лермонтова, как и с произведениями других классиков русской литературы, началось с 1920-х годов, когда правительство с целью культурного сближения народов придавало огромное внимание на интенсивную работу по переводу из русской классической литературы. Азербайджанские литературоведы М.Рафили, А.Агаев, М.Ариф, М.Гулузаде, М.Дж.Джафаров, К.Талыбзаде, Ш.К.Гурбанов, А.Миразмедов, Г.Бабаев и другие в своих

исследованиях уделяли особое внимание проблемам перевода, разносторонне освещали наиболее удачные опыты в этой области. Высокие требования, поставленные перед художественно-поэтическим переводом этого периода вызвали необходимость осуществления все новых и новых переводов. Именно с этого периода почти все произведения Лермонтова были заново переведены на азербайджанский язык. Его переводили М.Рафили, М.Мушвиц, М.Рзакулизаде, Р.Рза, М.Рагим, А.Гериб, Д.Меджнунбеков, А.Агаев, А.Джамиль, М.Сеидзаде, Н.Хазри, А.Талет, А.Кюрчайлы, Г.Гусейнзаде и другие. Основной задачей переводчиков было наиболее точно воспроизвести на азербайджанском языке не только «сюжетные и композиционные особенности оригинала, но и своеобразие лермонтовских образов, сохранить каждую мысль автора, каждую художественную деталь, его манеру письма» (3, с. 101).

И как результат, сегодня азербайджанский читатель имеет в своем распоряжении 4-х томник переводов из Лермонтова, изданный в 1964-1967 годах в связи с 150-летием со дня его рождения с вступительными статьями А.Агаева. Хронологически самым последним солидным изданием избранных произведений М.Ю.Лермонтова считается однотомник, выпущенный издательством «Ондер нешрийяты» в 2005 году (520 с.).

И совершенно естественно, что значительный размах переводческого дела вызвал к жизни немало трудов о качестве перевода наследия поэтики Лермонтова на азербайджанском языке. Первым следует назвать труд Л.Самедовой (4), который был принят научной общественностью как научное освещение истории перевода на азербайджанский язык произведений Лермонтова, профессиональный заинтересованный разговор о качестве переводов, об их художественно-эстетической ценности, о поэтической трансформации лермонтовского стиха.

Особую историю имеет перевод прозаических произведений Лермонтова на наш язык. Так, роман «Герой нашего времени» представился азербайджанскому читателю трижды: в 1906 году (пер. Алибека Гаджи Ариф оглы Эфендизаде Вачнадзе), в 1929 году (пер. А.Гариба), и в 1937 году (пер. Дж.Меджнунбекова). В отличие от последующих, печатный экземпляр первого перевода романа Лермонтова, состоящего из 523 страниц, до сих пор не найден, «хотя в свое время газета «Иршад» (1908, 28 февраля, № 26) сообщала, что «среди переводов с русского языка, готовившихся к печати, обнаружен и перевод романа Лермонтова «Герой нашего времени», осуществленный Биналибеком» (3, с. 100).

А сказка «Ашик-Кериб» впервые был переведен на азербайджанский язык еще в 1913 году, в канун 100-летия со дня рождения автора М.Алекперовым. Лермонтовскую сказку в последующие годы переложили еще трижды: в 1938 году (И.Нафиси), в 1950 году (Ш.Мирзагирова), а в 1981 году она вышла в переводе А.Юсифоглы.

Рецензируемую монографию Тельман Джафаров посвятил теме изучения творчества М.Ю.Лермонтова, в частности его прозы азербайджанскими литературоведами, а также перевода прозаических сочинений русского поэта. В новом труде азербайджанского лермонтоведа обстоятельно освещена проблема рецепции прозы русского поэта-писателя в Азербайджане, об истории и качестве переводов его прозаических произведений, осуществленных в разное время совершенно разными переводчиками, о состоянии изучения художественного наследия в нашей стране, предложены конкретные рекомендации для более адекватного создания новых переводов его прозы. Новое исследование ученого обусловлено тем, что в отличие от поэтических произведений проза М.Ю.Лермонтова стала известна азербайджанским читателям несколько позже, хотя история перевода его романа «Герой нашего времени» на наш язык, как уже упомянули, датируется концом позапрошлого столетия, что говорит о большом интересе и к его прозе.

Исследователь, приступая к рассмотрению намеченной проблемы, четко сформулировал цель исследования – анализ и широкое научное обобщение трудов азербайджанских литературоведов по вопросам творчества М.Ю.Лермонтова, прослеживание достижения современной литературоведческой науки нашей страны в освоении прозаического наследия классика русской литературы с точки зрения звучания на

азербайджанском языке полноценного воспроизведения ее идейного содержания и художественных особенностей. При этом автор монографии руководствовался тем принципом, что «Художественный перевод», через который происходит первое знакомство с иноязычными авторами, является основным способом освоения литературы другой страны» (5, с. 7).

Верность приведенного тезиса подтверждается тем, что в основном после перевода инонациональная литература становится достоянием критики воспринимающей стороны. Поэтому исследование следовало бы вести по такому закономерному пути: первоначально рассматривать переводы, а дальше – критическую литературу о них. Но такая последовательность не соблюдается, так как ученым обосновывается важность учета азербайджанскими переводчиками всей имеющейся в лермонтоведении научно-критической литературы о прозе М.Ю.Лермонтова. И как следствие, первая глава монографии сформулирована как «Проза М.Ю.Лермонтова в азербайджанском литературоведении и критике» и состоит из двух подглав, рассматривающих проблемы о творческом методе Лермонтова-прозаика и трактовки кавказской тематики в прозе поэта, что вполне способствует раскрытию намеченной темы.

Вторая глава «Проза М.Ю.Лермонтова в азербайджанских переводах» содержит обстоятельный анализ переводов прозаических произведений русского поэта в исполнении разных переводчиков и занимает основную – вторую часть нового труда Т.Джафарова. Такая содержательная структура нового труда профессора БСУ о рецепции прозы М.Ю.Лермонтова в Азербайджане вполне оправдывает себя тем, что исследователь всесторонне рассматривает мастерство писательского искусства Лермонтова-прозаика в оценке русского и азербайджанского литературоведов, охватывает практически все вопросы, связанные с кавказскими и азербайджанскими страницами жизни и творчества поэта, вступает в полемику с литературоведами по тем или другим историко-филологическим фактам, касающимся вопросам о пребывании русского поэта на Кавказе, в том числе Азербайджане, привносит ясность отдельным спорным вопросам в представлении читателей, уточняет истоки и мотивы азербайджанских реалий в его творчестве.

Отметим, что и ранее разные аспекты творчества М.Ю.Лермонтова рассматривались Т.Джафаровым. Так, в монографиях «Проза М.Ю.Лермонтова в азербайджанском литературоведении и переводах» (Баку, 1995) и «М.Ю.Лермонтов. Очерк творчества» (Баку, 1997) освещаются вопросы исследования азербайджанскими учеными прозы М.Ю.Лермонтова, азербайджанских переводов прозаических сочинений русского классика, а также раскрываются художественные и идейно-тематические особенности его лирики, прозы и драматургии. Продолжая прежние исследования, в новом труде ученый призван решить проблему соблюдения индивидуального своеобразия подлинника в азербайджанских переводах русской классической прозы на примере переложения прозаического творчества М.Ю.Лермонтова, что является новым подходом в области художественного перевода и что в целом не рассматривалось в нашем литературоведении. Хотя, как подчеркивает автор монографии, в трудах Г.Султановой, Р.Новрузова, Н.Мурадалиевой, Я.Гусейнова, Д.Мехтиева, З.Карабаглы, М.Коджаева, Ш.Халилова, К.Гаджиева, К.Назарли и др. исследованы такие специфические вопросы перевода художественной литературы, как сохранение национального своеобразия подлинника, передача на другом языке изобразительно-выразительных средств оригинала.

Особенностью рецензируемой монографии профессора Т.Джафарова является то, что ученый в двух главах и семи разделах книги затрагивает различные аспекты и проблемы прозы М.Ю.Лермонтова, рассматривает особенности восприятия азербайджанской критикой творчества русского поэта, анализирует приемы и принципы передачи на азербайджанском языке стиля его прозаических произведений.

Одно из главных достоинств книги в том, что автор очень тщательно анализирует вышедшие ранее источники, стремясь к объективности и не занимая заранее какую-либо позицию предшествующих ученых-лермонтоведов. Не боится высказать в чем-то

неуверенность или признаться, что каких-то данных о каком-то вопросе или принятом решении не хватает и можно лишь делать предложения, а не выносить строгий вердикт. Поэтому новая монография ученого о переводе лермонтовских проз на азербайджанский язык – это не сухое препарирование фактов и событий. В книге немало новых документальных свидетельств, а те, с которыми любознательные читатели знакомы, или дополняются подчас неожиданными и убедительными сопоставлениями в сфере принципов художественного перевода с ранними источниками, или обстоятельно переосмысливаются. Например, вызовет немалый интерес вторая глава, где всесторонне анализируются проблемы сохранения особенностей стиля прозы Лермонтова на азербайджанском языке, передачи в ней восточной лексики и воспроизведения на переводимом языке изобразительно-выразительных средств прозаических произведений русского поэта. Совершенно по-новому затрагивая эти или другие вопросы в передаче русского текста на родном языке, Т. Джафаров строго придерживается принципа К.И. Чуковского, заметившего, что «Каковы бы ни были... промахи, перевод может считаться отличным, если в нем передано главное: художественная индивидуальность переводимого автора во всем своеобразии его стиля» (6, с. 252).

К проблеме рецепции лермонтовской прозы на азербайджанском языке, анализа его своеобразного стиля ученый подходит с рассмотрения речевой характеристики героев, их портретного изображения, мотивации поведения и действия персонажей, использованных изобразительно-выразительных средств и пытается разрешить проблемы в плане восприятия и сохранения индивидуального своеобразия оригинала в совокупности всех перечисленных литературных компонентов. Так, в анализе перевода романа «Вадим», осуществленного Дж. Меджнунбековым, сопоставляется передача стилистических особенностей текста оригинала с переводом на другой, в данном случае на азербайджанский язык, в каждом случае автором книги приводится подстрочный перевод для практико-теоретической демонстрации своих доводов и убеждений. Один из монологов Вадима, являющийся своеобразной исповедью главного героя, полон сомнениями и противоречиями, характеризующими лермонтовского персонажа как сильная личность. В целом переводчик сумел подобрать необходимые средства для выражения чувств Вадима, что способствует восприятию стиля романтического повествования на азербайджанском языке.

Но мы будем в основном говорить о допущенных переводчиком и незамеченных исследователем неточностях перевода прозаических творений Лермонтова, ставшего объектом рассмотрения. В переводе отдельных слов и выражений, как нам кажется, не совсем удачно подобран соответствующий эквивалент их употребления в азербайджанском языке. К таковым можно отнести перевод: «...демон поселился в меня», когда вместо “*mənim içimdə iblis özünə yer tapmışdı*”, читаем “*demon mənim üzərimdə özünə yer tapmışdı*”. Т. Джафаров в передаче приведенной фразы лишь обращает внимание читателей на то, что слово «демон» надо было передать как “*iblis*”, хотя озвучание основного лермонтовского смысла в переводе вызывает недоумение со стороны читателей в понимании оригинала. Такая смысловая неточность наблюдается и в переложении слова «бездна» в сочетании «перешагнуть через бездну», вместо “*nəhayətsiz uçurumdan keçmək*” переводчик, придерживаясь буквализма, нарушает логику фразы в азербайджанском языке. Образно-метафорическое употребление слов, основанное на ассоциациях чувств человека, также вызывает недоумение: фраза «...не бледней» в переводе Дж. Меджнунбекова опять звучит дословно – “*rəngin ağarmasın*”, но азербайджанский читатель широко употребляет в таком случае “*rəngin qaçmasın*”. Несоответствие такого порядка еще больше чувствуется в передаче слова «огонь» в сочетании «огонь, текущий в моих жилах»: “*mənim damarlarımda axan qan*”, тогда как точно и практически можно было сказать “*damarlarımda axan qan*”. Кроме того, надо было учесть, что в отличие от русского, в нашем языке окончание -*m*- вполне выражает принадлежность к первому лицу, поэтому при переводе можно было бы совершенно обойтись без притяжательного местоимения “*mənim*”.

Такие смысловые неточности мы наблюдаем и в дальнейшем звучании речи Вадима, где герой метафорично говорит о своем уединении после поступка Ольги: «...остался один как

черная туча, забытая на ясном небе...». Слово «небо» передано как “göy”, вместе “aydın səmada” читаем “aydın göydə”. Нашему читателю-азербайджанцу представляется трудным сразу понять перевод слова «долг», переведенного на его язык как “oğulluq borcu” в предложении «...долг зовет меня к отцу»: “Oğulluq borcu məni atamın yanına çağırır”. Не стоит доказывать, что в лексиконе читателя азербайджанца в таком случае практикуется слово “övladlıq”. Тем самым стиль речи Вадима нарушается в следствие неадекватной передаче на переводимом языке данного поэтического сравнения. Это результат того, что во всех случаях переводчик придерживался буквализма в переводе, что дало основание Т.Джафарову констатировать мысль, что «Дж.Меджнунбекову не всегда удавалось сохранить в переводе синтаксическую конструкцию лермонтовских простых предложений... Это несколько сглаживает речь возвышенного героя, затрудняет восприятие иноязычным читателем его чувств и страстей» (5, с. 91).

Особый интерес представляет рецепция лермонтовской «Княгини Лиговской», где значительно ограничены элементы «неистойой» стилистики. При создании образа Красинского Лермонтов использовал отвлеченно-романтическую лексику и фразеологию для раскрытия душевного состояния героя, передающегося читателю. Задавленный Печоринским чиновник Красинский взволнованно объясняется с противником, говоря, что «Милостливый государь! Вы меня обидели! Вы меня оскорбили смертельно». Оценивая перевод повторяющихся фраз, Т.Джафаров обнаруживает неточности, считая, что выражение «Вы меня обидели» правильно было бы передать как “Siz mənim xətrimə dəymisiniz”, что не в силах точно воспроизвести состояние человека после услышанного. Так как слово «смертельно» во второй части нужно было перевести дословно: “ölümcül”, тогда читатель в переводе смог бы прочувствовать обиду персонажа и серьезность нанесенного ему удара.

В продолжении данного отрывка в оригинале читаем: «...а по какому праву? Потому что у вас есть рысак, белый султан? Золотые эполиты?» Здесь ученый вполне обоснованно допускает, что «Вопреки оригиналу в тексте перевода «белый султан» имеет не Печорин, а его кучер» (5, с. 92). Другая неточность переводчика, замечаемая исследователем, связано с тем, что Дж. Меджнунбеков при переводе незаслуженно пропустил авторское выражение «...так беден, что хожу в стулья» в переложении отрывка: «...Моя жизнь горька, будущности у меня нет... я беден, так беден, что хожу в стулья», хотя оно является важной деталью в речи Красинского, ищущего способа быть богатым и счастливым. Тем самым азербайджанский читатель, знакомясь с переводом текста, по вине переводчика не может полностью судить о характере и поступках созданного Лермонтовым образа. Думается, что перевод стилистически окрашенных слов и выражений в оригинале требует от переводчика найти точный эквивалент на языке перевода, а когда это не случается, терпит неудачу не только перевод и иноязычный читатель, но и мастерство писателя оказывается деформированным.

Как уже упомянули выше, роман «Герой нашего времени» в разное время и разными переводчиками был озвучен на нашем языке. В монографии автором рассматривается два перевода романа в исполнении Алекбера Гариба и Джаббара Меджнунбекова. Ученый концентрирует внимание в переводе речи Грушницкого, приводя образец из обоих переводов отрывка: «Моя солдатская шинель – как печать отвержения. Участие, которое она возбуждает, тяжело, как милостыня». Устойчивое сочетание «печать отвержения» в сравнении с первым вариантом (“mənhus bir damğa”), точнее передано вторым переводчиком (“səfalət damğası”). Оба автора перевода, в основном, сумели озвучить на переводимом языке другую фразу-сравнение: «тяжело, как милостыня» (“sədəqə kimi ağırdir”), хотя в отличие от оригинала, в переводе речь персонажа загромождена лишними словами, приведшими к нарушению грамматического и смыслового строя родного языка. Переводчики оставили непереуведенными слова «солдатская» и «шинель». К стилистической ошибке относится употребление в переводе слова “mənim” (mənim soldat şinelim), нужно было учесть, что в азербайджанском языке личное окончание (şineli-**m**) указывает на лицо без притяжательного местоимения.

К шероховатости переводчиков ученый относит перевод слова нейтрального стиля «морочите» (вместо “tovlayırsınız” в переводе “aldadırsınız”); «каналы» (“qırıǵmallar” в переводе “alçaqlar”); «пороть» (“kötəkləmək” в переводе “döymək”) и т.д. В переводах читатель особенно часто встречается с несоответствиями эквивалентного употребления устойчивых словосочетаний и пословиц, что вводит читателя перевода в более заблуждение. Так, к фразеологизму «выше лбауши не растут», означаящему всему свой предел, Дж. Меджнунбеков выбрал ошибочный аналог: “Nə tøkərsən aşına, o da çıxar qaşığına” и т. д.

Примечательно, что в каждом случае ученый приводит свое мнение о рецепции переводчиками той или иной фразы из лермонтовской прозы, уточняя представление читателей об исследованиях произведений русского поэта, об истории и качестве переводов его прозаических творениях в целом, о состоянии изучения его художественного наследия в нашей стране, предлагает конкретные рекомендации для более адекватного создания новых переводов прозы опального поэта. Вся теоретическая и практическая новизна и зачимость предложенной читателям монографии заключается именно в этом.

В книге глубоко осмысливаются многие историко-филологические решения неразрешенных по ныне вопросов, касающихся жизненных фактов и творческих страниц русского поэта, что, нам думается, еще более усиливает интерес научной общественности и простых читателей рецензируемому труду Тельмана Джафарова.

Однако вызывают обоснованное недоразумие представленные в монографии отдельные уже давно решенные факты, связанные как с творческой, так и жизненной биографией М.Ю.Лермонтова. К таковым следует относить пребывание русского поэта в Шуше, его знакомство с А.Бакихановым, И.Куткашенским, М.Ф.Ахундовым, участие последнего в помощи переложении дастана «Ашыг Гариб» на русский язык (7), названном автором перевода «турецкой сказкой» (8) и т. д., которые однозначно уточнены некоторыми последующими русскими и азербайджанскими литературоведами. Поэтому, собираясь вести речь о перечисленных спорных страницах деятельности Лермонтова, следовало бы обобщить последние достижения русского и азербайджанского лермонтоведения, а не говорить о них с позиции середины и конца прошлого столетия (9).

Тем не менее, проведенный в новой монографии Тельмана Джафарова литературно-критический анализ убеждает, что в целях бережного донесения до читателя всего богатства, идейно-тематического содержания, жанрового и художественного своеобразия прозы М.Ю.Лермонтова ученый, по достоинству оценивая и обобщая художественное мастерство и принципы разных переводчиков, стремился средствами родного языка к более верной передаче речевой и портретной характеристики персонажей его произведений. При этом в книге автором определены конкретные важные требования к последующим переводам прозы М.Ю.Лермонтова.

ЛИТЕРАТУРА

1. Шафиев М. О бедном гусаре замолвите слово // «Литературный Азербайджан», 2014, № 12 с. 57-59
2. Адыгезалов Г.В. Азербайджанские страницы творчества М.Ю.Лермонтова // Известия высших учебных заведений, Поволжский регион. Гуманитарные науки. Пенза, - 2014, - № 2 (30), с. 133-145; У Лермонтова в Тарханах //«Литературный Азербайджан», 2014, № 6, с. 108-113 и др.)
3. Самедова Л. Я хочу, чтоб тебя полюбили навек...» // «Литературный Азербайджан», 1989, № 10, стр. 99-103
4. Самедова Л. И звезда с звездой говорит...Баку, Язычы, 1980, 247 с.
5. Джафаров Т. Рецепция прозы М.Ю.Лермонтова в Азербайджане. Баку, 2014, 164 с.
6. Чуковский К.И. Собрание сочинений. В 6-ти тт., Т. 3, М.: 1966, 526 с.
7. Гаджиев А.Дж. О неизвестном русском переводе дастана «Ашыг-Гариб» // «Литературный Азербайджан»2003, № 10, с. 120-122
8. Садыхов М.З. Русские писатели об Азербайджане. Русско-Азербайджанские литературные связи первой трети XIX века.Баку: Гянджлик,1970,144 с.

9. Андроников И.Л. Лермонтов. Исследования и находки. Издание третье. М., Художественная литература, 1969, 607 с.
10. Тельман Джафаров (Велиханлы). Рецепция прозы М. Ю. Лермонтова в Азербайджане. Баку, Мутарджим, 2014, 164 стр.

XÜLASƏ

Hüseyn Adıgözəlov

M.Y.Lermontovun nəsr əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsinə dair qiymətli tədqiqat

Məqalədə Azərbaycan lermontovşünaslığının mühüm aspektlərindən biri – M.Y.Lermontov nəsrinin ölkəmizdə tərcümə edilərək yayılması probleminin dəyərləndirilməsi Bakı Slavyan Universitetinin professoru Telman Cəfərovun 2014-cü ildə nəşr olunmuş yeni monoqrafiyası əsasında aparılmışdır.

Tədqiqatçı müasir bədii tərcümə prinsipləri baxımından Azərbaycanda rus şairinin nəsr əsərlərinin tərcümə edilməsinin bütün tarixinə ətraflı nəzər salan monoqrafiya müəllifinin bu sahədəki fəaliyyətini aşağıdakı cəhətlərdən təhlil edir: indiyədək M.Y.Lermontovun ən müxtəlif mütərcimlər tərəfindən dilimizə çevrilmələrinin xroniki ardıcılığının təqdim edilməsi; eyni əsərin müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı tərcüməçilərin ifasında müqayisəsinin aparılması; tərcümə nümunələrinin dəyərləndirilməsi zamanı rus və Azərbaycan dillərinin bədii ifadə vasitələrinin tipologiyasına diqqət yetirilməsi; monoqrafiya müəllifinin rus şairinin nəsr əsərlərinin gələcəkdə dilimizə tərcümə edilməsi ilə bağlı irəli sürdüyü müddəaların qiymətləndirilməsi və s.

Məqalə müəllifi monoqrafiyada M.Y.Lermontovun həyatı və yaradıcılığı (xüsusilə Qafqaz və Azərbaycan dövrü) ilə bağlı gətirilən tarixi-filoloji faktlara da öz münasibətini bildirir və təkliflər verir.

ABSTRACT

Huseyn Adigozalov

Important research work on the translation of M.Y. Lermantov's prose works into Azerbaijan

In the article one of the important aspects of Azerbaijan Lermantov studying-assessing of the problem of spreading Lermantov's prose in our country by translation has been carried basing on the new monography by Telman Jafarov, the professor of Baku Slavyan University published in 2014.

The researcher analyzes the activity of the author of monography in this field who glances the whole history of translating the prose works of the Russian poet in Azerbaijan thoroughly from the point of principles of contemporary literary translation basing on the following points: introducing chronological order of Lermantovs translations by different translators into our language up today.

Carrying out the comparison of the same work by different translators in various stages: Paying attention to the typology of literary expressive means of the Russian and Azerbaijan languages while assessing translation samples; assessing the provisions suggested by the outhor of monography related with the translation of the Russian poets prose works into our language in future and etc.

The outhor of the article expresses his opinion and suggestions on the historical- philological facts related with Lermantov s life and activity (especially Coulcasus and Azerbaijan stages).

Məqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor R.M.Novruzov.

NDU-nun Elmi Şurasının 23 sentyabr 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: *AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev*

YUSİF HÜSEYNOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 070

**“MOLLA NƏSRƏDDİN” MƏCMUƏSİ:
SƏLƏFLƏR VƏ XƏLƏFLƏR***Açar sözlər: ədəbi-fəlsəfi, Belinski, Axundzadə, “Əkinçi”, “Ziya”, “Kəşkül”**Key words: literary-philosophical, Belinsky, Akhundzadeh, “Akinchy”, “Ziya”, “Kashkul”**Ключевые слова: литературно-философский, Белинский, Ахунд-заде, «Экинчи», «Зия», «Кашкул»*

“Molla Nəsrəddin” məcmuəsi öz dövrünün, Şərq dünyasının, Azərbaycan cəmiyyətinin ictimai-siyasi, sosial-mədəni və mənəvi-əxlaqi güzgüsü olaraq öz sələflərinin ideya-nəzəri görüşlərindən, ədəbi-publisistik fəaliyyətindən, sosial-fəlsəfi düşüncələrindən, onların yaratdıqları maarifçilik ənənələrindən, bir sözlə, tarixi xidmətlərindən bəhrələnmişdir. “Molla Nəsrəddin” heç də boş bir yerdə yaranmamış, əksinə, parlaq yaradıcılıq nümunələri ilə söz və sənət xəzinəsini zənginləşdirmiş mütəfəkkir və ədiblərin ideya istiqamətlərini əldə rəhbər tutmaqla yeni bir tarixi mərhələdə fəaliyyət göstərmiş, sözün əsl mənasında layiqli xələf ola bilmişdir. Mollanəsrəddinçilərin yaradıcılığı sələflər və xələflər müstəvisində özünün qazandığı yenilikçi məzmunu ilə bir daha yüksək ədəbi-fəlsəfi dəyərin təzahürü kimi üzə çıxır.

“Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin irəli sürdüyü ictimai-siyasi və fəlsəfi-etik fikirlər hər şeydən əvvəl bu dövrdə Azərbaycanda mövcud olan ictimai-iqtisadi şəraitin və sosial-mədəni mühitin tələblərindən irəli gəlmişdir.

Mollanəsrəddinçilərin ictimai-siyasi və fəlsəfi-etik baxışlarının formalaşmasına qabaqcıl rus ictimai fikrindəki inqilabi və demokratik ideyalar öz təsir gücünü göstərmişdir. Onların ictimai-siyasi və fəlsəfi-etik baxışlarındakı mütərəqqi ideyaların yaranmasında Belinski, Çernişevski, Gertsen, Dobrolyubov, Pisarev kimi rus inqilabçı-demokratlarının, Puşkin, Lermontov, Tolstoy, Qoqol, Saltıkov-Şedrin, Krılov, Ostrovski kimi görkəmli yazıçıların, bilavasitə böyük təsiri olmuşdur (1, 6-13).

XIX əsr rus mədəniyyətinin təsiri altında Azərbaycan ictimai fikrində yeni-yeni mütərəqqi ideyalar meydana gəlir və sürətlə inkişaf edirdi. Ədəbiyyatımız daha kəskin ictimai və siyasi problemləri əhatə etməyə, dövrün tələblərinə dolğun cavab verməyə başlayırdı. Rusiyanın Moskva və Peterburq kimi mərkəzi şəhərlərində və Qori seminariyasında təhsil alıb, mütərəqqi sosial-ictimai baxışlarla Azərbaycana qayıdan ziyalıların sayı getdikcə artırdı. Onlar Azərbaycana qayıtdıqdan sonra gördüklərini və oxuduqlarını geniş təbliğ etməyə, xalq cəhalət yuxusundan oyadaraq maarifləndirməyə, onu tərəqqi və inkişaf etdirməyə çalışırdılar. Bu məqsədlə onlar məktəb, qiraətxana açmağa, mədəniyyət ocaqları yaratmağa təşəbbüs göstərirdilər.

Dini fanatizm, mövhumat, xurafat və yabançı əxlaq normalarına qarşı çıxmaq, eyni zamanda elm, bilik, təhsil, maarif və mədəniyyət uğrunda mübarizə lap qədimlərdən qabaqcıl Azərbaycan ictimai və bədii fikrinin mühüm cəhətlərindən olmuşdur. Bu mütərəqqi ənənələr XIX əsrdə A.A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, M.F.Axundzadə, Q.B.Zakir, S.Ə.Şirvani, H.B.Zərdabi, N.B.Vəzirov kimi mütəfəkkir, alim, şair və yazıçılar tərəfindən mənimsənilərək daha da inkişaf etdirilmişdir (2, 7).

Mollanəsrəddinçilərin ictimai-siyasi və fəlsəfi-etik görüşlərinin dərin mədəni və ideya kökləri vardır. Bunu hər şeydən əvvəl xalqımızın milli söz sənətində və ictimai fikir tarixində axtarmaq lazımdır. Umumiyyətlə Mollanəsrəddinçilər böyük Azərbaycan mütəfəkkirləri Xaqani, Nizami, Nəsimi və Füzulidən başlamış M.F.Axundzadə və H.B.Zərdabiyə qədər qabaqcıl Azərbaycan ədəbiyyatında və ictimai fikir tarixində habelə “Əkinçi”, “Ziya”, “Ziyayi-Qafqaziyyə”, “Kəşkül”, “Şərqi-Rus” kimi mətbuat orqanlarında olan mütərəqqi ideyaları davam və inkişaf etdirmişlər.

Bununla belə, mollanəsrəddinçilərin ictimai-siyasi və fəlsəfi-etik görüşlərini qidalandıran əsas ideya mənbəyini ilk növbədə onların sələfləri olan M.F.Axundzadənin və H.B.Zərdabinin ədəbi-fəlsəfi yaradıcılığında axtarmaq lazımdır. Zəhmətkeş xalq ictimai, milli zülmədən və dini fanatizmdən azad etmək, onun tərəqqi və inkişafına nail olmaq uğrunda yorulmadan mübarizə aparan M.F.Axundzadə və H.B.Zərdabi istibdadı, despotizmi və ümumiyyətlə sosial ədalətsizliyi ifşa etmişlər. Onlar xalqın

maariflənməsinə və sosial-mədəni inkişafına əngəl törədən eybəcər feodal əxlaqını, çirkin adətləri tənqid etmiş, cəmiyyətin ictimai və siyasi həyatına dair bir sıra dəyərli ideyalar irəli sürmüşlər. Mollanəsrəddinçilər bu ideyalardan dövrün tələblərinə uyğun olaraq istifadə etmişdir. Onlar da öz sələfləri kimi zülmü və istibdadı tənqid etməkdə, xalq cəhəlat yuxusundan oyatmaqda və onları inqilabi ruhda tərbiyə etməkdə bədii sözün və mətbuatın gücündən bacarıqla istifadə etmişdir.

M.F.Axundzadə dramaturgiyanı və eləcə də bütün ədəbiyyat və incəsənəti adamlara ibrət dərsi verən, onların gözünü açan və əxlaqını saflaşdıran, təmizləyən güclü bir vasitə hesab edirdi.

M.F.Axundzadəni ondan sonrakı yazıçıların böyük bir nəslə özlərinin sənət müəllimi saymışlar. C.Məmmədquluzadə gənc yaşlarında M.F.Axundzadənin “Təmsilat”ı ilə tanış olmuş, “min səkkiz yüz doxsan üçüncümü-dördüncümü illərdə Naxçıvan teatr həvəskarları” tərəfindən tamaşaya qoyulmuş “Hacı Qara”, “Məstəli şah”, “Kimyagər”, “Xan Sərabı” komediyalarında müxtəlif rollarda oynamışdır. “Səhnə ustası Mirzə Fətəlinin nadir qələmindən törəyən ləzzətli komediya və duzlu, zərif məzhəkələri” C.Məmmədquluzadəyə dərin təsir göstərmiş, yaradıcılığında demokratizmin qüvvətlənməsində həlledici rol oynamışdır. C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında, mühərrirlik fəaliyyətinin bütün mərhələlərində M.F.Axundzadəyə istinad etmişdir. C.Məmmədquluzadə onu “ustadı-əzizimiz” adlandırır, bədii, elmi, fəlsəfi yaradıcılığı haqqında qiymətli tədqiqat məqalələri yazırdı. Mirzə Cəlil M.F.Axundzadə haqqında essəsini belə başlayır: “Mirzə Fətəli Axundov barəsində ya çox yazmaq lazımdır, ya da heç yazmamaq lazımdır. Mirzə Fətəli Axundov barəsində ya yaxşı yazmaq lazımdır, ya heç yazmamaq lazımdır”. (3, 32) 1928-ci ildə M.F.Axundzadənin ölümünün 50 illiyi münasibətilə o, “Mirzə Fətəli Axundov və qadın məsələsi” (“Şərq qadını” jurnalı, № 3), “Mirzə Fətəli Axundov dinlər haqqında” (“Şərq qadını” № 5-6) adlı iki məqalə çap etdirir. Hər iki məqalədə C.Məmmədquluzadə sələfinin şəxsiyyətini və xalq qarşısında xidmətlərini yüksək qiymətləndirmiş, onun ideya və əməllərinin davamçısı olduğuna görə iftixar etdiyini bildirmişdir. C.Məmmədquluzadə yazırdı ki, Mirzə Fətəlinin “Əl vurdğu məsələlərin hamısından qan qoxusu gəlir” (“Şərq qadını” jurnalı, B., 1928, № 3). (3, 46).

Ə.Haqqverdiyev M.F.Axundzadənin anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə yazdığı “Xəyalat” adlı əsərində böyük mütəfəkkirin bütün ömrü boyu yorulmadan xalqa xidmət etməsini, bunu öz həyatının mənası hesab etməsini xüsusi qeyd edir və adamları Mirzə Fətəlidən öyrənməyə çağırırdı. Ə.Haqqverdiyev göstərirdi ki, insan öz həyatının mənasını xalqa xidmət etməkdə, gələcəkdə onun arzu və ideallarını layiqincə yerinə yetirə bilən, onun işini davam etdirməyi bacaran yeni nəsillə yetişdirməkdə görməlidir (2, 43).

Vaxtilə M.F.Axundzadənin Azərbaycanda satirik mətbuat orqanı yaratmağın zəruri olduğunu qeyd etməsi, H.B.Zərdabının isə “Əkinçi” qəzetini buraxması və onun səhifələrində köhnəliyə və geriliyə qarşı mübarizə aparması C.Məmmədquluzadəni düşündürmüş və onda belə bir mətbuat orqanı yaratmaq fikrini oyatmışdır.

M.F.Axundzadənin, H.B.Zərdabının dini fanatizmi, əxlaq ehkamları, çürük adət və ənənələri cəsarətlə tənqid etmələri, Azərbaycan qadınının kölə vəziyyətini ürək ağrısı ilə təsvir etmələri, köhnəlmiş təlim və tərbiyə formalarını pisləmələri, ailə və məktəblərdə yeni tərbiyə üsulları təbliğ etmələri də “Molla Nəsrəddin”ə ciddi təsir göstərmişdir.

“Molla Nəsrəddin” də M.F.Axundzadə kimi, tənqidi, ictimai həyatdakı eybəcərlikləri, yaramazlıqları, eybəcər əxlaq normalarını, köhnə adət və vərdişləri aradan qaldırmaq üçün qüvvətli bir vasitə hesab edirdi. Mirzə Cəlil, Ömər Faiq, Ələkbər Sabir, Ə.Haqqverdiyev, Əli Nəzmi və başqaları cəmiyyətdə köhnəliyə qarşı mübarizə aparmaq və yeniliyi təbliğ etmək üçün satira və yumor seçmiş, istehza və sarkazmın gücündən böyük məharətlə istifadə etmişlər. Onların yaradıcılığında satira dövrün ən aktual ictimai-siyasi və mənəvi-əxlaqi tərbiyə problemlərini əhatə edərək inqilabi xarakter, yumor isə insanların şüuruna təsir etməklə, onların dünyagörüşündə mütərəqqi fikirlər yaratmaq üçün daha dərin məna kəsb edirdi. C.Məmmədquluzadə və onun mollanəsrəddinçi həmfikirləri adamların şüurundan köhnəlik qalıqlarını təmizləməyə, onlarda mütərəqqi əxlaq normaları tərbiyə etməyə qadir olan gülüş doğurmağa çalışırdılar. Mollanəsrəddinçilər əsərlərində çirkin adətlərə və əxlaq normalarına və bütün bunları törədən ictimai mühitə gülərək, öz oxucularında onlara qarşı nifrət oyatmağa və bu yolla keçmişin zərərli qalıqlarını aradan qaldırmağa səy göstərirdilər.

Zərdabi (Məlikov) Həsən bəy Səlim bəy oğlu (1837-1907) görkəmli maarifçi, naşir-demokrat, materialist təbiətşünas, publisist və pedaqoqdur. Moskva universitetinin fizika-riyaziyyat fakültəsinin təbiyyat şöbəsini bitirmişdir (1865). Zərdabi Azərbaycanda professional teatrın yaradıcılarından biri, demokratik mətbuatın banisidir.

Böyük maneələrdən və uzun müddətdən sonra Həsən bəy Zərdabi qəzet çıxarmaq üçün icazə ala bilmiş və “Əkinçi” adlandırdığı qəzetin birinci nömrəsi Bakıda 1875-ci il 22 iyulda çıxmışdır.

“Əkinçi” kimi mütərəqqi ictimai istiqamətə malik olan bir qəzetin ilk dəfə Bakıda nəşr edilməsi XIX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq burada kapitalizmin sürətlə inkişafı ilə əlaqədardır.

“Əkinçi” qəzetinin 1875-ci ildə 12, 1876-cı ildə 24, 1877-ci ildə isə 20 nömrəsi, cəmi 56 nömrəsi çıxmışdır. Hökumət tərəfindən “Əkinçi” hər növ siyasi məsələlərə qarışmaqdan məhrum edilmişdi. Yalnız o, kənd təsərrüfatına aid olan məsələlər ətrafında elmi məqalələr, xəbərlər, bəzi qeydlər çap edə bilirdi. H.B.Zərdabi təbiət elmini yaxşı bilən darvinist bir alim idi. Ona görə də qəzetdə kənd təsərrüfatına aid olan mühüm məqalələri özü yazırdı. O, geridə qalmış vətəninin hərtərəfli inkişafına çalışırdı.

“Əkinçi” öz proqramında dini-fanatizmi rədd edib maarif, elm və aqlın üstünlüklərini əsas götürürdü. “Əkinçi” dövrünün qabaqcıl adamlarını – M.F.Axundzadə, S.Ə.Şirvani, N.B.Vəzirov, Əsgər bəy Adıgözəlov, Əhsənül Qəvaid və başqalarını öz ətrafında toplaya bilmişdi.

Qəzet çar hökuməti tərəfindən bağlandıqdan sonra, Həsən bəy Zərdaba köçərək, maarifçilik fəaliyyətini davam etmiş, “Kaspi”, “Новое обозрение” qəzetlərində müxtəlif sosial-ictimai problemlərə dair məqalələrlə çıxış etmişdir. 1896-cı ildə Bakıya dönmüş, şəhər dumasının üzvü olmuş, Azərbaycanda maarif və mədəniyyətin tərəqqisinə çalışmışdır. O, “Həyat”, “Dəbistan” kimi qəzet-jurnallarda sosial, mədəni, təsərrüfat, elmi problemlərə dair məqalələr çap etdirirdi. Çarizmin, burjuva-mülkədar zülmünün ifşası Zərdabi yaradıcılığında mühüm yer tutur. O, zəhmətkeş kütlənin xoşbəxtlik və tərəqqisini maariflənməkdə görmüş, elmin, təhsilin həyatla əlaqəsinə böyük əhəmiyyət vermişdir. Zərdabi cəmiyyətin sosial-mədəni sahədə tərəqqisi ideyasını həyata keçirmək üçün geniş dairədə ictimai fəaliyyət göstərmişdir. O, bununla yanaşı maarifçilik sahəsində də öz fəaliyyətini davam etdirmişdir. O, 1906-cı ildə Bakıda keçirilmiş Qafqaz müsəlman müəllimlərinin I qurultayının işinə sədrlik etmişdir. Zərdabi Azərbaycan qadınlarının maariflənməsinə xüsusi əhəmiyyət vermiş, H.Z.Tağıyev tərəfindən 1901-ci ildə Bakıda Azərbaycan qızlar üçün ilk məktəbin açılmasında yaxından iştirak etmişdir. Mollanəsrəddinçilər Zərdabının demokratik jurnalistika ənənələrindən bəhrələnməmiş, Ə.Haqqverdiyev və M.Ə.Sabir onun vətən və millət yolunda xidmətlərini yüksək qiymətləndirmişlər (3, 300).

“Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin meydana gəlməsində ondan əvvəl nəşr olunmuş bir çox qəzet və jurnalların mühüm rolu olmuşdur. Bu cür qəzet və jurnallar və həmin mətbuatı nəşr etdirən maarifçilər “Molla Nəsrəddin” fəzləri hesab olunur. Bu qəzetlərdən biri də “Ziya” qəzetidir. “Ziya” qəzetinin birinci nömrəsi 1 yanvar 1879-cu ildə Tiflisdə Azərbaycan dilində Hacı Səif Əfəndi Ünsüzadə tərəfindən nəşr etdirilmişdir.

1880-ci il 6 dekabrda etibarən qəzetin nəşri “Ziyayi-Qafqaziyyə” adı altında davam etdirilir. “Ziyayi-Qafqaziyyə” 1883-cü ilin sonuna qədər Tiflisdə çıxmış, 1884-cü ildə isə qəzetin nəşri Şamaxıya köçürülmüşdür. Şamaxıda qəzetin yalnız 11 nömrəsi çıxmışdır. Hər iki ad altında çıxan qəzetlər həftədə bir dəfə çap edilirdi. “Ziyayi-Qafqaziyyə” adı altında qəzetin cəmi 104 nömrəsi çıxmışdır. 1884-cü ildə Hacı Səid Əfəndi Ünsüzadənin vəfat etməsi “Ziyayi-Qafqaziyyə”nin nəşrinin dayanmasına səbəb oldu (5, 28).

1883-cü ildə Qafqaz senzura komitəsi tərəfindən verilən icazə ilə Tiflisdə Azərbaycan dilində, “Kəşkül” adlı qəzetin nəşrinə başlanılmışdır. “Kəşkül”ün 11 nömrəsi aylıq jurnal şəklində çıxmışdır. 1884-cü ilin yanvarından etibarən həftəlik qəzetə çevrilmişdir. “Kəşkül”ü redaktə edən Cəlal Ünsüzadə, qardaşından fərqli olaraq, Rusiyada təhsil almış qabaqcıl fikirli ziyalı idi. Bu hal “Kəşkül” üzərində də öz izini buraxmışdır. “Kəşkül”ün müəyyən hissəsini rus, fars dillərində yazılmış məqalələr təşkil edirdi. “Kəşkül” əhatə etdiyi məsələlərin həllində müəyyən dərəcədə “Əkinçi”nin yolu ilə gedirdi. Seyid Əzim Şirvani “Əkinçi” qəzetində təbliğ etdiyi maarifçiliyi, “Kəşkül” səhifələrində də təbliğ edirdi. “Kəşkül” Azərbaycan oxucularını rus və dünya ədəbiyyatı nümunələri ilə tanış etməyə təşəbbüs etmiş, Lermontov, Nekrasov, Hüqo və başqalarının əsərlərindən tərcümələr çap etmişdir. “Kəşkül” ətrafında S.Ə.Şirvani, M.Sultanov, Firudin bəy Köçərli, Məhəmməd ağa Şahtaxtinski, Ə.Qaibov kimi ziyalılar toplanmışdı. Qəzetin səhifələrində Rusiya ilə dostluq təbliğ edilirdi. Elmin inkişafına, feodalizmin tənqidinə geniş yer verilirdi. “Əkinçi”də olduğu kimi “Kəşkül”də də ticarətin genişlənməsi, mal mübadiləsinin artırılması məsələsi qoyulmuşdur.

“Kəşkül” M.F.Axundovun tərcümeyi-halını, S.Əzim haqqında məqalələr və s. çap etmişdir. Burada Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasının rusçaya tərcüməsi çap olunmuşdur. “Kəşkül” səhifələrində A.N.Ostrovski, A.P.Çexov, M.Y.Lermontov, İ.S.Turgenev və başqaları haqqında materiallar dərc edilirdi ki, bu da mədəniyyət tariximizdə ciddi irəliləyiş idi. Qəzet ədəbiyyatın məqsədini xalqa xidmət etməkdə görürdü. Qabaqcıl mövqə tutduğuna görə “Kəşkül” qəzetində dövrün mühüm sosial-ictimai məsələləri geniş işıqlandırılmışdı. Bu baxımdan “Kəşkül” Qafqaz senzura

komitəsi tərəfindən təqib edilmişdir. Hər il “Kəşkül”ün çoxlu məqalələri qadağan edilmişdir¹. O zaman Azərbaycanda tədricən yeni iqtisadi əlaqələrin yaranması, ticarətin genişlənməsi, sənayenin inkişafı ilə əlaqədar olaraq milli şüurun oyanması prosesi gedirdi. Mirzə İbrahimov “Böyük demokrat” kitabında “Kəşkül”ün “din” və “millət” məfhumlarını bir-birindən ilk dəfə ayırmağa çalışmasını, “İslam milləti” əvəzinə “Azərbaycan milləti” məfhumunu işlətməsini xüsusi olaraq qeyd edir. (5, 29)

1891-ci ildə “Kəşkül”ün nəşri dayandırılır. 1903-cü ilədək, yəni “Şərqi-Rus”un nəşrə başlanmasınadək olan 10 ildən artıq bir müddət ərzində Azərbaycan dilində qəzet və ya jurnal çıxmamışdır.

XIX əsrin sonlarında Naxçıvanın mədəni həyatında böyük canlanma başlanmışdı. 1883-cü ildə burada “Müsəlman incəsənət və dram cəmiyyəti” təşkil edilmişdi. Naxçıvan ziyalıları bu cəmiyyətin köməyi ilə böyük dramaturq M.F.Axundzadənin kömediyaları ilə yanaşı yerli müəlliflərin də əsərlərini tamaşaya qoymağa müvəffəq olurdular.

Naxçıvanda Eynəli Sultanov, Qurbanəli Şərifov, Məmməd Tağı Səfərov (Sidqi) kimi rus, qərb, şərq ədəbiyyatına və mədəniyyətinə dərin bələd olan de- mokratik görüşlü ziyalılar var idi. Gənc Mirzə Cəlil bu ziyalıların şəxsinde ictimai və mədəni həyatın bir sıra məsələlərinə dair özünə həmfikir tapmış, onlarla yaxınlaşmışdı. Bu ziyalılar C.Məmmədquluzadənin ilk müəllimləri olmuşlar. Onlar gələcək ədibin inkişaf edib yetişməsində müəyyən rol oynamışlar.

Naxçıvanın demokratik ziyalılarının ədəbi və ictimai fəaliyyətində yeni təlim-tərbiyə üsulu əsasında yaradılan məktəblər olduqca böyük rol oynamışdır. Yeni üsul ilə açılan “Tərbiyə” adlı ilk məktəb Naxçıvanda 1894-cü ildə fəaliyyətə başlamışdır. M.T.Səfərovun (Sidqinin) rəhbərliyi altında bu məktəb Naxçıvan ziyalıları üçün mədəniyyət və maarif mərkəzinə çevrilmişdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Cəlil Məmmədquluzadəyə və onun rəhbərlik etdiyi “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin təşəkkül tapmasına Naxçıvan mühiti, həmçinin görkəmli maarifpərvər və ədib M.T.Sidqi də böyük təsir göstərmişdir. Sidqi Məhəmməd Tağı (Məhəmməd Tağı Kərbəlayi Səfər oğlu Səfərovun təxəllüsü) (1854-1903) pedaqoq, publisist və şair idi. Bu dövrdə Türkiyə, İran və Rusiyadan gətirilmiş qəzetlər, Şərq klassiklərinin əsərləri, habelə Sidqinin fəal üzvü olduğu “Əncümənü-şüəra” ədəbi məclisi üzvlərinin şeirləri oxunub müzakirə olunurdu (3, 261).

1892-ci ildə Ordubad şəhərində maarifçi ziyalı Hüseyn Soltan Kəngərlinin köməkliyi ilə “Əxtər” (“Ulduz”) adlı yeni tipli məktəb təsis etmişdir. Sidqinin 1894-cü ildə Naxçıvanda əsasını qoyduğu “Məktəbi-Tərbiyə” şəhərdə maarifçilik hərəkatının və ədəbi-mədəni mühitin əsas mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi. C.Məmmədquluzadə bu məktəbə yüksək qiymət vermişdir. Sidqi yaradıcılığa klassik üslubda qəzəllər yazmaqla başlamışdır. XIX əsrin son rübündə imperiyanın müsəlman əhalisi arasında başlanan maarifçilik hərəkatının təsiri altında yaradıcılığının diapozonunu genişləndirmiş, maarifçi realist şeirin (“Məsnəviyyati-mədəniyyə”), uşaq ədəbiyyatının (“Kəblə Nəsir”, “Məhəmmədəliyə nəsihət”, “Oğul” və s.), məktəb dərsləklərinin (“Müxtəsər coğrafiya”, “Töhfeyi benat”), elmi-kütləvi publisistikanın (“Heykəli-insana bir nəzər”, “Puşkin”, “İmperator-əzəmin tac geyim rəsminin yadigarına... nitq”) pedaqoji traktatını (“Nümuneyi-əxlaq”) yaratmışdır.

XIX əsrin sonlarında Naxçıvan maarifçilik hərəkatında Sidqi aparıcı simalardan biri kimi fəal iştirak etmişdir. O, C.Məmmədquluzadə ilə birlikdə Naxçıvanda bir sıra ədəbi-mədəni tədbirlərin və teatr tamaşalarının əsas təşkilatçılarından olmuşdur. Məmmədquluzadələr ailəsi ilə yaxından ünsiyyət saxlayan Sidqi Mirzə Cəlilin böyük dostu idi.

M.T.Sidqinin vəfatı münasibətilə Mirzə Cəlilin “Şərqi-Rus” qəzetində dərc etdirdiyi “Getdi cahandan həzrəti Sidqi” adlı məqaləsində maarifçi şair və pedaqoqa ümumxalq məhəbbəti və kədəri ifadə olunmuşdur. (3, 262)

Azərbaycan ictimai-siyasi və mədəni həyatında Şahtaxtinski sülaləsinin üzvü Məhəmmədəğa Şahtaxtlının xüsusi yeri vardır. Bu nəhəng şəxsiyyətin Azərbaycana Qərb maarifçiliyi ənənələrini gətirmək, doğma xalqını Şərq fanatizmindən xilas etmək, Qərblə Şərqi yaxınlaşdırmaq kimi böyük vəzifələrin həyata keçirilməsinə təkbəşinə etdiyi xidmət həmin amalla ömür etmiş bütöv bir ziyalı nəslinin fəaliyyətinə bərabərdir. Avropalılar üçün o, tanınmış “Şərq mənşəli siyasətçi”, rüslərə görə: “millətinin cəsarətli müdafiəçisi”, Azərbaycan baxımından isə Avropa qiyafəli Şərq oğlu idi. İctimai-siyasi həyatda və sosial-mədəni mühitdə Məhəmmədəğa Şahtaxtlı XIX-XX əsrlərin ən

¹ Bu məqalələr müəyyən nömrələrdən kəsilmiş və əlavə kağızlarda hansı səbəbdən qadağan olunduğu qeyd edilmişdir. Bunların hamısı Gürcüstan Dövlət arxivində 114 nömrəli fondada 592, 730, 806, 1000, 1056 nömrəli işlərdə saxlanılır.

görməli azərbaycanşünaslarından biridir. Öz sağlığında o, “millətinin canlı heykəli” kimi geniş şöhrət qazanmışdır (4, 142).

M.Şahtaxtlının maarifçilik fəlsəfəsində əsas yeri latın əlifbasına keçilməsi və ictimai şüurun formalaşmasında mətbuatın səmərəli istifadə məsələsi tuturdu. Parisdə Beynəlxalq Fonetika Cəmiyyətinin iclaslarında iştirak edərkən o, Avropa alimlərinin öz ölkələrinin inkişafı naminə vahid latın əlifbasına keçmələri üçün etdikləri təşəbbüslərin şahidi olmuşdu. Buna uyğun olaraq M.Şahtaxtlı da mənsub olduğu xalqın dirçəlişini təmin etmək məqsədilə əlifbanın daha da sadələşdirilməsi və Azərbaycan dilinin tələffüz xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılması işinin zəruriliyi qənaətinə gəlmişdi. Tiflisdə Tomson mətbəəsində 1879-cu ildə Azərbaycan və rus dillərində çap olunmuş “Təkmilləşdirilmiş müsəlman əlifbası” kitabı onun bu sahədəki ilk təşəbbüsünün nəticəsi kimi meydana çıxmışdı. Sonralar o, əlifba islahatı istiqamətində axtarışlarını davam etdirmiş, yeni elmi qənaətlər əsasında daha mükəmməl əlifba layihəsi hazırlayıb nəşr etdirmişdir. Belə ki, Məhəmmədəğa Şahtaxtlı 1902-1903-cü illərdə əlifba islahatına dair Azərbaycan, rus və fransız dillərində beş kitab çap etdirmişdir (4, 149).

1903-cü ilin mart ayından nəşrə başlayan “Şərqi-Rus” qəzeti Azərbaycanda Qərb standartlarında çap olunan Şərq qəzeti idi. Təkcə qəzetin formatı, tərtibatı deyil, həm də qayəsində qərbçilik vardır. Məhəmmədəğa Şahtaxtlı Qərb maarifçiliyini, Qərb fəlsəfi düşüncəsini, Avropa elm və mədəniyyətini təbliğ etməklə mənsub olduğu xalqı cəhalətdən və xurafatdan xilas edib, mədəni millətlər cərgəsinə çıxarmaq məqsədini izləmişdir. Bu qəzetin adı üçün seçilmiş Şərq anlayışının da ümumi və konkret sərhədləri var idi. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, “Şərqi-Rus” XX əsrin ilk Azərbaycan qəzeti idi. Qəzətdə Azərbaycan probleminə, azərbaycanlıların maariflənməsi və sosial-mədəni dirçəlişi məsələsinə üstünlük verilmişdir.

“Şərqi-Rus” qəzetinin əsas məqsədi türk-müsəlman xalqlarını maarif və mədəniyyətə cəlb etməkdən ibarət idi. Qəzetin uğrunda mübarizə apardığı mədəni intibah, ana dili, əlifba islahatı, qadın azadlığı, torpaqların zəhmətkeş xalqın istifadəsinə verilməsi kimi sosial-iqtisadi və mədəni-maarif məsələlərinin mərkəzində ilk növbədə Azərbaycanın mənafeyi dururdu. “Şərqi-Rus”un amalı Azərbaycan xalqını dünyanın mədəni millətləri cərgəsinə çıxarmaqdan ibarət idi. (4, 152). Şərqi-Rus qəzeti qısa zaman içərisində demokratik ruhlu ziyalıları milli düşüncəli maarifçi filosofları (M.Ə.Sabir, M.Ş.Orudubadi, Ə.Nəzmi və s.) öz ətrafına toplaya bildi. Məsələn, C.Məmmədquluzadə məşhur “poet qutusu” hekayəsini ilk dəfə “Şərqi-Rus” qəzetində dərc etdirmişdir.

Mükəmməl ziyələndiyi xarici dillər ona Şərq və Qərb mədəniyyətlərini sintez halında mənimsəməyə və dəyərləndirməyə imkan yaratmışdır. Bu mənada, Məhəmmədəğa Şahtaxtlı Qərb üçün dərk-olunmuş Şərq, eyni zamanda Şərqdən ötrü millətpərvər və maarifçi Qərb idi. Bu görkəmli şəxsiyyəti haqlı olaraq Qərblə Şərq mədəniyyətləri arasında etibarlı körpü hesab edirlər. O, Qərb aləminə və mədəniyyətinə yol açmış birinci Şərq ziyalısı idi. Görkəmli şərqşünas Mirzə Kazımbəyin Azərbaycan və Şərq mədəniyyətinin təbliği baxımından Rusiyada gördüyü işi Avropada Məhəmmədəğa Şahtaxtlı həyata keçirmişdir. Bu baxımdan onu, bizim Avropadakı Mirzə Kazımbəyimiz kimi dəyərləndirmək olar.

Məhəmmədəğa Şahtaxtlını Rusiyada həm məşhur avropaşünas, həm də tanınmış şərqşünas kimi qəbul etmişdilər. O, Rusiya ictimai dairələri və mətbuatı üçün arzu-olunan Qərb yönlü şərqli idi (4, 155).

M.A.Şahtaxtlinski “Şərqi-Rus”un ilk nömrələrindən başlayaraq sosial-mədəni və ictimai həyatda bəzi dəyişikliklər etmək baxımından müəyyən faydalı fikirlər (əlifbanın yeniləşdirilməsi, hicab məsələsi və s.) irəli sürmüşdür. Buna görə də, bir tərəfdən Bakı burjua jurnalistləri, digər tərəfdən Qafqaz senzura işləri komitəsində ağılıq edən Kişmişov, Qaraxanov kimi Azərbaycan mətbuatının inkişafına düşmən olan senzurlar tərəfindən “Şərqi-Rus” şiddətli hücumlara məruz qalmışdır. Qəzetin əleyhinə iftiralardan ibarət olan məqalələr yazılmışdır. (5, 16). Bir müddət sonra qəzet bağlanmışdır.

“Şərqi-Rus” qəzeti bağlandıqdan sonra onun mətbəəsi işsiz qalır. Bu zaman C.Məmmədquluzadə bu mətbəə vasitəsilə müstəqil nəşriyyat işi ilə məşğul olmaq, qəzet və ya jurnal buraxmaq fikrinə düşür. Ona öz arzusunu yerinə yetirmək üçün maddi yardım lazım idi. Bu vəsaiti əldə etmək üçün o, heç bir münasib imkan tapa bilmirdi. Nəhayət, 1905-ci ilin ortalarında o, Ömər Faiq Nəmanzadə ilə birlikdə “Şərqi-Rus” qəzetinin mətbəəsini Tiflisdə yaşayan naxçıvanlı tacir Məşədi Ələsgər Bağirovun maddi köməyi ilə satın alır. Həmin mətbəəyə “Qeyrət” adı verilir. 1906-cı ildən “Molla Nəsrəddin” jurnalı həmin mətbəədə nəşr olunmuşdur.

1906-cı ilin yazından ta “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşrinə qədər və eləcə də sonralar “Qeyrət” mətbəəsində onlarca kitab, intibahnamə və vərəqələr nəşr edilmişdir (5, 22).

Beləliklə, “Molla Nəsrəddin” jurnalı və eyni adlı ədəbi məktəb mollanəsrəddinçilik deyilən məxsusi bir təlimi meydana çıxarmışdır. Bu ədəbi məktəbin ideya əsasını mollanəsrəddinçilik təlimi

təşkil edir. Müxtəlif vaxtlarda mollanəsrəddinçilik təlimi haqqında fikirlər yürüdərkən bu təlimə keçmiş ideologiyanın prizmasından yanaşmaq meyllərinə üstünlük verilmişdir. Buna görə də pərakəndə şəkildə ifadə olunmuş fikirləri ümumiləşdirmək və müstəqillik işığında dəyərləndirməklə mollanəsrəddinçilik təliminin əsl, obyektiv mahiyyətini aşkara çıxarmağa, yeni elmi formatını müəyyən edib əsaslandırmağa ehtiyac vardır. Çünki mollanəsrəddinçilik ictimai-siyasi və sosial-fəlsəfi baxımdan “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin əsasını, nüvəsini təşkil edir (6, 256).

Akademik İsa Həbibbəylinin təbirincə desək: “Mollanəsrəddinçilik-Azərbaycançılıq məfkurəsinin ideya əsasında doğrulmuşdur” (4, 643).

Bu baxımdan “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin adı öz sələflərinin işini yeni dövrdə və yüksək mərhələdə davam etdirən layiqli bir xələf olaraq ictimai fikir tariximizin parlaq səhifəsinə qızıl həflərlə yazılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Fərrux Ramazanov. Cəlil Məmmədquluzadənin etik görüşləri Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1969
2. F.Ramazanov. Azərbaycan ictimai fikrində dini əxlaqın tənqidi (XX əsrin əvvəlləri). Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1965
3. Cəlil Məmmədquluzadə ensiklopediyası. Bakı, Şərq-Qərb, 2008, 320 s.
4. İsa Həbibbəyli. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı, Nurlan, 2007, 696 s.
5. Nazim Axundov. “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşri tarixi. Bakı, 1959
6. Əziz Mirəhmədov. Azərbaycan Molla Nəsrəddini. Bakı, Yazıçı, 1980, s. 256

ABSTARCT

Yusif Huseynov

“Molla Nasraddin”magazine:predecessors and successors

The paper is about the predecessors’ works and literary-publicistic activity of “Molla Nasraddin” magazine which became an honorary successor of such thinkers, writers, journalists and men of literature as M.F.Akhundzadeh, H.B.Zardaby, brothers of Unsizadeh, M.T.Sidgy, M.A.Shahtakhtinsky and so on.

“Molla Nasraddin” school propagating progressive ideas played a great role in national awakening of the people, spreading the idea of independence. Therefore at present when Azerbaijani people gained the Independence our scholars should reserch the philosophical aspects of the works by Mirza Jalil and the representatives of “Molla Nasraddin” school in general objective-scientificly.

РЕЗЮМЕ

Юсиф Гусейнов

Журнал «Молла Насреддин»:предшественники и преемники

Статья рассматривает творчество и литературно-публицистическую деятельность предшественников журнала «Молла Насреддин», который стал достойным преемником таких мыслителей, писателей, журналистов и литераторов как М.Ф.Ахундзаде, Г.Б.Зардаби, братьев Унсизаде, М.Т.Сидги, М.А.Шахтактинский и др. Школа «Молла Насреддин» будучи глашатаем прогрессивных идей играла большую роль в национальном прозрении народа и распространении идеи независимости. Поэтому сейчас, когда Азербайджанский народ завоевал независимость нашим ученым следует объективно-научно исследовать философские аспекты творчества Мирзы Джалила и вообще школы молланасреддинцев.

NDU-nun Elmi Şurasının 23 sentyabr 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: *AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev*

XUMAR MƏMMƏDOVA*Naxçıvan Dövlət Universiteti**xrmemmedova@mail.ru***UOT:821.521****YAPON ŞAIRİ SAYQYO VƏ TANKALARI****Açar sözlər:** *Yaponiya, Sayqyo, poeziya, Manyoşü, antologiya***Key words:** *Japan, Saygyo, poetry, Manyosu, anthology***Ключевые слова:** *Япония, Сайгю, поэзия, Манйюшу, антология*

Artıq yapon ədəbiyyatı, ümumiyyətlə, bütövlükdə yapon mədəniyyəti ilə bağlı Azərbaycan oxucusunda məlumat var. Zaman-zaman Azərbaycan ziyalıları, şair və yazıçıları Yaponiyada olmuş, bu əsrarəngiz ölkənin tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, incəsənəti haqqında oxucularımıza ətraflı, dəyərli informasiya vermişlər. Həsən Seyidbəyli özünün “On beş gün Yaponiyada” (1966), Şahin Fazil “Yaponiya səfərnaməsi” (2007), Novruz Nəcəfoğlu “Eşitdiyim və gördüyüm Yaponiya” (2015) adlı kitablarında Azərbaycan oxucusu ilə öz təəssüratlarını bölüşmüşlər. Eyni zamanda yapon müəlliflərindən Akutaqava Rünoskenin “Raşomon darvazası”, “Sıx meşədə” novellaları, Yasunari Kavabatanın “Dağın səsi”, “Köhnə paytaxt”, Haruki Murakaminin “Kafka sahildə”, “Norveç meşəsi” romanları, Akiro Kuro-savanın “Yeddi samuray”, “Raşomon”, Yasuciro Ocunun “Tokio hekayəti”, Takeşi Kitanonun “Yakuzanın qardaşı” filmləri, Azərbaycan tamaşaçısı və oxucusunun qəlbinə yol tapmış, əsərlər dilimizə tərcümə edilərək nəşr olunmuşdur. Qeyd edək ki, oxucularımızın yapon şeiri ilə ilk ciddi tanışlığı 1979-cu ildə xalq yazıçısı Elçinin tərcümə və tərtib etdiyi “Nərgizin bircə ləçəyi” toplusu ilə başlayıb. Yüz qırx səhifədən ibarət olan bu topluda bir sıra yapon müəllifləri haqqında məlumat, şərh və qeydlər öz əksini tapmışdır. Maraqlı faktdır ki, burada həm orta əsrlər hayku ustaları, həm də yeni yapon poeziyası nümayəndələrinin yaradıcılığı ilə də tanış olmaq mümkündür. Yapon poeziyası ilə daha bir tanışlıq Pərviz Məmmədovun tərcüməsi və Rasim Qaracanın redaktorluğu ilə tərtib edilərək 2003-cü ildə işıq üzü görən “Yapon ədəbiyyatı: haykular” toplusu olmuşdur. İki yuz səhifədən ibarət olan bu topluda qırx altı hayku ustasının şeiri öz əksini tapmışdır. Cəmşid Bəxtiyarın tərcüməsiylə təqdim olunan və yapon ədəbiyyatı ilə bağlı bizə məlumat verən üçüncü kitab isə 2015-ci ildə nəşr olunan “Səşindən tanıdılar payızı” adlanır. Burada yalnız haykular – üçlüklər deyil, eləcə də böyük yapon şairi Sayqyonun qələmində çıxan tankalar beşliklər də öz əksini tapmışdır. Bir faktı da qeyd edək ki, tankaların tarixi haykulardan daha qədimdir. Əlbəttə, yuxarıda adı qeyd olunan kitablar Azərbaycan oxucusunda füsunkar yapon poeziyası ilə tanışlığa rəvac verir.

Qeyd edək ki, “tanka” sözünün hərfi mənası “qısa nəğmə” deməkdir. İlk əlyazması isə VIII əsrə aiddir. Bu baxımdan “Manyoşü” (“Min yarpaqdan bir çələng”, VIII əsr – X.M.) antologiyası təqdirəlayiqdir. Yapon poeziyasının digər nümunələrində olduğu kimi tanka da sillabik şeir növü hesab olunur. Ölçü sistemi sadədir. Birinci və üçüncü misraları beş, qalan misralar isə yeddi hecadan ibarətdir. Simmetriklərdən yayınmaq ümumiyyətlə, yapon poeziyasına xas olan keyfiyyətdir. Bunu da diqqətə çatdırmaq ki, Yaponiyada “poeziya sevgisi” imperator sarayından təbliğ edilmişdir. Bu ənənənin əsas səbəbi isə tez-tez təşkil edilən şeir müsabiqələri olmuşdur. Maraqlıdır ki, hər bir imperatorun arzusu onun hakimiyyətdə olduğu dövrdə xüsusi bir antologiya tərtib edilməsi, onların hakimiyyətdə olduğu dövrün əbədiləşdirilməsi idi. İmperatorlar adətən istedadlı şairləri saraya cəlb etməyə çalışmış, yeni ruhlu, yeni üslublu saray şairi yaratmağa cəhd etmişlər. Ancaq bəzi şairlər bütün mərhumiyyətlərə rəğmən saraydan uzaq qalmış, azadlıqlarını qorumağa çalışmışlar.

Qədim yapon poeziyası daimi epitetlər, dəyişməz metaforalarla zəngindir. Yapon poeziyasına xas olan bəzi xüsusiyyətlər bütün şərq poeziyası üçün xarakterikdir. Məsələn, göz yaşı – mirvari, qanlı göz yaşı - sarı-narıncı payız yarpağı və s. kimi təqdim olunmuşdur. Yalnız yapon poeziyasına xas olan “qocaman albalı ağacı” kimi ifadə gənclik illərinin ötüb keçməsi ilə bağlı kədərə işarədir. Qeyd edək ki, yapon şeirinin özünəxas bir əsas xüsusiyyəti var ki, bu da anı göstərmək və anı yaxalamaqdan ibarətdir. Bu fikirlə bağlı “Tanrıdan gələn səslər” kitabında oxuyuruq: “Bu xüsusiyyət – anı yaxalamaq cəhdi və bu cəhdi dəqiq qaydalarla hüdudlanmış qısa şeirdə icra etmək yapon poeziyasını vizuallıq baxımından dünya

şairinin baş tacına çevirmişdi” (1, s.11).

IX əsrdə yapon şeirində özünəməxsus poetik qanunlar formalaşmışdı ki, bu da poeziyada yüksək poetik nümunələrin yaranmasına rəvac vermişdir. Məşhur “Kokinşü” (“Qədim və yeni nəğmələr”, 905 – ci il – X. M.) antologiyası buna nümunədir. Burada ustad şairlərin gənc şairlərə tövsiyəsinin də şahidi oluruq. “Kokinşü” antologiyasında əsas yeri təbiət və məhəbbət lirikası tutur. “Yaz”, “Yay”, “Payız”, “Qış” adlı fəsillərdə ilk günündən son gününə qədər ilin fəsillərinin panoraması yaradılmışdır. “Kokinşü”də əsas bölmələr “Tərif”, “Ayrılıq”, “Səyahət”, “Ağlar” adlanır. “Müstəqil nəğmələr” adlı bölmədə isə daha çox müstəqil mövzulara toxunularaq azad fikirlər irəli sürülmüşdür (2).

XII əsrdə son klassizm dövrü başlamışdır. Yuxarıda qeyd etdik ki, tankanın ən görkəmli nümayəndəsi Sayqyo olmuşdur. Əsl adı Sato Norikiö olan Saqyo Yaponiyanın Tayra sülaləsinin diktatoru Kiyomori ilə eyni vaxtda 1118-ci ildə anadan olmuşdur. Şair Sayqyo-hoşi (hoşi – buddist rahiblərinə aid tituldur. – X. M.) adlandırılmışdır ki, bunun da mənası “qərbə doğru yolçu” anlamını ifadə edir. Şairin ləqəbinin kökündə bəzi buddist təriqətlərinin düşüncəsi dayanır. Sayqyonun ata tərəfdən bağlı olduğu Sato sülaləsi uzun illər Yaponiyanı idarə etmiş Fucivara tayfasının şimal qoluna aid olmuşdur. Şairin anası isə Tayra ilə eyni vaxtda siyasi səhnəyə gələn, onunla qanlı mübarizə aparən Minamoto hərbi-feodal sülaləsindən olmuşdur. Ümumiyyətlə, şairin tərcümeyi-halı ilə bağlı bir sıra əfsanələr yaranmışdır. Sayqyo Heyanda, yəni indiki Kiotoda boya-başa çatmışdır. Bütün əsilzadə yeniyetmələr kimi o da çin klassikasını dərinləndirən öyrənərək tarix, fəlsəfə və poeziya təhsili almışdır. Sayqyonun hələ usaqlıqdan peşəkar vərdişləri sırasında tanka yazmaq da olmuşdur. Ancaq təbii ki, yeniyetmə çağlarında dərin məna kəsb edən tankalar qələmə almaq şair üçün qeyri-mümkün idi. Maraqlı faktdır ki, Sayqyo gəncliyində imperator Tobanın (1103-1156) sarayında dekorasiya işinə baxan qvardiyanın üzvü olmuşdur (4). Bir çox mənbələrdə Sayqyonun dövrünün əksər adamları kimi qatı dindar-buddist olduğu qeyd edilir. Sayqyo həmçinin yapon poeziyasına “Sankaşü” yəni, “Dağlar qoynunda daxma” kimi ölməz poetik toplu bəxş etmişdir. Mənbələrdə verilən məlumatlara görə o, həyat yoldaşı və azyaşlı qızını tərk edərək rahib olmuş və daha çox şair-rahib kimi şöhrət qazanmışdır. Rəvayətə görə o, bir neçə il sona həyat yoldaşı ilə qarşılaşmış və onun da rahibəliyi qəbul etdiyini anlamışdır. Sayqyonun göz yaşı içərisində qələmə aldığı vida nəğməsi həmin görüşün yadigarıdır:

Təəssüf etdin...

Amma kədərə dəyməz

Bu fani dünya.

Özünü rədd eləsən,

Bəlkə xilas olarsan.

Daha çox tənha səyahətlərə gedən Sayqyo şeirlərini Heyandakı şair dostlarına göndərmiş, bəzən özü də burada təşkil edilən şeir müsabiqələrində iştirak etmişdir. Belə məclislərdə şeirlər adətən konkret mövzulara həsr olunmuş, şairlərin müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Zaman keçdikcə Sayqyonun şagirdləri meydana çıxmış, onun davamçıları söhbətlərini qələmə almış, şeirlərinin üzünü köçürüb gələcək nəsillərə ərməğan etmişlər. Şair vətəninin gözəl təbiəti ilə yanaşı, xalqın keçirdiyi ağır güzəranını da qələmə almış, qiyamlar, feodal müharibələri onu daim narahat etmişdir (5). O yazırdı:

Dağlara doğru

Yolu nişanlamadan

Elə hey gedəcəm dərinlərə.

Amma acı xəbərin çatmadığı

Bir yer varmı dünyada?

Mənbədə qeyd edildiyi kimi, “Sayqyonun yapon ədəbiyyatına bəxş etdiyi ölməz “Sankaşü” toplusu (“Dağlar qoynunda daxma”) elə toplunun adından başlayaraq öz-özlüyündə dərin məna kəsb edir. Uzun kağız bükümü açılır və göz önündə təkə təbiət mənzərələri deyil, səyyah şairin bütün həyatı anbaan canlanır. Dağlar gözəldir, əlbəttə, amma təkə mənzərə deyil, orta əsrlər yaponu üçün dağlar həm də miflər, əfsanələr diyarı, müqəddəslər yaşayan təmiz, saf məkandır. Sonra isə dağdakı koma sakini ömrü, o ömrün hər anı – gecəsi, gündüzü, sübhü, qürubu, toranı, dumanı müşahidə edilir (1, s. 16). Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, sanki oxucunun qarşısında əsrarəngiz, ancaq çilik-çilik olmuş bir qab var və bu qabı yalnız qəlpə-qəlpə, hissə-hissə, hər qəlpəyə, hissəyə toxuna-toxuna, hər parçanı öz əlində hiss edərək bir yerə toplamaq, birləşdirmək, bütövləşdirmək olar. Burada “çat” ifadəsi şairin iztirabları və bu iztirabın onun ürəyində açdığı şırımlardır. Çünki dostlar komaya gedən yolu unudublar. Xüsusilə qışda, qar bütün cığırları, izləri silib itirəndə. Beləliklə, bütün bu hadisələri əks etdirən tanka zənciri yaranır. Ancaq toplunun tam olaraq şair, yoxsa şagirdləri tərəfindən yarandığı müəmmalıdır. Bir rahibin gündəliyindəki qeyddən məlum olur ki, “Sankaşü” toplusunun avtoqrafı olub. Ancaq monastr

kitabxanasında baş verən yangından sonra son dəlil olan avtoqraf məhv olub. Rəvayətə görə, kitabın yangından xilas edilən hissəsində min beş yüzdən artıq tanka olmuşdur. Bu tankalardan yetmiş yeddisi başqa müəlliflərə aid olub. Əslində bu nümunələrin poetik dialoq olması haqqında da mənbələrdə məlumat var. Yəni şairlər bir-birlərinə cavab göndərmişlər ki, bu da yapon dilində “kaesi-uta” adlanmış, mənası “cavab nəğmə” deməkdir (3).

Yapon şairi Sayqyo eyni zamanda öz şeirlərinə el arasında işlənən ifadələr də daxil etmişdir. Bu da canlı el dili elementlərinin poeziyaya gəlməsinə şərait yaratmışdır. Sayqyo yazın gəlişini öz tankalarında xüsusi tərənnüm etmişdir. O, “Bütün evlərdə baharın gəlişinin bayram edilməsi barədə” adlı tankasında yazır:

*Hər bir qapının ağzında bitib
Cavan şam ağacı dimdik.
Bayramsayağı!
Fərq qoymadan gəlib bahar bu gün
Hər evə.*

Bu fikirlər odlar yurdu, qədim diyar Azərbaycanımızda da eyni cür anılmaqdadır. Məlumdur ki, baharın gəlişi ölkəmizdə yeni ilin, Novruzun gəlişi deməkdir. Baharda hər tərəfdə bayram əhval-ruhiyyəsi hiss olunur. Bu baxımdan klassik yapon şairi Sayqyonun əsrlər əvvəl qələmə aldığı baharı tərənnüm edən tanka müasir dövrdə Azərbaycan şairlərinin baharla bağlı şeirləri ilə də səsleşməkdədir. Mərhum şairimiz Hafız Baxış baharın gəlişini belə tərənnüm etmişdir:

*Ana torpaq cavanlaşır,
Dağ çayları coşub daşır,
Qış bizimlə vidalaşır,
Deyir yaz gəldi, yaz gəldi,
ömrümüzə bahar gəldi.*

Deməli, həm Azərbaycan, həm də yapon xalqı baharın, yazın gəlişinə xüsusi əhəmiyyət verir, ruzi, bar-bərəkət gətirəcəyinə inanır.

Sayqyo payızın gəlişini qəmin, kədər in gəlişi kimi təqdim edir. Bu hiss əsrlər əvvəl yaşayıb-yaradan istiqanlı yapon şairinin bəlkə də günəşli ölkədə dünyaya göz açmasından, həmişə daxilən nikbin ruhla yaşamasından irəli gəlir. Sayqyo “Payız” adlı tankada yazır:

*Budaqların arasında
O qədər dərdədən söz açır ki,
Küləklər.
Adamlar dağ kəndində
Səsindən tanıdılar payızı.*

Yuxarıda verilmiş bu misralar şairin dərin daxili duyumundan xəbər verməklə yanaşı, eyni zamanda onun təbiət hadisələrinə olan böyük həssaslığından da irəli gəlir. “Səsindən tanıdılar payızı” ifadəsi ilə şair yüksək sənətkarlıqla payızın gəlişinin onun küləyində hiss olunduğunu diqqətə çatdırmaq istəmişdir.

Mənbələrdə verilən məlumata görə görkəmli yapon şairi Sayqyo otuz yaşından sonra otuz ildən artıq bir müddətdə Koya dağında yaşamışdır. Hətta ədibin bir çox şeirlərinin “Koyada yazılıb” qeydi ilə başladığının şahidi oluruq (2). Həyatı boyu feodal çəkişmələrindən uzaq dayanmağa çalışan şair ömrünün son illərini İsedə keçirmiş, 1190-cı ildə tankalarından birində arzuladığı kimi yaz fəslində, Kisaraqi ayında dünyasını dəyişmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Sayqyo sağlığında şair kimi böyük şöhrət qazanmışdır. Onun poeziyasını öyrənmək hazırda da hər bir yapon üçün mənəvi borc sayılmaqdadır. Sayqyo poeziyasının Azərbaycan dilinə tərcüməsi və tədqiqi elmi ədəbiyyatşünaslığımızda aktual əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdəndir. Sayqyo tankalarının dilimizə yeni tərcüməsini nəzərə alaraq ədibin poetik üslubu ilə daha yaxından tanış olmaq üçün bir neçə tankanı təqdim etmək əhəmiyyətlidir.

YAŞADIGIM VADİDƏ BÜLBÜLLƏR SUSARSA

*Atıb köhnə yuvanı
Bülbüllər köçərsə
Mənim vadimdən,
Onların yerinə göz yaşlarını
Mən köçürərəm nəğməmə.*

OT ÇALINAN ZAMAN ONLARI XATIRLAYIRAM

Təzə-tər otun dəryazlandığı

*Tarladaki duman –
Nə qəmli bir görkəm!
Sanki uzaqda – orda, pərdə arxasında
Gizlənilir gəncliyim.*

SEVGİ NƏĞMƏLƏRİ

*Yenə görüşdük...
Sənə çatmağın bir yolu var –
Yalnız yuxular!
Ayılmaq ayrılıqdır.
Kaş ki oyanmasaydım!*

*Məni tərk edirsən...
Şikayətim yersizdir,
Axı bir zamanlar vardı:
Nə sən məni,
Nə mən səni tanıyırdım.*

ƏDƏBİYYAT

1. Səsindən tanıdılar payızı. Bakı. ATV nəşriyyatı, 2015
2. http://www.newworldencyclopedia.org/entry/Japanese_literature
3. <http://www.kanzaki.com/jinfo/jliterature.html>
4. http://www.slideshare.net/miyaka_jay/japanese-literature
5. <https://en.wikipedia.org/wiki/Tanka>

ABSTRACT

Khumar Mammadova

Saygo and His Tankas

In the article it deal with famous Japanese author Saygo and his tankas. For the classical genre of Japanese poetry sometimes called "tanka". Great Japanese author Sayqyo noted that **tanka** is a genre of classical Japanese poetry and one of the major genres of Japanese literature. Originally, in the time of the *Man'yōshū*, the term *tanka* was used to distinguish "short poems" from the longer *chōka*. In the ninth and tenth centuries, however, notably with the compilation of the *Kokinshū*, the short poem became the dominant form of poetry in Japan, and the originally general word *waka* became the standard name for this form. Saygo's tankas deal with ancient Japanese life and employment. And also different tankas which has translated from Japanese into Azerbaijani language take part in this article. From my point of view it will help Azerbaijani readers acquainting classical Japanese literature. It will also help improving literary relations between Azerbaijan and Japan

РЕЗЮМЕ

Хумар Мамедова

Японский поэт сайгё и его танка

В статье рассматриваются жизнь и творчество японского поэта. Сайгё анализируется его рассказы и читателю представляются интересные образцы.

На ряду с этим исследователь привлекает к анализу направления развития классической японской поэзии, такие ее жанры как танка, хайки и их роль во всей ее развитии.

Автор статьи обосновывает мысль, что древняя японская поэзия богата эпитетами, неменяло исимися метафорами, что некоторые особенности, присущие японской поэзии, характерны для всей Восточной поэзии. Исследователь, рассмотрив все эти вопросы, приходим к конкретным заключениям.

Другим важным результатом исследования является тот факт, что танка Сайгё играют важную роль в японской поэзии.

В статье оцениваются вопросы перевода танка Сайгё на азербайджанский язык, выдвигаются конкретные предложения по близкому ознакомлению поэтическим стилем японского поэта.

NDU-nun Elmi Şurasının 23 sentyabr 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: *AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev*

PEDAQOGİKA

KAMAL CAMALOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 37.01

MOLLANƏSRƏDDİNÇİ MAARİFÇİLƏRİN TEATRLARIN TƏRBIYƏVİ ƏHƏMIYYƏTİ HAQQINDA GÖRÜŞLƏRİ

Açar sözlər: mollanəsrəddinçi maarifçilər, ideya, teatrın tərbiyəvi əhəmiyyəti, tərəqqi

Key words: mollanəsrəddinists, national press, enlightenment, mother tongue

Ключевые слова: просветители молланасреддинцы, идея, воспитательная роль театров, прогресс

Mollanəsrəddinçilər (Cəlil Məmmədquluzadə, Ömər Faiq Nemanzadə, Əbdürrəhim Bəy Haqverdiyev, Əliqulu Qəmküsar və b.) incəsənətin ideya saflığı, tərəqqisi və tərbiyəvi rolu ilə bağlı ardıcıl mübarizə aparmışlar. Onlar “Teatr və musiqə” (“Molla Nəsrəddin” jurnal, 1906, №28), “Teatr” (“Molla Nəsrəddin” jurnal, 1911, №16), “Teatro və musiqi” (“Molla Nəsrəddin” jurnal, 1914, №14), “Teatr və musiqi” (“Molla Nəsrəddin” jurnal, 1914, №15), “Teatromuz” (“Molla Nəsrəddin” jurnal, 1922, №2), “Dövləti türk teatrosunda” (“Molla Nəsrəddin” jurnal, 1923, №11), “Teatro və musiqi” (“Molla Nəsrəddin” jurnal, 1923, №28), “Teatro açıldı” (“Molla Nəsrəddin” jurnal, 1924, №20) və sair kimi yazılarında musiqinin və teatrın tərbiyəvi əhəmiyyətindən danışaraq yazırdı: “Məlumdur ki, camaatın qabağa getməsi üçün teatr məclisləri ən faydalı bir şeydir. Bəlkə belə olan surətdə teatr məclislərinin inkişaf tapacağını lazım və vacib bilmək lazımdır, həmin bu məqsədə çatmaq üçün sair millətlər şəhərlərdə və hətta kəndlərdə teatr cəmiyyətləri bina edirlər. Bu yolda çox pullar qoyub və teatr xanalar təsis edib, teatr işçilərinin günü-gündən tərəqqisinə çalışırlar.

Qədim Yunanıstanda Homer, İngiltərədə Şekspir, Almaniyada Lassal, Rusiyada Qoqol, İtaliyada Ançello, İspaniyada Gohmani sair və sairələrin adları aləmi-mətbuatda min illər yadda qalacaqlar” (1, 1906, №28).

Xalqın maariflənməsində teatrın rolunu əvəzsiz sayan mollanəsrəddinçi Əbdürrəhim Bəy Haqverdiyev yazır ki, “1920-ci ildə Azərbaycanda savadsızlar 98 faizi təşkil edirdi. Xalqla danışmaq, onu mədəniyyətə və maarifə çağırmaq üçün ən yaxşı vasitə teatr səhnəsi idi” (2, səh. 369). Çünki “artist üzünü unluq acı həqiqətləri sənətin şəkəri ilə şirinlədib camaata yedirdir” (2, səh.333). Ancaq qazılar, axundlar teatra “nalayiq yer kimi” baxmış, belə yerə münasibətləri heç də normal olmamışdır. 1892-ci ildə Şuşada Həşim bəy Vəzirovun “Evlənmək su içmək deyil” adlı səhnələşdirilmiş komediyasında aktyorlardan birinin “Həzrət Abbasa and olsun” deməsi ilə aləm bir-birinə dəymiş 1899-cu ilədək Şuşada teatr göstərilməsinə veto qoyulmuşdur. Ə.B.Haqverdiyev “Keçmiş günlərdən” adlı yazısında əhvalatı belə xatırlayır: “Səhnədə qumar məclisi göstərilirdi. Bir guşədə dörd nəfər əyləşib “dörd aşıq” oynayırdı. Bir aşığın “alçı” durması üstündə” mübahisə düşür. Oynayanlardan birisi aşığın alçı durduğunu sübut etdikdə, birisi, aşığın alçı durmayıb, ancaq palazın qırışığına söykənilib alçıya bənzədiyini söyləyir. Birinci oyunçu öz sözünü isbata yetirmək üçün birdən qışqırdı: “A kişi, Həzrət Abbasa and olsun ki, aşıq alçıdır”. Bu sözlər teatro salonunda bir bomba kimi partlayıb, tamaşaçıların arasında böyük bir qarışıqlığa səbəb oldu. Teatroda olan gənclər: “Bu məlunlar, dinsizlər, Allahı tanımayanlar, araq-çaxır içənlər, nə haqq ilə teatro kimi nalayiq bir yerdə Həzrət Abbasın adını çəkirlər” - deyər xəncər və tapançalara əl atdılar. Teatro yarımçıq pozuldu, “aktyorlar” dal qapıdan qaçdılar. Səhnədə iştirak edən bir müəllim əynindəki qadın paltarını soyunmağa vaxt tapmadığından, öz paltarlarını qoltuğuna alaraq evlərinə qaçmışdı...

Müəllim Haşım bəy Vəzirov qapısını bağlayıb evdə gizlənməyə məcbur oldu. Bir axşam Haşım bəy öz qohumlarından bir neçə adam götürüb qazının evinə getdi: Əsərin əl yazması ilə Qurani qazının qarşısına qoyub dedi: “Qazı ağa! Bu mənim yazdığım əsər, oxuya bilərsiniz, ancaq and olsun bu Qurana, “Həzrət Abbas” adını mən kitabıma salmamışam. O nadürüst Bədir (həvəskarın adıdır), dili dinc durmayıb, bu sözləri özündən demişdir”. Qazı inandıqdan sonra cəməti sakit etdi. O tarixdən 1899-cu ilə qədər Şuşada türk teatrosuna yol verməzdilər” (2, səh.375).

Göründüyü kimi, Azərbaycanda dini fanatizmin tüğyan etməsi, yalançı din xadimlərinin isə bundan istifadə edərək teatra, dram sənətinə, ümumiyyətlə desək sivil mədəniyyətin inkişafına mane törədərək xalqın maariflənməsinin qarşısını hər vaxtla alırdılar.

Ə.B.Haqqverdiyev yazır ki, “1905-ci ilə qədər Azərbaycan tamaşaları aktyorlar və həvəskarlar üçün dəhşətli əzab və işgəncədən ibarət idi. Şəhərlərdə (Bakıdan başqa) teatr binaları yox idi” (2, səh.365).

Mollanəsrəddinçilər bədii zövqü inkişaf etdirmək, uşaq və gəncləri estetik-bədii cəhətdən tərbiyə etmək üçün teatr tamaşalarının oynanılmasına yüksək əhəmiyyət verirdilər. Bədii tərbiyədə teatr tamaşalarının roluna böyük qiymət verən “Molla Nəsrəddin” jurnalında qeyd olunur ki, adam öz buraxdığı nöqsanları özü görə bilmir, lakin teatr tamaşalarına baxdıqda hamın nöqsanların ümumiləşdirilmiş nümunələrini görür. Təsədüfü deyil ki, Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər”, “Anamın kitabı”, “Pirverdinin xoruzu”, “Saqqallı uşaq” kimi bir sıra səhnə əsərləri yaratmışdır.

Ümumiyyətlə, mollanəsrəddinçilər teatrların, xüsusilə məktəb teatrlarının olmasına, onun tərbiyəvi əhəmiyyətinə yüksək qiymət verirdilər. Çünki uşaqlar dərindən sonra boş vaxtlarını lazım olmayan yerlərdə keçirməkdənsə məktəb teatrlarında keçirmələri daha əlverişlidir. Bu onların bədii zövqlərinin, mühakimələrinin inkişafına kömək edir. “Molla Nəsrəddin” jurnalı yazır ki, “keçən günlərdə bir müəllim istəyirmiş məktəbdə uşaqlar üçün teatr düzəltsin. A başına dönüm, bu xəbəri eşitəcək cəmi müsəlman müəllimləri “ittihadi müsəlmani” eləyib bu nadinc müəllimi baykot eləyirlər və səbəb də bunu qoyurlar ki, niyə qoymursan dinc və fəraqət oturaq” (1, 1911, №13).

“Molla Nəsrəddin” jurnalı dünyada şöhrət tapmış və dünya ədəbiyyatına öz dəyərli incilərini vermiş şəxslərin pyeslərinin səhnədə oynanılmasına çalışırdı. “Teatr məclislərində oynanılan məzhəkəli təmsillər, komediyalar, həzinəməz faciələr yer üzündə ən artıq məharətli və dərin fikir sahibləri olan ədiblərin qələmlərinin əsərləridir”.

Mərhum Mirzə Fətəlinin “Hacı Qara” kimi bir komediyası Avropa nöqtəyi-nəzərincə və mötəbər əsərlərin cərgəsinə daxil olmalıdır (1, 1906, №28). “Molla Nəsrəddin” jurnalında qeyd olunur ki, böyük yazılar zamanın yaxşı əsərləri səviyyəsində olan ölməz əsərlər yaratmışlar. Həmin əsərlər uşaqlarımızın bədii tərbiyəsinə öz müsbət təsirini göstərə bilər, onlardan istifadə etmək lazımdır. Ə.B.Haqqverdiyev yazırdı ki, Azərbaycan xalqının böyük oğlu – filosof, klassik ədəbiyyat nümayəndəsi olan M.F.Axundov “Hacı Qara” komediyasına yüksək qiymət verərək dünya ədəbiyyatında böyük şöhrət qazandığını qeyd edirdi. Doğrudan da “Hacı Qara” əsəri realist bir əsər kimi dünya ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutur. Axundov bu əsərdə feodal – patriarxal dünyasının çürüklüyünü, istismarını, tacirlərin çürük əxlaqi keyfiyyətlərini, tamahkarlığını pisləyir. Bu nöqtəyi-nəzərdən jurnal hamın əsərin oynanılmasını məsləhət görür. Çünki bu əsər uşaqlarımızın tərbiyəsinə öz müsbət təsirini göstərir. Haqqverdiyev yazır ki, “Əgər Mirzə Fətəli Axundov ruhaniliklə amansız mübarizə edirdisə, onun davamçıları din məsələlərində ehtiyatlı tərpnirdilər. Mirzə Fətəli mollalarla mübarizə edə bilirdi, çünki onun rəsmi vəzifəsindən, çiyinlərindəki parıldayan epoletlərdən ibarət möhkəm arxası var idi” (2, səh.365). “Molla Nəsrəddin” jurnalı camaatı “teatr haramdır!”, “teatra kömək edənlər o dünyaya”, “...şapka qoyan İvan sifətində gələcək, qramafon səsinə, “yox, yox haramdır ona qulaq asmaq, oradan cin səsi gəlir”, “müsəlman teatrçıları şəriətə xilafdır” (1, 1911, №30), deyən din nümayəndələri ilə həmişə mübarizə aparmağa səsləyirdi. Jurnal çox kəskin dildə, bəzən gülməli, bəzən kədərli, bəzən felyeton, hekayə, son xəbərlər, bilməli xəbərlər və bəzən də satirik şeirlər vasitəsilə islam dinindən öz vaizlərinin çürük fikirlərini ifşa edirdi.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı özünün növbəti nömrəsində “Kazandan məktub” adlı məqalədə (1, 1908, №10) yazır: “Bir gün mollalar ağsaqqallara dedilər ki, teatr köhnədir, buna görə gərək teatrı bağlayaq. Yığılıb bir “Ptisiya” düzəldib cənab qubernatorun qulluğuna göndərdilər. Qubernator da baxmadı. Sonra cümə günü cəmi məscidlərdə duadan sonra bir para mollalara dedilər və hamısı

bunu ərz etdilər ki, teatra gedən cəhənnəmə gedən kimidir, ay müsəlman qardaşlar, sizin ki, arvadlarınız, qızlarınız teatra gedirlər və orada kişilərlə görüşürlər, fahişəxanaya gedən kimidirlər. Müsəlman bəndəsi oraya getməməlidir.

Yaxud teatr haqqında iki hacının söhbətinə diqqət yetirək: “Molla Nəsrəddin” jurnalı yazırdı: “Bir teatr cəmiyyəti məndən xahiş etdi ki, bir əba tapım. İrəlilərdə mən teatr üçün bir para libas tapıb verərdim ki, teatr məclisində geysinlər. Bu dəfə də əbamı vurdum qoltuğuma ki, aparım teatra. Qədim dostum molla Həmdulla Miyanəli mənə rast gəldi və əbanın əhvalatını soruşdu və mən də cavab verdim. Gördüm dostumun rəngi bozardı və bir qədər mənim üzümə baxıb dərin bir ah çəkdi, sonra yapışdı əbadan və başladı dartmağa.

Dedim – axı, yekə kişisən, sözünü de görüm nə istəyirsən? Molla əbanı boşladı və üzünü məndən çöndərdi ki, getsin və gedə-gedə məndən soruşdu: qiyamətdə nə cavab verəcəksən? Dedim kimə? Dedi: - Allaha, dedim – nədən ötrü? Dostum bir az uzaqlaşdı ... əlindəki ağacı göyə qovzuyub başladı: ay məlun sizin kimi laməzhəblər şəriətin belini sındırdılar”.

Xülasə, əbamı apardım teatr məclisinə, həmin gecə teatr məclisində əbamı geyib oynadılar. Mən də baxırdım. Sabah oldu, gördüm ki, gözlərim bərk ağrayır. İndi bu saat elə bir şiddətlə ağrayır ki, gözlərimi açə bilmirəm. İndi bu sözləri yazmaqdan qəsdim teatr məclislərinə libas verən qardaşlarımı xəbərdar eləməkdir ki, bu işlərin nəticəsi söz yox ki, axırda məlum olacaqdır. Hələ bəzi biar adamlar teatrlara övrətlərinin də libaslarını aparırlar.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı şəkillərdən çox məharətlə istifadə edərək xalqı başa salırdı ki, teatrlara gedin, bədii zövqünüzü inkişaf etdirin, boş vaxtlarınızı şən, gümrah və əyləncəli yerlərdə keçirin. Jurnalın 1909-cu il №11, 13; 1910-cu il №2, 3, 16 – saylarında belə şəkillərə tez-tez təsadüf olunur. Jurnalda verilmiş bir şəklə diqqət yetirək: Qramafon çalınır, müsəlman ziyalıları qulaq asır, avam camaat isə bu səsi eşidən kimi qaçırlar. Onları tutub zorla saxlamaq istəyirlər, lakin mümkün olmur. Şəklın altında isə avam camaatın dili ilə deyilən bu sözlər yazılmışdır: “Yox, yox haramdır, ona qulaq asmaq: - oradan cin səsi gəlir” (1, 1909, №11).

Və yaxud başqa bir şəkildə belə bir hadisə təsvir edilir: cəmiyyəti xeyriyyənin üzvləri avam camaata teatr bileti satmaq təklif edirlər, hacılar bileti almaq istəməyərək qaçırlar. Cəmiyyəti xeyriyyənin üzvləri də onların ardınca qaçır, onlardan birini güclə tutub yerə yıxırlar və bileti onun ağzına soxurlar.

Şəklın altında isə bu sözlər yazılmışdır – Tiflisdə şeytan bazarda cəmiyyəti xeyriyyə üzvləri müsəlmanlara teatr bileti satırlar.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının hər bir tək yalançı, riyakar mollaları, axundları felyetonlarında gülünc hədəfinə qoymaqla hücumlara məruz qalmamışlar, həm də teatr səhnələri yaratmaqla da təqiblərə, tənqidlərə, təhqirlərə, hücumlara, hədələrə və sairə məruz qalmışlar. Ancaq bütün bunlara rəğmənlə molla Nəsrəddinçilər yollarından dönməmiş, öz amal və ideyalarına sona qədər sadıq olmuşlar. Belə dönələrlə hücumlara məruz qalana bəzi biri də Əliqulu Qəmküsar olmuşdur.

Ə.Qəmküsar “milli azadlıq yolunda nəinki qələmi, eyni zamanda bütün maddi və mənəvi varlığı ilə mücadilə etmiş, millətini, xalqını azad görmək həsrəti ilə yaşamışdır” (3, səh.26).

Azərbaycan SSR Xalq artisti mərhum Mustafa Mərdanov “Əlli il Azərbaycan səhnəsində” adlı kitabında İrəvanda Ə.Qəmküsarın başına gələn bir faciəvi hadisəni belə xatırlayır: “Birinci “Dəmirçi Gavə” tamaşasını göstərdik. İkinci tamaşamız “Ölülər” oldu... Onu da deyim ki, tamaşaçılar bir yana qalsın, biz aktyorlar da Mirzə Əliqulunun roluna valeh olmuşduq (Ə.Qəmküsar Şeyx Nəsrullah rolunu ifa etmişdir – K.C.). “Ölülər” tamaşası böyük müvəffəqiyyətlə keçdi. Mirzə Əliqulunu üç dəfə səhnəyə çağırıdılar. Bütün salondakılar onu səmimi alqışladılar.

...Lakin bu sevinc çox davam etmədi. Ertəsi günü saat on idi. Mehmanxana xidmətçisi tələsik içəri girib mənə oyatdı:

“Durun, cənab Mərdanov, yoldaşınızı öldürdülər!”

Mən tələsik geyinib aşağı düşdüm. Mirzə Əliqulunu başı-gözü qan içində mehmanxana qabağında uzatmışdılar.

Əhvalat belə olmuşdu: Mirzə Əliqulu adəti üzrə “Molla Nəsrəddin” jurnalı üçün material toplamaq məqsədi ilə hacıların, kərbəlayıların, seyidlərin, dərişlərin bol yeri olan İrəvan bazarına gedibmiş. İrəvan mömünləri, “din mücahidləri” dünənki “biabırçı” tamaşadan xəbər tutub, onun

əsas iştirakçısı olan Mirzə Əliqulunu gördükdə: “Bu kafir oğludur bizim dinimizə gülüb, şeyxlərimizi biabır edən, budur babı oğlu, babı!” - deyərək şairi döyüblər. Mirzə Əliqulunu Tiflisə göndərməli olduq” (4, səh.32).

Mollanəsrəddinçi maarifçilər Azərbaycanda milli teatrların həm açılması, həm də teatrın təbliğ edilməsi sahəsində böyük zəhmət sərf edərək xalqın maariflənməsi naminə məh-rumiyyətlərdən belə qorxmamışlar. Mollanəsrəddinçilərin teatr haqqında olan fikirləri və görüşləri bizə belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, onlar öz dövrünün qabaqcıl maarif xadimi kimi xalqın tərəqqisini yüksəltmək uğrunda yorulmadan, usanmadan ciddi mübarizə aparmışlar.

ƏDƏBİYYAT

1. “Molla Nəsrəddin” jurnalı (1906-1931)
2. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri. İki cild. II cild. Bakı: Lider nəşriyyat, 2005, 408 s.
3. Kazımova F. Azərbaycan ədəbiyyatının “Cüvəllaği”sı. Bakı: Mütərcim, 2012, 324 s.
4. Mərdanov M. Əlli il Azərbaycan səhnəsində. Xatirələrim. Bakı: 1959, 125 s.

ABSTRACT

Kamal Jamalov

On the role of mollanasraddinists in struggle for progress of national press

This paper deals with the activities of mollanasraddinists in struggle for progress of national press. It is noted that mollanasraddinists considering newspaper as the mirror of the world intervened coragely into all pedagogical problems of that time, critisized, ironized, laughed but thought as well about the ways out of illiteracy bog day and night. The pedagogical problems that mollanasraddinists paid more attention to consisted of the followings: conduct of education in mother tongue, establishment of new national schools, preparation of textbooks in mother tongue, nationalization of content of education, application of new educational methods, definition of purpose and content of education. These ideas lay as the essence of activities of mollanasraddinists.

РЕЗЮМЕ

Кямал Джамалов

Взгляды просветителей молланасреддинцев по отношению воспитательной роли театров

В статье привлекаются анализу проводимая борьба просветителей молланасреддинцев (Джалиль Мамедгулузаде, Омар Фаик Неманзаде, Абдуррахим Бей Хаквердиев), связанная с воспитательной ролью, прогрессом и идейной чистотой искусства. Подчеркивается, что молланасреддинцы подвергались нападениям, не только высмеивая ложь, лицемерие моллы, ахундов в сатирических стихотворениях, фельетонах, но и создавая театральные сцены подвергались преследованию, издевательствам, критике, унижению, угрозе, оскорблению, и др. Несмотря на все это молланасреддинцы не сбились с пути, до конца остались верными своим целям и идеям.

NDU-nun Elmi Şurasının 23 sentyabr 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, professor E.Maqsudov*

VÜSALƏ İSMAYILOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:37.01

MƏNƏVİ TƏRBIYƏNİN FƏLSƏFİ ƏSASLARININ ARAŞDIRILMASI

Key words: *Morality, nurturing, philosophy, analysis, ideas*

Ключевые слова: *Нравственность, воспитание, философия, анализ, идея.*

Yetişən nəslin mənəvi tərbiyəsinin aktuallaşdırılması, onun nəcib sifətlərə yiyələnmək ruhunda tərbiyə edilməsi günün vacib tələbinə çevrildi. Mənəvi insan, mənəvi zənginlik, mənəviyyətli olmaq səyləri bütün dövrlərdə insanlar tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Bu gün ölkənin bütün vətəndaşları müstəqillik yolu ilə inamla irəliləyən, dərin sosial - iqtisadi dəyişikliklər dövrü yaşayan, dünyada gedən progressiv proseslərə fəal şəkildə qoşulan Azərbaycanın gələcəyi və onun gəncləri haqqında düşünmək məcburiyyətindədir.

Bəs mənəvi tərbiyə nədir? Onun pedaqoji, psixoloji əsasları ilə yanaşı fəlsəfi əsasları nədən ibarətdir?

Araşdırma və təhlillərimiz göstərir ki, mənəvi tərbiyə anlayışının ifadə etdiyi mənə və məzmunə münasibətdə pedaqoji ədəbiyyatda dəqiqləşdirilməmiş, ziddiyyətli görünən, bəzən də ümumiləşdirilib tamamlanmamış fikir və mülahizələr vardır. Tədqiqatlardakı belə bir uyğunsuzuğu pedaqoji elmlər doktoru Ləzifə Qasımova da diqqətə çəkərək yazır: «Azərbaycanda nəşr olunmuş bəzi pedaqoji ədəbiyyatlarda nədənsə «mənəviyyətə əxlaq» və «mənəvi tərbiyə ilə əxlaq tərbiyəsi» məfhumları eyniləşdirilir. Əxlaq tərbiyəsi mənəvi tərbiyə kimi, mənəviyyət əxlaqın tərkib hissəsi kimi qələmə verilir. Hətta yaxşılıq, xoşbəxtlik, milli mənlilik şüuru, doğma yurda, Vətənə məhəbbət, əməksevərlik, vətənpərvərlik, beynəlmilətçilik əxlaq kateqoriyaları kimi qiymətləndirilir» (1, s. 13).

Məlumdur ki, «mənəvi», «mənəviyyət» ərəb mənşəli sözdür və hərfi mənası mənəyə, məzmunə aid olan, maddi olmayan, fikri, ruhi olan deməkdir. Nədənsə bu anlayışın mahiyyəti barədə məqalə Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasına salınmamışdır. Dövrü üçün çox mötəbər nəşr sayılan ensiklopediyada yalnız istehsalatla bağlı mahiyyətdə «Mənəvi aşınma» və hüquqi əsasda «Mənəvi zərər» anlayışlarının mahiyyətinə aid məqalələr verilmişdir (2, s. 508). Bu məfhum «Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində belə ifadə olunur: «Mənəviyyət - insanın mənəvi keyfiyyətləri, normaları, yüksək əxlaq, yüksək mənəviyyət - mənəvi insanın daxili, ruh aləmi ilə bağlı olan mənəviyyətlə əlaqədar, batini, qeyri - cismani, qeyri - maddi» (3, s. 94).

Bilmək lazımdır ki, insanın mənəvi dəyərləri əsrlər boyu işlənib hazırlanmış, bizim dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Bu mənəvi dəyərlər insanlığın həyat fəaliyyətinin müxtəlif dövrlərində təzahür etmiş dini təlimlər, müdriklərin mənəvi axtarıları, xalqın, etnosun adət - ənənələri əsasında formalaşmış sosial davranış qaydalarıdır. Bu təsadüfi deyildir ki, insanın düşüncə vasitələri və həyat fəaliyyətinin əsasında duran dəyərlər mənəvi nöqtəyi - nəzərdən, həyat simvolu kimi düşünülmüş, necə dəyərlər, nəsli mühafizə işinə xidmət etmişdir.

Mənəvi tərbiyə problemi fəlsəfənin də tədqiq etdiyi problem olduğu üçün pedaqoji, psixoloji əsasları ilə yanaşı fəlsəfi əsasları da araşdırılmışdır. Bəs mənəvi tərbiyənin fəlsəfi əsasları və məzmunu haqqında filosofların fikri nədən ibarətdir?

Mənəvi tərbiyə məsələləri, şəxsiyyət problemi fəlsəfi fikrin bütün tarix boyu mütəfəkkirlərinin diqqət mərkəzində duran mövzulardandır. Keçmişdə filosoflar belə hesab edirdilər ki, insan həyatının norma və dəyərlərini anlamadan insan təbiətini dərk etmək mümkün deyil.

Zərdüştiliyin mənəvi prinsipləri Humata (xeyirxah fikir, düşüncə), Huxta (xeyirxah söz), Hvarşta (xeyirxah əməl) sülhü, əmin-amanlığı qorumaq, əməksevərlik, qənaətçilik, xeyirxahlıq, ədalətlik tələblərini ifadə edirdi. Zərdüştilik sosial fikir tarixində məhz bu arzu, təklif və tələblər

üzərində qurulmuş, maddi və mənəvi cəhətdən bizə məlum olan ilk kamil cəmiyyətin təsvirini verir. Qədim yunan mədəniyyəti və fəlsəfəsində mənəvi tərbiyə problemlərini Demokrit, Pifaqor, Anaksarx, Pirron, Sokrat, Platon, Aristotel, Laertli Diogen, Evdoks, Feopomp, Rodoslu Evdem, Gekatey öz əsərlərində ətraflı göstərmişlər.

Demokrit əqli inkişaf məsələlərini mənəvi tərbiyə ilə sıx əlaqələndirirdi. O, belə hesab edirdi ki, mənəvi cəhətdən zəngin insan həmişə cəsarətli, mərd olmalıdır, öz hisslərinə hakim olmalıdır, həmişə yaxşılığa can atmalıdır, vaxtını boş keçirməməlidir, düşüncəsiz, yüngül həyat tərzindən uzaq olmalıdır, öz arzularına real imkanlara uyğun, müəyyən həddə harmonik şəkildə çatmalıdır. O, mənəvi hərəkətləri sisteməlik olaraq məşq etdirməyi insanın mənəvi keyfiyyətlərinin təkmilləşməsində mühüm vasitə hesab edirdi (4, s. 135-142).

Sokrat antik dövrün ən sirli filosoflarından hesab olunur. Ksenofont Sokrat haqqında xatirələrində onun tətqiqatlarının əsasında nəyin müqəddəs, nəyin günah, nəyin yaxşı, nəyin pis, nəyin ədalətli, nəyin ədalətsiz, nəyin kamil, nəyin ağılsız, nəyin cəsarətli, nəyin cəsarətsizlik olduğunu göstərirdi. Sokratın fəlsəfəsi əsasən etik problemlərə istiqamətlənmişdir. Əsl fəlsəfənin və əsl filosofun fərqləndirici cəhətini bilik və insanlığın vəhdətində görən Sokratın düşüncələrinə görə fəlsəfə təkcə nəzəri fəaliyyətlə deyil, həmçinin praktik hissəni - xoş davranışı və müdrik olmağı özündə birləşdirir. Yaxşılıq haqda biliklər insanı yaxşı hərəkətlərə sövq edər və pisləkdən qoruyar.

Platon tərbiyənin əsas məsələsi kimi nəsilərə yaxşılıq prinsiplərini və bununla ruhun əqli hissəsinin möhkəmləndirilməsini əsas göstərirdi. Mənəvi keyfiyyətlərin, yəni fəzilətlərin fitri olduğunu söyləyən filosof hesab edir ki, düzgün tərbiyə bunları nizama salır, yanlış tərbiyə isə insanın «qabında olanları» ya məhv edir, ya da təhrif edir (5 s. 39-43; s. 45-46).

Mənəvi keyfiyyətlərin anadangəlmə deyil, həyatda qazanılması fikrini Aristotel daha da inkişaf etdirmişdir. O, mənəvi tərbiyənin üç növünü xüsusilə qeyd edirdi: fiziki, mənəvi, əqli. Aristotel bu sırada ruhun, mənəviyyətin inkişafını elmi öyrətməkdən önə qoyurdu. Filosof mənəvi tərbiyənin yüksək dərəcəsini qeyd edərək mənəvi cəhətdən inkişaf etmiş insanı kamil insan hesab edirdi. Məsələn, təbiətdə yuxarıdan aşağı diyirlənən daşı geriyə, yuxarıya qalxmağa öyrətmək qeyri-mümkündür (6, s.78). Fəlsəfi ədəbiyyatlarda müdrik alim-filosof Lyusiy Aney Seneka tərbiyənin əsas məsələsi kimi insanın mənəvi cəhətdən kamilləşməsini, təkmilləşməsini, tərbiyənin əsas metodu kimi ilahi ideala doğru hərəkəti əsas götürürdü. O mühüm vasitə kimi əyani şəkildə həyatdan və tarixdən nümunə gətirməyi xüsusilə qeyd edirdi və uzun nəsiyyətlərdənsə qısaca misallar çəkməyi üstün bilirdi (5, s.53-54). Qeyd edək ki, şəxsiyyəti intensiv sosial inkişafa məcbur etməyin humanist olmaması məsələsi müasir fəlsəfi və pedaqoji təlimlərdə birmənalı izah olunmuşdur. Məsələn, freydist və neo-freydist yönümlü fəlsəfi təlimlərin nümayəndələri (Dc. Dyui, E.From və başqaları) pedaqoji prosesdə şəxsiyyətə hər cür təzyiq göstərməyin əleyhinə çıxış edirlər (7, s. 84-86; 165, s. 61).

Kvintilian döyməklə cəzalandırmağa qarşı çıxaraq bunu şagirdin şərəf və ləyaqətinə qarşı təhqir hesab edirdi və bunun təhsilə kömək olduğunu deyil, əksinə onların ruhunu, mənəviyyətini məhv etdiyini göstərirdi. O belə düşünürdü ki, müəllim təhsildə sadə, çalışqan, işində səbrli, əsl nümunə olmalıdır və şagirdlərinə valideyn hissləri bəsləməlidir (7, s. 55-56).

K.A. Berdyayev, V.A.Belinskiy, S.N.Bulqakov, A.N.Qertsen, L.N.Qumilyov kimi filosofların şəxsiyyətin mənəvi tərbiyə problemini işıqlandıran pedaqoji axtarışları fəlsəfi biliklərlə sıx bağlıdır. Belinskiy mənəvi tərbiyənin dəyərini belə qeyd edirdi ki, bir çox tərbiyə “növü” mövcuddur, ancaq hər birindən üstün bütöv cəmiyyətin mənəviyyətinə təsir göstərən mənəvi tərbiyədir. XIX əsr Azərbaycan maarifçilik fəlsəfəsinin ilk təmsilçisi təbiət elmləri, tarix, məntiq, filologiya və s. sahələr üzrə əsərlərin müəllifi, şair və filosof Abbasqulu ağa Bakıxanovdur. Onun “Əxlaqın tərbiyələnməsi”, “Nəsihətlər kitabı”, “İşıqların yerləşdiyi yer”, “Camalın aynası” və s. əsərlərində mənəvi tərbiyə ilə bağlı fikirləri öz əksini tapmışdır. Onun fəlsəfəsinin əsas qayəsi maariflənmə yolu ilə kamil şəxsiyyət yetişdirmək, ədalətli cəmiyyət qurmaq olmuşdur. A.Bakıxanovun irsində kamilləşmənin sufizmdən gələn mistik (tərki-dünyalıq yolu ilə Allaha qovuşmaq) və dünyada mədəni-fəlsəfi inkişafı ilə bağlı zəka, elm kimi iki yolu göstərilir. Mahmud Şəbüstəri, Yusif Qarabaği və b. irsində də göstərilən bu iki yol A.Bakıxanovun kamilləşmə konsepsiyası üçün təməl idi. O, əsrinin elmi nailiyyətlərindən çıxış edərək mənəvi təkmilləşmədə elmə, elmlə əməlin (praktikanın) bağlılığına və mövcudatın rəşional dərkinə xüsusi əhəmiyyət

verirdi. Abbasqulu ağa Bakıxanovun fikrincə, hər bir kəs yaşadığı cəmiyyətin əxlaq normalarını qəbul etməlidir. Özünü cəmiyyətə qarşı qoymaq faydasız, cəmiyyətlə uzlaşmaq isə faydalıdır. Əxlaq və davranış formaları insanların fəaliyyətinin düşünülmüş tənzimlənməsi nəticəsində əldə oluna bilər (8, s. 203).

Filosoflar tərəfindən mənəviyyatla bağlı bir sıra ideyalar irəli sürülmüşdür. Bu ideyaların qəbul edilməsi müasir təhsil prosesində şəxsiyyətin mənəvi tərbiyəsinin problemli məsələlərinin həll edilməsinə çoxsaylı metodların üzə çıxarılmasına kömək edir. Mənəvi baxış aspektindən öz pedaqoji, fəlsəfi ideyalarını təqdim edən alim-filosofların yaradıcılıqlarının öyrənilməsi böyük elmi dəyərə malik olmaqla yenidən və yenidən pedaqoji stereotipləri nəzərdə keçirməyə vadar edir və gənclərin tərbiyə prosesinin nəzəri və təcrübi problemlərinə yeni yanaşmaların yaranmasına səbəb olur. Mənəvi tərbiyənin fəlsəfi əsaslarını araşdırarkən belə nəticəyə gəlmək olar ki, müəyyən pedaqoji nəzəriyyənin quruluşunun əsasında fəlsəfi biliklər durur. Hər bir nəzəri tədqiqat gerçəkliyin öyrənilməsi ilə bağlıdır, bəzən də dərkətmənin konkret sahəsində alimlərin fəlsəfi-pedaqoji ideyalarının analizi ilə əlaqəlidir. Pedaqogika bu anlamda fəlsəfəyə dərkətmə üçün material verir, onların vasitəsilə tərbiyə predmeti fəlsəfə və pedaqogikanın mənəvi-mental dialoqunda mühüm obyekt hesab olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Qasıмова L.N. Məktəblilərin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyəsi təcrübəsindən. Bakı, Nurlan, 2004, 220 s
2. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: 10 cildə, VI c, Bakı, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası, 1982, 608 s
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, III c., Bakı, Azərənəşr, 1983, 554 s.
4. Асмус В. Ф. Античная философия . М. : Высшая школа, 1999, 544 с.
5. Джуринский А. Н. История зарубежной педагогики. Учеб. пособие для вузов. М.: Форум-инфра, 1998, 272 с
6. Аристотель. Сочинения в 4-х т. Т.4, М.: Мысль, 1984, 450 с.
7. Дюи Дж. Введение в философию воспитания. М.: Прогресс, 1981, 277с.
8. Rzayev M.H. Fəlsəfə tarixi. Dərslük. Naxçıvan, Qeyrət, 2011, 278 s.

ABSTRACT

Vusala Ismayilova

The analysis of philosophical bases of moral nurturing

The article studies the philosophical roots of moral nurturing, philosophical-pedagogical ideas of scientists-philosophers, and the impact of these ideas on upbringing of personality in the process of education. As a result of the study, it is revealed that on the basis of precise pedagogical theory stands understanding of philosophy.

РЕЗЮМЕ

Вюсала Исмаилова

Анализ философских основ нравственного воспитания

В статье анализируются философские основы нравственного воспитания, философски-педагогические идеи ученых-философов, а также роль этих идей в воспитании личности в процессе образования. В результате анализа выясняется, что в основе конкретной педагогической теории стоят знания философии.

NDU-nun Elmi Şurasının 23 sentyabr 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, professor E.Maqsudov*

TAMİLLA VAHABOVA

UOT: 37(091)

XIX ƏSRİN II YARISINDA DEMOKRATİK FİKİRLİ ZİYALILARIMIZ MİLLİ ÖZÜNÜDƏRK VƏ VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBİYƏSİ HAQQINDA*Açar sözlər: milli özünüdərək, vətənpərvərlik, tərbiyə, IX əsr, pedaqoji fikir**Key words: national identity, education, patriotism, XIX century, pedagogical thought**Ключевые слова: национальное самопознание, воспитание, патриотизм, XIX век, педагогическая мысль*

Milli intibahımızın təşəkkül və təkamül dövrü kimi səciyyələnən XIX-XX yüzilliklərin qovşağında yaşayıb fəaliyyət göstərmiş demokratik məfkurəli ziyalı elitasının milli tərbiyəçi – islahedici funksiyasına daxil olan vəzifələrdən biri də mənsub olduqları xalqı milli özünüdərək və vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə etmək idi. Tərbiyənin bu xətti elə zəruri mahiyyət kəsb edirdi ki, millətin, vətənin gələcək taleyi biləvasitə həmin tərbiyə sisteminin necə qurulmasından asılı idi. Bu, elə bir tərbiyə faktoru idi ki, burada fərdlərin xoşbəxtliyi deyil, ümumilikdə millətin və vətənin səadəti ehtiva olunurdu. Problemə bir qədər əhatəli dairədə yanaşsaq, belə bir tərbiyə amili həm xalqın, həm də onu təşkil edən fərdlərin xoşbəxtliyini ağışuna alırdı. Həm uşaqlara, həm də böyüklərə aid idi. Həm vətən övladının mübarizə əzmini, həm də vətənin ümumi səadəti uğrunda mücadilə ideyasını əhatə edirdi. Xalqın milli özünüdərək və vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsi də ümumi xoşbəxtlik, ictimai mübarizə məzmunu kəsb edən ümumilli məsələ idi. Bizim tərbiyə nəzəriyyəçilərimiz də ölkə vətəndaşlarının tərbiyəsində milli xarakter və xüsusiyyətləri nəzərə alır, öz təlqin, tövsiyə və təkliflərini həmin müstəvidə irəli sürürdülər.

Xalqımızın milli özünüdərək və vətənpərvər ruhda yetişməsi uğrunda əzmkarlıq və fəallıq göstərən şəxsiyyətlərimizdən biri M.F.Axundov olmuşdur. Onun fikrincə vətənpərvərlik hissi səltənət başçısı padşahdan başlamış aşağıya doğru bütün vətən övladlarına sirayət etməlidir. Bu işdə səltənət başçısının müstəsna rolu vardır. O, vətəndaşları despotizm və zorakılıq üsulları ilə deyil insanpərvərlik, xalqsevərlik, vətənpərvərlik qanunları ilə idarə etməli, idarə etdiyi ölkədə hər kəsin qəlbində “patriot”luq hissi yaratmalıdır. Elə etməlidir ki, vətəndaşlar qorxu cəhətdən deyil, ədalət və sədaqət cəhətdən padşaha itaət edib “padşahın ismi ilə vətəndən ötrü can və mallarını müzayiçə etməsinlər” (1, 72). Mirzə Fətəli təkcə ölkə başçılarını deyil, millətin ağıllı adamlarını, ziyalılarını, tərbiyəçilərini də öz xalqının millətpərvərlik, vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsi yolunda səfərbərliyə çağırır, məsələnin mahiyyətini bu cür şərh edirdi: “Millətin ağıllıları bu əsrdə gərək milli qüdrət və vətənin biganə xalqlardan qorunması üçün azadlıq və istiqlalyyətin əldən alınması və əsarət kimi bir zillətin ki, bu aləmi-həvadisə ola biləcəyi yəqinə yaxındır, rədd edilməsi tədbirlərində olsunlar. Bu növ zillətin rədd edilməsi tədbiri, fəqət, millətin bütün sinifləri içində elmləri yaymaq və onların zehmində qeyrət, namus, millətpərvərlik və vətənpərvərlik toxumunu əkməklə mümkündür. Necə ki, hal-hazırda Avropanın qüdrətli millətləri bu sifətin sahibidirlər” (5, 152-153).

Cəlaləddin Mirzəyə 15 iyun 1870-ci il tarixli məktubunda qəlbində “vətən sevgisinin çoxluğu üzündən” onun nəfi naminə çox tədbirlərə əl atdığı söyləyən M.F.Axundov onun xalqı içərisində də “vətənpərvərlik və xalqsevərlik nəşəsini başa düşüb” onun qeyrət və təəssübü ilə yaşayan tək-tək adamların olduğuna sevinir. Bu adamların sayının gələcəkdə artacağına ümid edir. Cahil ərəblərin gəlib bizim müstəqil dövlətimizi zavala uğradığını, yer üzünün cənnəti sayılan vətənimizi xarabazara döndərdiklərini, bizi bu cür “zəlil, başaşağı edib, kölə və miskin vəziyyətə” saldığını nifrətlə xatırladır. Xalqı, vətəni bu vəziyyətdən qurtara biləcək şəxsiyyətlərə ehtiyac olduğunu söyləyir. Həm də vətənin “peyğəmbərlik, imamlıq yolu ilə deyil”, yalnız “filosofluq, alimlik yolu ilə” xilasını mümkün sayır (2, 141-143). Tarixin dərsələrindən ibrət götürüb heç olmasa, həmvətənlərimizi sonrakı bəla və müsibətlərdən qorumaqdan, xalqı bu işə səfərbər etməkdən ötrü onu lazımı şəkildə tərbiyələndirmək şərtini

irəli sürür (2, 161). İranın sabiq konsulu Əli xana ünvanladığı 22 sentyabr 1872-ci il tarixli məktubunda əsas məqsədinin vətənin xilasını üçün çalışmaq olduğunu söyləyir: “Mənim məqsədim islam xalqlarını sarsıdan cəhaləti aradan qaldırmaq, elmləri, sənətləri inkişaf etdirmək, xalqlarımızın azadlığı, rifahı və sərvətinin artması üçün, vətənin abadlaşdırılması üçün və islamıyyətdən əvvəl babalarımızın malik olduğu şən və şöhrətin bərpa edilməsi üçün ədalətə rəvac verməkdir”. Başqa bir məktubunda isə gələcəkdə vətənin yadların ardınca gedən mənhus vücudlardan təmizlənməsinə, əsarətdən qurtaracağına, gülüstana çevriləcəyinə inamını ifadə edir (2, 247).

“Əkinçi” qəzeti də vətəndaşların qəlbində vətən və millət sevgisi yaratmaq təşəbbüsündə Mirzə Fətəlinin məsləkinə şərik çıxırdı. H.Zərdabi qəzetin 11 iyun 1876-cı il tarixli nömrəsində millət təəssübü çəkən “qardaşlara” müraciət edib onları “milləti işlərimizə rəvnəq verməyə”, elm təhsil edənlərə, millət yolunda çalışmaq istəyənlərə güc verməyə çağırırdı. Onu da əlavə edirdi ki, cəhalət, maarifsizlik ucbatından bizim vətən qardaşlarımız ilə “ünas tutmaq” çətindir. Göstərilən səbəbə görə onlar sizin dediklərinizi başa düşməyəcək, şəriətə zidd hesab edəcək, hətta sizi kafir adlandırıb incidəcək. Ancaq vətən və millətin xoşbəxt istiqbalı naminə siz bu cəfalara dözməlisiniz. Nəfsə uyub millətin və vətənin şərəfini öz şəxsi mənfəətinizə satmamalısınız (3, 183).

Məhəmmədətağı Əlizadə Şirvani də “Əkinçi” qəzetində (1877, 1 fevral) işıq üzü görən və “Vəkili-milləti-islamın” (yəni M.F.Axundovun) fikirlərini müzakirə məqsədilə yazılmış məktubunda bizim millət və vətən sevgisindən məhrum olmağımızın səbəbini elmdən “bisəmər” qalmağımızda və “ittifaqımızın yoxluğunda” görürdü .

H.Zərdabi “Zingədanlıq davası və yaxud dirilik mübarizəsi” (“Həyat”, 1906, 4 yanvar), “Dil və din” (“Həyat”, 1906, 6 yanvar) məqalələrində milli özünüdərk və mücadilə məsələsinə yenidən qayırdı. Müəllif nəzərə çatdırırdı ki, həyat, yaşayış, yüksəliş, qabiliyyət uğrunda millətlər, qövmlər arasında əzəli və əbədi mübarizə mövcuddur. Bu, cəmiyyət və xalqların bir-biri ilə “zindəganlıq davası”, yəni ölüm-dirim uğrunda mübarizəsidir. Əgər millət özünü, öz varlığını, kimliyini dərk etmərsə, o, həmin davadan məğlub çıxıb tədricən (“mürur ilə”) “fovt olub gedir”. Xalqın öz milli varlığını dərk, ətraf dünyadan baş açma bilməsi elm, təhsil, ana dilinin mühafizəsi, birlik və ittifaqla ola bilər. İttifaq və ittihadla nail olmaqdan ötrü toplumu təşkil edən fərdlər və bütövlükdə cəmiyyət öz milli kimliyini anlamalı, etnik mənşəyini bilməli, etnokulturoloji yaddaşına və sərvətinə sahib çıxmalıdır.

Maarifçi ideoloqlarımız arasında milli özünüdərk tərbiyəsi ilə nəzəri şəkildə məşğul olan fəal ziyalılarımızdan biri M.Şahtaxtı olmuşdur. Tarix boyunca ilk dəfə o, “Kaspi” qəzeti (1891, №93) vasitəsilə ictimaiyyətə təqdim edilən “Zaqafqaziya müsəlmanlarını necə adlandırmalı?” sərəlvhəli məqaləsində son dərəcə önəmli mahiyyət daşıyan bu suala (sərəlvhədəki suala) cavab vermişdir. Həm də tarixdə ilk dəfə Azərbaycan türklərinin milli mənsubiyyəti, milli kimliyi, milli dilinin adı, milli etiketləri bir problem olaraq ictimai-mədəni səhnəyə çıxarılmış, müzakirə və mübahisə obyektinə çevrilmişdir. Əslində bu deyilənlər xalq üçün son dərəcə vacib məsələlərdir. Çünki xalq öz milli mənsubiyyətini, millətinin, dilinin dürüst adını, etnos kimliyini anlamadan, bilmədən onda lazımınca milli hiss, milli düşüncə, milli qürur, milli təəssübkeşlik və s. milli insani keyfiyyətlər tərbiyə etmək mümkün deyil.

M.Şahtaxtı şərh edir ki, uzun əsrlərdir, azərbaycanlılar “milli dil və din anlayışlarını itirib, öz xalqlarını və öz dillərini müsəlman adlandırırlar. Hansı xalqa məxsusdurlar və hansı dildə danışırlar? – sualına Zaqafqaziya müsəlmanı başqa cavab vermir. Yalnız deyir ki, o, müsəlmandır və müsəlmanca danışıq” (237, 28). Ruslar bizə gah “Zaqafqaziya müsəlmanları”, gah da “tatar”, “Qafqaz tatarları” deyir. Hətta bizə, xüsusilə Bakı əhalisinə “fars” deyənlər də tapılır. Bu ciddi yanlışlıqdır. Müsəlmançılıq bizim dini etiqadımızdır. Etiqadla, xalqın adını qarışıq salmaq olmaz. Beləliklə, Məhəmmədəğa xalqın adı və dilimizin adı barədə ilk dəfə belə bir tarixi təklif verir: “Zaqafqaziya müsəlmanlarını azərbaycanlılar, onun dilini isə Azərbaycan dili adlandırmaq çox yerinə düşərdi. Böyük bir hissəsi İrandan ayrılıb Rusiyanın payına düşmüş Aderbedjan (Azərbaycan) mahalı – indiki Zaqafqaziyadır, əhalisi də türk xalqıdır. Onları həm Şərq yazıçıları, eləcə də Avropa coğrafiyaçıları və etnoqrafları başqa adla yox, ancaq Azərbaycan türkləri adlandırırlar. Gündəlik həyatımızda xalqın adını və dilinin adını iki sözlə ifadə etmək rahat deyil: məsələn, azərbaycanlı türk və yaxud azərbaycanlı türk dili. Ona görə də Zaqafqaziya müsəlmanlarını azərbaycanlı, Zaqafqaziya türk dilini isə tatar dili əvəzinə Azərbaycan dili adlandırmaq məqsədəuyğun

olardı” (7, 29). M.Şahtaxtlının 1901-ci ildə qələmə aldığı “Türkiyəni necə xilas etməli?” adlı nisbətən iri həcmli əsərində də Türkiyənin timsalında milli həyatın qaçılmaz surətdə yenidən qurulmalı, zamanın gedişatına və tələblərinə uyğunlaşdırılmalı, xalqın düşüncə və tərbiyəsinin də buna müvafiq aparılmalı olduğundan söhbət açılır. Müəllif milli özünüdərk xilas yolunun zəmini hesab edir. Lakin bu vacib elementi Avropa dəyərləri ilə zənginləşdirməyi qaçılmaz zərurət sayır. Qeyd edir ki, “milli istiqlalyyətin yükü bizim dövrdə elə ağırlaşmış ki, onu Avropa mədəniyyətinin köməyi olmadan daşımaq mümkün deyil” (7, 43). Görkəmli ziyalı belə bir sualın cavabını da verir: Türkiyə vətənpərvər və savadlı idarə üsulu ilə avropalaşa bilirmi? Suala “Bəli, özü də asanlıqla” - cavabını verir və həm də çıxış yolunun detallarını aydın şəkildə şərh edir. Bunun üçün despotizmin, köhnə idarə üsulunun, ruhanilər hakimiyyətinin ləğv edilməli, vətənpərvər, milli qürura, zəkaya, qeyrətə sahib maarifpərvər qüvvələrin hakimiyyət başına gəlməli olduğunu söyləyir. Bildirir ki, türk xalqı “milli ləyaqət və vətənpərvərlik duyğusu altında” dünyada heç bir xalqa tabe olmur. Sadəcə olaraq bu hissi istiqamətləndirəcək, cəmləyəcək, ona rəhbərlik edəcək şəxsiyyətlərə ehtiyac vardır. Təəssüf ki, osmanlı imperiyasının indiki hakimiyyəti “vəzifə və vətənpərvərliyin” nə olduğunu başa düşmək üçün nə “kifayət qədər şüura, nə də hiss etmək üçün kifayət qədər əxlaq” malik deyil (7, 56). M.Şahtaxtlı milli özünüdərk və vətənpərvərliklə bağlı qənaətlərini “Şərqi-rus” qəzetində də ardıcıl surətdə davam etdirmişdir. Qəzetin 13 iyun 1904-cü il tarixli sayında nəşir təkidlə bildirirdi ki, biz tərəqqiyə yalnız o zaman nail ola bilərik ki, fərd (cəmiyyət üzvü) yalnız öz xoşbəxtliyi barədə yox, ümumiyyətlə, millətin xoşbəxtliyi barədə düşünsün. Başqa sözlə, millətin xoşbəxtliyində öz xoşbəxtliyini görmüş olsun. Avropa millətləri məhz belə bir düşüncə sisteminə söykənir (7, 112). Maraqlıdır ki, M.Şahtaxtlının tərbiyədəki “azərbaycançılıq” ideyası “türkcülük” ideyası ilə uzlaşır. O, Azərbaycan türklərini – azərbaycanlıları sırf milli hissdə tərbiyə etməyin zərurətindən danışdığı kimi ümumtürk qövmələrinin öz milli varlığını dərk etməsindən də söhbət açır, hətta ortaq türk dili yaratmaq ideyasını ortalığa atır. “Hər gün bir az” silsilə məqalələrində bu məsələyə xüsusi olaraq toxunur (“Şərqi-rus”, 1904, 29 avqust). Türk mənşəli xalqlardan ötrü ümumi bir anlaşma dili kimi oğuz türkcəsini işlətməyi təklif edir və yazır: “Bu türkcəni bir az intizamla işlətsək, az vaxtda gözəl ümumi bir dil olur ki, rusca, ingiliscə, ərəbcə kimi insanların (yəni türk dillilərin – T.V.) fikir alveri üçün mükəmməl bir alət olur” (7, 198).

N.Vəzirov “Yeni irşad” qəzetindəki (1911, 18 sentyabr) mütəfərriqəsində vətənə, millətə dönük, öz ana dilinə xor baxan, azərbaycanlı qızları bəyənəməyib kənar millətlərin qızları ilə evlənən ziyalıları kəskin şəkildə tənqid edir, bununla xalqa ögeyləşdiklərini, onun milli hissdə tərbiyəsinə zərər vurduqlarını söyləyirdi. “Quzğunlar” felyetonunda isə vətəni, milləti öz şəxsi mənfəətinə qurban verənləri “quzğun” adlandırır, təəssüf hissi ilə söyləyirdi: “Yazıq vətənim!... Quzğunlar leş didəndə din-iman yaddan çıxır, vətəni para-para etməkdə heç kəsdən qorxmurlar, çünki burada “əl əli yuyar, hər ikisi də üzü” məsələsi var... Yazıq vətənim!” (9, 282). Nəcəf bəy bu cür əməllərin gənc nəslin də vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsinə mənfi təsir etdiyini nəzərə çatdırırdı.

Maarifpərvərlərimiz içərisində xalqın vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirən qələm sahiblərimizdən biri də N.Nərimanov idi. O, bu mühüm problemə fərqli istiqamətlərdən yanaşırdı. Məsələn, “Həftə fəryadı” (“Həyat”, 1906, 23 iyun) məqaləsində vətənpərvərlik, millətpərvərlik məsələsində siyasi riyakarlığın, mərkəzi hökumət dairələrinin məkrli oyunlarının mahiyyətini açıb xalqa göstərir, imperiya siyasətçilərinin bu pərdə altında öz siyasi məqsədlərini həyata keçirmək istədiyini kütləyə başa salırdı (192, 294-295). Həmin silsilədən olan bir başqa məqaləsində (“Həyat”, 1906, 14 iyul) vətən övladının hüriyyəti, azadlığı, azad yaşayışı məsələsinə toxunurdu. Bu “mühüm nöqtəni” millətin tərəqqi və tərbiyəsinin “əsas rüknü” adlandırır (6, 309).

“İrşad” qəzetində (1906, 28 iyul) “Nər” imzası ilə çap edilmiş “Cümə söhbəti” silsilə məqalələrindən birində N.Nərimanov hökumətin ictimai-siyasi həyatda olduğu kimi tədris-təlim prosesində də ana dilimizə ögey münasibət bəslədiyinə, camaatın isə bu vacib məsələyə laqeyd yanaşdığına kəskin reaksiya verir. Xalqı bu ümummilli işə fəal şəkildə müdaxiləyə çağırır. Bunu milli tərbiyənin ümdə komponenti kimi dəyərləndirir. Geniş oxucu auditoriyasına müraciətlə deyir: “Dürüst diqqət ediniz: bir millət ki, başına dəydiyi toppuzu anlamaya, bir millət ki, öz əli ilə özünə quyu qaza, bir millət ki, yaxşı ilə yamana fərq qoymaya, bir millət ki, aşkar bəlanı” özündən rəf etməyə qadir olmaya... bir millət ki, bir-birindən təfriqə düşüb bir-

birinin əqlindən, ruhundan, dərdindən xəbər tutmadı... Bu millət barəsində nə demək olar? Hərgah millətin hümməti, həmiyyəti, ittifaqı olsaydı, yəqin ki, onu “cilə” qoymazdılar, yəqin ki, onun lisan müəllimləri “ah, ana dilində nə mənfəət” sözlərini fikirlərindən keçirtmələr isə də, açıq deyər bilməzdilər. Kara nə söyləyirsən, söylə! Kora nə göstərirsən, göstər! Lalın barəsində nə yazırsan, yaz! Kimdir cavab verən? (192, 358). Göründüyü kimi, görkəmli ziyalı xalqı “karlığın”, “korluğun” daşını atıb öz milli varlığını dərk etməyə, milli dəyərlərini qorumağa, onu yaşatmaq üçün mübarizəyə çağırır. Göstərir ki, bir millət ki, həyatına dair məsələlər həll olunan vaxt “yatar, lal olar”, o millətin “diriliyi” şübhəlidir. Millətin yol göstərənləri isə əgər həqiqəti millətə başa salmaz, ondan gizlədərlərsə, millətə aşkar xəyanət etmiş olarlar (6, 371).

İstedadlı yazıçı “Nadir şah” (1898) pyesində də vətənpərvərlik ideyasını, ölkə başçısının özünün vətənpərvər olub xalqı da bu istiqamətə yönəltmək keyfiyyətini vacib bir şərt kimi irəli sürür.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov M.F. Əsərləri. 3 cildə. II c., Bakı, Elm, 1988, 388 s.
2. Axundov M.F. Əsərləri. 3 cildə. III c., Bakı, Elm, 1988, 388 s.
3. “Əkinçi” qəzeti (1875-1877). Tam mətni (Ərəb əlifbasından kirill əlifbasına çevirən və nəşrə hazırlayan: Həsənzadə T.). Təkrarnəşr – Bakı, Azərnəşr, 1979, 464 s.
4. Makarenko A.S. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. 2 cildə. I c., Bakı: Maarif, 1983, 384 s.
5. Mehraliyeva Z. C.Məmmədquluzadənin əxlaq tərbiyəsi haqqında fikirləri // Azərbaycan məktəbi, 1980, №7, s.34-38
6. Nərimanov N. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Elm, 1973, 451 s.
7. Şahaxtılı M. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Çarşioğlu, 2006, 432 s.
8. Uşinski K.D. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. Bakı, Azərnəşr, 1953, 314 s.
9. Vəzirov N. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Maarif, 2002, 292 s.

ABSTRACT

T.Vahabova

The democratically-minded intellectuals II half of the XIX century of national self-awareness and patriotic education

The article presents the idea of democratically-minded intellectuals in Azerbaijan in the II half of the XIX century on the national self-knowledge. Also, the object is transformed into threads of their assumptions about patriotic education. II half of the XIX century is characterized as a period of national revival in the literature of Azerbaijan people. During this period, opened a new type of school, was organized by the National Printing House, National Theatre. Is a series of innovations in the social cultural and educational objectivity. It is obvious that they have created in the style of national self-awareness and the patriotic education of the people. The intelligentsia of Azerbaijan done prosperous business, put forward an interesting theoretical propositions in this direction. These issues are set out in the form of a scientific article. At the same time it should focus its further development.

РЕЗЮМЕ

Т.Вахабова

Демократически мыслящая интеллигенция II половины XIX века о национальном самопознании и патриотическом воспитании

В статье излагаются мысли демократически мыслящей интеллигенции в Азербайджане во II половину XIX века о национальном самопознании. Также превращается в объект темы их предположения о патриотическом воспитании. II половина XIX века характеризуется как период национального возрождения в литературе Азербайджанского народа. В этом периоде открывались школы нового типа, была организована национальная типография, национальный театр. Происходя ряд новшеств в общественно культурной и педагогической объективности. Очевидно, что они создавали стиль в деле национального самопознания и патриотического воспитания народа. Интеллигенция Азербайджана проделали благополучные дела, выдвигали интересные теоретические положения в этом направлении. Эти вопросы на научной форме излагаются в статье. Одновременно стоит в центре внимания дальнейшее ее развитие.

NDU-nun Elmi Şurasının 23 sentyabr 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, professor E.Maqsudov*

ÇAPAY QULİYEV

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

e-mail: chapay81@yahoo.com

UOT:37(091)

**MİLLİ MƏNLİK ŞÜURUNUN PEDAQOJİ VƏ PSIXOLOJİ ƏSASLARININ
DÜZGÜN
MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİNİ ŞƏRTLƏNDİRƏN CƏHƏTLƏR***Açar sözlər: mənlik şüuru, milli mənlik şüuru, pedaqoji-psixoloji əsaslar, milli maraqlar.**Keywords: self-consciousness, national consciousness, pedagogical-psychological basis, national interests.**Ключевые слова: самосознание, национальная самосознание, педагогико-психологические основы, национальные интересы.*

Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən Təhsil islahatlarına dair direktiv sənədlərdə yetişən nəslin milli mənəvi cəhətdən saflaşdırılması, onların mənəvi simasının formalaşdırılması ilə bağlı elmi müddəalar, tövsiyə və məsləhətlər geniş yer alır. Həmin dəyərli elmi ideyalar, səmərəli tövsiyə və məsləhətlər həm pedaqoqlar, həm də psixoloqlar qarşısında mühüm vəzifələr qoyur. Bu vəzifələrin həlli zamanı yetişən nəslin milli mənlik şüurunun formalaşdırılması işinin həm pedaqoji əsaslarının, həm də psixoloji əsaslarının müəyyənəşdirilməsi başlıca şərtlərdən hesab olunur. Bu baxımdan milli mənlik şüurunun formalaşdırılması işinin pedaqoji və psixoloji əsaslarının müəyyənəşdirilməsinə diqqəti artırmaq vacibdir. Ona görə də milli mənlik şüurunun həm pedaqoji əsasları barədə mühakimə yürütməyi, həm də onun psixoloji əsasları ilə bağlı elmi ideyalar irəli sürməyi məqsədmüvafiq hesab edirik. Öncə milli mənlik şüurunun pedaqoji əsasları ilə bağlı bəzi fikirləri təhlilə cəlb edək.

Milli mənlik şüurunun formalaşdırılması elmi pedaqogikada mənəvi tərbiyənin ilkin tərkib hissəsi hesab olunur. “Gənclərin mənəvi tərbiyə problemləri” kitabında (müəllifləri Y.Talıbov, F.Sidiqov və S.Quliyevadır) oxuyuruq: “Mənəvi tərbiyənin mühüm tərkib hissələrindən biri milli mənlik şüurunun formalaşdırılmasıdır. XX əsrin son illərində aşkarlıq və demokratiyanın təsiri ilə ayrı-ayrı xalqlar kimi Azərbaycan xalqı da öz kökünə, tarixinin açılmamış səhifələrinə müraciət edərək, xalqın tarixi kökləri, tariximizin bəzəyi olan görkəmli şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyətini öyrənir, milli özünüdərkini, milli özünüdərsini, milli özünəməxsusluğun bütün əlamətlərini aşkar etməyə çalışır. Milli rəmzlərə, adətlərə, ənənələrə yeni həyat verilir, dini etiqadlar, müqəddəs bayramlar xalqın özünə qaytarılır. Bu qayıdışda yeni ruh, yeni təfəkkür, yeni mənəviyyət öz əksini tapır [1, s.10].

Tarixən milli-mənlik şüuru daşıyan hər bir xalqın milli adətləri, ənənələri, milli mədəniyyəti, incəsənəti, milli əxlaqı onun mənəvi siması kimi, başqa sözlə desək mənəviyyəti kimi dəyərləndirilmişdir. Azərbaycan xalqının mənəviyyət bütövlüyünə millətin adı, etnopsixoloji xüsusiyyətləri, milli dili, milli əqidəsi, ləyaqəti, etik normaları, milli ənənələri və sair bu kimi mənəvi sifətləri daxildir.

Mənəviyyət bütövlüyünə nail olmaq üçün öncə milli mənlik şüurunun formalaşdırmaq gərəkdir. Yetişən nəslin nümayəndələrinin xüsusilə, yeniyetmə və gənclərin mənəvi simasının saflaşdırılması üçün onların milli mənlik şüurunun formalaşdırılması zəruri hesab olunur. Birincisi ona görə ki, milli mənliyin yetişdirilməsindən ötrü yetişən nəslin nümayəndələrinə məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil olaraq təsir etməklə bu işə önəm verilməlidir. İkincisi şəxsiyyətin milli mənliyi onun mənlik şüurunun formalaşdırılması prosesi ilə mümkündür. Üçüncüsü şəxsiyyətin formalaşdırılması milli mənlik şüurunun tənzimlənməsi sayəsində həyata keçirilir.

Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev cənablarının bu sahədəki son sərəncamlarından biri olan və artıq tətbiqi reallaşdırılan “Azərbaycan Respublikasında Təhsilin inkişafı üzrə dövlət strategiyası”nda (2015) əsas istiqamətlərdən biri ölkəmizdə şəxsiyyət–yönümlü təhsilin məzmununun yaradılmasına yönəldilmişdir. Bu o deməkdir ki, Azərbaycanda şəxsiyyət–yönümlü təlim-tərbiyə işlərinin düzgün qurulması, modernləşdirilməsi üçün özünüdərkin, özünüqiymətin, özünütəsdiqin pedaqoji-psixoloji əsaslarının günün ən aktual tələbləri səviyyəsində müəyyənləşdirmək daha məqsədəuyğun olardı. Bütün bunlar isə milli mənlik şüurunun formalaşdırılması mərhələsindən keçir.

Azərbaycan xalqının həyatı, xarakteri, tərbiyə sistemi, milli adət-ənənələri, rəngarəng folklor nümunələri ilə dərinədən tanış olan hər kəs təsdiq edə bilər ki, bu xalqın milli-mənlik şüuru, ideali özündə yüzlərlə ülvi, pak, nəcib keyfiyyətləri birləşdirir [2, s.70]. Hansı ki, bu keyfiyyətləri valideynlər ailədə, müəllimlər və tərbiyəçilər isə təlim-tərbiyə müəssisələrində yetişən nəslin nümayəndələrinə aşılmalıdırlar. Bu, o deməkdir ki, hər hansı bir pedaqoji prosesdə tərbiyə olunanlara ilkin olaraq milli şüurun ilkin əxlaqi elementlərini aşılamağa çalışarkən bu işi məqsədyönlü olaraq başlamaq, planlı və mütəşəkkil olaraq həyata keçirmək lazımdır.

Bunun üçün ümumtəhsil məktəblərinin imkanları daha böyükdür. Ümumtəhsil məktəblərində təlim prosesində, sinifdən, dərstdən və məktəbdənkənar tədbirlərin hər birində belə imkanlardan səmərəli istifadə etmək daha məqsədmüvafiqdir.

Unutmaq olmaz ki, mənəvi yüksəliş ümumtəhsil məktəblərində təhsil alan gənc nəslin həyatında çox mühüm sosial mərhələdir. İlk mənəvi təsəvvür və anlayışlar, əxlaqi-etik kateqoriyalar, milli şüur, milli ləyaqət, milli psixologiya, mənlik, vətəndaşlıq dəyanəti, dözümlülük, ailəyə qayğı, məhəbbət, şərəf, qeyrət, namus və s. kimi kateqoriyalar məhz həmin məktəblərdə formalaşır. Məktəblilər ailə səadəti, xeyir, şər haqqında, mütərəqqi və mürtəcə qüvvələr haqqında, ədalət, ədalətsizlik, sülh, əmin-əmanlıq, müharibə, dağıntı, ekoloji çətinliklər, hüquq qanunları, iqtisadi biliklər, qənaət, sadəlik, təvəzökarlıq, düzlük və doğruluq və s. haqqında təsəvvür və anlayışlara məhz həmin məktəblərdə yiyələnirlər. Məktəblilərin mənəvi əqidəsi, dünyagörüşü, etiqləri, ailə həyatına baxışları, mənəvi tərbiyə, ailə həyatı ilə bağlı olan məsələlər ilk gənclik çağında təşəkkül tapır [3, s.3].

Məhz ona görə də pedaqoji prosesdə uşaqların əxlaqının saflaşdırılmasına ümumpedaqoji prinsiplər, üsullar baxımından düzgün yanaşmaq zəruridir. Uşaqların əxlaqının düzgün saflaşdırılması onların nümunəvi davranış normalarının üzə çıxarılmasına səbəb olur. Əxlaq normalarının, əxlaq kateqoriyalarının düzgün müəyyənləşdirilməsi mənəviyyat bütövlüyü yaradırsa, deməli milli-mənlik şüurununda bünövrəsi düzgün qoyulur.

Əxlaqda, mənəviyyatda insanların bir-birinə münasibəti və davranış normaları öz ifadəsini tapır. Mənəviyyatın tərkib hissələrinə davranış qaydaları, prinsiplər, kateqoriyalar və ideallar daxildir.

Davranış qaydaları insanın ailədə, cəmiyyətdə, kollektivdə bir-birinə münasibətini müəyyənləşdirir. Davranış qaydaları tənzim edildiyi münasibətlərin xarakterindən asılı olaraq müəyyən qruplara bölünür.

Prinsiplər deyəndə bəs nə nəzərdə tutulur? Prinsip hər bir norma qrupunun özünə məxsus olan ilk vəziyyətini və əsas köklərini əks etdirir. Sınıflar mənafeyini əks etdirən əlamətlər prinsiplərdə daha çox güclü olur və ən çox nəzəriyyələr sistemini əks etdirir.

Əxlaq kateqoriyaları ümumi şəkildə insanlar arasında, insanla cəmiyyət arasında mənəvi əlaqələri əks etdirir. Yaxşılıq, ədalət, borc, şərəf, ləyaqət, vicdan, xoşbəxtlik və s. əxlaq kateqoriyaları olub müəyyən əlaqələri ifadə edir. Əxlaq kateqoriyaları bütün dövlətlərin və bütün xalqların əxlaqına xas olmuşdur. Həmin kateqoriyalar bütün cəmiyyətlərdə mövcud olmuş və mövcuddur. Lakin onlar müxtəlif əxlaq sistemlərinə mənsub olduğundan müxtəlif tələbləri ifadə etmiş, zaman keçdikcə öz mahiyyət və məzmununu dəyişmişdir.

Əxlaqi ideallar isə insanların daha çox can atdığı, gözəl saydığı davranış nümunələrini əks etdirir. Mənəvi ideallarda insanların arzuları ifadə olunur. Məhz ona görə də milli-mənlik şüurunun formalaşdırılması işində ailə, məktəb və ictimaiyyətin albir fəaliyyətinə üstünlük vermək lazım gəlir. Vaxtilə K.D.Uşinski deyirdi ki, əgər məktəb oxuyursa, deməli bütün xalq oxuyur. Bu o deməkdir

ki, əgər ümumtəhsil məktəblərində milli-mənlik şüurunun formalaşdırılmasına pedaqoji-psixoloji cəhətdən düzgün yanaşırsa deməli, sosial mühitdə kütləvi olaraq insanların milli-mənlik şüurunun formalaşması üçün zəmin yaranmış olar. Çünki insanlar əxlaqi-mənəvi normaları təkcə yaratmır, onları həm də qoruyurlar.

Beləliklə, insanlar müəyyən normalar, prinsiplər və ideallar əsasında hərəkət edir, bir-biri ilə münasibətlərdə olurlar. Deməli, cəmiyyətdə yaşayan, fəaliyyət göstərən insanlar bir-birinin davranış normalarına necə əməl etdiklərinə nəzarət edir, bir-birinin hərəkətlərini tənzimləyir və qiymətləndirirlər. İnsanlar davranış norma, prinsip və kateqoriyalarına müvafiq olan hərəkətləri əxlaqi, olmayanları isə əxlaqsız hesab edirlər. Məhz qiymət vermək, nəzarət etmək əxlaqa real məna verir və onun həyatiliyini təmin edir. Qiymət əxlaqi insanın davranışına, hərəkətinə, ictimai nəzarətin mühüm vasitəsinə çevirir. Əxlaqla hüquq normalarının fərqli cəhətləri də məhz burada özünü göstərir. Əxlaq normalarını xalq yaradırsa, hüquq normalarını ayrı-ayrı adamlar tərtib edir. Hüquq normaları pozulduqda adamlara cəza verilsə, əxlaq normaları pozulanda adamlar məzəmmət edilir, onların hərəkətləri pislənir. Pisləmələrin çoxalması əxlaqi-mənəvi normaların şüurlu olaraq kütləvi surətdə qəbul edilməməsinin göstəricisidir. Deməli, hələ ailə, məktəb və ictimaiyyətin əlbir fəaliyyəti üçün dinamik inkişaf mexanizminin küləviləşdirilməsinə ehtiyac var. Bunun üçün həm ailələrdə, həm təlim-tərbiyə müəssisələrində milli ləyqət hissini qüvvətləndirmək, kollektivçilik, humanizm kimi əxlaqi normaları inkişaf etdirmək kimi pedaqoji işləri genişləndirmək lazımdır.

Milli ləyaqət, kollektivçilik, humanizm və digər əxlaqi kateqoriyalar şəxsiyyətin mənəvi təfəkkürünün aksiomaları kimi fəaliyyət göstərir. Müasir dövrdə əxlaqi sərvətlər insanların davranışının qəbul edilib-edilməməsi ilə deyil, onların nə dərəcədə davranışında özünə möhkəm yer tutması, nə qədər real, həqiqi olması və şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə davamlılığı ilə ölçülür. Konkret və zəruri normativ göstəriciləri – sosial həyatı idarə etməyə istiqamətləndirməyi, həyata keçirməyi təmin edir.

Bu baxımdan milli əxlaqi sərvətləri özündə ehtiva edən milli mənlik şüurunun yetişən nəslin nümayəndələrinin davranışında özünə möhkəm yer tutmasına çalışmaq lazımdır. Başqa sözlə desək yetişən nəslin nümayəndələri olan yeniyetmə və gənclərin milli mənlik şüurunun formalaşdırılmasına təsir edən tərbiyəvi işlərin kompleks imkanlarından və psixoloji təsirin elmi əsaslarından məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil olaraq istifadə etmək lazımdır. Məhz belə olduqda onların milli ləyaqət hissələri qüvvətlənir, torpağı yad nəzərlərdən qorumağa yönələn milli qeyrəti güclənir və onlar Vətənin ərazi bütövlüyünü qorumağa xidmət edən əqidə saflığı nümayiş etdirirlər.

Məhz milli ləyaqət, torpağa bağlılıq, vətəndaşlıq dəyanəti bu köklərdən qidalanır, yeni nəsilləri azadlığa, müstəqilliyə çağırır. Hər bir şagirdə milli mənlik şüuru belə bir zəmin üzərində təşəkkül tapır və belə bir həqiqəti təsdiq edir ki, mədəniyyətin, elmin, ədəbiyyatın inkişafı xalqın böyüklüyü və kiçikliyindən deyil, həmin xalqın müdirikliyindən, zəngin təfəkkür tərzindən asılıdır. Tarix təsdiq edir ki, heç bir inkişaf, heç bir təkamül, heç bir hadisə zaman və məkan təsirindən kənarında baş vermir. Milli mənəvi mühitin təşəkkülü, sosial mühit məktəbləri gənclərin cəmiyyətdəki sosial vəziyyətinə, ilk öncə onların hiss və duyğularına, ictimai həyatın hadisə və faktlarını duymaq, qavramaq və dərk etmək qabiliyyətinə əsaslı təsir göstərir. Şagirdlər mənsub olduğu millətə aid əlamətlərə (milli bayrağa, gerbə, himnə, dini etiqada və s.) fəal münasibət bəsləyir, qiymət verir, özlərinin əməli fəaliyyəti üçün nəticə çıxarmaq imkanı əldə edirlər [4,s.11].

Deməli, pedaqoji prosesdə məqsədyönlü tərbiyə işi psixoloji təsirlərin gücü ilə vəhdətdə götürüldükdə şagirdlərin ailəyə, valideynlərinə, dostlarına, yoldaşlarına, bütövlükdə xalqına və Vətəninə olan ləyaqət, dəyanət, şərəf, qeyrət, məhəbbət hissələri güclənir. Onlar özlərini qeyrətlik mücəssəməsi kimi nümayiş etdirməyə ciddi maraq göstərir. Özü də bu maraq ötəri maraq olmur. Belə maraqlar yeniyetmə və gənclərin idrak tələbatları kimi təzahür edir. Yeri gəlmişkən demək lazımdır ki, "...maraqlar insanın idrak tələbatlarının emosional təzahürləridir. Onların təmin olunması və biliklərdəki çatışmazlıqları aradan qaldırmağa, əhəmiyyət kəsb edən faktlara yaxşı bələd olmağa, onları anlamağa, onlarla tanış olmağa kömək edir. Maraqlar subyektiv olaraq – insanın özü üçün – idrak prosesinin kəsb etdiyi müsbət emosional tonda, əhəmiyyət kəsb etmiş obyektə dərindən tanış olmaq, onun haqqında daha çox bilmək, onu başa düşmək arzusunda

təzahür edir” [5,s.116].

Bu zaman göstərilən pedaqoji-psixoloji təsirlərin gücündən yaranan məqsəd birliyi yeniyetmə və gənclərdə özünü biruzə verir. Məqsəd birliyi deyəndə yuxarıda qeyd olunan mənəvi keyfiyyətlərə uyğun olan vahid məqsəd birliyi nəzərdə tutulur. Belə yeniyetmələr, gənclər hamı kimi insanları xüsusilə Vətəni, Vətən torpaqlarının toxunulmazlığı uğrunda mübarizəyə başlamağın zəruri olduğunu şüurlu olaraq dərk edirlər. Onlar şüurlu olaraq Vətən torpaqlarını qorumağı qarşılarına məqsəd qoyurlar.

Məqsəd əlamətinə görə vasitəsiz və vasitəli maraqların olmasını aşkar edir. Vasitəsiz maraqlar əhəmiyyətli obyektin emosional cazibədarlığı ilə yaranır. (Adam deyir ki, “bunu bilmək, görmək, anlamaq mənim üçün maraqlıdır”). Obyektin real əhəmiyyəti ilə onun şəxsiyyəti üçün əhəmiyyəti uyğun gəldikdə, vasitəli maraqlar meydana çıxır (belə hallarda adam deyir ki, “bu mənim üçün maraqlıdır, çünki mənim mənafeyimə uyğundur”). Əmək və tədris fəaliyyətində heç də hər şey vasitəsiz emosional cazibəyə malik deyildir. Buna görə də əmək prosesinin şüurlu təşkilində aparıcı rol oynayan vasitəli maraqların formalaşması çox vacibdir [5, s.117].

Vasitəli maraqlar düzgün formalaşdırıldıqda onların əqidə saflığının yaranmasını təmin etməsi meydana çıxır. Vasitəli maraqlar davranışda özünə möhkəm yer tutarsa şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə daha davamlı olar. Belə olan təqdirdə davranış fəaliyyətinin motivləşməsi özünü daha bariz göstərir. Unutmaq olmaz ki, vasitəli maraqlar həm də - şəxsiyyətin fəaliyyətinin motivləşməsinin mühüm, lakin yeganə olmayan cəhətidir. Davranışın mühüm motivi əqidələrdir.

Əqidələr – şəxsiyyətin onu öz baxışlarına, prinsiplərinə, dünyagörüşünə müvafiq olaraq hərəkət etməyə təhrik edən dərk olunmuş tələbatlar sistemidir. Əqidə formasında meydana çıxan tələbatların məzmunu ətraf aləm, təbiət və cəmiyyət haqqında biliklərdən, onların müəyyən şəkildə başa düşülməsindən ibarətdir. Bu biliklər qaydaya salınmış və daxilən təşkil edilmiş baxışlar sistemini (fəlsəfi, estetik, etik, təbii-elmi və başqaları) təşkil etdikdə, onlar insanın dünyagörüşü kimi nəzərdən keçirilə bilər [5,s.119]. Şübhəsiz bu biliklərin verilməsi məqsədyönlü olaraq müəyyənləşdirilmiş pedaqoji-psixoloji əsaslar üzərində qurularsa, deməli, mənlik şüurunun formalaşmasını təmin edən davranış motivlərinin təzahürü daha dinamik şəkildə olacaqdır. Bu o deməkdir ki, yeniyetmə və gənclərin əxlaqi sərvətlərə yiyələnmələri onların milli mənlik şüurunun formalaşdırdığı təqdirdə onlar xalq, millət, dövlət, Vətən və Vətənin ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizəyə cəhd göstərmələri onların mənəvi təfəkkürünün aksiomalarına çevrilmiş olur. Yeri gəlmişkən demək lazımdır ki, “cəhdlər – müvafiq situasiyada bilavasitə təmsil olunmayan, lakin şəxsiyyətin xüsusi təşkil edilmiş fəaliyyətinin nəticəsi kimi yaradıla bilən həyat və inkişaf şəraitinə tələbatın ifadə edildiyi davranış motivləridir” [5,s.121].

Əslində yetişən nəslin əxlaqi sərvətlərə yiyələnmələri üçün göstərdikləri cəhdləri, eləcə də mənəvi tələbatların motivləri bir neçə formada təzahür edir. Yəni əxlaqın saflaşdırılmasına yönələn motivlərin dinamikası mənəvi maraqların artmasına, həvəsin genişlənməsinə, məqsədlərin hüdudlarının yüksəlməsinə, iddia səviyyələrinin şiddətlənməsinə səbəb olur. Pedaqoji-psixoloji layihələr əsasında əxlaqları saflaşdırılan yeniyetmə və gənclərin fəaliyyət motivlərinin zəngin tələbatlar birliyi əsasında çoxsaylı dinamik inkişaf yolu keçməsi təbii hal sayılır.

Motivlər bir-birindən onlarda təzahür edən tələbatların növünə, onların kəsb etdiyi formalara, genişliyinə və ya məhdudluğuna, onların reallaşdığı fəaliyyətin konkret məzmununa (əmək fəaliyyəti, tədris motivləri və i.a.) görə fərqlənir. Fəaliyyətin mürəkkəb növləri bir qayda olaraq bir motivə deyil, eyni vaxtda bir neçə təsir göstərən və qarşılıqlı təsirdə olan motivə cavab verir ki, bunlar da insanın hərəkət və əməllərinin şaxələnmiş motivləşmə sistemini təşkil edir [5, s.116].

Bütün bunların çox qədim elmi-tarixi köklərinin olması milli mənliyin pedaqoji-psixoloji əsaslarının dərin köklərə malik olmasını bir daha sübut edir. Hələ XIII əsrdə Nəsrəddin Tusi əxlaqın saflaşmasının pedaqoji-psixoloji əsaslara söykənən fəzilətlərini sadalayarkən onların “Hikmət” (zəka, dərk surəti, zəhn aydınlığı, öyrənmə asanlıığı, ağıl gözəlliyi, hafizə, hazırcavablıq), “Şücaət” (nəfsin ağayanalığı, qoçaqlıq, alicənablıq, mətanət, elm, təmkinlilik, hünərlilik, dözümlülük, təvazökarlıq, qeyrətlik, rıqqət) , “İffət” (həyalılıq, həlimlik, səmimiyyət, dinclik, pəhriz, səbirlik, qənaətcillik, vüqarlılıq, ehtiyatlılıq, nizam, hürriyyət, səxavətlik), “Ədalət” (sədaqətlik, ülfət, vəfa, sədaqət, şəfəqqət, rəhmdillik, mükafat, ortaqlığın hüsnü, hökmün hüsnü, hörmət, təslim, təvəkkül,

idrət) cisimlərindən əmələ gəlməsini formalaşaraq milli-mənlik şüurunun yaranmasını iddia edir. Tusiyə görə belə mənlik şüuru insanların maraqlarının müxtəlifliyinə görə müxtəlif təzahür formalarına görə müxtəlif cür genişlənmə imkanlarına malik olur [6,s.90].

Müasir psixologiya elminə görə maraqlar özlərinin genişliyinə görə fərqlənir. Bəzi adamlarda onlar bir sahədə mərkəzləşə, başqalarında isə sabit əhəmiyyətə malik olan bir çox obyektlər arasında bölünə bilər. Maraqların səpələnməsi (dağınıqlığı) çox vaxt şəxsiyyətin mənfi xüsusiyyəti kimi medana çıxır, lakin maraqların genişliyini nöqsan kimi şərh etmək səhv olardı. Müşahidələrin göstərdiyi kimi, şəxsiyyətin ahəngdar inkişafı maraqların məhdudluğunu deyil, genişliyini tələb edir [5,s.116].

Maraqların genişliyi isə insanın məqsədləri və iddia səviyyəsi ilə tənzimlənir. Əxlaqi sərvətlərə yiyələnən yeniyetmələr və gənclər qazandıqları milli ləyaqəti, milli qüruru, milli iftixarı, milli qeyrəti və ən ümdəsi xalqa və Vətənə sədaqətli ali məqsədləri fonunda öz iddia səviyyələrinə uyğun şəkildə tənzimləməyə cəhd göstərir. Mənlik şüuruna, onun milli-mənəvi dəyərlərinə yiyələnənlər daim öz ali məqsədi və iddia səviyyələri uğrunda mübarizəyə cəhd göstərir.

Müasir psixologiya sübut edir ki, şəxsiyyətin məqsədləri və onun iddia səviyyələri müxtəlif olur. Məzmun cəhətdən nəzərdən keçirilən dərk edilmiş motivlər şəxsiyyətin məqsədlərini üzə çıxardır. Müəyyən bir tələbatı təmin edə bilən obyekt insanın şüurunda məqsəd kimi yeni insan olaraq meydana çıxır. Tələbat obyektini məqsəd kimi dərk edən insan özünün şəxsi məqsədlərini mənsub olduğu kollektivin, cəmiyyətin məqsədləri ilə əlaqələndirir, öz məqsədlərinin məzmununa zəruri düzəlişlər, eləcə də əlavə düzəlişlər edir [5, s.117].

Buradan belə bir qənaət hasil olur ki, insan psixikasının ən ali səviyyəsi və forması olan ictimai şüur əmək və istehsal fəaliyyəti, ünsiyyət fəaliyyəti və eləcə də ictimai-iqtisadi-siyasi-tarixi həyat şəraiti ilə bağlı olan münasibətlərin məcmusu rolunda çıxış edərək milli “mən”in formalaşmasını təmin edir.

Milli mənlik şüurunun pedaqoji-psixoloji əsaslarının düzgün müəyyənləşdirilməsi çox vacibdir.

Ona görə ki, yetişən nəslin milli mənlik şüurunun formalaşdırılması yeni insan tərbiyəsinin mühüm şərti hesab olunur. Mənlik şüurunun isə məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil olaraq inkişafını şərtləndirən cəhətlər milli mənlik şüurunun formalaşmasına təkan vermiş olur. Bu şərtlə ki, ailədə məktəbin və ya əksinə, məktəb ilə ailənin, məktəblə sosial mühitin və bunların hər üçünün əlbir fəaliyyətinin pedaqoji-psixoloji əsasları düzgün müəyyənləşdirilsin. Məhz belə olan təqdirdə yetişən nəslin mənlik şüurunun inkişafı və bu zəmində onların milli mənlik şüurunun inkişafı müasir dövrün bütün tələblərinə rəğmən təmin edilmiş olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Talıbov Y., Sadıqov F., Quliyev S. Gənclərin mənəvi tərbiyəsinin problemləri. Bakı, 1998, 132 s.
2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Dərslik. Bakı, “Qapp-Poliqraf” Koorporasiyası, 2003, 356 s.
3. Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri. Bakı: Azərnəşr, 1981, 189s.
4. Sadıqov F.B. Pedaqogika (ali məktəblər üçün dərslik), Bakı, Adiloğlu, 2012, 666 s.
5. Petrovskinin redaktəsi ilə. Bakı: Ümumi psixologiya, Maarif nəşriyyatı, 1982.
6. Nəsrəddin Tusi. Əxlaqi –Nasiri, Bakı, “Lider nəşriyyatı”, 2005, 280s
7. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya (dərslik).Bakı, “Çinar-Çap” nəşriyyatı, 2002, 620 s.

РЕЗЮМЕ

Ч.Гулиев

Особенности правильного определения педагогико-психологических основ национального самосознания

Исторически национальное самосознание каждого народа отражало его национальные обычаи, традиции, искусства и национальную нравственность, другими словами было оценено как его моральный облик. Поэтому формирование национального самосознания подрастающего поколения считается важным условием воспитания нового поколения. Целенаправленное, запланированное и организованное развитие самосознания способствует формированию национального самосознания. При этом, правильное определение психолого-педагогических основ совместной активности «школа-семья», или наоборот, «семья-школа», «школа-социум» является важным условием. При таком раскладе, развитие самосознания подрастающего поколения и на этом основе их национального самосознания может быть сформировано соответственно требованиям современности.

ABSTRACT

Ch. Guliyev

Peculiarities of proper determination of pedagogical-psychological basis of national self-consciousness

Historically, the national self-consciousness of each nation reflects its national customs, traditions, art and national morality, in other words, it is assessed as its moral character. Therefore, the formation of national consciousness of the rising generation is considered to be an important condition for the education of new generation. Purposeful, planned and organized development of self-consciousness contributes to the formation of national self-consciousness. In this case, the correct definition of psychological and pedagogical basis of joint activity of "school - family", or vice versa, "family - school", "school - society" is an important condition. In such a condition, the development of self-consciousness of the rising generation and on this basis, their national self-consciousness can be formed according to the modern requirements.

NDU-nun Elmi Şurasının 23 sentyabr 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, professor E.Maqsudov*

KİFAYƏT ƏHMƏDOVA
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
Kifayet_ahmedova @ mail.ru

UOT:37

**GƏNC AİLƏLƏRDƏ PSIXOLOJİ MÜHİTİN FORMALAŞMASINA
TƏSİR EDƏN AMİLLƏR**

Açar sözlər: ailə, psixoloji, uşaq, tərbiyə, ana, ünsiyyət, valideyn

Key words: family, psychological, a child, nurture, a mother, communication, a parent

Ключевые слова: семья, психологический, ребёнок, воспитание, мать, общение, родитель

Məqalədə gənc ailələrdə psixoloji mühitin formalaşmasına təsir edən amillərdən bəhs olunmuşdur. Qeyd edilir ki, ilk uşağın dünyaya gəlməsilə ailə mühitində əsaslı dəyişikliklər baş verir. Bu dəyişiklik sosial, iqtisadi və s. sferanı əhatə etməklə yanaşı, həm də psixoloji dəyişikliyə səbəb olur. İlk psixoloji dəyişiklik analıq hissini yaranması ilə başlayır. Bir sıra alimlər analıq hissini yaranmasının daha əvvəldən başladığını və instinktiv xarakter daşdığını bildirirlər.

Gənc ailələrlə söhbət, eləcə də müşahidələrə əsasən bu nəticəyə gəlinir ki, müasir dövrün ailə ilə bağlı yaratdığı özünəməxsus problemlər vardır.

Sonda belə ümumiləşdirmələr aparılır ki, gənc ailələrdə ailədaxili münasibətlər, kommunikativ ünsiyyət tam mənası ilə formalaşmamış olur. Deməli, gənc ailələrin daha normal funksiya göstərməsi üçün həm onların özləri, həm də valideynləri ciddi səy göstərməlidirlər.

İlk uşağın dünyaya gəlməsilə ailə mühitində əsaslı dəyişikliklər baş verir. Bu dəyişiklik sosial, iqtisadi və s. sferanı əhatə etməklə yanaşı, həm də psixoloji dəyişikliyə səbəb olur. İlk psixoloji dəyişiklik analıq hissini yaranması ilə başlayır. Bir sıra alimlər analıq hissini yaranmasının daha əvvəldən başladığını və instinktiv xarakter daşdığını bildirirlər. “İlk analıq hissi qızlarda erkən yaşlardan, hələ gəlinciklərlə oynadığı vaxtdan başlayır ” (124, s.334) . Hesab edirik ki, çox görkəmli alimlərin irəli sürdüyü bu fikirlərlə tam mənası ilə, bütövlükdə razılaşmamaq olar. Çünki körpə qız uşağının gəlinciklə oynaması ilə analıq hissini eyniləşdirmək mümkün deyil. Körpə qız gəlinciklə oynayarkən anasını təqlid edərsə, özünün ana olması tamamilə başqa bir hissdir.

Təbiətin qadınlara bəxş etdiyi ana olmaq imkanı eyni zamanda onlara uşağın öyrətmək və tərbiyə etmək vəzifəsini də verib. Bu vəzifəni başqa adamların yerinə yetirməsi mümkün deyil. Yəni ana və uşaq arasındakı münasibəti başqa adamlarla yaratmaq mümkün deyil. Ananın uşağa öyrətdiyi ilk şey ünsiyyətdir. Məhz ünsiyyət prosesində uşaq tədricən özünü və ətrafdakıları dərk edir və beləliklə, onun fərdiyyəti yaranır.

Gənc anaların uşaqla, onun psixi inkişafı və tərbiyəsi ilə bağlı buraxdıqları başlıca iki səhv olur. Birinci səhv şərti olaraq “intellektual” adlandırdığımız analarla bağlıdır. Onlar sərt qrafik əsasında uşaqla ünsiyyətdə və münasibətdə olur. Yəni, dəqiq qrafik əsasında, müəyyən saatlarda uşağı yedizdirir. Əgər uşaq ağlasa belə, qrafikini pozmur, hətta uşağı qucağına götürmür.

Belə uşaqlar böyüdükdən, hətta özləri valideyn olduqdan sonra emosiyasız, laqeyd olurlar. Hətta öz uşaqlarına qarşı da belə olurlar. Öz uşaqlıqlarından nümunə çəkirlər. “Bizə qarşı da belə olublar. Nə olub ki, hər şey normaldır” . “Bu gün teatra getməliyik. Uşağa heç nə olmaz. Biz də onun yaşında tək qalırdıq” və s.

İkinci səhv uşaqlıqda özləri kifayət qədər diqqət və qayğı görməyən, ailənin tək uşağı olan analarla bağlıdır. Belə analar üçün övladları həyatda hər şeydir. Onlar uşaqlarını bir dəqiqə olsun belə gözdən qoymurlar. Uşağın hər bir hissi onun üçün qorxu hissi yaradır. “Oy, sən nə edərsən?

Tez ol darağı yerinə qoy, gözünə batar. Fincana toxunma, çay tökülüb səni yandırar. Sən istəyirsən xəstələnəsən, anan da ölsün” və s.

Göstərdiyimiz həm birinci, həm də ikinci səhv uşağın inkişafına son dərəcə neqativ təsir göstərir. Uşağın uşaqlığını əlindən almaq olmaz. Ona görə də hədsiz qəyyumluq etmək psixoloji baxımdan düzgün deyil.

Gənc ailələrlə söhbət, eləcə də müşahidələrimizə əsasən söyləyə bilərik ki, müasir dövrün ailə ilə bağlı yaratdığı özünəməxsus problemlər vardır.

Uşağın dünyaya gəlməsi ilə ailədə digər bir əsaslı dəyişiklik də baş verir. Ər-arvad rollarına ata, ana rolları da əlavə olunur. Bu vəziyyət bütün müsbət cəhətləri ilə yanaşı, müəyyən diskomforta da səbəb olur. Özünü koqnitiv, şəxsi və sosial sferada da göstərir. Bu hal gənc ailələrdə, həm də ilk uşağın doğulmasıyla özünü daha kəskin formada göstərir. Bu deyilənlər əlbəttə, bütün ailələrə aid ola bilməz.

Gənc ailələrdə qarşılıqlı münasibətlərdə özünü göstərən aspektlərdən biri də ər-arvad arasındakı anlaşılmaqlar, ziddiyyətlərlə bağlıdır. Bunu psixoloji ədəbiyyatda “ailə həyəcanı” da adlandırırlar. Ailə həyəcanı ər və ya arvadın hər ikisi və ya onlardan biri ilə də bağlı ola bilər. Narahatlığın səbəbi şübhə, tərəddüd, evə gec gəlmə və s. ola bilər. Bu kimi hisslər adətən ailədaxili münasibətlərə təsir göstərir.

Digər bir səbəb isə tərəflərdən birinin özünü köməksiz hiss etməsi, hadisələrin məcrasını dəyişdirə bilməməsi ola bilər. Onlar adətən öz hisslərini belə biruzə verirlər: “Hiss edirəm ki, nə etsəm, necə etsəm də sonda bəyənilməyəcək”, “Özümü ailədə tənha hiss edirəm”, “Nəyisə yaxşı etmək istəyirəm, məlum olur ki, pis alınıb” və s.

Vaxtının çoxunu ailənin qayğısını çəkməyə həsr edən, lakin qiymətləndirilməyən qadın adətən hər şeydən küsmüş kimi görünür: “Hərdən mənə elə gəlir ki, bu evdə mənim varlığım və ya yoxluğum heç kimi maraqlandırmır”. Belə köməksiz vəziyyətin bir sıra səbəbləri olur:

1. Ər və ya arvad daim psixoloji təzyiq altında olur. Buna nümunə kimi daim sərxoşluq edən, arvadını fiziki və psixoloji cəhətdən gərgin vəziyyətdə saxlayan kişilərin ailəsini göstərmək olar.

2. Ailə üzvləri ilə uyğunlaşa bilməmək. Məsələn, gəlinin qaynanadan xoşu gəlmir, lakin bunu gizlətmək məcburiyyətindədir. Çünki hesab edir ki, bunu açıq bildirmək ailədə vəziyyətin daha da gərginləşməsinə səbəb olar.

3. Şəxsiyyətdaxili konfliktin yaranması. Bu, daha çox ailədə qadının üzərinə bir neçə bir-birilə ziddiyyət təşkil edən vəzifənin qoyulması zamanı baş verir. Nəticədə şəxsiyyətlərarası konflikt yaranır. Məsələn, qadın ərinə qınayır ki, ailənin heç bir işində ona kömək etmir. Eyni zamanda onun etdiyi heç bir işi bəyənmir, tənqid edir.

Müşahidələr göstərir ki, ailə üzvləri qarşılıqlı hansısa məqsədi qoyub, ona çatmaq üçün ciddi cəhd göstərdikdə və istənilən nəticə alınmadıqda onlar frustrasiya, psixi gərginlik yaşayırlar. Psixoloji ədəbiyyatda bu vəziyyət “Tantal kompleksi” adlandırılır. Tantal Qədim Yunan mifoloji qəhrəmanıdır. O, allahlar tərəfindən cəzalandırılır. O, suyun ortasındadır. Hər dəfə əyilib su içmək istədikdə su yox olur.

Deyilənlərə sübut kimi aşağıdakı nümunəni veririk. Akif, 30 yaşı var. Beş ildir ailə qurub. Dörd yaşında Telman adlı oğlu var. Arvadının 26 yaşı var. Ali təhsillidir. Ailə qurandan 1 ay sonra arvadı bildirir ki, ərinə sevmir. İnstitutda oxuyanda istədiyi oğlan olub. Amma oğlan başqası ilə evlənib. Elə bu səbəbdən də istəmədiyi oğlana ərə gedib. Ailədə ərin vəziyyəti “Tantal kompleksi”nə uyğundur. Akif deyir ki, arvadından bir neçə dəfə ayrılmaq istəyib. Hər dəfə arvadı bildirib ki, onu sevməyə başlayıb və doğrudan da bir müddət mehribançılıq olub. Akif də hesab edib ki, hər şey yoluna qoyulur. Yenidən tədricən yenə münasibətlər korlanıb. Belə vəziyyət Akifi özündən çıxarır. Ümid və ümitsizlik daxili konflikt yaradır. Fikrən gedən belə daxili mübarizə tədricən Akifin xarakterini dəyişdirir. Artıq psixi gərginlik onun münasibətlər sistemində də təsir edir. Oğlunun anasız qalmaması üçün bütün əzablara dözür. Bəzən də əsəbləri tab gətirmir.

Təbii ki, istənilən gənc ailədə problemlər olur. Lakin onların xarakteri fərqli ola bilər. Ailə həyatının ilk beş ili istənilən halda adaptasiya dövrüdür. Çünki gənc ailədə ər və arvad hər biri fərqli ailələrdə, fərqli mühitdə böyüyüb, tərbiyə alıb. Bir çox hallarda belə fərqli tərbiyə ziddiyyətə səbəb olur. Müəyyən vaxtdan sonra tərəflər bir-birlərinin xarakterini öyrənir və ona uyğunlaşır.

Adaptasiya oluna bilmədikdə tədricən konflikt dərinləşir və onlar ayrılırlar. Adaptasiya, eləcə də ailə mühitinin formalaşması tərəflərin psixoloji hazırlığı və mədəni səviyyəsindən də asılıdır. Problem yarandıqda belə ailələrdə tərəflər başqa variant, başqa çıxış yolu axtarırlar.

Məryəm nümünəsində fikrimizi əsaslandıraraq. Məryəm 3 ildir ailə qurub. 2 yaşında qızları var. Əri ilə münasibətlərində tez-tez gərginlik yaşanır. Məryəm bunlarla bağlı belə deyir: “Əvvəllər ərimlə mübahisə edir, onun hər bir hərəkətinə reaksiya verirdim. Dava-dalaş salır, evdən gedəcəyimi bildirirdim. İndi daha ağıllanmışam. Xasiyyətini öyrənmişəm. Əsəbi olanda ona heç nə demirəm. Sakitləşəndən sonra fikirlərimi ona çatdırıram”.

Gənc ailələrdə ailədaxili psixoloji mühit formalaşmasında kommunikativ ünsiyyət mühüm rol oynayır. Kommunikativ ünsiyyət tələbatı özünün bir sıra xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Bura əks tərəfin müstəqilliyinə hörmət, simpatiya, antipatiya və s. aiddir.

İnformasiya qıtlığı da ailədaxili münasibətlərə təsir göstərir. İlk növbədə ona görə ki, hər kəs hadisəyə öz bildiyi kimi şərh verir. Bu isə psixoloji maneəyə səbəb olur. Bu psixoloji situasiyanı öyrənmək üçün 58 nəfər qadınla sorğu keçirdik. Anketdə qoyulmuş sual belə idi: “Təsəvvür edin ki, Siz ağır bir sumka götürürsünüz. Əriniz də yanınızla əliboş gedir, lakin sizə kömək etmək ağılına gəlmir. Belədə Siz nə edərdiniz? “

Anket sorğusuna cavab verənlər anketdə göstərilən cavablardan birini seçə bilərdilər:

- 1) Deyərdim ki, kömək etsin;
- 2) Heç nə deməzdim, lakin narazı qalardım;
- 3) Eyham vurardım ki, kömək etsin;
- 4) Çalışardım elə bir üsul tapım ki, özü başa düşsün;
- 5) Heç nə etməzdim.

Sorğu aparılan qadınlardan 26%-i “Deyərdim ki, kömək etsin”, 36%-i “Heç nə deməzdim, lakin narazı qalardım”, 11%-i “Eyham vurardım ki, kömək etsin”, 9%-i “Çalışardım elə bir üsul tapım ki, özü başa düşsün”, 16%-i “Heç nə etməzdim” – cavabını vermişlər.

Verilən cavablar ailədə kommunikativ ünsiyyətlə bağlı müəyyən fikir formalaşdırır. Cavablardan da görüldüyü kimi, bəzi ailələrdə kommunikativ ünsiyyət problemi var. 36% qadın fiziki gərginliyə dözməyi daha üstün tutur, nəinki ərinə müraciət etməyi. Bu, eyni zamanda göstərir ki, bu ailədə ən azı birtərəfli qaydada ünsiyyətdən qaçmaq var. Təbii ki, belə diskomfort vəziyyət ailədaxili münasibətlərə də təsir göstərir. 16% “Heç nə deməzdim” bildirənlərdə isə vəziyyət daha da dramatikdir. Bu cavabı verənlərlə sonrakı söhbətlər göstərdi ki, burada motivlər fərqlidir. Belə ki, bu cavabı verən 10 nəfər qadınlardan 4-ü buna vərdiş etdiyini və artıq bu vəziyyəti norma hesab etdiyini bildirdi. 3 nəfər ərinin onsuz da kömək etməyəcəyini, 3 nəfər isə ərinə deməkdənsə, yükü daşımağı daha rahat bildiyini söyləmişdir. İstənilən halda 52% qadının bu və ya digər səbəbdən əri ilə kommunikativ ünsiyyətdən qaçmasını normal hal hesab etmək olmaz. Təbii ki, burada subyektiv amillər də rol oynayır. Yəni qadının xarakteri, ərinə münasibəti və s.

Ailədaxili konfliktlərin təhlili göstərir ki, belə vəziyyətdə kommunikativ ünsiyyətin qıtlığı başlıca rol oynayır. Aynanın vəziyyətində ünsiyyət tələbatı əri ilə bağlıdır. Əvvəlcə, əri ev işlərində ona kömək edirdi. Eyni zamanda Aynanın əziyyətini qiymətləndirirdi. Daha sonra ev işlərindəki yorğunluq, uşağa qulluq etmək və dəyərləndirilməmək Aynanı əsəbləşdirir, özündən çıxarır. Lakin problem ondadır ki, Ayna bunları özü çəkir, gözləyir, lakin ərinə izah etmir. Halbuki, o, bunları izah edə bilərdi.

Ailə həyatında ailə quranadək tərəflərin ailə ilə bağlı təsəvvürləri, təxəyyüllərində yaratdıqları ilə reallıqda yaşadıkları ailə həyatı arasında bir bağlılıq var. Başqa sözlə, təxəyyüldə yaradılanlarla reallıqda olanlar arasında uyğunsuzluq olduqda ziddiyyət, konflikt baş verir. O da məlumdur ki, təxəyyüldə yaradılanlar çox güclü təsirə malik olur və uzun müddət hafizədən silinmir. Biz reallıqda olan ailə vəziyyəti və təxəyyüldəkilərin arasında olan asılılığı öyrənmək məqsədilə 90 nəfər qadınla sorğu keçirdik. Onların ailə həyatı 5 ilə qədərki dövrü əhatə edir. Anket sorğusu belə idi: “Sizin ailə həyatı quranadək təxəyyülünüzdə canlandırıdığınız ailə ilə, indiki real ailə həyatınız arasında fərq varmı? “

Sorğuya cəlb olunan qadınlardan 25 nəfəri ali təhsillidir, həm də işləyirlər. 17 nəfər ali təhsilli qadın işləmir, 20 nəfəri orta məktəbi qurtarıb işləyir, 28 nəfəri orta məktəbi bitirib işləmir.

Sorğu nəticəsində məlum oldu ki, sorğu keçirilən qadınların 58%-nin təxəyyüllərində yaratdığı ailə həyatı ilə real ailə həyatı arasında xeyli fərq var. Onlar daha ideal həyat fikirləşmişlər. 23% qadın təxəyyüldəki ilə realıq arasında əsasən oxşarlıq olduğunu bildirdilər. 19% isə real ailə həyatından çox razı olduqlarını bildirdilər.

Ailə həyatından daha çox narazılıq edənlər ali təhsilli olub işləməyənlərdir. Onların 29%-i daha yaxşı həyat arzuladıqlarını, lakin realıqda ona nail ola bilmədiklərini bildirdilər. 23%-i əsasən uyğun gəldiyini bildirdi. 21%-i ailə həyatından tam razı qaldığını qeyd edirdi. 35%-i nisbətən narazı olduqlarını göstərirdi.

Ali təhsilli və işləyən qadınların 38%-i ailə həyatından razı olduğunu, 36%-i əsasən razı olduğunu, 16%-i tamamilə narazı olduğunu bildirmişdir. 28%-i tam razı olduğunu, 20% nisbətən narazı olduğunu bildirmişdir.

Orta təhsilli işləyənlərin 36%-i ailə həyatından razı olduğunu, 22%-i əsasən razı olduğunu, 15%-i narazı olduğunu, 27%-i nisbətən narazı olduğunu bildirmişdir. Orta təhsilli işləməyənlərin 32%-i həyatından tam razı olduğunu, 36%-i əsasən razı olduğunu, 12%-i narazı olduğunu, 26%-i nisbətən narazı olduğunu bildirmişdir.

Razılıq və narazılıq edənlərin motivləri də fərqlidir. Bəziləri hesab edirlər ki, onlar daha yaxşı yaşamağa layiqdirlər, digərləri iqtisadi çətinlikdən narazılıq edir, başqaları isə müstəqil yaşamaq, sərbəst olmaq istədiklərini, lakin qaynana, qaynata ilə birlikdə yaşadıklarından narazılıq edirdilər. Razılıq edənlərin də motivləri fərqli idi.

Ailə həyatı quranadək təxəyyülündə yaratdığı ailə obrazı ilə realıqdakı ailələri arasındakı fərq və ya uyğunluq

Cədvəl 2.2

№	Sorğuya cəlb olunanlar	Razı olanlar	Nisbətən razı olanlar	Narazı olanlar	Nisbətən narazı olanlar
1	Ali təhsilli, işləyənlər	28	36	16	20
2	Ali təhsilli, işləməyənlər	21	29	19	31
3	Orta təhsilli işləyənlər	36	22	15	27
4	Orta təhsilli işləməyənlər	32	30	12	26
5	Cəmi:	29,0	29,0	16,0	26,0

Cədvəldən də görüldüyü kimi, gənc ailələrdə istər-istəməz müəyyən problemlər yaşanır. Onun da çoxsaylı səbəbləri var. Daha çox özünü biruzə verənlər psixoloji, iqtisadi və sosial səbəblərdir. Psixoloji səbəblərin özünü də müxtəlif qruplara ayırmaq olar. Bunlardan ilkin olanı psixoloji adaptasiyadır. İstər oxşar, istərsə də fərqli mühitdə böyüdüklərindən birgə yaşayış zamanı müəyyən fərqlər meydana çıxır. Müəyyən dövr ərzində onlar bir-birlərində olan mənfi və müsbət xüsusiyyətləri öyrənir, onun bəzilərini islah etdirir, bəzilərində güzəştə gedir, bəzilərini qəbul edirlər. Eləcə də hər bir tərəf özünün üzərində də korreksiya işi aparır. Bunlar alınmadıqda konflikt başlayır. Digər bir psixoloji problem təxəyyüldə yaradılanla realıq arasında olandır. Adətən təxəyyüldə yaradılan daha cəlbədicidir. Ümumən təxəyyüldə yaradılanla realıq arasında uyğunluq nisbəti çox az hallarda mümkün olur. Başqa bir psixoloji səbəb müxtəlif vasitələrdən istifadə etməklə ailədə liderlik problemdir.

Nəhayət başqa və daha ciddi səbəblərdən biri də dünyagörüşü və mədəni səviyyə ilə bağlıdır. Mədəni səviyyəsi yüksək olan şəxs həm nəyi və necə güzəştə getməyi bacarır, həm də məqamı, zamanı düzgün dəyərləndirir.

Göründüyü kimi ali təhsilli, orta təhsilli, işləyən və işləməyən gənc ailəli qadınların 29%-i ailə həyatından tam razıdır. Lakin diqqəti cəlb edən cəhət ondan ibarətdir ki, ali təhsillilərin 25%-i ailə həyatından tam razı olduqları halda, orta təhsillilərin 34%-i ailə həyatından tam razıdır. İşləməyən ali təhsillilərlə, işləyən ali təhsillilər arasında da ailəsindən tam razı olmaq sahəsində müəyyən fərqlər vardır. Bu rəqəm işləyənlərdə 28%, işləməyənlərdə 21%-dir. Bu, bir də ondan irəli gəlir ki, onların bir qisminə ərlləri işləməyə icazə vermir. Ona görə də ailəsindən nisbətən narazı qalanların içərisində ali təhsilli işləməyənlərin faiz nisbəti daha yüksəkdir. Onlarda bu rəqəm 31% təşkil edir. Narazı qalanların da faiz nisbəti digərləri ilə müqayisədə daha yüksəkdir.

Ailəsindən tam və ya nisbətən narazı olanlar işləyən ali təhsillilərdə 36% , işləməyənlərdə 50% , orta təhsilli işləyənlərdə 42% , işləməyənlərdə 38%-dir. Nisbətən narazı və tam narazı olanların faizi (36%) digərləri ilə müqayisədə daha azdır. Görünür, bu da mədəni səviyyə və s. ilə bağlıdır.

Cədvəldən görüldüyü kimi, tam və nisbətən narazıların faizi də kifayət qədər yüksəkdir və narahatlıq doğurmaya bilməz. Bunun da səbəbləri çoxdur. Onların bir qismini yuxarıda qeyd etdik. Digərlərinə isə qaynana problemi, maddi çətinlik, xarakterdəki ziddiyyət və s. daxildir.

Təbii ki, bu problemlərin bir qismi gənc ailələr üçün xarakterikdir. Tədricən onlar öz həllini tapır. Yerdə qalanlar isə müxtəlif, həm də mənfi planda həll olunur. Onlardan biri, gəlin-qaynana münasibətlərini araşdırmağa çalışsaq. Bu münasibətlərdə daha çox özünü göstərən ünsiyyət problemi.

Ailədə ünsiyyət qıtlığı tərəflərin bir-birlərini anlamamasına səbəb olur. Nəticədə ya açıq, yaxud da qapalı konflikt baş verir. Nəticədə qarşılıqlı münasibətlərdə gərginlik, konflikt yaranır. Bu isə qarşılıqlı anlamı çətinləşdirir.

Gənc ailələrdə ailədaxili münasibətlərin qurulması kifayət qədər çoxsahəli və mürəkkəbdir. Burada informasiya qıtlığının təsiri ilə yanaşı, elə o səviyyədə informasiyanın təqdim olunması da mühüm rol oynayır. Məsələn, “Mən özümü səninlə çox rahat hiss edirəm” deyilişi ilə “Sənsiz mən özümü çox pis hiss edirəm” arasında xeyli mənə və mənənin qavranılması fərqi var. Birinci halda, qarşılıqlı hörmət ifadə olunursa, ikincidə birtərəfli psixoloji asılılıq ifadə edilir.

Ünsiyyət prosesində tərəflərin bir-birlərinin şəxsi keyfiyyətlərini, xarakterini bilmələri və nəzərə almaları vacibdir. Ailə üzvlərinin fərdi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, ən azı iki səbəbdən zəruridir. Birincisi, söhbət etdiyin kəsin intellektual səviyyəsi nəzərə alınmalıdır. Bunu etmək o qədər də asan məsələ deyil. Xüsusilə uşaqlarla ünsiyyət zamanı. Elə insanlar var ki, uşaqlarla ünsiyyət qura bilmir, ya çox qəliz danışır ki, uşaq heç nə başa düşmür, yaxud da uşağın dili ilə danışır. Belədə uşağın ünsiyyət marağı itir. İkincisi, informasiya verdiyin şəxsin reaksiyasının necə ola biləcəyini irəlicədən nəzərə almalısın. Ailədə isə bir çox hallarda məsələnin bu cəhətinə fikir vermirlər.

Gənc ailələrdə baş verən anlaşılmazlıqlar, bir çox hallarda konfliktlər xüsusi bir məqsəddən yox, sadəcə əks tərəfin vəziyyətini başa düşməməkdən yaranır.

Ər və arvadın bir-birlərinə empatiyasının olmaması və ya zəif olması ailədaxili münasibətlərdə anlaşılmazlığa səbəb olur. Nəticədə tərəflərdən biri və yaxud hər ikisi ünsiyyətdən qaçır. Eləcə də ola bilsin ki, bir-birlərinə güzəştə getməsinlər, aqressiv davranışa üstünlük versinlər.

Deyilənləri belə ümumiləşdirmək olar ki, gənc ailələrdə ailədaxili münasibətlər, kommunikativ ünsiyyət tam mənası ilə formalaşmamış olur. Ailədə uşağın dünyaya gəlməsilə ailə mühitində ciddi dəyişiklik baş verir. Bir çox hallarda bu vəziyyət ər-arvad münasibətlərini gərginləşdirir. Kişiyə elə gəlir ki, arvadı ona qayğıyı azaldıb, arvada elə gəlir ki, kişinin ona diqqəti azalıb. Deməli, tərəflərin hər ikisi özünə diqqətin artırılmasını istəyir. Digər halda isə uşağın doğulmasıyla ailə mühitində qarşılıqlı istək və bağlılıq da artır.

Konfliktli ailələrdə baş verən gərginlik daha çox uşaqlara təsir edir. Onların psixi və fiziki inkişafında problemlər yaranır. Deməli, gənc ailələrin daha normal funksiya göstərməsi üçün həm onların özləri, həm də valideynləri ciddi səy göstərməlidirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov A.N. Məktəbliləri ailə həyatına hazırlamağın nəzəriyyəsi və təcrübəsi: Ped. elm. dok. ... dis. Bakı, 1995, 305 s.
2. Abbasov A.N. Milli əxlaq və ailə etikası. Bakı, Mütərcim, 2008, 226 s.
3. Ailənin intim dünyası. Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası Baş redaksiyası, 1990, 144 s.
4. Əliyeva L.A. Tələbələrin ailə həyatına hazırlanmasının psixoloji xüsusiyyətləri. Bakı, Mütərcim, 2004, 30 s.
5. Гозман Л.Ю. , Шлягина Е.И. Психологические проблемы семьи \ \ Вопросы психологии, 1985, № 2, с. 186-190

ABSTRACT

K. Ahmadova

Factors affecting the development of the psychological environment for young families

The article deals with factors affecting the development of the psychological environment for young families. It is considered that, with the birth of the first child in a family environment remarkable changes occur. Besides social, economical and other spheres, this change can also cause psychological change. The first psychological change begins with the sense of motherhood. Some scientists denote that the sense of mother hood begins from very early period and it carries instinctive character.

According to observation and conversation with young families it is possible to say that modern time has specific problems relevant to families.

It is concluded that, family relations and communication in young families aren't fully developed. So Both newly-wed families and their parents must try to get along in a better way.

РЕЗЮМЕ

К.Ахмедова

Факторы, влияющие на формирование психологической среды в молодых семьях

В статье рассматриваются факторы, влияющие на формирование психологической среды в молодых семьях, о глобальных изменениях в семье с появлением ребёнка. Эти изменения, наряду с социальными, экономическими и другими переменами в различных сферах способствуют изменениям в психологической сфере.

Некоторые ученые считают, что появление материнского чувства начинается еще до становления матерью, и это носит инстинктивный характер.

Беседа с молодыми семьями, а также, наблюдения, дают основание сделать вывод, что семья имеет присуще себе проблемы, созданные современным временем.

В заключении автор приходит к выводу, что в межсемейных отношениях коммуникативное общение в полной форме еще не сформировался. Значит для нормального функционирования семьи, молодые семьи и их родители должны прикладывать большие усилия.

NDU-nun Elmi Şurasının 23 sentyabr 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, professor E.Maqsudov*

AFƏT KAMALOVA

AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutu

UOT: 37

AİLƏNİN ÇOXFUNKSIONALLIĞININ PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ*Açar sözlər: ailə, şəxsiyyət, ailə münasibətləri, ünsiyyət, cins-rol diferensiasiyası, ailə funksiyaları**Key words: family, family relationships, communication, gender role differentiation, family functions.**Ключевые слова: семья, семейные отношения, общение, полоролевая дифференциация, семейные функции.*

Ailənin funksional strukturunun təhlilinə keçməzdən əvvəl, bəzi məqamlara aydınlıq gətirməyi məqsədəuyğun hesab edirik. Əvvəla, məlumdur ki, sosial psixoloji yanaşma mövqeyindən ailə kiçik qrupdur və o digər kiçik qruplardan fərqli cəhətlərə malikdir. (Y.Alyoşina, L.Y.Qozman və b.). Belə ki, bu, verilmiş normalar əsasında yaranan qrupdur. Hər kəsə bəllidir ki, hər bir mədəniyyətdə ailənin necə olması, hansı yaşda və onun necə qurulması, ər-arvad, uşaqlar, valideynlər arasında hansı münasibətlərin olması, ailədə vəzifələrin necə bölünməsi və s. ilə bağlı ciddi təsəvvürlər mövcuddur. Həmçinin də ailə qapalı qrupdur. Bəzi müəlliflərin qeyd etdiyi kimi, bu qrupa yeni üzvlərin daxil olması və ondan çıxması son dərəcə məhdud və ciddi şəkildə rəqlamentləşdirilir. Uşağın dünyaya gəlməsi ailənin genişlənməsinin təbii yoludur və bu ailə üzvləri arasında qarşılıqlı münasibətlərin yenidən qurulmasına gətirib çıxarmaqla həm uşaq, həm də bütövlükdə ailə üçün ciddi sınaqdır (V.Q.Myaqer, T.M.Mişina).

Elmi ədəbiyyatda ailənin xüsusi çoxfunksiyalılığı da onun digər kiçik qruplardan fərqi kimi göstərilir. Bununla əlaqədar prof. Ə.Əlizadə yazır: “Özünün müvafiq funksiyaları ilə ailə kiçik qrupların digər növlərindən köklü surətdə fərqlənir” (1, s.111). Kiçik qrup kimi ailənin çoxfunksiyalılığının xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, həmin funksiyalardan heç biri əsas, aparıcı hesab oluna bilməz. Bundan başqa ailə həyatının çoxsaylı aspektləri heç də həmişə biri digərini tamamlamır, hətta onlar çox vaxt bir-birinə zidd olur. Çoxfunksiyalılıq ailə rollarının çoxluğuna və əksər hallarda konfliktli xarakter kəsb etməsinə gətirib çıxarır (N.N.Obozov, A.J.Obozova).

İlk növbədə bir sistem olmaq etibarını ailənin alt strukturlarını ayırırlar. Bu, ailə sisteminin daxilində müəyyən funksiyaları yerinə yetirən və həm özlərini, həm də bütövlükdə ailə sistemini mühafizə etmək məqsədi daşıyan bir ittifaqdır.

Hər bir ailə sistemi birgə mövcud olan bir neçə alt sistemə və ya struktura malik olur: ər-arvad, valideynlər-uşaqlar, qardaş-bacılar və s. Alt strukturlar bu və ya digər nəslə mənsubluğa, cinsə, maraq və funksiyalara görə əmələ gələ bilər. Ailənin hər bir üzvü eyni vaxtda bir neçə alt struktura daxil ola bilər. Hər bir alt sistemdə (strukturda) o, müxtəlif rolları ifadə edəcək və müxtəlif qarşılıqlı təsirdə olacaqdır. Deməli, ailə alt sistemləri (strukturları) ailə rollarının məcmusudur. Lakin ailə funksiyalarını kim və necə yerinə yetirir, bunu ailədə mövcud olan qaydalar müəyyən edir. Bir cəhəti də nəzərə almaq lazımdır ki, ailə rolları da müəyyən strukturaya malikdir. Belə ki, ailə rollarının strukturu ailə üzvlərinə biri digəri ilə münasibətə daxil olarkən bunu nə vaxt, hansı ardıcılıqla etməli olması ilə bağlı göstəriş verir. Normal ailələrdə ailə rollarının strukturu tam, dinamik və alternativlidir. Ailə üzvlərinin tələbatları ödənilmədiyi təqdirdə mövcud struktur çərçivəsində onlar ailə rollarının yerinə yetirilməsinin alternativ variantlarının axtarılmasına təşəbbüs göstərilir. Bir cəhəti də nəzərə almaq lazımdır ki, ailənin rol strukturu ailə funksiyalarının icra edilməsini və onun bütün üzvlərinin tələbatlarının ödənilməsinə təmin edir. Ona görə də ailənin rol strukturu üzərində bir qədər ətraflı dayanmağı məqsədəuyğun hesab edirik.

Rol dedikdə, müəyyən sosial statusa və şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə müəyyən mövqeyə malik insandan gözlənilən “təqdir olunan davranış modeli” başa düşülür.

Q.M.Andreyeva konkret olaraq ailə kimi qruplarda status və mövqe ilə rol arasındakı qarşılıqlı münasibəti aşağıdakı kimi aydınlaşdırır. O, göstərir ki, “ailənin hər bir üzvü üçün ailədə müxtəlif status xarakteristikası vardır: ananın, atanın, böyük qızın, kiçik oğulun və s. mövqeyi (statusu) vardır. Əgər hər bir mövqe üçün qrup tərəfindən “tapşırılmış” funksiyalar dəstini təsvir

etsək, onda ananın, atanın, böyük qızın, kiçik oğulun və s. rol xarakteristikalarını alarıq” (2, s.188). Ailənin rol strukturunun tədqiqinə yönəlmiş araşdırmalardan belə bir qənaət hasil olur ki, ailənin effektiv fəaliyyəti üçün onun rol strukturu aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir: 1) ailə sistemini əmələ gətirən rollar məcmusunun həm ailənin hər bir ayrıca üzvünün, həm də bütövlükdə ailənin yerinə yetirdiyi rollara münasibətdə ziddiyyətsiz olması; 2) rolların icrası bütün ailə üzvlərinin tələbatlarını ödəməlidir; 3) qəbul edilmiş rol şəxsiyyətin imkanlarına uyğun gəlməli “rol yüklənməsi” hadisəsi olmamalıdır.

Heç şübhəsiz ki, bu tələblərdən hər hansı birinin qismən və ya tamamilə ödənilməməsi və ya onlara əhəmiyyət verilməməsi ailədaxili münasibətlərdə müxtəlif tipli gərginliklər, narazılıqlar yaradacaq ki, bunlar da sonda ailənin dağılmasına gətirib çıxaracaqdır. Bir çox tədqiqatçıların (Bouen, Adler, Dreykurs, Toumen və b.) fikrincə, tərəfdaşlar arasında qarşılıqlı təsir üsulları onların ailədə doğulması ardıcılığı ilə bağlı ola bilər. Əgər uşaqların doğulma sırasının diktə etdiyi şəxsi xüsusiyyətlər nəzərə alınarsa, onda ər-ərvadın problemləri çox vaxt müxtəlif mövqələrdə fəaliyyət problemləri ilə şərtlənmiş ola bilər. Bu faktı təsdiq etmək üçün elmi ədəbiyyatda belə bir nümunə də göstərilir. Kiçik qardaşı olan böyük qızla, böyük bacıya malik kiçik qardaşla ailə qurarlarsa, özlərini tam rahat hiss edə bilərlər. Çünki onlar qarşılıqlı olaraq bir-birini tamamlayır. Böyük qız kiçik qardaşın qayğısına necə qalması bilir, kiçik qardaş isə böyük bacının qayğısını qəbul etməyə tam hazır olur. Çox ehtimal ki, bu ailə: qadın-hiperfunktional, kişi-hipofunktional tipi üzrə qurulacaqdır. Əks cinsdən olan böyük bacı və qardaşa malik olan kiçik uşaqlar arasında qurulacaq ailə isə böyük ehtimalla iki hipofunktionalın ittifaqı kimi görünəcəkdir.

Ailədə həyəcanın az olduğu dövrlərdə bu nikah tam stabil görünə bilər. Stress situasiyalarında isə müəyyən qərar qəbul etməklə bağlı ər-ərvadı fəaliyyətsizlik gözləyir. Kiçik qardaş adət edibdir ki, böyük bacı ona qayğı göstərsin və deməli öz arvadından təşəbbüskarlıq gözləyir. Qadın isə böyük qardaşa malik bacı olduğu üçün o da adət edibdir ki, böyük qardaş onun qayğısına qalsın və deməli, ərindən gözləyir ki, bütün problemləri həll etsin. Nəticədə isə hər ikisi öz tərəfdaşından təşəbbüs gözləyərək ümidlə biri digərinə baxır.

İki əks cinsdən olan kiçik bacı və qardaşa malik böyük uşaqlar arasında olan nikah isə başqa qəbildən olan çətinliklər gözləyir. Bunlar kiçiklərə qayğı göstərən, başqaları üçün məsuliyyət daşıyan iki hiperfunktionallardır. Nəticədə bunlardan hər birinin yaranmış situasiyadan çıxmaqla bağlı öz nöqtəyi-nəzəri ola bilər. Bu isə hakimiyyət uğrunda mübarizəyə gətirib çıxara bilər (3, s.249).

Heç şübhəsiz ki, burada birinci halda tələbatların tamamlanması mexanizm fəaliyyət göstərir. Yəni birinin qayğı göstərməyə, digərinin isə qayğı göstərilməyə tələbatı olduğu üçün hər iki tərəf bundan məmnun qalır. İkinci halda isə bu belə deyil.

Ailəni funksional baxımdan tədqiq edən tədqiqatçılar (Y.E.Alyoşina, R.R.Kalinina və b.) ailədə ər-ərvad rollarının bölüşdürülməsi və onların reallaşdırılmasına çoxsaylı ailə proseslərinin determinantı kimi baxırlar. Hətta Y.E.Alyoşina ailədə rolların paylanması və onlara ər və arvadın münasibətini hesaba alan kompleks göstərici kimi cins-rol diferensiasiyası anlayışını təklif edir. Onun fikrincə cins-rol diferensiasiyası üç formada olur: ənənəvi, qeyri-ənənəvi və bərabərhüquqlu. Bəzi tədqiqatçılar (K.Kirkpatrik) həmin formaların nisbətən geniş planda təsvirini verir və bərabərhüquqlu formanı, əməkdaşlıq forması kimi nəzərdən keçirilir.

Ənənəvi rollara K.Kirkpatrik aşağıdakıları aid edir: qadın üçün bu – uşaqların doğulması və tərbiyəsi, ailəyə xidmət, öz maraqlarını kişiyə tabe etmək, asılılıq, dözümlülük və s., kişi üçün – öz uşaqlarının anasına sədaqət, ailənin müdafiəsi və iqtisadi təhlükəsizliyi, ailə hakimiyyətini saxlama və nəzarət, əsas qərarlar qəbul etmək və s. Əməkdaşlıq rollarında isə qadın və kişi eyni funksiyalara malik olur. Qeyri-ənənəvi rollar az yayılmış forma hesab olunur və burada qadın və kişi rollarını dəyişir.

Göründüyü kimi funksional struktur aspektində ailənin təhlili bir tərəfdən ailədə rolların sosial baxımdan bölüşdürülməsi, digər tərəfdən isə onun kiçik qrup kimi nəzərdən keçirilməsini tələb edir. Təsadüfi deyildir ki, ailənin funksiyaları dedikdə məhz onun mahiyyətini, sosial statusunu və sosial rollarını ifadə edən fəaliyyət istiqamətləri nəzərdə tutulur.

Heç şübhəsiz ki, ailənin sosial mahiyyəti və təzahürü onun funksiyalarında öz əksini tapır. Bu cəhəti nəzərə alaraq bəzi müəlliflər ictimai hadisə kimi ailənin icra etdiyi funksiyaların iki qrupunu ayırırlar: sosial və psixoloji funksiyalar (R.R.Kalinina və b.).

Sosial funksiyalar dedikdə, ailənin üzərinə cəmiyyət tərəfindən qoyulmuş funksiyalar başa düşülür. Yəni bir sosial institut olaraq ailə cəmiyyətə nə üçün lazımdır, başqa sözlə, cəmiyyət

ailədən nə gözləyir. İkinci halda, yəni psixoloji funksiyalar dedikdə isə ailə üzvlərinin onları necə başa düşməsi nəzərdə tutulur. Daha doğrusu, burada söhbət ondan gedir ki, insanlar nə üçün ailə qururlar, onların ailədən gözləmələri nədir, onların qarşılıqlı münasibətləri hansı fərdi-psixoloji tələbatların ödənilməsinə yönəlmişdir. Hər iki qrupdan olan funksiyaları ayrı-ayrılıqda təhlil etməzdən əvvəl iki mühüm məqama diqqət yetirək. Əvvəla, ailə funksiyaları şəxsiyyətlərarası münasibətlər vasitəsi ilə həyata keçirildiyindən bəzi tədqiqatçılar onları funksiya kimi deyil, müxtəlif növlü ailə münasibətləri kimi nəzərdən keçirirlər.

İkincisi isə müxtəlif müəlliflər tərəfindən ailənin çox vaxt biri digərindən fərqli təsnifat sxemləri irəli sürülür ki, bu da həmin funksiyalarla bağlı ümumiləşdirmə aparacağı xeyli çətinləşdirir.

Lakin bütün hallarda, heç şübhəsiz ki, ailənin funksiyalarının başa düşülməsi onun vəzifələrinin dərk edilməsində və ailə ittifaqında tərəflərin nə qədər müvəffəqiyyətli həyata nail ola biləcəklərinin qiymətləndirilməsində çox mühümdür. Bu həmçinin də həmin funksiyalar təhrif olunduqda və ya ödənilmədikdə bizi ailə konfliktlərinin səbəblərinin başa düşülməsinə gətirib çıxarır. Həm də ailənin gender aspektində təzahür edən mühüm fərqli məqamları da ailə funksiyalarında daha çox özünü büruzə verir. Başqa bir mühüm cəhət isə ondan ibarətdir ki, ailədə meydana gələn bir çox konfliktlər də məhz ailə funksiyalarından qaynaqlanır, yəni ailə funksiyalarının düzgün yerinə yetirilməməsi ailə üzvlərinin müəyyən tələbatlarının lazımı səviyyədə ödənilməməsinə və bu isə, fikir ayrılıqlarına, konfliktlərə gətirib çıxarır. Respublikamızda müasir ailələrdə müşahidə olunan meyillər də ailə funksiyalarının başa düşülməsi və onun həyata keçirilməsində əks olunur.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, respublikamızda ailə münasibətlərinin görkəmli tədqiqatçıları Ə.Əlizadə və A.A.Abbasov ailədə ərlə arvad arasındakı konfliktlərin səbəb və motivlərini araşdırarkən məhz ailə funksiyalarının yerinə yetirilməsi məsələsinə diqqət yetirmişlər və bunu əsas götürərək ailə konfliktlərinin motivlərini müəyyən etmişlər (1, s. 144). Yəni ailədaxili münasibətlərin ailənin funksional strukturu baxımından təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ailənin sosial funksiyaları, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi cəmiyyətin ailədən gözləntiləri ilə bağlıdır və buna görə də həmin funksiyalar qrupuna ailənin reproduktiv və tərbiyə funksiyalarını aid edirlər. Cəmiyyətin bioloji cəhətdən kəsilməzliyinin mühafizə edilməsini təmin edən bir funksiya olmaqla, o, cəmiyyətdə hər bir üzvün öz əvəzinə malik olmasını təmin edir. Əsasən uşaqların dünyaya gəlməsini özündə ehtiva edən bu funksiya, əlavə olaraq böyüklərin üzərinə uşaqların düzgün və sağlam böyüməsi ilə bağlı nikah və ailənin strukturunu tənzimləyən qaydalara riayət olunması vəzifəsini qoyur. Bu, həm uşaqların, həm də cəmiyyətin inkişafı üçün zəruridir. Bu mənada valideynlərin həyat planları (neçə uşaq istəmələri, ailə şəraiti, iş və s.) diqqəti cəlb edir.

Son illərdə dünyanın hər yerində olduğu kimi, ölkəmizdə də azuşaqlı ailələrin sayı artır. Azərbaycan ailəsində uşağın önəmli yer tutduğunu nəzərə alsaq, bunun etnik xüsusiyyətlərə, normalara uyğun gəlmədiyi aydın olur. Bu diqqətdən kənar qala bilməz. Çünki Azərbaycan ailəsində uşaqlar ailənin effektiv mərkəzidir. Prof. Ə.Əlizadənin tədqiqatlarında bu məsələ prioritet istiqamətlərdəndir. O, qeyd edir ki, Azərbaycan ailəsi uşağa bağlıdır. Uşaq hər bir ata-ana qəlbinin kövrək hissələrini ifadə edir. Təkuşaqlı ailələrdə isə uşağın ünsiyyət tələbatı az təmin olunur, çox vaxt təmin olunmur. Belə ki, ailədə bacı və qardaşın olmaması uşaq üçün psixoloji amilə çevrilir. Heç şübhəsiz ki, burada başqa məqamlar da vardır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ailədə qardaş və bacıların olması onların gələcəkdə hiperfunksionallığı üçün də mühümdür.

Əgər ailənin reproduktiv funksiyası cəmiyyətin bioloji kəsilməzliyini təmin edirsə, onun tərbiyə funksiyası mədəni kəsilməzliyini mühafizə edir, qoruyur. Bu funksiya, mədəniyyətin bir nəsiləndən digərinə keçirilməsində əsas rol oynamaqla, müvafiq cəmiyyətin üzvü olan uşaqların rəftar və davranışını təmin edir. Daha uşaqların ilkin sosiallaşma prosesini həyata keçirən bu funksiya xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, ailədə uşaqların dünyagörüşü ilə bağlı yönümlərin əsaslarına alışmasında, əxlaq normalarını dərk etməsi və mənimsəməsində, ilk davranış nümunələri və vərdisləri qazanmasında bu funksiyanın yerinə yetirilməsinin oynadığı rolu heç nə ilə əvəz etmək mümkün deyil. Bəzi tədqiqatçılar (V.N.Drujinin) hesab edirlər ki, yalnız uşaqların sosiallaşması ailənin spesifik funksiyasıdır, başqa funksiyalar isə zaman-zaman dəyişir.

Ailənin sosial funksiyaları ilə bağlı tədqiqatçılar arasında fikir ayrılığı olmasa da, psixoloji funksiyaların müəyyən edilməsi ilə əlaqədar rəylərdə xeyli müxtəliflik vardır. Bununla əlaqədar olaraq rus psixoloqu R.R.Kalinina haqlı olaraq qeyd edir ki, psixoloji funksiyaları təsvir edərkən hər

kəs özü bildiyi kimi çıxış edir. Hətta, çox vaxt psixoloji funksiyaları spesifik funksiyalar sinfi kimi ayırırlar. Azərbaycan psixologiyasında da ailənin funksiyaları sosial və psixoloji funksiyalar kimi nəzərdən keçirilmir və onlar sadəcə ailənin funksiyaları kimi araşdırılır.

Əlbəttə, bu o qədər də önəmli məsələ deyil, çünki ailənin bütün funksiyaları biri digəri ilə qarşılıqlı əlaqədədir və onlar birlikdə ailənin bir sistem kimi fəaliyyət göstərməsi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Lakin ailəyə psixoloji yardım göstərmək məqsədi ilə hansısa yol və vasitələrdən istifadə etməyin mümkünlüyünü dəqiqləşdirərkən qeyd olunan funksiyaların ayrılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bu cəhəti nəzərə alaraq biz də bir qrup funksiyaları ailənin psixoloji funksiyaları adı altında ayrıca nəzərdən keçirməyi məqsəduyğun hesab edirik.

Cəmiyyətin ailədən sosial gözləntiləri ilə bağlı olan sosial funksiyalardan fərqli olaraq, ailənin psixoloji funksiyaları daha çox insanlar nə üçün ailə qururlar, onların qarşılıqlı münasibətləri hansı fərdi psixoloji tələbatlarının ödənilməsinə yönəldilmişdir və s. kimi suallarla şərtlənmiş olur. Bir çox hallarda bu sualların cavabları ilə bağlı ailə quran tərəflərdə mövcud gözləntilər üst-üstə düşmədiyindən ailədə psixoloji uyumsuzluq yaranır ki, bu da ailədaxili münasibətlərdə gərginliyə səbəb olmaqla çox vaxt nikahın pozulmasına gətirib çıxarır.

Ailənin psixoloji funksiyalarını nəzərdən keçirərkən biz R.R.Kalininanın mövqeyindən çıxış edirik. O, ailənin funksiyaları ilə bağlı müxtəlif yanaşmaları təhlil edərək belə qənaətə gəlir ki, bütün bu funksiyalar aşağıdakı funksiyalarda birləşdirilə bilər: kooperasiya, intimlik, rekreasiya, özünüaktullaşdırma funksiyaları. Kooperasiya funksiyasını adətən, ailə üzvlərinin əməkdaşlığı və biri digərinə qarşılıqlı köməyi kimi nəzərdən keçirirlər. Yəni ailənin həyatında hər bir üzvünün rast gəldiyi problemlərin həll edilməsində, gördüyü işlərdə biri digəri ilə əməkdaşlıq etməsi və qarşılıqlı kömək göstərməsini təmin edən bu funksiya ailənin həyatında çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Heç şübhəsiz ki, bu funksiyanın həyata keçirilməsi üçün ailə üzvlərinin biri digərinin problemləri, gör–düyü işlər haqqında xəbərdar olmasını eləcə də biri digərinə iqtisadi cəhətdən yardım göstərməsini tələb edir.

Psixoloji funksiyalar sinfinə aid edilən intimlik funksiyası isə ailə üzvlərinin qarşılıqlı sevgiyə, emosional yaxınlığa və bağlılığa, qarşılıqlı anlaşmaya tələbatlarının ödənilməsi vasitəsi olmaqla, ailədə psixoloji iqlimin yaradılmasında önəmli rolə malikdir. Heç şübhəsiz ki, insan iş yerində, başqa insanlarla münasibətdə ola bilər ki, xoşagəlməyən insanlarla ünsiyyətdə narahatlıq hiss etsin, gərginlik yaşasın. Ailədə isə o, sevimli, psixoloji cəhətdən ona yaxın olan, ona məhrəm olan, onu nəzakətlə dinləyən insanlarla ünsiyyətdə olur. Bu isə onun başqaları üçün əhəmiyyətli, lazımlı olmaq hissənə tələbatını ödəməklə, onda özünəinamı artırır, yaşamaq ruhunu yüksəldir və onu aktiv həyata sövq edir.

Rekreasiya və ya bərpaedici funksiya da ailənin psixoloji funksiyaları qrupuna aiddir. Bu bir növ ailənin kənarından gələn gərginlikləri mümkün qədər azaltmaqla, mümkün qədər biri digərinə mənəvi və psixoloji dəstək verməklə bağlı funksiyasıdır. Daha doğrusu, ana-ata və uşaqların ünsiyyəti üçün mənəvi-psixoloji şəraitin yaradılması, asudə vaxtın səmərəli təşkili və s. məsələlər məhz ailənin bərpaedici funksiyasına daxildir. İlk baxışda elə görünür ki, bu funksiya kooperasiya funksiyasına yaxındır. Əslində isə kooperasiya funksiyasında ailə üzvlərinin biri digərinə köməyi işgüzar xarakter daşıyır. Bərpaedici funksiya isə bu kömək psixoloji, psixoterapevtik xarakterə malikdir. Bu funksiya vasitəsi ilə ailənin əsas tələbatlarından biri psixoloji təhlükəsizliyə, müdafiəyə olan tələbatı ödənilir. Həqiqətən də ailə insan üçün sağlamlaşdırıcı psixoterapevtik mühitdir. Bu mühitdə ailədaxili ünsiyyət böyük önəm kəsb edir. İnsan həyatının mühüm hissəsi ailədə-həyat yoldaşı, uşaqlar və qohumlarla ünsiyyətdə keçir. Bu ünsiyyətin düzgün qurulması ailənin gələcək imkanlarını və inkişafını şərtləndirir.

Ailənin hər bir üzvü öz şəxsi potensialını təzahür və inkişaf etdirməsi imkanına malik ol–malı–dır. Ailənin hər bir üzvünə belə bir imkanın verilməsi ailənin özünüaktullaşdırma funksiyası vasitəsi ilə təmin olunur. Yəni insan ailədə bir şəxsiyyət kimi inkişaf edir və formalaşır. Bəzi tədqiqatçılar (O.M.Zdravomislova) özünüaktullaşdırma tələbatını ali psixi tələbat kimi dəyərləndirirlər. O.M.Zdravomislovanın fikrincə, bu ali psixi tələbat yalnız ərlə-ərvadın eqliator (bərabərhüquqlu) ittifaqında ödənilə bilər.

Göründüyü kimi qeyd olunan funksiyalar bütövlükdə ailənin, eləcə də onun hər bir üzvünün mühüm tələbatlarının ödənilməsinə istiqamətlənmişdir. Əlbəttə, həmin tələbatlar ayrı-ayrılıqda ailədən kənar da ödənilə bilər. Lakin bu tələbatlar kompleks şəkildə və sistemlik olaraq yalnız ailədaxilində ödənilməklə, ailənin hər bir üzvünün həyatdan məmnunluq, həyatsevərlik hissənin yüksəlməsinə səbəb ola bilər. Digər sosial qarşılıqlı münasibətlərdən fərqli olaraq, ailə daha dərin

münasibətlərə və əlaqələrə malikdir. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, bu funksiyalardan hansısa birinin prioritet təşkil etdiyini söyləmək olmaz. Əksinə, bütün funksiyaların tam şəkildə həyata keçirilməsi ailədə əlverişli iqlim və emosional məmnunluq yaradır.

Bəzi tədqiqatçılar (V.J.Zasepin, O.A.Karabanova) ailənin daha mühüm bir funksiyasını da qeyd edirlər. O.A.Karabanova bu xüsusda yazır: «Ailənin ən mühüm funksiyası felitsiativ funksiyadır – insanın xoşbəxtliyə tələbatını ödəmək funksiyası (felitsiativ-latin sözü felikitas-xoşbəxtlik deməkdir). Ailə şəxsiyyətin dünyaya münasibətinin affektiv tonunu müəyyən edən emosional məmnunluğun mühüm amilidir. Məhəbbət və nikah çox mühüm şəkildə şəxsiyyətin xoşbəxtlik və həyatdan məmnunluq yaşantılarını müəyyən edir. Nikahda olma tənha insanların xoşbəxtliyidir» (4, s.9 -10).

Yəni, felitsiativ funksiya ailənin hər bir üzvünün xoşbəxtliyi üçün şəraitin yaradılması anlamında ifadə olunur. Hətta V.J.Zasepinanın fikrincə, bu funksiya hansısa dərəcədə bütün digər funksiyaları birləşdirir. Lakin, bununla belə müstəqil və əhəmiyyətli funksiyadır.

Hesab edirik ki, bu funksiya olmaqdan daha çox yeni qurulan hər bir ailənin yaşam məqsədidir, xoşbəxt ailə qurmaq məqsədidir. Xoşbəxtlik isə o qədər də konkret mənə kəsb etmir.

Qeyd etmişdik ki, ailənin funksiyaları şəxsiyyətlərarası münasibətlər vasitəsi ilə həyata keçirilir və bu səbəbdən həmin funksiyaları müxtəlif növlü ailə münasibətləri kimi də nəzərdən keçirmək olar. Heç şübhəsiz ki, münasibətlərdə baş verən gərginlik, bu və ya digər dərəcədə ailə funksiyalarına da öz təsirini göstərəcəkdir. Yəni ailənin disfunksonallığına gətirib çıxaracaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlizadə Ə.Ə., Abbasov A. Ailə. Bakı, "Maarif", 1989, s. 253
2. Андреева Г.М. Социальная психология:[учеб, для вузов по направлению и специальности <психология>] /Г.М. Андреева. Изд. 5-е, испр. и доп. М.: Аспект Пресс, 2006. -362, [1] с.
3. Калинина Р.Р. Введение в психологию семейных отношений: Санкт-Петербург, Речь, 2008,351 с
4. Карбанова О. А. Психология семейных отношений и основы семейного консультирования: Учебное пособие. М.: Гардарики, 2005, 320 с.

ABSTRACT

Afet Kamalova

Psychological features of multifunctionality of family

The article investigates the psychological features of multifunctionality of family. Here is noted that a feature of multifunctionality of family, as a small group consisting of the fact that none of these functions are not considered to be the main and leading. The article also examined the thoughts of researchers who studied the family from a functional point of view. The social and psychological functions of the family, too, were the object of study of this article.

РЕЗЮМЕ

Афет Камалова

Психологические особенности многофункциональности семьи

Статья посвящена исследованию психологических особенностей многофункциональности семьи. Здесь отмечается, что особенность многофункциональности семьи, как небольшой группы состоит из того, что ни одна из этих функций не считается главной и ведущей. Также в статье были рассмотрены мысли исследователей, которые исследовали семьи с функциональной точки зрения. Социальные и психологические функции семьи тоже являлись объектом исследования данной статьи.

NDU-nun Elmi Şurasının 23 sentyabr 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, professor E.Maqsudov*

VALEH ƏLİXANOV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 796.

BOKSUN OLİMPIYA TARİXİ

Açar sözlər: *boks, olimpiya, oyunlar, qədim, çəki dərəcəsi, müasir, müstəqillik, xronoloji, mükafat.*

Key words: *boxing, olympic games, ancient, weight degree, modern, independence, chronologically, award.*

Ключевые слова: *бокс, олимпиада, игры, древний, весовая категория, современный, независимость, хронологический, приз.*

Boks dünyada ən qədim populyar idman növlərindən biri sayılır. İlk dəfə yalnız əllə yumruq döyüşü bizim eramızdan əvvəl 688-ci ildə qədim XXIII Olimpiada proqramına daxil edilmişdir. İlk olimpiya çempionu isə yunan Onamastus olmuşdur.

Müasir olimpiya boksunun dünya tarixi 1904-cü ildən başlanır. Məhz elə o zaman boks ümumdünya nüfuzu qazanmış və ilk dəfə olaraq Sent-Luisdə III-müasir Olimpiya oyunları proqramına daxil edilmişdir.

Yarışlar 7 çəki dərəcəsində keçirilmiş və 44 idmançı iştirak etmişdir. Bu idmançıların hamısı olimpiada sahibləri ABŞ-ın nümayəndələri idi. Bu olimpiya oyunlarında öz çəki dərəcəsində qızıl medal qazanmış idmançı növbəti çəki dərəcəsində də çıxış edə bilərdi.

Həvəskar boksçular arasında ilk olimpiya çempionu Corc Finniqen olmuşdur. Onun həmyerlisi Oliver Kirk isə III Olimpiya oyunlarında yüngülvarı və yarım yüngül çəki dərəcəsində çıxış edərək iki qızıl medal qazanmışdır.

Növbəti olimpiya oyunları 1908-ci ildə Londonda keçirilmişdir. 4 ölkənin 42 boksçusu 5 çəki dərəcəsində mübarizə aparmışdır. Bütün çəki dərəcələrində mükafatları ingilis boksçuları öz aralarında bölüşdürmüşlər. Yalnız orta çəkiddə gümüş medalın sahibi avstraliyalı Deçinald Beyker olmuşdur.

1912-ci ildə Stokholmda Olimpiya oyunları proqramına boks daxil edilmişdir.

Yalnız 1920-ci ildən etibarən boks daimi Olimpiya statusu alır və hər dörd ildən bir keçirilir. Olimpiyaçıların müharibədən sonrakı ilk görüşləri 1948-ci ildə Londonda olmuşdur. Həvəskar boks nəhəng addımlarla irəliləyib ən populyar idman növü kimi tanınmağa başlanmışdır.

Olimpiya turinirində 39 ölkənin idmançısı ringə çıxmışdır. Bu keçirilmiş bütün olimpiya turnirlərindən ən səviyyəli idi.

1952-ci ildə ilk dəfə olaraq Sovet boks olimpiya ringinə yol açmışdır. Helsinki olimpiyadasında çıxış edən 10 sovet boksçusundan ikisi gümüş və dördü bürünc medal qazanmağa nail olmuşdur.

Azərbaycan boks məktəbinin yetirmələri yalnız respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra 1996-cı ildə ilk dəfə olaraq olimpiya oyunlarında iştirak etmək hüququna malik olmuşdur. İlham Kərimov və Ədalət Məmmədov Atlanta Olimpiya oyunlarında müstəqil Azərbaycan bayrağı altında çıxış edərək olimpiya xalları qazanmışlar. Üç gərgin və çətin döyüş keçirmiş boksçumuz Ədalət Məmmədov V yer tutmuşdur.

XX əsrin sonuncu ümumbəşər miqyaslı idman bayramı kimi artıq tarixə çevrilmiş XXVII yay olimpiya oyunları Azərbaycan Respublikasının bədən tərbiyəsi və idman hərəkətində uğurlu bir tədbir kimi xüsusi yer tutmuşdur.

Bu oyunlarda idmançılarımızın əldə etdiyi nailiyyətlər isə tariximizin səhifələrinə qızıl hərflərlə yazılmışdır.

XXVII-yay olimpiya oyunlarının boks yarışlarında Azərbaycan Respublikasını təmsil edən beş idmançıdan ikisi olimpiya xalları qazanmışlar. Ruslan Xairov (67 kq) V yer, Vüqar Ələkbərov (75 kq) III yer tutmuşdur.

Vüqar Ələkbərovun qazandığı bürünc medal Azərbaycan tarixində boks üzrə ölkəmizə gətirilən ilk olimpiya medalı idi.

III-Olimpiya oyunları 21-24 sentyabr 1904-cü il (ABŞ-Sent-Luis). 7 çəki dərəcəsində: ən yüngülvari, yüngülvari, yarımyüngülvari, yüngül, yarımorta, orta və ağır çəkidə 49 boksçu yarışlara qoşulmuşlar. Bu idmançıların hamısı ABŞ-nın nümayəndələri idi. Təşkilatı səbəblərə görə başqa ölkələrin idmançıları Sent-Luisə gələ bilməmişdirlər və olimpiya bayrağı altında faktiki olaraq ABŞ-ın boksçuları mükafatları öz aralarında bölüşdürmüşlər.

IV Olimpiya oyunları 24-27 oktyabr 1908-ci il (Böyük-Britaniya), boks yarışları 5 çəki dərəcəsində: yüngülvari, yarımyüngül, yüngül, orta və ağır çəkidə keçirilmişdir. Cəmi 42 boksçu mükafat uğrunda mübarizə aparmışlar.

Böyük Britaniya -39 nəfər. Danimarka -1 nəfər, Fransa-1nəfər,Avstralya -1 nəfər.

Bütün mükafatları Böyük Britaniyanın boksçuları qazanmışlar. Yalnız orta çəkidə dərəcəsində avstraliyalı Reçinald Beyker gümüş medal qazanmışdır.

1912-ci ildə də Stokholm Olimpiya Oyunlarına boks daxil edilmişdir.

1916-cı ildə Olimpiya oyunları I dünya müharibəsinə görə keçirilməmişdir.

VII Olimpiya Oyunları, 21-24 avqust 1920-ci il (Belçika-Antverpen).

1920-ci ildən başlayaraq Olimpiya boks daimi status alır. Bu olimpiya oyunlarında 11 ölkənin 114 boksçusu 8 çəki dərəcəsində yarışmışlar. Qeyri rəsmi komanda hesabında Böyük Britaniyanın boksçuları I ,ABŞ II, Kanada III olmuşdur.

VIII Olimpiya Oyunları 15-20 avqust 1924-cü il (Fransa-Paris).

Paris olimpiadasına 26 ölkədən 241 bokçu toplaşmışdır.Ölkələrin sayı bu dəfə daha çox idi. VIII- olimpiya oyunlarından başlayaraq hər çəki dərəcəsində yalnız bir nəfər boksçu çıxarıla bilərdi. I yer: ABŞ 6 medal, II yer: Böyük Britaniya 4 medal, III-yer: Argentina 4 medal.

IX Olimpiya Oyunları. 7-11 avqust 1928-ci il (Niderland-Amsterdam).

Amsterdamda 24 ölkədən 148 boksçu var idi. Yarışlar olimpiya sistemi ilə keçirilmişdi. Döyüşdə məğlub olan boksçular yarışlardan çıxarılırdı. Müstəsna hal olaraq yarımfinaal görüşlərində məğlub olmuş boksçular III yer uğrunda mübarizə aparmaq üçün növbəti döyüşə buraxılırdılar.

Bu yarışlarda bütün 8 çəki dərəcəsinin hüdudları dəqiqləşdirildi və olimpiya turnirləri üçün 3 raund (hər raund 3 dəqiqədən) döyüş formulası müəyyən edildi.

Qeyri rəsmi komanda hesabında İtalya -25 xalla I yer 4 medal (3-0-1), Argentina -24 xalla II yer 4 medal (2-2-0) və ABŞ-14 xalla III yer 3 medal (0-1-2) tutmuşdur.

X- Olimpiya oyunları 9-13 avqust 1932-ci il (ABŞ- Los Anceles).

Olimpiya Boks turnirində 18 ölkənin boksçusu mükafatlar uğrunda yarışlara qoşulmuşlar, nəticədə ABŞ idmançıları 29 xal- 5 medal (2-0-3) I yer. Argentina 19 xal -3 medal (2-1-0) II yer və Cənubi Afrika İttifaqı idmançıları 18 xal- 3 medal (2-0-1) III yer qazanmışlar.

XI Olimpiya oyunları 11-15 avqust 1936-cı il (Almaniya- Berlin).

XI Olimpiya oyunlarında 30 ölkədən 183 boksçu iştirak edirdi.

Berlin Olimpiyadasında ilk dəfə olaraq Val Barker Kuboku təsis edilir.Bu kubokun sahibi ən yüngülvari çəkidə III- yer tutmuş, ən texnikalı boksçu amerikalı L.Lauri olmuşdur.

Bu boks turnirində Almaniya 5 medal (2-2-1) 28 xalla I yer. Argentina 4 medal (1-1-2) 23 xalla III yer, Fransa 2 medal (2-0-0) 17 xalla III yer.

İkinci Dünya müharibəsi ilə əlaqədar Olimpiya oyunlarında 12 illik fasilə yaranmışdır.

XIV Olimpiya Oyunları 7-13 avqust 1948-ci il (Böyük Britaniya-London).

London ikinci dəfə Olimpiya Oyunlarının mərkəzi olmuşdur, 36 ölkənin 206 boksçusu yarışlara qoşulmuşdur.

Qeyri rəsmi komanda hesabında Cənubi Afrika İttifaqının boksçuları hamıdan çox xal qazanmışlar. Onlar 2 qızıl, 1 gümüş və 1 brunc medal əldə edərək I yer tutmuşlar. II yerə İtalyanlar-

5 medal (1-2-2) və Argentinalılar 3 medalla (2-0-1) III yerə çıxmışlar.

XV Olimpiya Oyunları 28 iyul-2 avqust 1952-ci il (Fillandiya -Helsinki).

1952-ci ildə Sovet boksçuları ilk dəfə Olimpiya rinqinə çıxmışlar. Bu olimpiya oyunlarında boksçular 10 çəki dərəcəsində yarışmışlar.

Proqrama yeni çəki dərəcələri I yarımorta və I orta çəki əlavə olunmuşdur.

XV Olimpiya Oyunlarında III-IV yerlər üçün keçirilən əlavə döyüş ləğv edilir. Yarımfinal görüşlərində uduzan hər iki boksçu III yerlə təltif olunur.

Orta çəki dərəcəsində Maçar boksçu Yasio Parr II dəfə Olimpiya çempionu adını qazandı.

ABŞ- 35 xalla I yer (5-0-0) 5 medal

SSRİ- 24 xalla II yer (0-2-4) 6 medal

Finlandiya -21 xalla III yer (1-0-4) 5 medal

XVI Olimpiya Oyunları 23 noyabr-1 dekabr 1956-cı il (Avstriya-Melburn).

Olimpiya oyunlarının təşkili ilk dəfə olaraq Avstriya qitəsinə Melburn şəhərinə həvalə edilmişdir. Boks yarışlarında 27 ölkənin 161 idmançısı iştirak edirdi. Boks üzrə ilk Sovet Olimpiya çempionu Vladimir Satronov oldu.

Yarıqların yekun nəticələrinə görə SSRİ komandası- 33 xal, 6 medal (3-1-2) I yer, Böyük Britaniya-26 xal 5 medal (2-1-2) II yer, Ruminiya -20,5 xal 4 medal (1-2-1) III yer tutmuşlar.

XVII Olimpiya Oyunları 25 avqust -5 sentyabr 1960-cı il (İtalya-Roma).

42 ölkənin 282 boksçusu Olimpiya medalları uğrunda mebarizə aparmışlar. Yarışların son günü isə yarışlarda fəxri kursunun ən yüksək pilləsinə cəmi 10 idmançı qalxmışdır. Qeyri rəsmi komanda hesabında rinq sahibləri, İtalya komandası 39,5 xal və 7 medalla (1-3-3) I yer, Polşa boksçuları 32,5 xal, 7 medalla (1-3-3) II yer və ABŞ boksçuları 24,5 xal 4 medalla (3-0-1) III yer tutmuşlar.

XVIII Olimpiya Oyunları 10-24 oktyabr 1964-cü il (Yaponiya-Tokio).

Bu olimpiadada 269 boksçu 42 ölkəni təmsil etmişdir. Sovet boksçuları üçün Tokio Olimpiyadası daha uğurlu olmuşdur. SSRİ komandası I yer 48 xal 9 medal (3-4-2) , Polşa komandası-36,5 xal, 7 medal (3-1-3) II yer və İtalyanlar- 24,5 xal , 5 medal (2-0-3) II yer tutmuşdur.

XIX Olimpiya Oyunları. 13-26 oktyabr 1968-ci il (Meksika-Mexiko).

1968-ci ildə ilk dəfə olaraq Olimpiya oyunları Latın Amerikasında keçirilmişdir. Olimpiadanın boks turnirində 43 ölkədən 305 idmançı iştirak etmişdir. Boks yarışlarının proqramına yeni bir çəki dərəcəsi – I ən yüngülvari çəki əlavə olunmuşdur. Keçən olimpiya oyunlarında olduğu kimi yenə də Sovetboksçular qeyri-rəsmi komanda hesabında I oldular 34,5 xal 6 medal (3-2-1) II yeri ABŞ-ın komandası 34 xal 7 medal (2-1-4) və III yeri Polşa idmançıları 24 xal 5 medal (1-2-2) tutmuşdur.

XX Olimpiya Oyunları 9 avqust-27 avqust 1972-ci il (Almaniya Federativ Respublikası-Münhen).

12 illik fasilədən sonra yenidən Olimpiya Oyunları Avropa qitəsində keçirilmişdir. Olimpiya mükafatları uğrunda 51 ölkənin 356 boksçusu yarışlara qoşulmuşdur.

Kuba rinq ustalarının Olimpiya turnirindəki iştirakı böyük sensasiyaya səbəb olmuşdur. Üç idmançı Olimpiya çempionu adını qazanmış ağır çəkili Tiafilio Stivenson isə qızıl medalla yanaşı Olimpiadanın ən yaxşı boksçusu kimi “ Val Barkerin kuboku” ilə təltif edilmişdir.

Kuba yığma komandası 29.5 xal 5 medal (3-1-1) qazanaraq I yerə Macarıstan boksçuları 20.5 xal 4 medalla (1-2-1) II yerə Polşa isə 19 xal 4 medalla (1-1-2) III yerə çıxmışlar.

XXI Olimpiya Oyunları 18-31 iyul 1976-cı il (Kanada-Monreal) Monrealın “Moris Rişar” idman sarayında 57 ölkənin 348 boksçusu üçün start verildi.

ABŞ idmançıları Olimpiya rinqində daha uğurlu çıxış edərək beş qızıl, bir gümüş və bir bürünc medal qazanmağa nail olmuşlar. Qeyri-rəsmi komanda hesabında 43 xalla amerikalılar I, yarım xal geri qalmış kuba boksçuları II, Polşa komandası isə 21 xal toplayaraq III olmuşlar.

XXII Olimpiya Oyunları 18 iyul-2 avqust 1980-ci il (SSRİ-Moskva).

Moskva Olimpiya oyunlarında 51 ölkə 273 boksçu təmsil olunmuşdur. Siyasi motivlərlə əlaqədar olaraq ABŞ və bir neçə başqa ölkələr bu olimpiadada iştirak etməmişdir.

Boks turniri Kuba idmançılarının üstünlüyü ilə keçmişdir. Azadlıq adasının idmançıları 6 qızıl, 2 gümüş, 2 bürünc medal qazanmışlar. Onların ardınca 8 medalla (1-6-1) Sovet boksçuları II və 6 medalla (1-0-5) A.D.R III yer

XXIII Olimpiya Oyunları 28 iyul-12 avqust 1984-cü il (ABŞ-Los-Anceles).

ABŞ 82 ölkədən 359 boksçu toplanmışdır. Siyasi motivlərə görə SSRİ, Kuba, ADR-Bolqarıstan bu olimpiyadada iştirak etməmişlər.

XXIV Olimpiya Oyunları 17 sentyabr-2 oktyabr 1988-ci il (Cənubi Koreya-Seul).

Seul ringində 107 ölkədən 441 idmançı iştirak etmişdir. Koreya XDR və Kuba bu yarışda iştirak etməmişlər.

I yerə ABŞ-8 medal (3-3-2) II yerə Cənubi Koreya 4 medal (2-1-1) III yerə

ADR- 3 medal (2-1-0) çıxmışlar.

XXV Olimpiya Oyunları, avqust 1992-ci il

(İspaniya-Barselona).

Bu oyunlarda 84 ölkənin 340 boksçusu iştirak etmişdir. MDB ölkələrinin komandasına 5 Rusiya, 2 Qazağıstan, 1 Moskva, 1 S.Peterburq, 1 Gürcüstan,

1 Özbəkistan və 1 Ukrayna boksçusu daxil edilmişdir. Bu komanda Olimpiya bayrağı altında çıxış edərək 2 medalla gümüş-bürünc qeyri-rəsmi komanda hesabında 8-ci yeri tutmuşlar.

XXVI Olimpiya Oyunları 19 iyul-5 avqust 1996-cı il (ABŞ- Atlanta)

Atlanta Olimpiya oyunlarında 335 boksçu 97 ölkəni təmsil edirdi. Qeyri-rəsmi komanda hesabında I yeri Kuba-7 medal (4-3-0), II yeri ABŞ-6 medal (1-0-5), III yeri Qazağıstan- 4 medal (1-1-2), IV yeri Rusiya-4 medal(1-0-3), V yeri Bolqarıstan-3 medal (1-2-0) və VI yeri Almaniya-4 medal (0-1-3) tutmuşlar.

Azərbaycan Respublikasının komandası 2 nəfər boksçu ilə ilk dəfə olimpiya oyunlarında iştirak edirdi. İlham Kərimov 81 kq, Ədalət Məmmədov 91 kq çəki dərəcəsində iştirak etmişlər.

XXVII olimpiya oyunları 13 sentyabr-1 oktyabr 2000-ci il (Avstraliya-Sidney).

Bu olimpiya oyunlarında 75 ölkənin 310 idmançısı iştirak etmişlər.

Azərbaycan Respublikası bu mötəbər yarışda beş boksçu ilə təmsil olunurdu.

Maxaç Nuriddinov 60 kq, Ruslan Xairov 67 kq, Vüqar Ələkbərov 75 kq, Əli İsmayılov 81 kq, Məhəmməd Arifhacıyev 91 kq.

Bu yarışlarda 75 kq çəki dərəcəsində Vüqar Ələkbərov Olimpiya oyunlarının bürünc medalını vətənimizə gətirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Boks Olimpiya Oyunlarında, Azərbaycan Dövlət Bədən tərbiyəsi və İdman Akademiyası, Bakı, 2002

ABSTRACT

Alikhanov Valeh

Olympic history of boxing

Boxing is one of the types of sport in the Olympic Games. The bare-handed fight of fists was first on the program of the ancient XXIII Olympic Games B.C. in 688.

The world history of the modern Olympic boxing dates back to 1904. Just at that time boxing gained world-wide fame and was firstly included into the III modern Olympic Games in St. Louise. Competitions were held in the 5 weight degrees with the participation of 44 sportsmen.

Next Olympic Games were held in London in 1908. Competitions were held in the 5 weight degrees with the participation of 42 boxers from 4 countries. The winners in all the weight degrees were English boxers.

The trainees of the Azerbaijan boxing school participated in the Olympic Games in 1996 only after our Republic gained its independence. İlham Kərimov fought in the 81 weight degree and

Adalat Mammadon in the 91 weight degree under the Azerbaijan flag and scored certain Olympic points.

Two boxers out of five participants who competed in the XXVII Olympic Games scored Olympic points. Ruslan Khairov (67 kg) took the 5th place and Vugar Alakbarov (75 kg) took the 3rd place.

The article presents the inclusion of boxing as a type of sport into the program of the Olympic Games, its development in the Azerbaijan Republic and representation in the Olympic Games chronologically.

РЕЗЮМЕ

Алиханов Валех

Олимпийская история бокса

Бокс – один из спортивных видов в олимпийских играх. Впервые кулачный бой без перчаток был включен в программу древних XXIII олимпийских игр в 688 году до н.э.

История мирового олимпийского бокса начинается с 1904 года, когда он получил мировое признание и впервые был включен в программу III современных олимпийских игр в Сент-Луизе.

Очередные олимпийские игры были проведены в 1908 году в Лондоне. 42 боксера из четырех стран боролись в пяти весовых категориях. Английские боксеры во всех весовых категориях разделили призы между собой.

Воспитанники азербайджанской боксерской школы начали принимать участие в олимпийских играх с 1996 года после приобретения независимости нашей республики. Выступая под флагом Азербайджана Ильхам Керимов в весовой категории 81 кг, Адалет Мамедов в 91 кг заработали олимпийские очки.

Два боксера из пяти, участвовавших в турнирах XXVII олимпийских игр, заработали олимпийские очки. Руслан Хаиров (67 кг) занял пятое, Вюгар Алекперов (75 кг) - третье место.

В статье показаны включение бокса как спортивного вида в олимпийские игры и развитие этого вида спорта в Азербайджане, а также его хронологическая последовательность в олимпийских играх.

NDU-nun Elmi Şurasının 23 sentyabr 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, professor E.Maqsudov*

XƏFAYƏT ƏLİYEVƏ
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 37

MÖVLANA CƏLALƏDDİN RUMİ YARADICILIĞINDA DOSTLUQ-YOLDAŞLIQ MÜNASİBƏTİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: Cəlaləddin Rumi, dostluq, yoldaşlıq, nəcib əxlaqi keyfiyyətlər, həmrəylik, sədaqətlilik

Key words: Jelaleddin Rumi, friendship-companionship, noble moral features, solidarity, loyalty

Ключевые слова: Джелаледдин Руми, дружественные и товарищеские, отношения, благородные моральные качества, солидарность, верность

İlk öncə qeyd edək ki, dost sözü fars mənşəli olub “sevilən adam, yoldaş, sevgili, yar” mənalarını verir. Dini ədəbiyyatlarda isə bu məfhum “sədaqət, üxuvvət, söhbət” kəlmələri ilə ifadə edilir. Sədaqətli və səmimi insanlara “dost” deyilir. Dostluq insanlar arasında sevgi və səmimiyyətə söykənən qırılmaz münasibətlər məcmusudur.

Dostluq haqqında çox görkəmli filosof və pedaqoqlar hikmət çəlengi daşıyan aforizmlər söyləmişlər ki, bunlardan bir neçəsinə nəzər salaq: İnsanlarla elə yaşa ki, gələcəkdə dostun düşmənin olmasın, düşmənin isə dostun olsun... (Pifaqor); Dost olmağa tələsməyin, amma dost oldunuzsa, bu dostluğa xəyanət etməyin... (Sokrat); Dostluq var - məqsədi xeyir üçün, dostluq var – məqsədi xoş vaxt keçirmək üçün... (Aristotel); Dost rahatlıq verən bir məlhəmdir. Dostsuz, yoldaşsız yaşamaq çətinidir (Nizami Gəncəvi). Bu fikirlərdən də göründüyü kimi, həyat dostlar və səmimi insanlarla mənalı olur. Ülvi ideallara könül vermiş insanlar üçün isə dostun yeri bambaşqadır.

İnsan ictimai bir varlıqdır. Həyatda yaşamaq üçün başqa insanlara və ünsiyyətə möhtacdır. Bu, ilahi qanundur. Ulu Tanrı da insanı bu cür fitrətlə yaratmışdır. Dolayısıyla, hər bir bəşər övladı həyatın enişli-yoxuşlu yollarında qarşısına çıxan maddi-mənəvi əngəllərin öhdəsindən gəlmək üçün başqa insanların maddi-mənəvi yardımına ehtiyac duyur.

Dostluq-yoldaşlıq haqqında tədqiqinə ciddi ehtiyac duyulan maarifçi pedaqoqlardan biri də Cəlaləddin Rumidir. Mövlana Cəlaləddin Rumiyə görə vətəninin, xalqının xoşbəxtliyi naminə çalışan insanlar arasında birlik, dostluq, yoldaşlıq əlaqələri olmalıdır. Adamların eyni məqsəd uğrunda mübarizə aparması üçün dostluq və yoldaşlıq münasibətlərinin yaranması və möhkəmlənməsi çox vacibdir. Bu əlaqələr nə qədər möhkəm olarsa, insan qarşıya qoyduğu məqsədə bir o qədər tez çatır. O, xalqın sədəti uğrunda mübarizədə qələbə çalmaq üçün həmrəy olmağı, birlikdə fəaliyyət göstərməyi əsas şərt hesab etmişdir. Çünki birlik, həmrəylik tükənməz qüvvət mənbəyidir.

Cəlaləddin Ruminin böyük məna kəsb edən aforizmlərindən biri belədir: “Yaxşı dostu olanın aynaya ehtiyacı yoxdur”. Cəlaləddin Ruminin şəxsi həyatı da sədaqətli dostluğa bir nümunə olmuşdur. Mövlananın dostluq zirvəsinə ucalmasında Şəms Təbrizi ilə olan dostluq münasibətlərinin də böyük faydası olmuşdur. “Şəms Mövlanaya ayna oldu. Mövlana da Şəmsin aynasında gördüyü öz gözəlliyinə aşıq oldu. Mövlana bir eşq şərəbi, Şəms də ona bir qədəh oldu. Bir sözlə, Şəms Mövlananın içində atəş yandırdı, lakin qarşısında elə bir vulkan püskürdü ki, alovundan özü də yandı” (2, s.15).

Mövlana Cəlaləddin Rumiyə görə, yoldaşlıq, dostluq əsasında fəaliyyət göstərən insanlar vəzifəsindən asılı olmayaraq öz şəxsi mənafeyini ümumi mənafehdən üstün tutmamalıdır. Birlik, həmrəylik, yoldaşlıq və dostluq kimi nəcib əxlaqi keyfiyyətlərə böyük əhəmiyyət verən Rumi bunun rüşeymlərini uşaqlarda, yeniyetmələrdə lap kiçik yaşlardan inkişaf etdirməyi lazım bilmiş,

onun vacibliyini gənclərə başa salmağa çalışmışdır.

Cəlaləddin Rumi öz yaradıcılığında səmimi dostluq və yoldaşlığa çox önəm vermişdir. “Əsl dost qarşılıq gözləməz” (1) – deyən Mövlana Cəlaləddin Ruminin bu fikrini müasirlərindən biri belə xatırlayır: Mövlana onu sevənlərlə gəzməyə çıxmışdı. Yollarının üstündə bir neçə itin qucaqlaşmış yatdıqlarını görürlər. O əsnada yoldaşlardan biri üzünü Mövlanaya tutub dedi:

–İtlərin birliyi, diriliyi, məhəbbəti necə də gözəldir!.. Necə də bir-birinə sarmaşmış hüzur içində yatırlar.

Mövlana “İtlərin məhəbbəti aralarına bir sümük düşənə qədərdir!” (2, səh.38) deyərək fikrini bu şəkildə əsaslandırır:

– Sən bunların arasındakı dostluğun nə qədər möhkəm olduğunu bilmək istəyirsənsə, onların qabağına bir leş və yaxud ciyər at. O vaxt bu dostluğun necə olduğunu görəcəksən. Bax, bu dünya əhlinə və dünya malına qibtə edənlər arasındakı dostluq da belədir. Aralarında mənfiyyət, problem olmadığı müddətcə dostdurlar. Ancaq dünya malı ortaya girincə neçə illərin namus və ləyaqətini itirirlər və aralarındakı duz-çörək haqqını bir tərəfə atırlar.

Ümumiyyətlə demək olar ki, Cəlaləddin Rumi yaradıcılığında gözəl insani sifətlər məhəbbət, səmimiyyət, xeyirxahlıq, sülhpərvərlik, həqiqət aşığı, dini şübhəçilik və sair ehtiraslar şəklində meydana çıxır; bunun əksinə, nə qədər pis, arzu edilməz xüsusiyyətlər varsa, bunlar da xudbinlik, paxıllıq, bədxahlıq, avamlıq, dini təəssübkeşlik, qısqançlıq, zalımlıq, qəddarlıq və sair mənfi ehtiraslar şəklində canlandırılır. Mövlana hər bir müdrik kəlamında gənc nəslə belə bir fikri təbliğ edir ki, insanları, xalqları, millətləri bir-birindən ayrı salan, bəşəriyyəti uçurumlara aparan ancaq və ancaq dini, milli, irqi təəssübkeşlik səbəbləridir. İnsan həyatının əsl mənasını düzgün başa düşən ağıllı adamın, yüksək mərifət, idrak sahibinin nəzərində müsəlman, xristian və s. yoxdur, yalnız insan vardır.

Həqiqi dostluğun simvolu olan Cəlaləddin Ruminin pedaqoji görüşlərində ən mütərəqqi cəhətlərdən biri odur ki, o, əsərlərində hər cür milli məhdudiyyət hissindən uzaq olmuşdur. Humanizm onun yaradıcılıq ideyalarının cövhərini təşkil etmişdir. Bu nəcib, vüsətli insanpərvərlik onun müdrik kəlamlarında da özünü çox aydın göstərmişdir. Bir fikrinə nəzər salaq: Həccə gedərkən həcc yoldaşı axtar. Fərq etməz ya hindli olsun, ya türk ya ərəb. Onun şəklinə, rənginə baxma: əzminə və məqsədinə bax. Rəngi qara belə olsa sənənlə eyni məqsədi güdürsə eyni sən rəngdədir. Sən ona bəyaz de.

Göründüyü kimi, Mövlana humanizmin tək cə təbliğatçısı deyil, həm də özü bu ideyanın canlı nümunəsidir. İnsanlara məhəbbət, xidmət Ruminin həyat amalı olmuşdur. Bunu onun seçdiyi müəllimlik sənəti də sübut edir. Çünki bu sənəti ilə insanlara; onların mənəvi sağlamlığına xidmət etmişdir.

Bildiyimiz kimi, dostluq xarakteri, hissləri formalaşdırır. Dostluqda başlıca cəhət doğruluqdur, səmimilikdir. Yoldaşlıq və dostluğun möhkəmləndirilməsinin mühüm vasitəsi tənqid və özünü tənqidədir. Tənqid dostun pis hərəkətlərinin qarşısını alır, mənəvi aləmini saflaşdırır. Şəms Təbrizi bu xüsusda yazırdı: “Mən məni tərifləyib mədh edəndən inciyirəm, ancaq məni tənqid edən mənim əsl dostumdur”. Mövlana isə belə deyir: Dost acı söyləyən deyildir, acımı şirin dillə söyləyəndir.

Səmimi və ideal dost qayğıkeş olur, gözlərindən, təbəssümündən, sifətinin cizgilərindən hər şeyi başa düşür, təmənnasız kömək göstərir, dostunun müvəffəqiyyətinə sevinir, kədərinə şərik çıxır. Həmin adama hər şeyi etibar edirsən, arxayın olursan. Qarşıdakı belə “Dost isə düşünmə canını yolunda qurban ver. Dost deyilsə heç gözləmədən yol ver getsin”.

Cəlaləddin Rumi hər cür vasitədə bağışlamağın tərəfdarıdır. O edilən pisliliyə, xəyanətə qarşı bağışlamaq qılıncının daha iti olduğunu dönələrlə hikmət dolu aforizmlərində qeyd etmişdir. Mövlana fikrini belə əsaslandırır: Səbirlə qərar vermə, xoşniyyətlik və bağışlama dostlar arasındakı mübahisələrin həllində çox təsirli iti bir qılıncdır. Yenə Mövlanadan misal gətirək. Mövlana bir gün yolda gedərkən mübahisə edən iki insandan birinin digərinə: “Bir gözlə, bir dinlə! Elə hey danışsan?” dediyini eşidir. Bunu görəndə dava-dalaş edən adamların yanına gəlib qışqırbağır salan adama dostcasına deyir: “Nə deyirsənsə mənə de, mənimlə dalaş. Sən mənə min söylə, məndən heç bir də eşitməyəcəksən!” Bu mənalı sözləri eşidən adamlar həmin an özlərini ələ alıb Mövlanaya hörmət edərək barışırlar.

Mövlana dəfələrlə vurğulayır ki, dost seçən zaman bəzi dəyərlərə də diqqət etmək lazımdır. Dost gərək əxlaqlı olsun, ağıllı və elmlı olsun, paxıl olmasın. Çünki bu keyfiyyətlər istər-istəməz sənə də təsir etmiş olacaqdır. Qeyd etdiyimiz kimi, elmlı bir insanla dost olarsansa, onun elmindən və əxlaqından sən də bəhrələnmiş olacaqsan. “Əgər dostunun səndən axirətdə nifrət etməsini istəmirsənsə aqıl bir kimsəni ağıllı dost kimi qəbul et”. Yox əgər paxıl, pislik dolu birisiylə dostluq-yoldaşlıq edərsənsə xasiyyətdə də ona oxşar olacağını Rumi bu şəkildə əsaslandırır: “İnsan pis yoldaşla həmsöhbət olduqda xasiyyətdə ona bənzər.”

Göründüyü kimi, Cəlaləddin Ruminin dostluq-yoldaşlıq haqqında xəzinə dolu fikirlərini bir məqalədə əhatə etmək mümkün deyil.

Yekun olaraq qeyd edək ki, Mövlana Cəlaləddin Rumi öz davranış və müdrik dolu fikirləri ilə insanların qəlbinə yol tapmış, onların sevgisini qazanmış, ona qarşı yönələn hər cür bədxah davranış qarşısında səmimiyyət və sevgi prinsipini qoruyaraq hər bir kəsi sevgi ilə qucaqlamış, hər kəsə xoş davranmış, şəfqət və cəvgi ümmanını hər kəsi qərğ edəcək şəkildə geniş tutmuşdur. Cəlaləddin Ruminin dostluq haqqında dəyərləri Mövlanaya yaraşır şəkildə təmsil edilməli, yaşanaraq öyrənilməli və öyrədilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. <http://www.manevihadayat.com/forum/konu/hz-mevlananın-dostlukla-ilgili-sözleri>
2. Mövlana Cəlaləddin Rumi. Eşq pərvanəsi (İkinci nəşr). Bakı, Nurlar, 2009, 264 s.
3. Mevlana Mesnevi- Tərcümə Tahiru l- Mevlevi 1190-1192 beyt. səh-56
4. Azadə Rüstəmovə. Mənəvi dünənımız bu günün işığında. Bakı, Elm, 2011, 596 s.

РЕЗЮМЕ

Хафаят Алиева

Вопросы дружественных и товарищеских отношений в творчестве Джелаладдина Руми

Мысли Джелал-ад-дина Руми о дружественных и товарищеских отношениях стали предметами исследованных статьи. В этих мыслях подчеркивается, что для людей с высокими идеалами место друга особое. Человек является социальным явлением. Между людьми, которые стараются во имя Родины, счастья народа, должны восторжествовать товарищеские и дружеские отношения. Исследованием установлено, что по мнению Руми, эти отношения между людьми должны быть сформированы и развиты с детства и юношества путем внушения.

ABSTRACT

Khafayat Aliyeva

The article studies Jalaluddin Rumi's ideas about friendship and companionship

It is hotid that the place of a friend is quite different for people having high ideals. Human is a social being. There should be friendship and unity relations among the people who try for the sake of the happiness of their people. The research makes it clear that Jalaluddin Rumi thought that to develop the friendship companionship relations in children, teenagers since their childhood is very necessary ond tried to develop its necessarily to young generation with his wise ideas.

The problems of the friendship-companionship relations in Jalaluddin Rumi's creative activity.

NDU-nun Elmi Şurasının 23 sentyabr 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, professor E.Maqsudov*

EMİLYA HƏSƏNOVA
Gəncə Dövlət Universiteti
E-mail: emilya-hesenova@bk.ru

UOT: 373

**“ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN I-IX SİNİFLƏRİ ÜÇÜN TƏSVİRİ
İNCƏSƏNƏT FƏNNİ ÜZRƏ TƏHSİL PROQRAMI”NDA (“KURİKULUMU”nda)
İNCƏSƏNƏTƏ DAİR SÖHBƏTLƏRƏ AYRILAN YER**

Açar sözlər: təsviri incəsənət, təsviri incəsənət fənni üzrə kurikulum, dərs-söhbətlər, integrasiya, fəndaxili əlaqə, fənlərarası əlaqə

Keywords: fine arts, the curriculum for the subject of the fine arts, lesson-conversation, integration, intra communication, interdisciplinary communication

Ключевые слова: изобразительное искусство, куррикулум по предмете изобразительного искусства, урок-беседа, интеграция, внутрипредметная связь, межпредметная связь

V-VII sinif şagirdlərinin incəsənətə dair zəruri məlumatlara yiyələnmələrində dərs-söhbətlər özünəməxsus rol oynayır. Dərs-söhbətlər təsviri incəsənət təliminin səmərəlilik şərti kimi nəzərdən keçirilir. Ümumtəhsil məktəbləri müəllimləri bu cəhətə həssaslıqla yanaşmalı, tədrisin optimallaşdırılmasına və təkmilləşdirilməsinə çalışmalıdırlar. Bu fikir baxımdan məktəblilərin yaradıcı fəallığının, idrak fəaliyyətinin, müstəqilliyinin, sərbəst fikir yürütmə qabiliyyətinin, təşəbbüskarlığının artırılması vacib məsələdir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutu hələ 2013-cü ildə “Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəblərinin I-IX sinifləri üçün təsviri incəsənət fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu)” hazırlamış və Təhsil Nazirliyi tərəfindən onun təsdiqinə nail olmuşdur.

Biz haqqında danışılan problem baxımından həmin “...Təhsil proqramı (kurikulumu)”nda V-VII siniflər üçün təsviri incəsənət fənni üzrə təhsil proqramını (kurikulumunu) nəzərdən keçirdik.

“Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəblərinin I-IX sinifləri üçün təsviri incəsənət fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu)”nda təsviri incəsənət fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) və onun xarakterik cəhətləridən söz açılarkən deyilir: “Təsviri incəsənət fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) bu fənnin təlimi qarşısında qoyulan məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirən, müvafiq təlim standartlarının reallaşması üçün zəruri fəaliyyətləri əhatə edən konseptual sənəddir. Sənəd müasir dövrün tələblərini, şagirdlərin təlim imkanlarını, maraqlarını və meyillərini nəzərə alaraq, fənnin tədrisinin məzmununu, təlim strategiyasını müəyyən edir. Sənəddə fənn üzrə ümumi təlim nəticələri, təlimin məzmunu (məzmun standartları), şaquli və üfüqi integrasiya, müəllim və şagird fəaliyyətlərinə aid texnologiyalar, şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi məsələləri əhatə edilir” (1).

Kurikulumda başlıca diqqət nəticəyönlümlüiyə istiqamətlənmişdir. Başqa sözlə, yalnız biliklərə yiyələnmək deyil, əsas etibarilə zəruri bacarıq və vərdislərə sahib olmaq nəzərdə tutulur.

V-VII siniflərdə keçilən incəsənətə dair dərs-söhbətlər gerçəklik və ətraf aləmin təbii mənzərəsi haqqında məktəblilərdə aydın təsəvvür yaradır. “...Təhsil proqramı (kurikulumu)”nda qeyd olunduğu kimi, “Təsviri fəaliyyət şagirdləri məkan və forma ölçülərini hiss etməyə, obrazlı və məntiqli düşünməyə, bu düşüncələri vizual obrazlarda əks etdirməyə istiqamətləndirir” (1).

İncəsənətə dair dərs-söhbətlər V-VII siniflərdə təhsil alanların bir tərəfdən estetik zövünü, estetik düşüncə və təfəkkürünü, digər tərəfdən hadisələri bədii təsvir vasitələri ilə ifadə etmək bacarıqlarını inkişaf etdirir, son nəticədə onlarda estetik və bədii mədəniyyət formalaşdırır.

“Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəblərinin I-IX sinifləri üçün təsviri incəsənət

fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu)”nda ümumi orta təhsil səviyyəsində məzmun xətləri üzrə təlim nəticələri aşağıdakı kimi öz ifadəsini tapmışdır: “1.Cəmiyyət və təsviri incəsənət Şagird:

-Təsviri incəsənətin cəmiyyət həyatında əhəmiyyətini şərh edir.

-Azərbaycanın, dünya incəsənətinin görkəmli nümayəndələri və onların əsərləri haqqında məlumatları şərh və təqdim edir. Təsviri sənət növlərini, onları təşkil edən əsas janrları ayırır, xarakterik xüsusiyyətlərini izah edir.

2. Təsviri və dekorativ yaradıcılıq

Şagird:

- Həyati görüntüləri real, abstrakt tərzdə təsvir edir.

-Bədii tərtibat və dizayn bacarıqları nümayiş etdirir.

3. Estetik reaksiya

Şagird:

-Bədii sənət əsərlərini milli-üslubi cəhətlərinə, müxtəlif səpkili estetik emosional hisslərə görə müqayisə və izah edir.

- Təsviri sənətin növ və janrlarını xarakterik xüsusiyyətlərinə görə ayırır, estetik təsirini izah edir.

1.4. Fəaliyyət xətləri

Kurikulumda fənnin məzmunu bacarıqlar şəklində ifadə olunmuş standartların vasitəsilə verilir. Bacarıqlar isə şagirdin müxtəlif fəaliyyətləri nəticəsində əldə olunur və onların köməyi ilə nümayiş etdirilir” (1).

V-VII siniflərdə incəsənətə dair dərslər-söhbətlər haqqında danışılan məsələlərin reallaşmasına kömək edir və etməlidir. Heç təsadüfi deyildir ki, təsviri incəsənət fənninin məzmun standartlarına aydınlıq gətirilərkən aşağıdakı fəaliyyət xətləri ilə əlaqəlilik diqqət mərkəzində dayanmışdır:

“-təsvir etmə tətbiq etmə məlumat mənbələrindən istifadə;

- əlaqələndirmə müqayisə və təhlil etmə sistemləşdirmə və təsnif etmə, proqnozlaşdırma problemin həlli təqdim etmə dəyərləndirmə” (1).

V-VII siniflərdə dərslərin sonunda şagirdlər incəsənət fənni üzrə hansı bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmişdirlər? Bu məsələ ilə maraqlandıq. “...İncəsənət fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu)”nda həmin suala cavab tapdıq. Öyrəndik ki:

“V sinfin sonunda şagird:

-Təsviri incəsənətin həyat hadisələrini əks etdirdiyini izah edir.

-Təsviri və dekorativ sənətin növ və janrlarını (qrafika, rəngkarlıq, heykəltəraşlıq) xarakterik xüsusiyyətlərinə görə şərh edir. Azərbaycanın, dünya təsviri incəsənətinin görkəmli nümayəndələri (Məsud İbn Davud, Soltan Məhəmməd, Elmira Şaxtaxtinskaya, İbrahim Zeynalov, Qriqori Qaqarin, Sandro Botičelli, Donatello, Paolo Uccello) və onların əsərləri haqqında məlumatları şərh edir. Müxtəlif vasitələrdən istifadə etməklə həyati görüntüləri təsviri sənətin növlərində (qrafika, rəngkarlıq, heykəltəraşlıq) real və abstrakt tərzdə təsvir edir.

-Sadə əşyalar üzərində tərtibat və dizayn bacarıqları nümayiş etdirir.

-Təsviri sənət növlərini ayırır, milli-üslubi cəhətini nümunələr əsasında estetik emosional hisslərə görə izah edir” (1).

Bəs VI sinifdə necə? Yəni “...İncəsənət fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu)”na müraciət etdik. Məlum oldu ki:

“-VI sinfin sonunda şagird: təsviri incəsənətin cəmiyyət həyatındakı rolunu izah edir.

-təsviri və dekorativ sənətin növ və janrlarını (natürmort, mənzərə, portret) bədii xüsusiyyətlərinə görə şərh edir. Azərbaycanın, dünya təsviri incəsənətinin görkəmli nümayəndələri (Əcəmi Əbubəkir oğlu Naxçıvani, Sadiq bəy Əfşar, Vəcihə Səmədova, Lətif Kərimov, Leonardo da Vinç, Mikəlancelo, Rafael Santi, Albrect Dürer, Memar Sinan) və onların əsərləri haqqında məlumatları şərh edir. Müxtəlif vasitələrdən istifadə etməklə həyati görüntüləri təsviri sənətin janrlarında (natürmort, mənzərə, portret) real və abstrakt tərzdə təsvir edir.

-məişət əşyaları üzərində tərtibat və dizayn bacarıqları nümayiş etdirir.

-təsviri sənətin janrlarını ayırır, milli-üslubi cəhətini estetik-emosional hisslərə görə izah

edir” (1,).

VII siniflə bağlı əldə etdiyimiz məlumatlar bunlardır:

VII sinfin sonunda şagird:

-təsviri incəsənətin cəmiyyət həyatındakı rolunu və əhəmiyyətini nümunələr əsasında şərh edir.

-təsviri və dekorativ sənətin növ və janrlarını (məişət və əsatir) xüsusiyyətlərinə görə şərh edir.

-Azərbaycanın və dünyanın təsviri incəsənətinin görkəmli nümayəndələri (Müzəffər Əli, Kamil Əliyev, Mirəli Mirqasımov, Rasim Babayev, İlya Rəpin, Rembrandt, Velaskes, Karavacco) və onların əsərləri haqqında məlumatları şərh edir. Müxtəlif vasitələrdən istifadə etməklə həyati görüntüləri incəsənətin müxtəlif növündə (dizayn, milli geyimlər, bədii hörmə) real və abstrakt tərzdə təsvir edir. Müxtəlif texniki avadanlıqlar üzərində tərbiyə və dizayn bacarıqları nümayiş etdirir. Təsviri sənətin növ və janrlarında milli-üslubi cəhətləri estetik-emosional hisslərə görə fərqləndirir” (1).

“Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəblərinin I-IX sinifləri üçün təsviri incəsənət fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu)”nda ümumi təhsilin pillələri və həmin pillələrdə tədris edilən fənlər arasında əlaqələrin yaradılması ilə bağlı təsviri incəsənət fənninin təlimində fənlərdaxili və fənlərarası inteqrasiyadan faydalanmaq faydalı və səmərəli vəzifə olaraq diqqət mərkəzinə gətirilmişdir.

“Təsviri incəsənət fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu)”nda göstəriləndiyi kimi, inteqrasiya - müəyyən təhsil sistemində məktəblilərin tərbiyəsində dünyanın bütöv və bölünməz obrazını formalaşdırmaq, onları inkişafa və özünüinkişafa yönəltmək üçün təlimin məzmun komponentləri arasında struktur əlaqələrə nail olmaq və sistemləşdirməkdən ibarətdir.

İnteqrasiya nəticəsində təsviri incəsənət fənninin məzmununu tədricən yeni məlumatlarla zənginləşir, mövzulararası əlaqələr sayəsində maraqlı olur.

Bu sahədə başlıca xüsusiyyəti odur ki, məktəbli oğlan və qızlar başlanğıc problemi diqqətdə saxlamaqla onunla sıx əlaqədar olan bilik və bacarıqları xeyli zənginləşdirirlər.

“Təsviri incəsənət fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu)”nda oxuyuruq: “Fəndaxili və fənlərarası inteqrasiya prinsipinə istinad olunması təsviri incəsənət fənni üzrə şagirdlərin dünyagörüşünü genişləndirir, bu sahədə əldə etdikləri zəruri bilik və bacarıqların müxtəlif sahələrdə tətbiqi yollarını asanlaşdırır, şagirdlərdə təsəvvürü, təxəyyülü, tərbiyəni inkişaf etdirərək həyati bilik və bacarıqların əldə olunmasına və tərbiyələndirilməsinə şərait yaradır” (1).

Bu, bir həqiqətdir ki, təsviri incəsənət kurikulumu bilik və bacarıqların yarı-ayrı fənlərin köməyi ilə təşkil edilən konsepsiyasına istinad edir. Həmin yanaşma nəzərdə tutur ki, məktəblilər fənlər üzrə keçdikləri mövzular vasitəsilə müxtəlif sahələr üzrə müəyyənləşdirilmiş məzmunu bilməli və tətbiqinə nail olmalıdırlar.

V-VII siniflərdə dərslər-söhbətlərin təşkili zamanı incəsənətə dair şagirdlərə məlumatların verilməsi zamanı fənlərarası və fəndaxili əlaqələrə müraciət olunması, bir tərəfdən şagirdlərin marağına, onların zəruri məlumatlara yiyələnmələrinə şərait yaradır, onların fəallığını, biliklərə yiyələnmə həvəsini və tələbatını artırır, digər tərəfdən, incəsənət təliminin səmərəliliyini yüksəldir.

Fənn müəllimi nəzəri və metodik hazırlığa malik olmalı, pedaqoji ustalıq nümayiş etdirməlidir. Bu sahədə müəllim-şagird münasibətlərinin düzgün qurulması da az əhəmiyyət daşıyır. Yüksək nəzəri hazırlığa malik olmaq hələ müəllim üçün kifayət etmir, o, metodik sərəştərə də yiyələnməlidir. Bundan başqa, şagirdlərlə ünsiyyəti qura bilmirsə, onların yaş və anlaq səviyyələrini nəzərə almırsa, həm də müəllim-şagird ünsiyyəti lazımi səviyyədə deyilsə, dərslər məqsədinə çatmaq çətin olur.

Problemin aktuallığı. “Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəblərinin I-IX sinifləri üçün təsviri incəsənət fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu)”nda incəsənətə dair söhbətlərin aparılması imkanları araşdırılır.

Problemin elmi yeniliyi. “Təsviri incəsənət fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu)”nda incəsənətə dair söhbətlərə ayrılan yer diqqət mərkəzinə gətirilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən təsviri incəsənət fənni üzrə məşğələləri aparən müəllimlər faydalanacaqlar.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəblərinin I-IX sinifləri üçün təsviri incəsənət fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu)”. Bakı, ARTPI, 2013.

РЕЗЮМЕ

Э. Гасанова

Беседы об искусстве в программе (куррикулме) по предмете изобразительного искусства для 1-9 классов общеобразовательных школ

В статье предпринята попытка дать современное понимание педагогики изобразительного искусства на основе сравнения различных направлений и концепций художественного образования средствами изобразительного искусства.

Изобразительное искусство в 5-7 классах призвано обеспечить формирование художественно-образного мышления, развитие творческих способностей, обучение основам изобразительной грамотности, привитие практических навыков работы в различных видах изобразительной деятельности, приобщение к наследию отечественного и мирового искусства и другие.

ABSTRACT

E. Hasanova

Talk about the art program (kurrikulme) on the subject of the fine arts for grades 1-9 comprehensive schools

The article based on an attempt to give a modern understanding of the pedagogy of fine art on a comparison of various directions and concepts of art education by means of art.

Fine arts in grades 5-7 is intended to ensure the formation of artistic and creative thinking, creativity, learning the basics of graphic literacy impart practical skills in different kinds of graphic activity, introduction to the heritage of national and world art, and others.

NDU-nun Elmi Şurasının 23 sentyabr 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, professor E.Maqsudov*

METODİKA

MƏMMƏD KAZIMOV

Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu

E-mail memmedkazim@mail.ru

UOT:37.01

KREDİTLİ TƏLİMDƏ QIYMƏTLƏNDİRMƏ ÜSULLARI

Açar sözlər: kreditli təlim, yeni texnologiyalar, kompleks yanaşma, keyfiyyət, qiymətləndirmə üsulları, qiymətləndirmə standartları, mənimsənilmə səviyyəsi

Key words: credit system of education, technologies, complex approach, quality, assessment methods, assessment standards, acquisition leve

Ключевые слова: кредитного обучения, новые технология, комплексный подход, качество, методы оценивания, стандарты оценивания, уровень восприятия

Respublikanın orta ixtisas təhsili müəssisələrində tədrisin təşkilinə, təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və mütəxəssis hazırlığının səviyyəsinin inkişafına istiqamət verən və təhsili dövrün tələbləri səviyyəsinə uyğunlaşdırılmasına imkan yaradan amillərdən biri də kreditli təlimdir. Kreditli təlim prosesi zamanı tələbələrə aşılana biliklərin əsasını müəllimlərin pedaqoji ustalığı, onların apardıqları izahat işlərinin çoxsahəliliyi, tələbələrə verdikləri göstərişlər və təlim prosesi zamanı tətbiq etdikləri pedaqoji səriştəlilik təşkil edir. Kreditli təlim prosesi orta ixtisas təhsili sistemində müəllimin auditoriyada apardığı mühazirə, şagirdlərlə yaratdığı canlı əlaqə, elmi biliklərin tələbələrə ötürülməsi və onların fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi zəngin informasiya prosesidir (1,4). Ənənəvi təlim prosesindən fərqli olaraq kreditli təlimdə mühazirə və tapşırıqlar üçün seçilən mövzular müasir tələb və məzmunu uyğun olan məntiqə əsaslanır, tənqidi və yaradıcı təfəkkürün formalaşdırılmasına və nəzəri biliklərin müstəqil sərbəst mənimsənilməsinə yönəldilir müasir qiymətləndirilmə üsullarından istifadə edilir. Belə olan halda tələbələrdə elmi-tədqiqat üzrə yaradıcılıq vərdisləri formalaşır, mənimsəmə səviyyəsi yüksəlir və kreditli təlim nəticəsində qazandığı biliyin qiymətləndirilməsi müasir üsul və vasitələrlə həyata keçirilir. Kredit sisteminin tələblərindən istifadə etməklə dərslər aparana müəllimdən yaradıcılıq və səriştəlilik texnikası, auditoriyada bələdçilik və istiqamətləndiricilik xüsusiyyətləri yaradan, qarşıya qoyulan məsələni təhlil edib nəticə çıxarmaq qabiliyyəti formalaşdırmağı bacaran bir öyrədici olmaq, qiymətləndirmə prosesində şəffaflığın təminatçısı kimi fəaliyyət göstərmək tələb olunur (3,4).

Kolleclərdə müəllim hazırlığı ixtisası üzrə təhsil alan tələbələr ümumtəhsil məktəblərində dərslər apararkən kurikulum tələblərinə uyğun qiymətləndirmə meyarlarını və üsullarını dərindən bilməlidirlər ki, onlar dərslər prosesində bu meyarları və üsulları tədrisdə istifadə etməyi bacarsınlar. Kurikulumun qoyduğu tələblərinə görə bu qiymətləndirmələr Diaqnostik, Formativ və Summativ olmaqla üç əsas qrupa bölünür. Diaqnostik qiymətləndirmədə istifadə olunan üsul və vasitələrə nəzər salaq: Yəni müəllim hər hansı qiymətləndirmə üsulundan istifadə etmək istəyirsə onda seçdiyi qiymətləndirmə üsuluna uyğun olan vasitənin tətbiq olunması daha yüksək effekt verir (2,6). Qiymətləndirmə üsulunun bölməsinə uyğun olan maddə vasitələrə uyğun gəlməlidir. Daha doğrusu bir üsul özünə uyğun gələn vasitə ilə əlaqəlidir. Bunu müqayisəli şəkildə aşağıdakı kimi verək.

Üsullar:	Vasitələr:
Müşahidə (müəllim şagirdin təlim fəaliyyətini müşahidə əsasında qiymətləndirir)	Müşahidə vərəqi (şagirdin təlim fəaliyyətindən gözlənilən nəticəni əks etdirən meyarlar cədvəli)
Müsahibə (şifahi yoxlama)	Müəllimin qeydiyyat vərəqi (müəllimin diaqnoz qoymaq istədiyi vərəq)
Sorğu	Sorğu vərəqi
Tapşırıq vermə	Çalışmalar
Valideyn və müəllimlərlə söhbət	Söhbət və müəllimin sorğu vərəqi

Müasir qiymətləndirmənin ənənəvi qiymətləndirmə ilə müqayisəsini aşağıdakı cədvəldə verək.

Müasir qiymətləndirmənin ənənəvi qiymətləndirmə ilə müqayisəsi

Ənənəvi qiymətləndirmə	Müasir qiymətləndirmə
Qiymətləndirmə şagirdə qiymət yazmaq kimi qəbul olunurdu, şagird yalnız qiymət almaq xatirinə oxuyurdu	Qiymətləndirmə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəldilir və onu idarə edən vacib amil kimi meydana çıxarır
Cari qiymətləndirmə formalizmə yol verilir. Qiymətləndirilmə müəllimin subyektiv rəyinə əsaslanırdı.	Cari qiymətləndirilmənin aradan qaldırılması məzmun standartlarının bütövlükdə mənimsənilməsinə və qiymətləndirmənin obyektivliyini təmin edir
Tədris prosesinin yalnız müəyyən bir hissəsində tətbiq edilirdi	Tədris prosesinin bütün mərhələlərində tətbiq edilir
Əsasən bilik səviyyəsi qiymətləndirilirdi.	Şagirdin nailiyyəti (qazanılan dəyərlər) qiymətləndirilir, inkişafı sistemli şəkildə izlənilir
Qiymətləndirmə standartları mövcud deyildi.	Məzmun standartlarının mənimsənilməsi səviyyəsini ölçmək üçün qiymətləndirmə standartları müəyyənləşdirilmişdir

Anlayışlar (açar söz)	Ənənəvi qiymətləndirmə	Müasir qiymətləndirmə
Məqsədlər	Bilik, bacarıq, vərdiş. Biliklərin inkişafına yönəlmiş. Reallıqda əsasən bilik səviyyəsi qiymətləndirilirdi	Bilik, bacarıq, vərdiş, dəyərlər. Şəxsiyyətin inkişafına yönəlmiş. Şagirdin nailiyyəti (qazanılan dəyərlər) qiymətləndirilir, inkişafı sistemli şəkildə izlənilir.
Rol və vəzifələr	Qiymətləndirmə şagirdə qiymət yazmaq kimi qəbul olunurdu, şagird yalnız qiymət almaq xatirinə oxuyurdu. Tədris prosesinin yalnız müəyyən bir hissəsində tətbiq edilirdi	Qiymətləndirmə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəldilir və onu idarə edən vacib amil kimi meydana çıxır. Tədris prosesinin bütün mərhələlərində tətbiq edilir.
Növlər	Cari və yekun qiymətləndirmə	Diaqnostik, formativ (holistik, analitik), summativ qiymətləndirmə
Xüsusiyyətlər	Daha formal, qeyri-dəqiq, müəllimin subyektiv rəyinə əsaslanırdı, sistemsiz	Standart əsasında qurulur. Daha obyektiv, dəqiq, adekvat, sistemli
Meyarlar, göstəricilər	Mövzulara əsaslanan	Qiymətləndirmə standartlarına əsaslanan
Üsul və vasitələr	Məhdud və qeyri-çevik (şifahi cavab, yoxlama işləri, testlər)	Daha müxtəlif və çevik (müsahibə, söhbət, müşahidə, rubriklər, tapşırıqlar, valideynlərlə və digər fənn müəllimləri ilə əməkdaşlıq, şagirdlərin şifahi cavabları, şagirdlərin yazı işlərinin təhlili, test tapşırıqlarının nəticələri)

Formativ qiymətləndirmədə tövsiyə olunan üsul və vasitələr.

Üsullar: Müşahidə, şifahi sual-cavab, tapşırıqvermə, valideynlərlə və digər fənn müəllimləri ilə söhbət oxu, yazı, layihə, rubrik, şifahi və yazılı təqdimat, test, qiymətləndirmə. Bu üsullara uyğun olaraq ardıcıl vasitələr: **Vasitələr:** Müşahidə vərəqi, Şifahi nitq üzrə qeydiyyat vərəqi, Çalışmalar, Söhbət və müəllimin sorğu vərəqi, Dinləmə vərəqi, oxu vərəqi, Yazı bacarığının qeydiyyat vərəqi, Şagirdin təqdimatı və müəllimin meyar cədvəli, Nailiyyət səviyyəsi üzrə qiymətləndirmə, Meyar cədvəli, Test tapşırıqları, Özünü qiymətləndirmə vərəqləri. Summativ qiymətləndirmədə tövsiyə olunan üsul və vasitələr aşağıdakı kimidir.

Üsullar: yoxlama yazı işləri, layihə, şifahi sorğu, test, tapşırıqvermə, yaradıcılıq və əl işləri: Uyğun olaraq vasitələr aşağıdakı kimidir:

Vasitələr: Yoxlama vərəqi, Şagirdlərin təqdimatı və müəllimin cədvəli, şifahi sorğu vərəqi, test tapşırıqları, tapşırıq, çalışma və laborator işləri, fənnə uyğun əl işləri (2,5)

Araşdırmalardan məlum olmuşdur ki, respublikanın orta ixtisas təhsil sistemində qiymətləndirilmənin təkmilləşdirilməsinin səmərəli təşkili üçün aşağıda göstərilən bir neçə təhsil

probleminin vaxtında həll etmək tələb olunur:

- respublikada fəaliyyət göstərən pedaqoji yönümlü orta ixtisas təhsili müəssisələrində kreditli təlimin təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar qiymətləndirmənin də təkmilləşdirilməsinə də ehtiyac vardır;

-təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, nəzarətin mexanizminin yeniləşdirilməsi və təhsil müəssisələrində təlim keyfiyyətinin tənzimlənməsi məqsədilə yeni qiymətləndirilmə və monitoring modelinin tətbiq olunması vacibdir;

-müəllim hazırlığında təhsilin məzmununa və kompetensiya səviyyəsinə qoyulan tələblərə, kredit sisteminin və dövlətin müasir tələblə uzlaşan mütəxəssis hazırlığına qoyduğu minimum tələbləri ödəyəcək qabiliyyətinə malik olan təhsil standartlarının və məzmun standartlarının yenidən hazırlanması məqsəduyğundur (1,7).

Göstərilənlərdən belə məlum olur ki, tələbələrə verilən fərdi tapşırıqlar onların elmi səviyyəsinin yüksəldilməsində və maarifləndirilməsi prosesində istifadə edilən öyrətmə üsulu və onların bilik səviyyəsini müəyyən edən ölçü meyarıdır. Müəllimlər tərəfindən tələbələrin öyrədilməsi üçün verilən fərdi tapşırıqlar aşağıda göstərilən məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün tətbiq edilir.

- tədris olunan mövzulara aid seçilən suallar və verilən çalışmaların daha yaxşı mənimsədilməsi;

- tədris olunan təlim materialına dair çalışmaların yerinə yetirilməsi sahəsində öyrənənlərdə müvafiq vərdişlərin və təhlil etmə qabiliyyətinin formalaşdırılması;

- öyrənənlərin əldə etdikləri nəticələrin və bacarıqların səmərəli tətbiq edə bilmə qabiliyyətinin vaxtında qiymətləndirilməsi;

Hal hazırda respublikada fəaliyyət göstərən pedaqoji təmayüllü kolleclərdə tələbələrin tədris fəaliyyətlərinin qiymətləndirilməsi kredit sisteminin tələblərinə uyğun yerinə yetirilir. Tələbələrin biliklərinin qiymətləndirilməsində bəzi kənara çıxma hallarına rast gəlinəndə onların kiçik summativ qiymətləndirilməsində aşağıda göstərilən meyarlara uyğun yerinə yetirilir. Bunları aşağıdakı kimi aydınlaşdıraraq. Əgər tələbə bir semestr ərzində dərslə davamiyyətdən, bir fənn üzrə hər ayda ən azı bir dəfə keçirilən kollektivlərdən aldığı formativ qiymətləndirmə zamanı topladığı balların cəmi 34 olarsa həmin tələbə semestr imtahanına buraxılır. Əgər tələbə semestr ərzində hər hansı bir fəndən məlum 34 bal toplaya bilmirsə həmin tələbə semestr imtahanına buraxılmır. Həmin fənn tələbə üçün borc hesab edilir və tələbə həmin fənn üzrə təkrar olaraq dərslə iştirak edərək borcu ləğv edə bilər. Semestr imtahanında bir fəndən keçirilən yazılı yaxud şifahi imtahandan tələbə ən azı 17 bal toplamaqlıdır ki, onun topladığı balların cəmi $34+17=51$ bal, yəni keçid balına uyğun olsun. Əgər tələbə 51 keçid balını toplaya bilmirsə onun fəaliyyəti beş ballı qiymətləndirmə sistemində "2" qiymətlə yəni E işarəsi ilə qiymətləndirilir. Əgər tələbənin fəaliyyəti 0-balla qiymətləndirilsə yəni tamamilə bal toplaya bilməmişsə onda həmin tələbənin fəaliyyəti D işarəsi ilə qiymətləndirilir. Tələbə 34 balı toplamışsa və semestr ərzində keçirilən imtahanından müəyyən bal toplamaqla cəmi 51-70 arasında bal toplaya bilməmişsə onun fəaliyyəti "3" yəni C- ilə qiymətləndirilir. Uyğun olaraq tələbənin fəaliyyəti 71-85 arasında bal toplamışdırsa onun balı "4" qiymətlə yəni B ilə qiymətləndirilir. Tələbənin topladığı bal 86 baldan yuxarı olduqda onun fəaliyyəti "5" qiymətlə yəni A işarəsi ilə qiymətləndirilir. Semestr imtahanına buraxılmayan yəni semestr ərzində 34 balı toplaya bilməyən tələbələr həmin fənni yenidən öyrənmələri üçün yay semestrində iştirak etməli və imtahan verməlidirlər. Yay semestrinin keçirilməsinin məqsədi, xüsusiyyətləri, keçirilmə qaydaları və bu semestrin təşkilinə və keçirilməsinə qoyulan tələblər qaydalarda ətraflı verilir. Kolleclərdə tələbə fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinin və imtahanın təşkilinin, keçirilməsinin və imtahanda şəffaflığının təmin edilməsinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə aşağıdakıların imtahan prosesində və tələbələrin fəaliyyəti ilə əlaqədar balların çıxarılması işinə tətbiq olunmasını məqsədə uyğundur (8).

1. Davamiyyətə görə balların hesablanmasında ən minimum balın miqdarının seçilməsi və müəyyənləşdirilməsi məsələsi kolleclərin pedaqoji şüaranın iclaslarında müzakirə edilərək müəyyənləşdirilməsini məqsədə uyğun hesab edirik.

2. Gündəlik qiymətləndirmə (kiçik summativ qiymətləndirmədə) zamanı tələbələrə yazılı imtahan üçün verilən suallar fənnin məzmununu əhatə etməklə bərabər həm də uyğun olaraq beş sualla yox sualların sayının müəyyən edilməsi (artırılması və yaxud azaldılması) və sadələşdirilməsi yaxşı olardı.

3. Kredit sisteminin tələbinə uyğun olaraq kollec tələbələrinin tədris fəaliyyətinin və biliyinin qiymətləndirilməsi öyrənilən bütün fənlər üçün ancaq yazılı surətdə aparılmasını məqsəduyğun hesab edirik.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə pedaqoji təmayüllü kolleclərdə təhsil alan tələbələrin kurikulum tələblərinə uyğun aparılan qiymətləndirmə üsul və vasitələrin müqayisəli təhlilinin öyrənilməsi və qarşıya çıxan problemlərin həlli üçün təkliflərin verilməsidir.

Məqalənin aktuallığı. Pedaqoji yönümlü kolleclərdə təhsil alan tələbələr həm öz təhsil aldığı

ixtisas üzrə biliyinin qiymətləndirilməsində yeni metodların tətbiqi və həm də ümumtəhsil məktəblərində qiymətləndirilmə üsul və vasitələrinin əlaqəli araşdırılması və təkliflərin verilməsidir.

Məqalənin tətbiqi sahələri. Tələbələrin biliyinin qiymətləndirilməsinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə verilən təkliflərə uyğun alınan nəticələrin və yeniliklərin kolleclərdə istifadə olunması məqsədə uyğundur.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov A.N. Pedaqogika. Bakı, Mütərcim, 2010
2. Abbasov Ə. M. Yeni kurikulumun səciyyəvi xüsusiyyətləri, Kurikulum, 2008 №1 s.32-41
3. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi 01.05.2014 tarixli 522 saylı əmri.
4. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” 24 oktyabr 2013-cü il tarixli sərəncamı, Xalq qəz. 2013, 25 oktyabr
5. Cəbrayilov İ.H. Müasir təhsil: axtarışlar və perspektivlər, Bakı, Mütərcim, 2013
6. Əhmədov H.H. Azərbaycan təhsilinin inkişaf strategiyası, Bakı, 2010
7. Kərimov Y.Ş. Təlim metodları, Bakı, RS Poliqraf, MMC, 2009
8. Kazımov M.S. Kolleclərdə təlim prosesinin mahiyyəti // ARTPI Elmi Əsərlər, 2015 №1 s. 61-65
9. Сетько Е.К. Современные образование технологии. М, 1998, 290 с.

ABSTRACT

Mammad Kazimov

Assessment methods in credit system of education

The article deals with organisation of learning in accordance with credit system as well as methods and means of assessing knowledge of students. The research paper also pays attention to recommendations for students such as realising assessment procedure conforming to requirements of curriculum, as well as comparative analyses of diagnostic, formative and summative assessment. Moreover, the article points out to problems arising from gathering point for assessing knowledge of students, and suggests techniques for solving this problem.

РЕЗЮМЕ

М. Казимов

Методы оценки кредитного обучения

В статье говорится об организации кредитного обучения и о методах и способах оценки знаний студентов. Также здесь говорится о том, что обучающиеся в колледжах студенты, которые в дальнейшем продолжают деятельность в общеобразовательных школах как учителя, должны быть осведомлены об организации учебного процесса в соответствии с требованиями куррикулума, уметь провести сравнительный анализ диагностического, формирующего и обобщающего методов оценивания.

В статье также указаны пути преодоления трудностей, возникающих при оценке знаний и начислении баллов студентам.

NDU-nun Elmi Şurasının 23 sentyabr 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent V.Rzayev*

SAHİB MƏMMƏDOV

Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu

E-mail: inqilab1962@mail.ru

UOT:374

TƏLƏBƏLƏRİN MÜSTƏQİL İŞLƏRİNİN İDARƏ OLUNMASI

Açar sözlər: *tələbə auditoriyası, idarəetmə, tələbə auditoriyasının idarəetmə olunması, müstəqil iş, tələbələrə müstəqil işləri, tələbələrə müstəqil işlərinin idarə olunması*

Keywords: *students' audience, management, management students' audience, independent work, students' independent work, management of students' independent work*

Ключевые слова: *аудитория студентов, управление, управление аудитории студентов, самостоятельная работа, самостоятельная работа студентов, управление самостоятельных работ студентов*

Tələbələrə müstəqil işlərə cəlb olunmaları ali təhsil müəssisəsində auditoriya və auditoriyadankənar işlərin mühüm tərkib hissələrindədir. Müstəqil işlər vasitəsilə tələbə seçdiyi ixtisas sahəsində yeni biliklər və məlumatlar alır, müstəqilliyi, yaradıcılıq qabiliyyəti inkişaf edərək formalaşır. Eyni zamanda həyat üçün, şəxsiyyətlərarası münasibətləri səmərəli qurmaq üçün təcrübə toplayır, dünyagörüşü genişlənir, fikrini sərbəst şəkildə şifahi və yazılı formada ifadə etmək üzrə vərdişlərə yiyələnir.

Müstəqil işlərin növləri çoxdur. Onların arasında elmi-tədqiqat işləri özünəməxsus yer tutur. Tələbələr elmi-tədqiqat işlərinin müxtəlif formalarına qoşulur, müstəqil araşdırmalara başlayırlar. Tələbə elmi-tədqiqat işinin iki növü vardır: tədris planına daxil edilən və daxil edilməyən tədqiqat işləri. İlk tələbə elmi-tədqiqat işi referat (latıncada: *refero*, mənası: məlumat verirəm) hesab olunur. Referat bu və ya digər əsərin məzmununu yığcam, daha konkret şəkildə idarə etməkdir.

Onlardan biri də ali təhsilin bakalavriat pilləsində buraxılış işlərinin yerinə yetirilməsi və müdafiə olunmasıdır. Həmin buraxılış işləri qiymətləndirilir, tələbə müsbət qiymət aldıqda ali təhsilinin birinci pilləsini – bakalavriat təhsilini başa vurmuş olur və ixtisas dərəcəsi, ali təhsil diplomu alır.

Ali məktəbin bakalavriat pilləsində buraxılış işlərinin hazırlanması və müdafiəsi məsələlərini tənzimləmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Təhsil naziri hələ 13 mart 1997-ci il tarixli, 152 nömrəli əmr imzalamışdır. Əmrdə deyilir:

“1. Ali məktəblərin bakalavr pilləsinin buraxılış işlərinin hazırlanması qaydaları təsdiq edilsin (əlavə olunur).

2. Ali təhsil müəssisələrinin rəhbərləri tələbələrə buraxılış işlərinin hazırlanması və müdafiəsini təşkil edərkən təsdiq olunmuş sənədi əldə rəhbər tutsunlar” (1; 2).

Tədqiqatın gedişində bu mühüm təhsil sənədində ali məktəbin bakalavriat pilləsində buraxılış işlərinin hazırlanması qaydaları ilə tanış olduq. Ümumi tələblər belədir ki: “1.1. Buraxılış işləri bakalavr pilləsində tələbələrə təhsilinin son mərhələsi olmaqla aşağıdakı məqsədləri daşıyır:

-istiqamət (ixtisas) üzrə alınan nəzəri və təcrübə biliklərin sistemləşdirilməsi, möhkəmlənməsi və genişləndirilməsi, analitik və yaradıcı düşüncənin inkişaf etdirilməsi, konkret standart məsələlərin həlli vərdişlərinin aşılması, eləcə də onların texniki-iqtisadi, istehsalat və mədəni quruculuq məsələlərinə tətbiqi;

-müstəqil işləmək vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi, eləcə də buraxılış işlərində qoyulan problem və sualların həllinin araşdırılması metodlarına yiyələnmək;

- tələbələrə müasir istehsalatın, elmin, texnikanın və mədəniyyətin müvafiq sahələrində müstəqil işləməyə hazırlığı səviyyəsini müəyyənləşdirmək (2) və s.

Qeyd edək ki, buraxılış işlərinin müdafiəsi yekun dövlət attestasiyasının bir hissəsi, onların son attestasiyası hesab olunur.

“Ali məktəblərin bakalavr pilləsinin buraxılış işlərinin hazırlanması qaydaları”nda buraxılış

işlərinin mövzularına da münasibət bildirilmişdir. “Qaydalar”da deyilir:

“2.2. Buraxılış işlərinin mövzuları müvafiq kafedra tərəfindən müəyyənləşdirilir və fakültə elmi şurasında təsdiq olunur. Bu zaman tələbəyə də mövzu seçmək hüququ verilir. Lakin həmin mövzu əvvəlcədən müzakirə və təsdiq üçün kafedraya təqdim olunmalıdır” (2).

Azərbaycan Respublikası Təhsil naziri Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 13 fevral 1997-ci il tarixli 15 nömrəli qərarı ilə təsdiq olunmuş “Magistr hazırlığı haqqında” əsasnaməni əsas tutub ali təhsilin magistratura pilləsində magistrlik dissertasiyasının hazırlanması, təsdiq olunması və müdafiəsini nizama salmaq məqsədilə 20 aprel 1998-ci il tarixli, 202 nömrəli əmr imzalamış, magistrlik dissertasiyasının hazırlanması, təqdim olunması və müdafiəsi qaydaları haqqında əsasnaməni təsdiq etmişdir (4).

Magistrlik dissertasiyalarının müdafiəsi ali məktəbdə yaradılmış ixtisaslaşdırılmış şuralarda keçirilir. Müvəffəqiyyətlə müdafiə edənlər vahid dövlət nümunəli diplomlar və magistr dərəcəsi alırlar.

“Əsasnamə”də deyilir: “Magistrlik dissertasiyasının müdafiəsinə tədris planında nəzərdə tutulmuş bütün fənləri tam mənimsəyən və müvəffəq qiymət alanlar buraxılırlar. ... Magistrlik dissertasiyasının müdafiəsi “qeyri-kafi”, “kafi”, “yaxşı”, “əla” qiymətlərlə qiymətləndirilir” (3).

Magistrlik dissertasiyalarını qarşısında bir sıra tələblər qoyulur. Bu xüsusda “Əsasnamə”də deyilir:

“3.1. Magistrlik dissertasiyası elmi rəhbərin rəhbərliyi altında magistrantın müstəqil yerinə yetirdiyi elmi-tədqiqat (yaradıcılıq) ... işidir. Magistrlik dissertasiyası magistrantın müvafiq ixtisaslaşma və ya sahə üzrə gətirdiyi yeniliyi əks etdirməlidir. Magistrlik dissertasiyasının hazırlanması və müvəffəqiyyətlə müdafiəsi magistr hazırlığı proqramının yerinə yetirilməsinin məcburi şərtidir.

3.2. Magistrlik dissertasiyası aşağıdakı tələblərdən birinə cavab verməlidir:

- işdə baxılan müvafiq elmi istiqamət üçün mühüm əhəmiyyəti olan hər hansı məsələnin yaradıcı həllinə;

- mühüm tətbiqi əhəmiyyəti olan texniki, iqtisadi və texnoloji işləmələrin təkmilləşdirilmiş elmi şərhinə “ (3).

Dissertasiya mövzuları aktual olmalı, dövlətin təhsil siyasətinə uyğun gəlməli, müasir dövrün tələbləri ilə səsəlməlidir.

Müdafiəyə təqdim edilən əsərdə magistrantın nail olduğu nəticələr mötəbər olmalı, həm elmi və həm də praktik baxımdan əsaslandırılmalı, zəruri təkliflər irəli sürülməlidir.

“Əsasnamə”də magistrantın elmi rəhbərinin vəzifələrinə də aydınlıq gətirilmişdir. Diqqət yetirək. O:

- magistranta dissertasiyası üçün tapşırıq verir;

- magistranta dissertasiyanın yerinə yetirilmə dövrünü əhatə edən fərdi iş planının hazırlanmasında köməklik göstərir;

- magistranta dissertasiya işi üçün lazım olan elmi metodik ədəbiyyatı, məlumat və arxiv materiallarını, layihələri və digər mənbələri tövsiyə edir;

- magistrantla müntəzəm olaraq fərdi iş planına uyğun söhbətlər aparır, ona elmi-metodik məsləhətlər verir (3).

Elmi rəhbər vaxtaşırı magistrlik dissertasiyasının yerinə yetirilmə vəziyyəti ilə maraqlanır, işin hazır hissəsi ilə tanış olub, magistranta zəruri məsləhətlərini verir, magistrant da öz növbəsində tez-tez elmi rəhbər və təhkim olunduğu kafedra ilə əlaqə saxlayır, kömək və məsləhət alır, eyni zamanda dissertasiyasının hazırlanmasına ilə bağlı hesabat verir. Dissertasiya hazır olduqdan sonra onun qısa məzmununu, əsas elmi ideyalarını və nəticələrini özündə əks etdirən referat tərtib edir.

Prof. R.L. Hüseyinzadə “Magistr dissertasiyası” metodik vəsaitində dissertasiyanın səciyyəsinə vermiş, tədqiqat işinin xüsusiyyətləri və əsas anlayışları, mövzunun seçilməsi, elmi məlumatların toplanması məsələlərinə aydınlıq gətirmiş, dissertasiya və mənbələr üzərində işi, dissertasiyanın planlaşdırılması, referatın yazılması, magistrlik dissertasiyasının tərtibi və ona verilən başlıca tələblər, elmi rəhbərin vəzifələri və magistrantla onun əməkdaşlığı, dissertasiyanın müdafiəsi və s. məsələləri əhatə etmişdir.

Professor metodik vəsaitdə göstərir ki, “magistr” latın mənşəli söz olub “müəllim”, “rəhbər” mənalarını ifadə edir. Qədim Romada “magistr” dərəcəsi mühüm vəzifə səlahiyyətləri olan şəxslərə verilir. Bizans inperatorluğunda isə bu ad yüksək məmur rütbəsi tituluna müvafiq idi. Magistr məfhumu “ustad” adının sinonimi, öz işinin mahir bilicisi, ustası kimi qəbul edilir. “Maestro” sözü

də “magistr” sözündən meydana gəlmiş, musiqi sahəsinin bilicisi kimi başa düşülür” (5, 5).

2. Auditoriyadankənar müstəqil iş müəllimin tapşırığına əsasən verilsə də, onun iştirakı tələb olunmur. Yerinə yetirilmə müddəti müəllim tərəfindən müəyyən olunur. Auditoriyadankənar müstəqil iş təlimin praktik, təhsilləndirici və yaradıcı və inkişafetdirici vəzifələrinin həyata keçirilməsinə xidmət edir, əldə olunmuş bilik və bacarıqların tətbiq olunma dairəsini genişləndirir. Auditoriyadankənar iş bu və ya digər fənnin təliminin bütün müddətində həyata keçirilir, tələbə oğlanlarda və qızlarda yeni biliklərə yiyələnmək tələbatı yaradır və bu tələbatı artırır.

3. Tədqiqatçılıq işi yaradıcı şəxsiyyətin hazırlığında və tərbiyəsində mühüm istiqamətdir, yeni obyektiv elmi biliklərə sahib olmağa kömək göstərir. Tədqiqatçılıq fəaliyyəti zamanı tələbələrə müasir perspektiv texnologiyalar səviyyəsində peşə təfəkkürü, o cümlədən mücərrəd təfəkkür, didaktik bacarıqların yüksək səviyyəsi formalaşdır; elmi və peşə fəaliyyətində məhsuldar əməkdaşlıq etmə qabiliyyəti təkmilləşir.

Tədqiqat xarakterli fəaliyyət zamanı tələbələr aşağıdakı işləri yerinə yetirirlər:

1. Əqli əməyin təşkili vasitələri: plan, tezis, konspekt;
2. Mövzuya uyğun materialların hazırlanması: mətn, referat, məruzə, annotasiya;
3. Elmi əsərin nəzərdən keçirilərək qiymətləndirilməsi: rəy;
4. Müstəqil tədqiqat əsəri: ali təhsilin bakalavriat pilləsində - buraxılış işləri, magistratura pilləsində - magistrlik dissertasiyası, məqalə, elmi-tədqiqat işi, tədris-tədqiqat işi.

II. Tələbələrin tədqiqat fəaliyyəti kreativliyin həyata keçirilməsi vasitəsi hesab olunur. Kreativlik (yaradıcı təfəkkür) dedikdə, bir sıra ideyaların yaradılması qabiliyyəti, müxtəlif tərəflərdən problemin həllinə yanaşma bacarığı və müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən vəziyyəti görə bilmək, düşünüb maraqlı və qeyri-adi ideyalar müəyyənləşdirmək, öz qənaətlərində sabitqədəm və inamlı olmaq anlaşılır.

Kreativliyi inkişaf etdirməyin məqsədi məntiqi və yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirmək, situasiyanı yaradıcı şəkildə modelləşdirmək; yeni ideyaları meydana gətirmək, kommunikasiya mədəniyyətinə yiyələnmək; informasiyanın qarşıda dayanan məqsədinin yerinə yetirilməsi üçün lazım olanın seçilməsi və s. bu kimi elmi-tədqiqat fəaliyyətinin praktik vərdişlərinin formalaşdırılmasıdır.

Məruzə və çıxışlarında müstəqil işin nəticələrindən danışan tələbə öz nöqtəyi-nəzərini irəli sürür, kurs yoldaşının səhv baxışlarına münasibətini bildirir.

Pedaqoji ədəbiyyatda tədqiqat fəaliyyətinin iki növü diqqətdə dayanır.

1. Tədris planında nəzərdə tutulmuş tədqiqat işi.

Bu növ problem-referativ tip tədqiqat işləridir. Bu tədqiqat işləri bir sıra ədəbiyyat mənbələri əsasında yazılır, tələbə həmin mənbələri əsas tutaraq, onlara münasibət bildirərək, tənqidi təhlillər apararaq, özü yeri gəldikcə, qənaətlərini bildirir, öz ideyalarını irəli sürür və müvafiq, önəmli nəticələrə gəlir.

Bu tədqiqat işini yerinə yetirməklə əslində elmi-tədqiqat sahəsində ilk addımlarını atır, elmi ədəbiyyatla işləmək, tədqiqat aparmaq üzrə praktik vərdişlərə yiyələnir.

Tədqiqat işinin qiymətləndirilməsi meyarları:

- yazılmış materialın mövzunu əhatə etmə dərəcəsi;
- problemin aktuallığının əsaslandırılma səviyyəsi;
- tədqiqatın obyektinin, predmetinin, məqsəd və vəzifələrinin, yeniliyinin, nəzəri və praktik əhəmiyyətinin formalaşdırılması səviyyəsi və s.
- problem üzrə nəzəri və təcrübi məsələlərin üzvi vəhdət təşkil etməsi;
- fəsillərin bir-birini tamamlaması, yarım-fəsillərin fəsildə nəzərdən keçirilən məsələni əhatə etməsi;
- ədəbiyyat siyahısının əlifba sırasına uyğun tərtib olunması (xarici və daxili sıralanmaya əməl edilməsi);

2. Tədris planında nəzərdə tutulmayan tədqiqat işi.

Tədqiqat işinin bu forması tələbə-gənclərdə tədqiqat və kreativ qabiliyyətlərin inkişaf etdirilməsi baxımından daha səmərəlidir. Tədqiqat mövzusu tələbələrin öz təşəbbüslərinə və marağına əsasən müəyyənləşdirilir.

Elmi-tədqiqat və eksperimental forma tələbələrə öz yaradıcı qabiliyyətlərini daha tam açıb göstərməyə imkan verir. Tədqiqat fəaliyyəti bir neçə mərhələni əhatə edir. Buraya daxildir:

Təşkilati-hazırlıq – ideyaların meydana gəlməsi, mövzunun müəyyənləşdirilməsi, planlaşdırma.

Texnoloji – informasiyanın toplanması və təhlili, zəruri eksperimentlərin aparılması, alınmış

nəticələrin formalaşdırılması.

Tədqiqatın hər bir mərhələsi kreativliyin (yaradıcı təfəkkürün) inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur. Tədqiqat fəaliyyətinin yekunlaşdırılması forması, nəticəsi tədqiqat işinin müdafiə olunmasıdır.

3. Tələbələrin müstəqil işlərinin səmərəliliyi onun necə təşkil olunmasından və yerinə yetirilməsinə motivasiyanın səviyyəsindən, yerinə yetirilmə formalarından, tapşırığın məzmunundan xeyli dərəcədə asılıdır.

Tələbələrin müstəqil işlərinin iki mərhələsini qeyd etmək mümkündür:

1. Birinci mərhələdə müəllim tələbələrə müstəqil işin sadə priyomlarını öyrədir. O, müxtəlif mənbələrdən bilikləri əldə etmə yollarını, onları qruplaşdırmağı, tutuşdurmağı və müqayisə və təhlil etməyi, ümumiləşdirmə aparmağı, müəyyən nəticəyə gəlməyi gənclərə başa salır.

Bu zaman müəllim məsləhətçi və təşkilatçı rolunu ifa edir.

2. İkinci mərhələdə müstəqil iş üzrə vərdislərə yiyələnmiş tələbə tədqiqat işinə hazırlanır. Müvafiq məsələlərlə bağlı onun özünün nöqtəyi-nəzəri meydana gəlir.

Tələbə qeyri-standart məsələləri həll etməyə qabil olur. Müstəqil işin nəticələri məruzə, referat, yaxud qıza məlumat şəklində təqdim oluna bilər.

Tələbələrin tədris-idrak fəallığının inkişaf etdirilməsi baxımından auditoriyadankənar işin müxtəlif formalarından faydalanmaq mümkündür.

Fənlərin öyrənilməsi prosesində və auditoriyadankənar tədbirlər zamanı tələbələrə aşağıdakı qruplara bölmək mümkündür: 1. Qeyri-fəal tələbələr. Bu tələbələrdə özünütəhsil və özünütərbiyə kəfayət qədər formalaşmamışdır. 2. İmkanları gizli qalan tələbələr. Tələbələrin əksəriyyəti özünütəhsil və özünütərbiyə maraq göstərirlər. 3. Fəal tələbələr. Bu tələbələr təkcə biliklərə yiyələnmək vasitəsi kimi deyil, dərkətmə (idrak) predmeti kimi özünütəhsildən və özünütərbiyədən istifadəyə yaradıcı yanaşırlar.

Tələbələrin müstəqil işinin təşkilinin əsas vəzifəsi hər hansı məşğələ formasında əqli təşəbbüskarlığın və təfəkkürün psixoloji-didaktik şərtlərinin yaradılmasında öz ifadəsini tapır.

Tələbələrin müstəqil işlərinin uğurlu alınmasında müəllimin rolu böyükdür. Onun üzərinə mühüm vəzifələr düşür. O, heç də *ümumiyyətlə* tələbə ilə deyil, əslində güclü və zəif tərəfləri, özünəməxsus fərdi xüsusiyyətləri və meyilləri olan *konkret* şəxsiyyətlə birgə fəaliyyət göstərməli, ona istiqamət verməlidir. Müəllimin vəzifəsi gələcəyin yüksək ixtisaslı mütəxəssisi olan tələbənin ən yaxşı keyfiyyətlərini görə və qiymətləndirə bilməkdən ibarətdir. Müəllim fənnə maraq oymalı, tələbələrə müstəqil düşünməyi və hər hansı bir problemin həllinə yaradıcı yanaşmağı öyrətməli, eyni zamanda tələbə oğlanların və qızların aşağı motivasiyasının səbəbini aşkara çıxarmalıdır.

Bu problemin həllinin müxtəlif üsulları vardır:

1. Fəaliyyətin formaları və təlimin metodları növbələşdirmək: izah-üllüstrativ, qismən-axtarıcılıq, yaxud tədqiqat xarakterli. Müəllim qismən-axtarıcılıq metodundan istifadə etməklə təkcə məlumat və bilikləri şərh etməklə öz işini məhdudlaşdırmır, həm də müxtəlif vasitələrin köməyi ilə yeni biliklərin axtarışını təşkil edir. Tələbələr müəllimin rəhbərliyi ilə müstəqil düşünür, fikir yürüdür, meydana çıxan idrak məsələlərini həll edir, problemlə vəziyyətləri yaradır və həll edir, təhlil edir, müqayisəsini aparır, ümumiləşdirir, nəticə çıxarırlar. Beləliklə, əsaslı biliklərə yiyələnirlər.

Tədqiqatçılıq metodunun üstünlüyü ondadır ki, tələbələr müəllimin köməyi ilə problemi formalaşdırır və tədqiqat prosesində, alınan cavabların müqayisəsi əsasında biliklər müstəqil mənimsənilir. Müəllim yalnız problemlə məsələlərin həlli prosesini idarə edir, bu zaman təlim prosesinin özü yüksək maraqla müşayiət olunur, qazanılmış biliklər dərinliyi, həqiqiliyi ilə fərqlənir. Bu metod təlimin optimallaşdırılması üçün vacib olub, biliklərin yaradıcı mənimsənilməsini nəzərdə tutur. Optimallaşma təkmil pedaqoji texnologiyalarla daimi innovasiya prosesidir, bir çox mümkün variantlardan ən yaxşısının seçimi prosesidir.

2. Tələbələrin yaşı və səviyyəsi diqqət mərkəzində dayanmalıdır.

3. Tələbələrin qabiliyyətləri nəzərə alınmalıdır.

Tələbələrin fəal müstəqil işi ciddi və səbatlı, dayanıqlı motivasiya şəraitində mümkündür. Ən güclü motivləşdirici amil gələcək səmərəli peşə fəaliyyətinə hazırlığın aparılmasıdır.

Tələbələrin müstəqil işinin fəallaşdırılmasına kömək göstərən amillər vardır ki, onları daxili və xarici amillər kimi səciyyələndirə bilərik. Daxili amillərə aiddir:

1. Müstəqil işin faydalılığı. Tələbə biləndə ki, onun araşdırmalarının, fikirlərinin, qənaətlərinin nəticələri məqalələrdə, mühazirələrdə, konfrans materiallarında, metodik vəsaitlərdə,

laborator praktikumda istifadə olunacaq, o, öz işinə daha ciddi və məsuliyyətlə yanaşacaq, verilən tapşırığın daha keyfiyyətlə yerinə yetirəcək və ən əsası, öz əməyindən zövq alacaq.

Ona görə də müstəqil işlərin yerinə yetirilməsi prosesinə rəhbərlik edən və bu prosesi idarə edən müəllim tələbəni psixoloji cəhətdən bu işə hazırlamalıdır.

2. Tələbələrin yaradıcılıq fəaliyyətinə qoşulmaları. Buraya onların elmi-tədqiqat, təcrübə-konstruktor və metodik işlərdə iştirakı daxildir.

3. İntensiv pedaqogika mühüm motivasiya amili kimi özünü göstərir. O, təlim prosesinə fəal metodların, o cümlədən əsasında innovasiya və təşkilati-fəaliyyət yönümlü oyunlar dayanan oyun treninqini daxil etməyi məqsədəuyğun hesab edir. Bu tipli oyunlarda obyektə aid birtərəfli xüsusi biliklərdən çoxtərəfli biliklərə keçid, aparıcı ziddiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi ilə onun modelləşdirilməsi baş verir. Belə yanaşmada məşğələlərin işgüzar, yaxud situasiya xarakterli formaları, o cümlədən informasiya kommunikasiya texnologiyalarından, innovasiyalardan faydalanmaq lazım gəlir.

4. Tədris fənləri üzrə olimpiadalarda, elmi-tədqiqat müsabiqələrində, yaxud tətbiqi işlərdə iştirak və s.

5. Biliklərə nəzarətin motivləşdirici amillərindən (qiymətləndirmə, reyting, qeyri-standart imtahan prosedurları və s.) istifadə. Bu formalar müəyyən şəraitlərdə öz fikrini əsaslandırmaq cəhdi yaradır ki, bu da öz-özlüyündə tələbənin özünütəkmilləşdirməsinin güclü motivasiya amili kimi çıxış edir.

6. Tələbələrin təlimdəki və yaradıcı fəaliyyətdəki uğurlarının rəğbətləndirilməsi.

7. Auditoriyada və auditoriyadan kənarında yerinə yetirilən tapşırıqların fərdiləşdirilməsi və daimi yeniləşdirilməsi.

8. İntensiv təlim işində və müstəqil işlərdə müəllimin şəxsiyyəti motivasiya amili kimi önəmlidir. Müəllim həm bir peşəkar, həm də yaradıcı şəxsiyyət kimi tələbəyə nümunə olmalıdır. Müəllim öz yaradıcı imkanlarını nümayiş etdirməkdə tələbəyə kömək edə bilər və kömək etməlidir.

9. Müstəqil işi yerinə yetirən tələbənin başlıca rolu ondan ibarətdir ki, müəllimin rəhbərliyi ilə o, yaradıcı şəxsiyyət olsun.

Tələbələrin auditoriyadankənar müstəqil işinin təşkili bir neçə mərhələni əhatə edir. Diqqət yetirək:

1. Hazırlıq mərhələsi. İlk növbədə işçi proqramı hazırlanır. Burada seçilmiş mövzu və onun planı qeyd olunur. Tədris-metodik materiallar müəyyənləşdirilir, tələbələrin hazırlıq səviyyəsinin diaqnostikası aparılır.

2. Təşkilati mərhələ. Bu mərhələdə tələbələrin fərdi və kollektiv işinin məqsədi müəyyənləşdirilir. Fərdi və qrup halında məsləhətlər verilir. İlk nəticələrin təqdim olunma müddəti və formaları diqqətə çatdırılır.

3. Fəaliyyət yönümlü motivasiya mərhələsi. Bu mərhələdə müəllim fərdi və qrup fəaliyyətinin müsbət motivasiyasını təmin edir; ilkin nəticələri nəzərdən keçirir; özünənəzarət və özünütəşhihi təşkil edir; qarşıda duran məqsədə uyğun olaraq qarşılıqlı mübadilə və qarşılıqlı yoxlamanı həyata keçirir.

4. Nəzarət-qiymətləndirici mərhələ. Fərdi və qrup hesabatları dinlənilir və qiymətləndirilir.

Deyilənlərdən aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar. Müstəqil işlərin təşkili tələbələrin tədqiqatçılıq, axtarıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirir, onlarda müstəqil elmi axtarışlara qoşulmaq, ümumiləşdirmə apararaq konkret nəticəyə gəlmək bacarıqları formalaşdırır. Ali təhsilin bakalavriat pilləsində - buraxılış işləri, magistratura pilləsində - magistrlik dissertasiyası tələbələrə tədqiqatçılıq səriştəsi aşılır.

Problemin aktuallığı. Ali təhsil müəssisəsində müstəqil işlərin təşkili özünəməxsus əhəmiyyətə malikdir. Lakin müstəqil işlərin yerinə yetirilməsinə rəhbərlik həyata keçirilməlidir. Bu proses də müəllim tərəfindən idarə olunmalıdır. Problemin aktuallığını nəzərə alaraq, məqalə müəllifi bu problemə müraciət etmişdir.

Problemin yeniliyi. İnstitut və universitetlərdə yerinə yetirilən müstəqil işlərin təşkili zamanı tələbə auditoriyasının idarə olunması istiqamətində müəllimin rəhbərliyinə dair xüsusi tədqiqat əsəri yoxdur. Bu problemə müraciət edilməsi ilk təşəbbüs kimi dəyərləndirilə bilər.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Müəllimlər məqalədə öz ifadəsini tapmış məsələlərdən istifadə edəcəklər.

ƏDƏBİYYAT

1. Ali məktəblərin bakalavr pilləsinin buraxılış işlərinin hazırlanması qaydalarının təsdiqi barədə Azərbaycan Respublikasında Təhsil nazirinin 13 mart 1997-ci il tarixli, 152 №-li əmri. <http://www.edu.gov.az/upload/file/bakalavr-ali-mekteblerin-buraxilish-qaydalar%5B1%5D.pdf>
2. Ali məktəblərin bakalavr pilləsinin buraxılış işlərinin hazırlanması qaydaları. <http://www.edu.gov.az/upload/file/bakalavr-ali-mekteblerin-buraxilish-qaydalar%5B1%5D.pdf>
3. “Magistrlik dissertasiyasının hazırlanması, təqdim olunması və müdafiəsi qaydaları haqqında Əsasnamə”. <http://edu.gov.az/az/page/112/627>
4. “Magistrlik dissertasiyasının hazırlanması, təqdim olunması və müdafiəsi qaydaları haqqında Əsasnamə”nin təsdiqi barədə Azərbaycan Respublikası Təhsil nazirinin əmri 20 aprel 1998-ci il tarixli, 202 №-li əmri. <http://edu.gov.az/az/page/112/627>
5. Hüseyinzadə R.L. Magistr dissertasiyası (metodik vəsait). Bakı, Nurlar, 2009, 104 s.

ABSTRACT

S. Mammadov

Management students' independent work

The article is devoted to the problem of management of independent work of students. It is an organization of independent work of students in higher educational institutions. The analysis and study of methodological and technological aspects of management of students' independent work. Sanctifies the issues related to the preparation and defense of the final work on the bachelor's degree of higher institutions and master's theses in the master's degree. In carrying out independent work in the spotlight is the role of the teacher. The article purposeful organization of independent work is regarded as an effective means of managing the student audience.

Students' independent work under the control of the teacher is teaching software development target of readiness for professional self-education and didactic means of the educational process. Organization of independent work under the guidance of a teacher is one of the most significant trends in the educational process, developing independent creative activity.

РЕЗЮМЕ

С. Мамедов

Управление самостоятельными работами студентов

Статья посвящена проблеме управления самостоятельной работой студентов. Речь идет об организации самостоятельных работ студентов в высших учебных заведениях. Проводится анализ и обоснование методологических и технологических аспектов управления самостоятельной работой студентов. Освящаются вопросы, связанные с подготовкой и защитой выпускных работ на степень бакалавра высшего заведения и магистерских диссертаций на степень магистра. При выполнении самостоятельных работ в центре внимания стоит роль педагога. В статье целенаправленная организация самостоятельных работ рассматривается как эффективное средство управления студенческой аудиторией.

Самостоятельная работа студентов под управлением преподавателя является педагогическим обеспечением развития целевой готовности к профессиональному самообразованию и дидактическое средство образовательного процесса. Организация самостоятельной работы под руководством преподавателя является одним из значительных направлений в учебном процессе, развивающим самостоятельную творческую деятельность.

NDU-nun Elmi Şurasının 23 sentyabr 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent V.Rzayev*

SAHİLƏ ABBASOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:373

İBTİDAİ SİNİFLƏRİN ANA DİLİ TƏLİMİNDƏ FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİ İLƏ BAĞLI İŞİN TƏŞKİLİ METODİKASI

Açar sözlər: *kiçik folklor, folklor, ibtidai sinif, janr, poetika, ana dili*

Keywords: *Small folklore, folklore, primary school, genre, poetics, native language*

Ключевые слова: *Малые жанры фольклора, фольклора, начальных классов, поэтика, родного языка,*

Təhsilin bünövrəsi sayılan ibtidai sinifdə insanın gələcək xarakterinin, yaradıcılıq meyillərinin əsası qoyulur. Bu işdə isə oxunan ilk kitabların, bədii əsərlərin əhəmiyyəti xüsusi ilə böyükdür.

Çox zaman ibtidai məktəbdə oxunan bədii kitabların əhəmiyyətindən danışarkən ana dilinin mənimsənilməsi və estetik tərbiyəsi ön plana çəkilir. Bədii ədəbiyyatın imkanları məhdud dairədə təsvir olunur. Halbuki, yaxşı bədii əsər uşağın həm estetik tərbiyəsinə, həm də onun intellektinə təsir edir. Deməli, biz uşağa yaxşı bədii əsər versək onun həm estetik, həm də intellektual tərbiyəsinə güclü təsir edə bilərik. Bunun nəticəsində isə güclü varlıq kimi doğulmuş uşağı kamil bir insana çevirə bilərik. Bu isə ibtidai fəlsəfənin əsas atributlarından biridir.

Bu vəzifələri yerinə yetirmək üçün uşaq oxusuna cəlb olunan əsərlərdən çox şey asılıdır.

Tədqiqatçıların şərti olaraq "kiçik folklor" adlandırdıqları şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin yaranma tarixini kimsə bilmir. Lakin hər bir tədqiqatçı onların yaranmasından danışanda min illikləri ölçü vahidi kimi götürür. Yaşı min illərlə ölçülən janrların bu qədər uzun yaşamasının sirri şübhəsiz ki, onların mahiyyətindəki obrazların mükəmməlliyində, xalq həyatına bağlılığında. Bu mükəmməllik folklordakı xalq dilinə məxsus obrazlı söz və ifadələrin zənginliyi ilə bağlıdır. Həmin obrazlı söz və ifadələrin mahiyyətini şagirdə başa salmaq mümkün olsa, onda məktəbli ümumən ədəbiyyatın cövhərini dərk edə bilər. Hər bağçada və evdə ikən layla, oxşama, bayatı, atalar sözləri və məsələlərlə tanış olan uşağa həmin nümunələrin mahiyyətini başa salmaq ibtidai sinif müəlliminin öhdəsinə düşür. Müəllim necə etməlidir ki, uşaq həmin folklor nümunəsinin poetikasını dərk etsin, ədəbiyyatşünaslıq elementləri ilə tanış olsun? Bu sualın cavabını tapmaq hazırkı şəraitdə xüsusilə vacibdir.

Folklor nümunələrinin mümkün qədər daha effektiv tədrisi üçün həm ənənəvi, həm də müasir təlim texnologiyalarının təcürbəsindən istifadə etmək zəruridir.

Folklor elə bir sahədir ki, onun janrları haqqında mülahizə yürüdərkən başdansovdu danışmağa, boğazdan - yuxarı mülahizələr yürütməyə çəkinmək lazımdır. Atalar sözü və məsəllər çox zaman bir yerdə yazılsa da, hər bir müəllim, metodist və tədqiqatçı bilməlidir ki, onların ikisi eyni janr deyil. Onların məqsədinə gəldikdə isə atalar sözləri uşağa danışmaqdan daha çox düşünmək qabiliyyətini öyrədir. Şagird daha dərin məzmunlu bir cümlənin ifadə etdiyi məna üzərinə düşünür və həyatda çox mətləblərin açarını tapmış olur.

Dünya uşaq ədəbiyyatının korifeylərindən biri, görkəmli italyan yazıçısı Janni Rodari "Roma fantaziyaları" kitabının rus nəşrinə yazdığı ön sözdə göstərir ki, "..... düşünmək çox əhəmiyyətli işdir, hətta elə ola bilər ki, ən əhəmiyyətli sayılan başqa şeylərin hamısından vacibdir. Məncə, hər bir adam gündə heç olmasa yarım saat düşünməlidir!".

C.Rodari hələ ibtidai sinifdə dərs deyərkən şagirdlərin düşünmək qabiliyyətini inkişaf etdirmək üçün maraqlı priyomlardan istifadə edirdi. Həmin priyomları öyrənib bizim məktəblərə də tətbiq etmək olar. Amma əvvəlcədən deyim ki, bu işi yalnız xüsusi istedadı olan müəllimlər edə bilər. Belə adamlar isə məktəbimizdə yəqin ki, o qədər də çox deyil.

C.Rodari çox zaman dərsə başlamazdan əvvəl yazı lövhəsində bir söz yazardı və həmin sözün ətrafında uşaqları düşündürər və onların iştirakı ilə bir hekayə yazardı. Bu vərdiş sonralar Rodarini daha da həvəsləndirdi və həmin priyomdan istifadə edərək italyan radiosunda uşaqlara müraciətlə bir əhvalat danışır. Bu əhvalatın necə inkişaf edəcəyi barədə onların fikirlərini öyrənir, onun əsasında povestlərini yazırdı. Bu barədə o, "Fantaziyanın qrammatikası" kitabında ətraflı bəhs etmişdir.

C.Rodarinin dərslərindən bir nümunəni diqqətinizə çatdırıram. Müəllim sinfə girir və lövhəyə məsələn, "daş" sözünü yazır. Rodarinin fikrincə, bu tipli dərslərdə əsas məsələ uşağa necə müraciət etməkdir. O, həmin sözü yazdıqdan sonra uşaqlardan soruşur:

- Görəsən, daş nə edirdi? Bu sualın özündə obrazlı cümləyə istiqamət var. Müəllim uşaqlara daşın canlı olmasını xatırladır. Onlara işarə vurur ki, siz daşa aid cansız əşya kimi baxmayın, canlı bir varlıq kimi baxın.

Uşaqların hərəsi bir söz deyir: daş yola düşmüşdü, daş susurdu, daş düşünürdü. Aha, obrazlı söz tapıldı: daş düşünürdü. Müəllim lövhəyə yazır və ikinci sualını verir:

- Görəsən, daş nə düşünürdü?

Uşaqların yaradıcılıq fantaziyasını hərəkətə gətirən bu suala da çoxlu cavablar alınır. Uşaqlardan biri deyir:

- Daş düşünürdü ki, görəsən burada niyə boş bekar dayanıb?

Olduqca uğurlu bir cümlə də tapılır. Müəllim həmin cümləni də əvvəlkinin ardına yazır. Müəllim üçüncü sualını verir:

- Bu cür düşünən daş nə etdi?

Əlbəttə, bu sualın cavabı asandır. Xeyli cavablar içərisində ən uğurlu seçilir:

- Daş gedib sökülmiş bir divara hörüldü. Beləliklə, cəmi üç cümlədən ibarət gözəl bir hekayə yazıldı. Bu hekayə şagirdlərin iştirakı ilə yazıldığına görə onlarda yaradıcı fantaziya üçün bünövrə rolunu oynayır.

Bu nümunə nağılların tədrisi prosesində də istifadə oluna bilər.

İlk ibtidai məktəb dərslərimizdə folklor demək olar ki, yer verilmirdi. Bunun başlıca səbəbi aydın idi. Çar Rusiyası Azərbaycan uşaqlarının öz milli keyfiyyətlərini dərk etməsinə imkan yaratmırdı. Bu onun siyasi maraqlarına uyğun idi. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində yetişən milli ziyalılarımız isə başa düşürdü ki, xalq ədəbiyyatından kənar düşən şagird əsl vətəndaş kimi böyüyə bilməz. Bu sahədə F.Köçərlinin "Balalara hədiyyə" kitabı xüsusilə maraqlı bir fakt kimi meydana çıxdı.

Bundan sonrakı illərdə folklor materiallarının ibtidai sinif dərslərinə daxil edilməsi yüksələn bir xəttlə gedir.

Azərbaycanda ibtidai siniflər üçün dərsləklərin, xüsusilə proqramların yaranması, pedaqoji elmlər doktoru professor Yəhya Kərimovun adı ilə sıx bağlıdır. 60-cı illərdən başlayaraq ibtidai sinif proqramlarında xalq ədəbiyyatı nümunələrinə geniş yer verilməsi sahəsində Yəhya Kərimovun rolu böyükdür.

Kiçik folklorla uşaq beşikdə ikən tanış olur. Anaların ilk beşik başında oxuduğu nəğmələr körpənin eşitdiyi ilk poeziya nümunələridir. Deməli, uşaq məktəbə ayaq açmamış kiçik folklorun sehirli poetikası, zəngin dili onu öz ağışına alır. Uşaq kortəbii bir instinklə xalqın söz dünyasını sevir, ona dərin bir rəğbət bəsləyir.

Məktəbə hazırlıq illərində uşaq folklorunu tapmaca, oyun sözləri, düzgü, cırıntma, təkərləmə, kiçik nağıl, rəvayət və sair janrlardan müxtəlif nümunələri öyrənmiş olur. Bu tanışlıq bir sıra hallarda uşağın passiv eşitməsi şəraitində olduğuna görə folklor poetikasını öyrənmək vəzifəsi valideynin üzərinə düşür.

Məktəb valideynin gördüyü işi sadəcə davam etdirmir. Müəllim ailənin verdiyi bilikləri elmi şəkllə salır, uşağa xalq poetikasının sirlərini öyrətmək vəzifəsini öhdəsinə götürür.

İbtidai siniflərin ana dili dərsləklərində də xeyli folklor nümunəsi verilmişdir. Müxtəlif vaxtlarda bu nümunələrin sayı artıb-azalsa da ümumi miqdarı qorunub saxlanır. Bu da dərsləklə müəlliflərinin folklor böyük əhəmiyyət verdiklərinə gözəl nümunədir. İbtidai məktəbdə kiçik folklorun çox böyük bir şəbəkəsi vardır. Müxtəlif janrlarda yaranan bu əsərlər vasitəsi ilə xalq

ədəbiyyatının aparıcı ideyası, süjet və kompozisiya, dil-üslub, forma və məzmun kimi xüsusiyyətlərini öyrənmək mümkündür.

Bildiyimiz kimi uşaqların ən çox sevdikləri və oxuduqları bədii ədəbiyyat növlərindən biri də nağıllardır.

Nağıllara bu gün biz uydurma, əfsanə kimi baxırıq. Nağıllardakı zülmət, əfsun, divlər, əjdahalar, pəri qızları, əcinnələr-bütün bu mövhumu aləm nağılın real varlıqla, həyatla əlaqəsi olmadığını göstərir. Sehrli nağıllarda ifritə qarılardan, 40 başlı əjdahalardan, "abi-həyatdan", zülmətdən, cəhənnəm dərəcəsiindən, insanın heyvan, quş və daşa çevrilməsindən və s. əcaib-qəraib hadisə də var.

Bu nağıllar əksərən dialoq şəklində olur. "Tülkü", "Qarı və Pişik", "Nazikbənazik-Tazikbənazik", "Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm" bu tipli nağıllardandır.

Dərsləkdə şifahi xalq ədəbiyyatının başqa növləri ilə yanaşı, çoxlu tapmacalar da verilmişdir. Axı, tapmacalar uşaqları düşündürən, zehni fəaliyyətə şövq edən ən maraqlı ədəbi növdür. Dərsləkdə tapmacaların cavabı ənənəvi qaydada deyil, qarışıq verilmişdir.

Bu gün tapmacaların, demək olar ki, hamısı keçmişdəki əhəmiyyətini itirmiş, onlara yeni məzmun və keyfiyyət verilmişdir. İndi tapmacalardan ancaq zehnin inkişafına kömək edən, uşaqları maraqlandıran, onları düşündürməyə, axtarmağa sövq edən, onlarda təxəyyülün inkişafına vasitə olan bir amil kimi istifadə edilməlidir. Yaxşı müəllim üçün tapmacalar çox maraqlı mövzudur.

K.D.Uşinski qeyd edir ki, ibtidai məktəbdə uşaqların mühakimə və zehinlərini inkişaf etdirmək üçün tapmacaların xüsusi əhəmiyyəti vardır. O yazırdı: "Mən tapmacalara əşyanın bədii təsvir lövhəsi kimi baxıram".

Bir quşum var, o hanı?
Gəzər cümlə cahanı
Götürəm öldürməyə,
Nə əti var, nə qanı

(fikir).

Bu tapmacada doğrudan da fikrin bədii təsviri verilmişdir. Onu gözlə görmək mümkün deyildir. Onunla ən qısa bir müddətdə, göz açıb yumuncaya qədər bütün dünyanı, hətta bütün kainatı gəzmək olar.

Uşaqları həvəsləndirən, onları həyatla, təbiətlə tanış edən bu cür tapmacaları məktəb inkişaf etdirməli və onlardan istifadə etməlidir. Tapmacalar uşaqların zehinlərini inkişaf etdirmək üçün ən yaxşı ədəbi oyunlardan biridir.

İbtidai siniflərdə ən çox tədris olunan lirik folklorlardır. Bu növün janrları və hər janrın da öz xüsusiyyətlərini müəllim dərindən öyrənməli, ondan təlim və tərbiyə işində məharətlə istifadə etməyi bacarmalıdır.

Lirik folklor birinci növbədə hiss və duyğularının bolluğu ilə səciyyələnir. Lakin müəllim hər bir nəğmənin süjet və kompozisiya elementlərinə, ifadə vasitələrinə diqqət yetirməlidir.

Lirik folklorlarda süjet çox zəif olduğuna görə onun kompozisiyası da nəzərə çarpmır. Lakin müəllim bu əlamətləri özü üçün aydınlaşdırmalıdır.

Ənənəvi lirik nəğmənin sadə və geniş yayılan kompozisiya formalarından biri monoloq formasıdır. Layla ən çox poeziyanın lirik növünə uyğun gəlir, lirik qəhrəmanın fikir və hisslərini birbaşa ifadə edir.

Laylay beşiyim laylay
Evim-eşiyim laylay
Sən get şirin yuxuya
Çəkim keşiyin laylay.

İbtidai siniflərdə "Mövsüm nəğmələrindən" xeyli istifadə olunmuşdur. Bu nəğmələr günəşə xitabən deyilir.

Gün çıx, gün çıx
Kəhər atı min çıx
Oğlun qayadan uçdu
Qızın təndirə düşdü

Keçəl qızı evdə qoy

Saçlı qızı götür çıx.

Kiçik folklor janrlarına daxil olan atalar sözləri və məsəllərin də poetikası maraqlıdır. Atalar sözü ilə məsəllər quruluş etibarilə və məzmun etibarilə bir-birlərinə çox bənzəyirlər. Bu bənzəyiş o dərəcədədir ki, hətta ilk baxışda bunların arasında heç bir fərq olmadığı zənn edilir.

Xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələri ilə bağlı əməyi, zəhməti, peşəni, sənəti, elmi, ağılı təqdir və təbliğ; insana xas olan nəcib sifətləri tərbiyə edən; tənbellik, bekarçılıq, yalançılıq, ikiüzlülük, paxıllıq və s. bu kimi eybəcər sifətləri pisləyən, əxlaq-tərbiyə, ailə-məişət məsəlləri ilə bağlı; vətən, el, xalq, hüquq, din və s. məsələlərə toxunan atalar sözü və məsəllər vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahverdiyev M.A. Qaravəllilər, tapmacalar. Bakı, Gənclik, 1970
2. Atalar sözü və məsəllər. Bakı, Gənclik, 1982
3. Azərbaycan folkloru antologiyası. I kitab, Bakı, 1968
4. Azərbaycan folkloru antologiyası. II kitab, Bakı, 1969
5. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqatlar. IV kitab, Bakı, 1973
6. Azərbaycan folklorşünaslığı məsələləri. Bakı, 1983
7. Ələkbərli Q., Zeynalov Y., Qafarlı Ə., Ələkbərov M., İbtidai məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, Maarif, 1970

ABSTRACT

Sahile Abbasova

The more our literary critics investigated our folklore, the more they didn't touch its poetics. It appears as main duty of a teacher to study typical aspects of each genre.

We understood the necessity to dictate literary elements as composition language, and style in folklore.

РЕЗЮМЕ

Сахиле Аббасова

Обучение и методику работы связанные много с образцами фольклора в изучение родного языка в начальных классах

Не смотря на то, что литературоведы много исследовали наш фольклор, можно сказать что не коснулись на его поэтику. Изучение специальных сторон каждого жанра одно из основных обязанностей учителя.

Сознание сюжета композицию язык и стиль фольклора является необходимым элементом литературоведов.

NDU-nun Elmi Şurasının 23 sentyabr 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent V.Rzayev*

MÜSLÜM NƏZƏROV

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

NİZAMİ QULİYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:378

QLOBALLAŞMA: TƏHDİDLƏRİ VƏ AÇDIĞI İMKANLAR*Açar sözlər: qloballaşma, təhsil, Boloniya prosesi, səriştəlilik, risk**Key words: globalization, education, Bologna process, competence, risk**Ключевые слова: глобализация, образование, Болонский процесс, компетенции, риск*

Tarixi mənada qloballaşma prosesləri yeni hadisə deyil. Belə ki, beynəlxalq ticarət XX əsrin əvvəllərində bu gün ilə müqayisə oluna biləcək səviyyədə idi. Birinci dünya müharibəsi ilə dünya ticarətində proteksionizm fazası başladı ki, bu da ikinci dünya müharibəsindən sonra dünyanın Şərq və Qərba bölünməsi ilə nəticələndi. Buna baxmayaraq, 1980-ci illərin ortalarından etibarən iqtisadi transaksionalardan başlayıb informasiya və mədəni sahələrdə mübadilə proseslərində beynəlxalq transaksionaların intensivliyi və miqyası kəskin şəkildə artdı. Bu mərhələnin yeniliyi ondan ibarət idi ki, dəmir pərdə götürüldükdən və Asiya ölkələrinin tədricən dünya bazarına inteqrasiyasından sonra 1980-ci illərin sonundan etibarən əmək məhsuldarlığı, sosial standartları, həyat səviyyəsi yüksək olan inkişaf etmiş dövlətlər bir-biri ilə ciddi rəqabətə girdilər. Eyni zamanda 80-ci illərin sonundan etibarən dünya yeni kommunikasiya və informasiya texnologiyaları sayəsində misilsiz dərəcədə bütövləşdi.

Bu məqalədə biz qloballaşmanın gətirdiyi həm təhdidləri, həm də şansları araşdırmağa cəhd göstərəcəyik. Bu zaman təhdidlərin əsasən ölkələrin təhsil və tərbiyə sistemləri ilə əlaqəli olduğunu vurğulamaq gərəkdir. Axı ali məktəblər qloballaşan reallığın bir hissəsidir. Qlobal mexanizmlərdən kənarında dayanmaq istəyən iqtisadiyyatın qloballaşmış mühitdə yeri olmadığı kimi, ali məktəblərin də belə bir mühitdə yeri yoxdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, təhdidlər fərdi səviyyədə (ayrı-ayrı aktorlar səviyyəsində) müxtəlif dərəcədə əks olunur. Bu risklərdən daha çox sığortalanan müəyyən ictimai qruplar, məsələn, təhsil səviyyəsi aşağı olan insanlardır. Bu gün təhsil işçi qüvvəsi bazarının açarıdır. Yaxşı təhsil uğurlu məsuliyyətli ömür və sosial iştirak üçün təməl, işsizlik riskindən ən yaxşı müdafiədir. Hesablamalara görə, təhsili olmayan insanların işsiz qalmaq riski peşə diplomu olan insanlardan demək olar ki, 3 dəfə çoxdur. Buna görə də məqalədə məqsəd qloballaşma proseslərinin təklif etdiyi şanslardan çoxlarının istifadə edə biləcəyini əsaslandırmaqdır.

Bu gün “qloballaşma” anlayışının dəqiq tərifini yoxdur. Biz hesab edirik ki, təhsil sistemi kontekstində beynəlxalq əmək prosesləri ilə bağlı olan sosial fenomen kimi qloballaşmanı mübadilə proseslərini asanlaşdırmaq üçün dövlətlər üstü təşkilatları hədəf götürən qloballaşmadan fərqləndirmək lazımdır.

Fərdin qloballaşma proseslərini anlaması və bu proseslərdə fəal iştirak etməsi üçün onun aşağıdakı üç amilə ehtiyacının olduğu qeyd etmək olar: qeyri-stabilliyin stabil dərki, predmet və strateji biliklər, texniki və koqnitiv səriştəlilik.

Qeyri-stabilliyin stabil dərki. dəyişikliklərə qarşı həssaslığı, çevikliyi, habelə kor-reksiya hazırlıq olmanı ifadə edir.

Predmet və strateji biliklər: daha çox biliyin olması daha çox səriştəli olmaq deməkdir. Bu, təkcə qərar qəbul etmə situasiyalarında deyil, başqa səbəbdən də faydalıdır: insanın özünü səriştəli hiss etməsi onun qeyri-müəyyənliyə münasibətini şərtləndirir. Öz biliklərinə arxalanmaqla insan özünü səriştəli bilir, deməli, ikimənəli situasiyalara da az düşür və realistik qərarlar qəbul etmək iqtidarında da olur.

Aşağıdakı bilik kateqoriyalarını qeyd etmək lazımdır:

Vəziyyəti bilmə: söhbət ilk növbədə qloballaşmanı anlamaq üçün tələb olunan faktlardan

(məsələn, iqtisadi və maliyyə anlayışlarından, müəssisə və təşkilatlar barədə biliklərdən) gedir.

İnformasiya mənbələri haqqında biliklər. Söhbət kütləvi informasiya vasitələrinin, xüsusən də İnternetin insan üçün açdığı informasiya və kommunikasiya imkanlarından, habelə informasiyanı təklif edən insan və təşkilatlardan gedir.

Başqa mədəniyyətlərdə qərar qəbuletmə situasiyalarında davranış haqqında biliklər. Söhbət başqa mədəniyyətlərin nümayəndələrinin risk və qərar qəbuletmə situasiyalarında necə davranması barədə biliklərdən gedir.

Qərar qəbuletmə strategiyaları haqqında biliklər. Bu zaman çıxış situasiyası baxımından diqqətin hərəkət alternativləri üzərindəmi yoxsa nəticənin dəyərliliyi üzərindəmi fokuslanmasından asılı olaraq iki strategiyayı fərqləndirmək lazımdır. Birinci strategiyada alternativlər verilmiş olur, ikincidə isə onları işləmək lazım gəlir.

Texniki və koqnitiv səriştəlilik. Burada da söhbət tamamilə yeni və ya mürəkkəb məsələlərin həlli üçün lazım olan qabiliyyətlərdən fərqli bir şeydən getmir. Qloballaşmanın gedişində fərd tez-tez belə situasiyalarla qarşılaşır. Fərdin bu situasiyaların öhdəsindən uğurla gəlməsi üçün aşağıdakı səriştəliliklər təhsil prosesində mümkün qədər erkən vaxtlarda aşılmalıdır:

Qeyri-səlis düşüncə qabiliyyəti. Bu zaman bir sıra düşüncə tərzləri başa düşülür. Bunların üzərində ətraflı dayanmayıb sadəcə misal üçün, tutalım, “mental modellər” (D.O.Konnorun və İ.Makdermotun tərifinə görə, mental modellər tərbiyə və təhsilin, gedişində bizə aşılana və ömür boyu müstəqil olaraq qazandığımız ideya, konsepsiya və təsəvvürlərdir ki, onlar bizim hərəkətlərimizi istiqamətləndirir və onlardan səbəb və nəticələri anlayıb izah etmək, habelə həyat təcrübəmizə mənə vermək üçün istifadə edirik [2]) üzrə düşüncə tərzini, xarici reallığın və mümkün hərəkətlərin və onların nəticələrinin inikasını göstərə bilərik. Fikri modellər hipotetik ardıcılıqları imitasiya etmək, eyni zamanda ssenarilər də qurmaq imkanı verir. Mental modellər üzrə düşüncə bütün mümkün şərtləri və nəticələri daxil etməyi, habelə bütün elementləri bir-biri ilə əlaqələndirmək qabiliyyətini tələb edir.

İnformasiyanı axtarıb tapıb emal etmək qabiliyyəti. Fərd relevant informasiyanı axtarıb tapmağı, bu zaman relevant informasiya mənbələrini seçib onların əhəmiyyətini və mötəbərliyini qiymətləndirməyi bacarmalıdır. Bundan başqa, o, informasiyanın axtarış dairəsini məhdudlaşdırmaq və ya axtarışı dayandırmaq iqtidarında da olmalıdır, əks halda qərar qəbuletmə məsələsi yenə də sual altında qalmış olacaqdır. Bunun üçün qərar verən şəxs informasiyanı “filtrdən” keçirməli, yəni böyük həcmdə informasiyanı aydın meyarlar üzrə reduksiya etməli, başqa sözlə, onun sayını azaltmalıdır. Təbii ki, o, kompüterdən informasiyanın emalı aləti, habelə qərara dəstək sistemi kimi istifadə etməyi də bacarmalıdır.

Məqsədi təyin etmək və strukturlaşdırmaq qabiliyyəti. Fərd öz məqsədlərini təyin edib, onları strukturlaşdırmağı və qiymətləndirməyi bacarmalıdır. Bu, hər bir rəsonal qərarın əhəmiyyətli ilkin şərtidir.

Situasiyanı təhlil etmək qabiliyyəti. Fərd qərar qəbuletmə məsələsinin xarakteristikalarını düzgün təhlil edib qiymətləndirməlidir ki, münasib strategiyayı seçə bilsin. Bu, məsələn, mürəkkəblik, qeyri-müəyyənlik, risk və resurslarla bağlı mühakimələrin irəli sürülməsini və buna uyğun qərar vermə strategiyasının seçilməsini nəzərdə tutur.

Nəzarət və qiymətləndirmə qabiliyyəti. Fərd, xüsusən də kontekstin sürətlə dəyişdiyi bir şəraitdə uzun müddət üçün əhəmiyyətli qərarlar verərkən, öz qərarvermə davranışını və qərarının uğurluluğunu-uğursuzluğunu tənqidi izləməlidir.

Risiklər və strategiyalarla bağlı kommunikasiya qabiliyyəti. Fərd başqaları ilə, xüsusən də başqa mədəniyyətlərə mənsub olan insanlarla idarəetmə qərarları ilə bağlı ünsiyyət qurmağı bacarmalıdır. Səmərəli mədəniyyətlərarası kommunikasiya insanın özünün mənsub olduğu mədəniyyətdə qərar qəbuletmə məsələsinin şübhə altına alınma bilməsini nəzərdə tutur.

Avropa Şurasının və Avropa İttifaqının materiallarının təhlilindən “ideal” avropalının simasını yaratmaq olar. Qloballaşmanın pespektivlərində inkişaf etmiş şəxsiyyət ideali olaraq dünya miqyasında gedən dəyişikliklərə baxmayaraq təkrarsız fərdiyyət kimi inkişaf etmiş və “bütün dünyaya açıq olan vətəndaş” nəzərdən keçirilir. O, inkişaf etmiş mənlik şüuruna, vətəndaşlıq keyfiyyətlərinə, tənqidi təfəkkürə, Avropa və milli identikliyi bir araya gətirən “Mən”obrazına malik, mühakimələrində sərbəst olan, özünü təmülləşdirməyə, özinkişafa can atan, fasiləsiz təhsildə iştirak edən, ümumi mədəniyyətə maraqlı bəsləyən, demokratik və mənəvi dəyərləri (tolerantlıq, həmrəylik) bölüşdürən, dəyişikliklərə adaptasiya edən, situasiyanı adekvat qiymətləndirməyi, qərar qəbul etməyi, komandada işləməyi bacaran,

fəal şəxsiyyətdir. Bu idealın mərkəzi elementini intermədəni səriştəliyin inkişaf etdirilməsi təşkil edir. Bu, həyat tərzi kimi başa düşülən çoxdillilik, dil-mədəniyyət baxımından çeviklik, başqa mədəniyyətlərə açıqlıq, stereotiplərə və ayrıseçkiliyə qarşı həssaslıq kimi müxtəlif ölçüləri əhatə edir [7, s. 156].

Qloballaşma proseslərinə hazırlıqda mərkəzi rolu başqa dillərdə danışmaq bacarığı oy-nayır. Son illər xarici dili mümkün qədər erkən vaxtda öyrənilməsi məsələsi gündəmə gəlmişdir. 2000-ci ildə Lissabonda Avropa Şurası strateji məqsəd kimi Avropa vətəndaşlarının dil səriştəliliyinin yaxşılaşdırılması məsələsini qaldırmışdı. 2002-ci ilin mart ayında isə Barselonada Avropa ölkələrinin dövlət və hökumət başçıları erkən yaşlar-dan ən azı iki xarici dilin öyrənilməsini və dil səriştəliyi infikatorunun (Avropa Birliyi ölkələri üçün dil səriştəliliyinin vahid qiymətləndirmə meyarları) [6] yaradılması məsələsini gündəmə gətirdilər. Bilik cəmiyyətinin təsiri təkcə səriştəlilik modellərinin dəyiş-məsində təzahür etmir. Bir tərəfdən biliyi “ehiyat üçün saxlamaq” dövrü arxada qaldı. Gələcək tələbləri bu gün proqnozlaşdırmaq mümkün olmadığından, “ömür boyu təlim” (“davam etməkdə olan”, “sonrakı”, “permanent”, “fasiləsiz”) haqqında təsəvvürlər for-malaşmışdır. Özünütəhsil, özünütəşkil, öninkişafda öz ifadəsini tapan və tipik bilik və bacarıqlar üzərində bir növ üstqurum olan, digər səriştəliliklərin əldə edilməsi prosesini asanlaşdıran meta-səriştəliliklər böyük əhəmiyyət əldə edir.

Avropa Birliyi 2000-ci ildə qloballaşma proseslərinin tələblərinə uyğun olaraq Birliyi dünyada rəqabətə qabil, biliyə köklənən iqtisadi məkan etmək iddiası ilə çıxış etdi. O zamandan həmin təklif şübhə və tənqidlərə səbəb oldusa da, Polşa sosioloqu Mapek Kwiekin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, əmək bazarlarında akademik dərəcələ-rin tanınması artıq reallıqdır [4, s. 760].

Lakin təkcə uğurlar deyil, gərginlik sahələri də vardır. Sosial, iqtisadi, texniki və si-yasi dəyişikliklər bu gün qloballaşmış dünyada daha sürətlə baş verir, lakin cəmiyyətin həmin dəyişikliklərə tab gətirmək üçün institusional dayaqları azdır. İnam və etibar strukturları risk strukturları ilə əvəz olunur [1, s.128].

Lissabon sammitinin gündəliyində qeyd olunan məqsədlərə nail olma məsələsi də mü-bahisəlidir. Mütəxəssislər Boloniya prosesinin ikiliyinə, ambivalentliyinə diqqəti çəkir-lər onun əsasında ekspansivlikmi durur yoxsa müdafiəçilik? Xüsusən də, Avropanın müxtəlif bölgələrinə nəzərə yetirdikdə, aydın olur ki, hər iki nöqtəyi-nəzərə bəraət qaz-andırmaq mümkündür. Avropanın hüduhdarındakı sınıq xətləri, ilk növbədə onun inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatları arasındakı fərqlər Boloniya prosesi çərçivəsində ayrıca bir mövzudur. Bu zaman əsas çağırışlardan biri zəif iqtisadiyyatın ali məktəblərdə sırf elitar təhsildən geniş təhsilə keçid edilməsidir. Əslində qeyd edilən və “kütülviləşmə” adlanan dəyişiklik Qərbi Avropada və ABŞ-da hələ 30 il bundan öncə baş vermişdir. İndi həmin proses sürətlə Şərqi və Orta Şərqi Avropaya da yayılacaqdır.

Sırf neqativ münasibətdən uzaq olmaq lazımdır, çünki belə yanaşma qlobal proses-lərin müsbət effektlərini və verdiyi şansları dərk etmək imkanı vermir. Qlobal qaydalar təsis olunduqca, risklər azala bilər və həmrəylik effekti ilə bağlı olan əmək bölgüsü mexanizmləri təsis edilə bilər [5, s.159]. Hökumətlər və ayrı-ayrı ali məktəblərin rektorları səviyyəsində Boloniya prosesinə qarşı cüzi müqavimət izlənilir. Bu prosesin əleyhinə olanlar ayrı-ayrı alimlərdir ki, onları da qane etməyən dəyişikliklərin ənənəvi müəllim anlamından imtina edilməsi və prosesin məqsədlərinin tam aydın olmamasıdır. Lakin heç kim baş vermiş dəyişikliklə-rin radikallığına və müsbət effektə malik olmasına şübhə etmir. Bunu ali məktəblərin, o cümlədən Azərbaycan ali məktəblərinin tədris proqramlarında fasiləsiz olaraq aparılan mütərəqqi islahatların miqyası göstərir. Siyasi səviyyədə də yeni modelin tətbiqi istiqamətində fəal işlər aparılır. Praktiki olaraq bütün ölkələr milli təhsil sistemlərində müvafiq islahatlar aparır. Təhsil islahatları dövlət siyasəti statusunu almışdır.

Ölkəmizdə də təhsil sahəsində aparılan islahatlar təhsilin mühüm sosial dəyər, strateji resurs olduğunu, dövlətin gələcək nəsillərə yaşamaq üçün daha yaxşı şanslar vermək qayğısına qaldığını bir daha təsdiqləyir. Dual təhsil sisteminə keçid Azərbaycanın təhsil sistemini bu qloballaşma proseslərinin çağırışlarına adekvat cavab verməsi üçün müvafiq təşkilati mexanizmlərə malik olan uğurlu modelə çevirəcəkdir. Qeyd edək ki, nəzəri təhsil ilə iş yerlərində praktiki təlimin kombinasiyasına əsaslanan dual peşə təhsili sistemi Almaniyada tətbiq olunur və bütün dünyada peşə hazırlığının əmək qüvvəsi bazarına keçidinin strukturunun müəyyənləşdirilməsinin uğurlu modeli hesab olunur. Almaniyada tətbiq olunan bu modelə müqayisədə sırf məktəb yönümlü sistemlər (məsələn, Fransadakı kimi) və ya sırf konkret iş yerində təlimə əsaslanan təhsil modelləri (məsələn, ABŞ-da tətbiq olunan „*Training on the*

job“) qloballaşma proseslərində özünün səmərəsizliyini nümayiş etdirir. Belə ki, bu sistemlər çox vaxt gəncləri əmək bazarının çağırışları qarşısında aciz edir, onları problemlərin həlli üçün yalnız məhdud praktiki vərdislərə yiyələndirir (məktəbə söykənən sistemlər), yaxud işçi qüvvəsini daha çox bir spesifik şirkətin həddlərində lazım olan bilik və kvalifikasiyalarına xüsusi əhəmiyyət verir (Training on the job). Dual peşə təhsili sistemi bu iki ifrat yanaşma arasında “praqmatik kompromiss” olmaqla nəzəri təlimi peşə təcrübəsi ilə əlaqələndirir [3, s.7]. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 dekabr 2012-ci il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış” İnkişaf Konsepsiyasında, 24 oktyabr 2013-cü il Sərəncamı ilə təsdiq etdiyi Təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyasında təhsilə utilitar texnokratik baxışdan təhsilin dövlətin təmin etdiyi nemət kimi dərkinə keçid öz ifadəsini tapdı. Bu planların reallaşdırılması bizim ölkəmizə rəqabət qabiliyyətliyini yüksəldərək sivilisasiyanın yeni inkişaf mərhələsində yerini tapmaqda real, bəlkə də unikal şans verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Гидденс Э. Последствия модерна. М., Праксис, 2011
2. О'Коннор Д., Макдермот И. Искусство системного мышления. Издательство Альпина Бизнес Букс. М., 2006
3. Blossfeld, H. P./Stockmann, R. (1999): The German Dual System in comparative perspective. In: International Journal of Sociology, Vol. 28, s. 3 – 28
4. Kwiek, M. (2004): The emergent European educational policies under scrutiny: The Bologna process from a central European perspective. In: European Educational Research Journal, Vol. 3, No. 4, pp. 759 – 776
5. Münch R. (2001): Internationale Arbeitsteilung als Motor transnationaler Vergesellschaftung. In: Münch R. (Hrsg.), Offene Räume. Soziale Integration diesseits und jenseits des Nationalstaats, Frankfurt. M.: Suhrkamp, s. 151– 178
6. The European Indicator of Language Competence, Communication from the Commission to the European Parliament and the Council, Commission of the European Communities, 2005, 21 P.
7. Ulich, M./Oberhuemer, P.(2003): Interkulturelle Kompetenz und mehrsprachige Bildung. In: Fthenakis, W.E.(Hrsg.): Elementarpädagogik nach PISA. Wie aus Kindertagesstätten Bildungseinrichtungen werden können. Freiburg im Breisgau: Herder, s. 152-168.

ABSTRACT

Muslim Nazarov, Nizami Guliyev

Globalization: threats and opportunities

The article focuses on the threats and opportunities offered by the fundamental changes that have occurred in the era of globalization. There communicate threats mainly from the education systems of countries identified the competencies required the individual to understand and actively participate in the processes of globalization, drawing attention to the ambivalence of the Bologna process, while at the same time justified by the idea that as the global rules of the institution risks will decrease, and the changes will have a positive effect.

РЕЗЮМЕ

Муслим Назаров, Низами Кулиев

Глобализация: угрозы и открываемые возможности

В статье речь идет об угрозах и возможностях, открываемых коренными изменениями, произошедшими в эпоху глобализации. Отмечается связь угроз в основном с системами образования стран, выявляются компетенции, необходимые индивиду для понимания и активного участия в процессах глобализации, обращается внимание на амбивалентность Болонского процесса, в то же время обосновывается мысль о том, что по мере учреждения глобальных правил риски уменьшатся, и произошедшие изменения будут иметь положительный эффект.

NDU-nun Elmi Şurasının 23 sentyabr 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent V.Rzayev*

XALƏDDİN SOFİYEV

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetisofiyev.xaleddin@mail.ru

UOT:008

**KULTUROLOGİYADA TAKSONOMİK VƏ TİPOLOJİ METODLARIN
MÜNASİBƏTLƏRİ**

Açar sözlər: *Taksonomik düzüm, “anlayışların altına salmaq”, mədəni sahənin diplomatiyası, tipoloji model, harmoniya*

Key words: *taxonomic order, “to adjust to notions”, diplomacy of cultural sphere, typological model, harmony*

Ключевые слова: *таксономический порядок, «подгонять под понятия», дипломатия культурной сферы, типологическая модель, гармония*

Kulturologiyada həm taksonomik bölgüləndirmələr, həm tipoloji axtarışlar, həm də tarixi-müqayisəli tədqiqatlar müasir dövrdə öz nüfuzunu və lazımlığını itirməyib. Taksonomik, tipoloji tədqiqatlar linqvistikada olduğu kimi kulturologiyada da tarixi-müqayisəli araşdırma paradıqmaları ilə sıx bağlıdır. Taksonomik, tipoloji və tarixi-müqayisəli metodla bağlı narrasiya çoxlu təəccüb doğurucu faktlar və hallarla oynadığı üçün materialın dramatik gərginlikdə verilməsinə xidmət edir. Marksist kulturologiyanın tarixilik metodundan narrasiyaya gələn cəzbedici xüsusiyyətlər tarixi-müqayisəli metodun söyləmə üslubunda da iştirak edir.

Taksonomik və eləcə də tipoloji kulturologiya özündə düşüncənin bir önəmli əməliyyatını yüksək səviyyədə əks etdirir. Fəlsəfədən bəllidir ki, eyniləşdirmə (identifikasiya) və fərqləndirmə təsdiq və inkarın variantları kimi mühakimə yürütməkdə böyük rol oynayır. Bunu A.F.Losev Antik filosoflara istinadən belə formulə etmişdi: fikirləşmək nələrisə birləşdirmək, nələrisə ayırmaqdır [1.s.208-209]. Kant «anlayışın altına salmaq» deyimini işlətməyi sevirdi. Bu, əslinə baxsan, başqa formada konkret hadisəni hansı anlayışlasa eyniləşdirib anlamağı bildirirdi [2.c.26]. Mədəniyyətlə bağlı istənilən məqalədən, monoqrafiyadan mühakimələri və ya belə deyək, söyləmələri seçib strukturunu analiz etsək, görürük ki, onların xeylisi identifikasiya aktlarına tabe olaraq nələrisə hansı anlayışlarlasa eyniləşdirir. Bu söylədiklərimizi nümayiş etdirmək üçün Yeganə Əliyevanın «Mədəni sahənin diplomatiyası» kitabından bir fraqmentə nəzər salaq. Adını çəkdiyimiz kitabı ona görə seçirik ki, bu əsər ölkəmizdə ənənəvi kulturoloji problemlər dairəsindən kənara çıxan yeni tipli araşdırma olmağa iddia edir. Kitabda «mədəni diplomatiya» anlayışının əlamətləri sadələndirdikdən sonra müəllif maraqlı identifikasiya apararaq Qədim və Ortaçağın məşhur fiqurları olan tacirləri, səyyahları, səyyar rəssam və aktyorları bu kateqoriyanın «altına salır» [3.s.17]. Beləliklə, müasir fenomenin, yəni mədəniyyət sahəsinin diplomatiyasını reallaşdıran funksionerlərin, rəsmilərin tarixi prototipləri aşkar edilir. Yəni idraki əməliyyat tarixilik tələblərinə cavab verir.

Haqqında danışdığımız tədris vəsaitində «mədəni imperializm», «dövlətin imici» kimi anlayışlar izah edilir ki, sonra müasir siyasi dünyanın bir çox prosesləri onlarla identifikasiya edilsin. Eyniləşdirmə bu mənada kulturoloji tədqiqatlara əsl informativ xidmət göstərir.

İdrakda eyniləşdirmə əməliyyatının bir önəmli növü taksonomiyadır. Bu termin yunanca «düzüm» (taks) və «qanun» (nomiya) söz köklərindən yaradılaraq təsnifat, bölgüləndirmə əməliyyatlarını bildirir. Təsnifat nədir? İlkində xaoik görünən reallığı növlərə bölməkdir. Beləcə, dilçilikdə nitq hissələri yaranıb və xaoik görünən sözləri «isimlər», «sifətlər», «feillər» qruplarında paylaşdırıb. Mədəniyyət dəyərlərinin maddi və mənəvi dəyərlərə bölünməsi taksonomik metodun xidmətidir. Mədəniyyətin coğrafi prinsiplərdən çıxış edərək Şərq, Qərb, Cənub, Şimal mədəniyyətlərinə təsnif edilməsi başqa bölgüləndirmə işinin nəticəsidir. Takson bu bölgüdəki xanaları bildirir.

Taksonomik təsnifatın bir cəhətini də qabartmalıyıq. O təkcə üfiqi istiqamətdə qrupları düzmür. O həm də hər qrupun, növün içində müəyyən ierarxik düzüm qurur. Məsələn, dilçilikdə

isim nitq hissəsindən məlumat verildə göstərilir ki, canlıları və cansızları bildirən iki alt qrup var. Mədəniyyətdə maddi dəyərlərin içində alt qruplar kimi bu dəyərlər maddənin növünə, xarakterinə, funksiyasına görə bölünə bilər. Beləcə, əmək funksiyasında olan alətləri geyim funksiyasında olan paltarlardan, qida funksiyası olan yemlərdən ayıraraq müxtəlif maddi dəyərlər qrupunu göstərmək olar.

Taksonomiyanın sayəsində biologiya elmi xeyli uğurlar qazanmışdır. Coğrafiya, dilçilik, sosiologiya taksonomiyaya öz metodunda böyük üstünlük verirlər, ona görə də predmetlərində araşdırdıqları hadisələr təsnifat səliqəsində təqdim olunurlar. Taksonomiya, göründüyü kimi, öyrənilən sahədə səliqə-səhman yaratmaq üçün bu sahənin hadisələrini müəyyən əlamətlər əsasında birləşdirir. Bu birləşdirmədə (eyniləşdirmədə) aydın şəkildə təfəkkürün anlamaq üçün identifikasiya etmək paradigmasını görmək olar. Həmin paradigmaya isə təsnifləşdirmək və ierarxiyanı aydınlaşdırmaq paradigmaları əlavə olunur. Amerikan sosioloqu Corc Mördok taksonomik kulturologiyayı universaliyalar termini ilə zənginləşdirərək göstərir ki, mədəniyyətdə onların sayı 60-a çatır. Alim tez-tez təkrarlanan sosial münasibət formalarına universaliyalar deyir. Bu universaliyalara aid olanlara bəzi nümunələr: birgə əmək, bədənin bəzədilməsi, rəqslər, təhsil, yas, qonaq qəbulu, zaraftalar, dini mərasimlər və s. Hər bir mədəniyyət bu universaliyalar əsasında öz insanların fizioloji, psixoloji, sosial tələblərini ödəyir. Mördok haqlı olaraq yazır ki, universaliyalar əsasında müxtəlif mədəniyyətləri müqayisə etmək olar [4.c.42]. Göründüyü kimi, taksonomik kulturologiya universaliyalar vasitəsi ilə eyniləşdirmə apararaq müəyyən mədəniyyət hadisələrini, məsələn, qonaq qəbulunu, bədənin bəzədilməsini uyğun universaliyalara yığır. Bu eyniləşdirmədən sonra isə hər bir universaliyada toplanmış hadisələrin müxtəlif mədəniyyətdə fərqləri problemini qoymaq olar. Aydın məsələdir ki, Yakut (Saxa) mədəniyyətində qonaq qəbulu azərbaycanlıların qonaq qəbulundan elementlərinə görə ciddi fərqlənir. Yeni dövrdə sərhədlər açılarda azərbaycanlıları Anadolu türkləri və günyelilərlə bağlı ən ciddi təəccüblərindən hallardan biri bu dogma adamların qonaqpərustlik məsələsində Quzey azərbaycanlılardan fərqi idi. Qonaqla bağlı bizdəki səxavətin qarşılığında güneylilərin və Anadolu türklərinin rasionallığı bizim camaata xəsislik kimi görünürdü.

Əgər taksonomiyaya, tipologiyaya, tarixi-müqayisəli araşdırmalara metodoloji yanaşsaq, görərik ki, onların çalarlar səviyyəsində yox, qabarıq şəkildə fərqi tapmaq çox müşkül məsələdir. Bu araşdırmaların hamısının önəmli paradigmalarından biri «identifikasiya etmək yolu ilə dərk etməkdir». Tipoloji və komparativ (müqayisəli) analizlərin narrasiyasında mədəniyyətin müxtəlif coğrafi, tarixi aləmlərinə səyahət mühüm yer tutur. Tipologiya üçün yaxın mədəniyyət hadisələrinin eyniliyinə mane olan bütün irrelevant (daxli olmayan) cəhətləri kənarlaşdırmaq xarakterikdir (əslində «tip» sözünün yunanca mənası nəyinsə artıq əlamətlərdən təmizlənmiş görünüşüdür). Deməli, düşünmək aktı nələrisə birləşdirmədirsə, tipoloji metod kulturologiyaya bu aktı reallaşdırmaq imkanını verir. Özü də bu imkan formal, abstrakt olaraq vermir, bir paradigma olaraq tipoloji analizlərin və nəzəriyyələrin bütün «ixtisaslaşmış» aparatını, vasitələrini verir. Tip anlayışı, bədii obrazlarla bağlı necə işlədilməsindən göründüyü kimi, ümumi olanı xarakterik olan görünüşündə verir. Xəsisliyi Şeylok və ya Hacı Qara xarakterində buna nümunə kimi göstərmək olar. Ona görə də Ortaçağın, Maarifçi mədəniyyətlərin tipoloji modelləri abstrakt parametrlərdə yox, məhz skulptur qabartıda, stereoskopiklikdə görüldürülməlidir.

Tipoloji axtarışların o biri üzü fərqləndirmə aktlarıdır. Əgər düşünmək üçün hansısa mədəniyyət hadisələrini bir tipdə birləşdirirsənsə, bu tipin necəliyini aydınlaşdırmaq üçün onu başqalarından fərqləndirmək lazımdır. Yapon mədəniyyətinin tipoloji analizi onu utancaqlıq mədəniyyəti kimi kvalifikasiya etməyə imkan verirsə, bu, mədəniyyəti Qərbin günah duyğularına köklənmiş mədəniyyətindən fərqləndirmək məsələsini aktual edir [5.p.112-114].

Azərbaycan kulturologiyası müsəlman mədəniyyətinin tipoloji cəhəti kimi ornamentallığı götürmüşdü. Bu ideya belə izah edilirdi ki, müsəlman şüuru üçün tekstin düzümü, qrammatikası naxış bəzəyində olanda fakt tekst statusunu alır. Naxış eyni motivlərin bütün müstəvidə təkrarıdır. Bəzək effektini məhz bu təkrarlar verir. Motivlərin ornamental təkrarını biz təkcə xalçada, memarlıqda yox, qəzəllərdə də görürük. Ornamentallıq səbəbindəndir ki, müsəlman mədəniyyəti boşluğu sevmirdi, rastına boşluq çıxan kimi onu ornamentləşdirməklə ortadan götürməyə çalışırdı. Bütün bu söyləmələr müsəlman mədəniyyətinin tipoloji xarakteristikasını verir, çünki memarlığı, verbal sənəti, miniatürləri bir əlamətdə, bir tipdə, - ornamentallıqda birləşdirir. Həmin birləşdirmənin əksi kimi Çin mədəniyyətinin tipologiyası göstərilir. Bu axırıncı Dao fəlsəfəsinin təsiri altında boşluqdan tekst fraqmenti kimi geniş istifadə edirdi [6. c.131-132].

Tipoloji model qurmaq üçün mədəniyyətin daxilindəki hadisələri gözəlməz əlamət ətrafında birləşdirmək və bununla da həmin hadisələri başqalarından ayırmaq tədqiqatın təkhyəsini xüsusi ifadəlilik şiddətinə qaldırır. Bunu mərhum Azərbaycan filosofu Həsən Quliyevin aşağıda gətirəcəyimiz kulturoloji fikirlərindən yaxşı görmək olar. O belə bir əlamət kimi zibili götürərək göstərirdi ki, arxeologiya, əslində, arxaik mədəniyyətlərdən tapdığı zibillər əsasında həmin mədəniyyətləri rekonstruksiya edir. Hər kultürün zibil baxımından öz sifəti var. Hər mental tarixin öz zibilləmək və zibildən istifadə etmək texnologiyası var. Bir mədəniyyətin zibili başqa mədəniyyətdə qeyri-zibil hesab oluna bilər. Azərbaycan mədəniyyətində öz yaşayış sahənlə özgə sahə arasında keçən sərhəd zolağında, adətən, zibillik çox olur. Çünki azərbaycanlı öz evindən zibili çölə atır və bu zaman evin zibili mənfi qavranılrsa da, çöl məkana süpürülmüş zibil heç də elə qavranılmır, ona görə də azərbaycanlı küçəni zibilləməsinə pntilik kimi baxmır. Özəl dünyalar arasındakı sınırları, - küçələri hamı yad sayır və zibili ora atır. Azərbaycanlı üçün təmizlik öz yaxşı dünyanı başqa, yad dünyalardan ayırmaq üçün ciddi vasitələrdəndir. Azərbaycanlı zibil arxetipinin təsiri altında durmadan zibili başqasının məkanına süpürməyə məhkumdur. Alim bu məsələ ilə bağlı bir təmizlik paradoksunu da açır: azərbaycanlı qadın xalçanı küçədən keçənlərin başına çırpanda, bu heç də onun keçənlərə pis yanaşmasından gəlmir. O, sadəcə, zibil arxetipinin təsiri altında təmizlik işi aparır. Maraqlıdır ki, söhbətində Həsən Quliyev «zibil fəlsəfəsi» deyimini də işlətməmişdi [7. c.164-169]. Filosof bununla sanki zibilin mədəniyyətdə tipoloji araşdırmalar üçün yüksək eyniləşdirmək və fərqləndirmək statusunu müəyyən etmək istəmişdi. İndi konkretləşdirib deyə bilərik ki, epistemoloji paradigmalardan olan «eyniləşdirmə» və «fərqləndirmə»,-bu ikisini birləşdirib «eyniləşdirmə-fərqləndirmə» paradigması da adlandırmaq olar,-taksonomik, tipoloji və kompravistik kulturologiyanın əsas idrak vasitələridir. Onların kulturoloji düşüncələrdə paradigma olaraq necə işləməsinə və mədəniyyəti necə maraqlı söyləmədə, narrasiyada açmasını post-strukturalist intellektual Mişel Fukodan gətirdiyimiz fikirlər yaxşı göstərir. Bu alim kitabında yazırdı ki, 16-cı əsrə oxşarlıq kateqoriyası və onunla qohum anlayışlar Qərb mədəniyyəti çərçivəsində bilik üçün konstruktiv rol oynamışdı. Oxşarlıq tekstlərin şərhini, simvolların düzümünü (qrammatikasını), eləcə də bədii əsərləri idarə edirdi. Bu yüzildə oxşarlığı bildirən sözlərin siyahısı da çox idi. Məsələn, pərçimlənmək (convenientia) belə sözlərdən biri kimi mülahizələrdə geniş işlənirdi. Pərçimlənməkdə oxşarlıq qonşulaşmaq, bir-birinə hansı nöqtədə isə yapışmaqdan alınır (metonimik işarələri yada salın). Oxşarlıq epistemasının hökmürlənlik etdiyi dövrdə düşünürdülər ki, ruh və bədən bir-birinə pərçimlənib, ona görə də bir-birindən təsirlənə bilirlər. Günah Allah-təalanın ruhu materiyanın içinə qoymasından doğub. Ona görə də nəfsin ehtiraslarının oynatdığı bədən korlanmağa məhkum olur. Dünyanın hər şeyi çulğalayan, bürüyən «qrammatikasındakı» pərçimlənmək qaydası sayəsində ən müxtəlif cisimlər bir-birinə cürbəcür təsirlər ötürür. Hermenevtika işarələri danışdıran biliklər toplusudur. Semiologiya işarələrin harada olmasını tapmağa imkan verən, onların bağlantılarını açan biliklər toplusudur. İşarələrin qanunlarını axtarmaq bir-birinə oxşar cisimləri tapmaq kimidir. Mənanı tapmaq da oxşartıları tapmaqdır. Fukoya görə 16-cı əsrin episteması belə izah edilə bilər [8. c.61-76]. Daha sonra fransız filosofu göstərirdi ki, Don Kixot Eyniliyin qəhrəmanıdır. O eyniliklər, oxşartılar əsasında düşünür və öz növbəsində eyniliklər, oxşartılar da davamlı onu ələ salır, gülünc vəziyyətlərə düşür edirdilər. "Don Kixot" yeni çağın ilk əsəridir ki, eynilik və fərqi epistemoloji gücünü amansızcasına ələ salır.

Fuko aydın etdi ki, 17-ci əsrdən mədəniyyətdə və təfəkkürdə oxşarlıq prinsipinin hörmətdən düşməsi başlayır. Dekart "Ağıl üçün tövsiyə qaydaları" əsərində oxşartıların necə çəşdirilməsini anladır. Bekonun idollar nəzəriyyəsi isə oxşartıların yanıldıcı təsirinə nümayiş etdirdi .

Fuko kitabında epistemadan danışanda əslində paradigmalardan söhbət açırdı. Düzdür, Tomas Kun «paradigma» termini ilə daha çox təbiətşünaslıq elmlərini idarə edən mental əsasları nəzərdə tuturdu. Fuko isə «epistema» termini ilə alimlərin də, adi insanların da, sənətçilərin də idrakını idarə edən vahidləri bir anlayış-termində birləşdirirdi. Bu mənada onun termininin əhatə dairəsi «paradigma»dan geniş idi. Ancaq hər-halda «epistema» «paradigma»dan populyar olmadı. Hərçənd Fukonun 16-17-ci əsrlərin mədəniyyəti haqqında açıqları həm də paradigmalardan kulturoloji nəzəriyyələrdə necə işləməsinə yaxşı örnəklər verdi.

Kulturologiya tarixində müqayisəli tədqiqatlar sayəsində mədəniyyətin tipoloji modellərinin qurulması bir neçə istiqamətdə gedib. 19-cu əsrdə hansısa kultür faktının bütün mədəniyyətlərdə variant dəyişmələri ilə invariant əsasını tapmağı tipoloji təfəkkür tələb edirdi. Bu işdə xüsusi ilə Frezerin «Əhdi-ətəq və folklor» əsəri populyarlaşdırıcı rol oynamışdı. O, məsələn, bir çox qitələrin

arxaik mədəniyyətlərini əhatə edən belə bir tipik situasiyanı aşkar etmişdi ki, əhd kəsmək mərasimində hansısa heyvanın hissələrə bölünməsi geniş yayılıb [9.c.174-179]. Deməli, müxtəlif mədəniyyətlərdə əhd etməyin, bağlamağın variantlarında təkrar olunan invariant cəhət «kəsmək» aktı idi («əhd, mərcə kəsmək» deyimində «kəmək» feili buradandır). Bu tipologiyadan çıxış edərək Azərbaycan alimi Niyazi Mehdi dilimizin bəzi dialektlərində niyə əhd kəsməklə bağlanmış müqaviləyə «kəsmət» deyildiyini izah etmişdi [10. c.31-34].

Tipoloji axtarışların bu növündə bir fakt (məsələn, geyim detalı), bir situasiya (hədiyyə etmək, evlənmək), bir süjet başqa mədəniyyətlərdə və ya mədəni dövrlərdə öz oxşarları (variantları) ilə tutuşdurulandan sonra tipolojiləşdirilirdi. «Toy bir çox mədəniyyətlər üçün tipolojidir» (universalıyadır), «bir çox mədəniyyətlərdə şənliyin yemək-içməklə ifadə olunması tipolojidir» kimi diskursların elmdə peyda olması tipologiyanın konkret simvolla bağladılmasının məhsuludur. Beləcə, sinxronik (eynizamanlı) xətdə və diaxronik (zaman ardıcılığı) planında tipoloji simvolla bağlı mədəniyyətlər üzərində birləşdirmə aktı yerinə yetiriləndə çox maraqlı məsələlər ortaya çıxır. Kamal Abullanın «Gizli Dədə Qorqud» araşdırması Oğuz dastanları ilə yunan mifologiyası arasında külli miqdarda tipoloji yaxınlıqlar tapır. Beləcə, Təpəgözlə Polifem, Edip və Buğac, Odissey və Beyrək arasında tipoloji yaxınlığın tapılması alimin söyləminə, narrasiyasına ovsunlayıcı cazibə verir .

Şehirli nağılların süjet müxtəlifliyini bir tipoloji modeldə birləşdirmiş Proppun «Nağılların morfolojiyası» kitabı Qərbdə strukturalizmin yaranmasına öz təsirini göstərmişdi [11. c.400-428]. Biz bu faktı ona görə söyləyirik ki, tipologiya əsasında mədəni faktları identifikasiya əlaqəsinə salmaq, yəni onları bir tip, bir anlayış altında birləşdirmək bizim elmi maraqlı perspektivlərə çıxarır.

Tipoloji təfəkkür sayəsində tapılmış səyyar süjetlər kulturologiya üçün sirli suallar ortaya çıxarmışdır. Onlardan biri belə idi: səyyar süjetlər mədəniyyətlər arasında mübadilə nəticəsində mümkün olub, yoxsa onların tipoloji eyniliklərinin mənbəyi başqadır?

Ziqmund Freyd yuxularda və miflərdə eyni simvolların olmasını onunla izah edirdi ki, hər ikisinin müəllifi şüuraltıdır. Təxminən eyni cavabı Karl Yunq da vermişdi. Miflər ruhun şüursuz qatlarının təbiətə proyeksiyası olduğu üçün müxtəlif xalqların mifologiyasında tipoloji təkrarlar baş verir. Tipoloji araşdırmaların başqa «tipi» oxşar mədəniyyət faktlarını, süjetlərini toplamağa əsaslanmır. Onu daha çox maraqlandırır mədəniyyətləri tipoloji modellərdə birləşdirərək «İbtidai-icma mədəniyyəti», «Şərq mədəniyyəti», «Antik mədəniyyət», «Qərb mədəniyyəti», «Müsəlman mədəniyyəti» kimi «taksonları» (taksonomik vahidləri) formulə etmək. Sadaladığımız birliklərin hamısında ən müxtəlif empirik mədəni materiallar bir ideya ətrafında birləşməklə tipoloji vəhdət əmələ gətirir. Toynbinin və Hantiqtonun araşdırmalarında bəzi sivilizasiyaların tipini Katolisizm, Buddizm kimi konfessiyalar verirdi. Bu konfessiyalar müəyyən etdikləri sivilizasiyalarda insanlara eyni davranış modellərini aşılayırdı. Hantiqton, məsələn, xeyli statistik faktlar əsasında göstərirdi ki, İslam sivilizasiyası qaçılmaz olaraq digərləri ilə münaqişələr yaşayır. Alimin fikrincə, müsəlman cəmiyyətlərinin çoxlu konfliktə cəlb olunması onunla bağlıdır ki, bu cəmiyyətlər xeyli militarlaşmış sositumlardır. Başqa səbəb odur ki, bir din kimi İslamla hər b, döyüşkənlik arasında əzəli bağlılıq var. Bu baxımdan onun «qılınc dini» adlandırılması təsadüfi deyil. Məhəmməd özü İsus və Buddadan fərqli olaraq böyük sərkərdə olub. İslam doktrinində inanmayanlarla savaşı var. Sonralar bu, təriqətlər arasında savaflara transformasiya olub. İslam dünyasında fitnə (daxili savaflar) cihada nisbətdə heç də az olmayıb. Quranda zorakılığa qarşı az yasaqlar var. Münaqişələri dinc yolla çözmək anlayışı İslam ehkamlarında və praktikasında yoxdur [13.p.258]. Əlbəttə, radikal islamçılara, İŞİD kimi qanıçənlərə aid ittihamların İslam mədəniyyətinə və müsəlmanlara yönəldilməsi ciddi elm üçün qəbuləilməzdir. Hələ onu demirik ki, qılınc ideyası İsus mouzələrinə də yad olmayıb. Eyni zamanda dini motivlər üstündə Katolisizm, Parvoslavlıq və Protestantizm arasında qanlı münaqişələr olsa da heç kim bundan Xristianlığın qılınc dini olması nəticəsini çıxarmamışdır. Ona görə də Hantiqtonun gətirdiyi statistikamı başqa narrasiya tipində söyləməsi elmi baxımdan daha politkorrekt olardı. Görkəmli amerikan politoloqu, ən azı, onu nəzərə almalı idi ki, qonşularının sayı və dini-etnik müxtəlifliyi müsəlmanlarda hamıdan çox olduğundan münaqişələrin statistikasını da belə yüksək olmalı idi.

Sivilizasiyalar üzrə tipoloji axtarışlar kulturologiyanın ən səmərəli (produktiv) istiqamət-lərin-dəndir, ona görə bu istiqamət son dövrlər Azərbaycanda paradiqma işini görərək müxtəlif tədqiqatlar törətmişdir. İstedadlı alim Rahid Ulusel Sivilizasiya mövzusunda harmoniya axtarışlarını önə çəkmişdir [15.s.19]. Gənc tədqiqatçı Ərəstu Həbibbəyli isə sivilizasiya nəzəriyyələrinin tarixi və indisi haqqında kifayət qədər səriştəli məlumatlar verəndən sonra «Türk sivilizasiyası» ideyasının aktuallığını göstərən arqumentlər irəli sürmüşdü. Əlbəttə, rus alimləri Slavyan sivilizasiyası məsələsini qoyanda

Ə.Həbibbəylinin təşəbbüsü tam məntiqi görünür . Gənc alim bu sivilizasiya ilə bağlı irəlində bizim qabartdığımız qonşuluq fenomenini vurğulayır. Türk sivilizasiyasının dini və etnik baxımdan müxtəlif qonşularının sayı yalnız İslam sivilizasiyası ilə müqayisəyə gələ bilər. Bütünlükdə isə, görünür, sivilizasiyaların sayı, adı, mənsubiyyəti haqqında hər hansı diskussiya perspektivsizdir. Əgər kimsə Hantiqtonun Katolik, Ortodoks, Buddist, Hinduist sivilizasiyalarının sırasına türk, ərəb sivilizasiyalarını artırmaq arzusunda olsa, onun qarşısında yalnız bir tələb qoymaq olar. Bu əlavələrin sivilizasiya nəzəriyyəsi üçün kəmiyyət artımından başqa hansı dəyəri var? Bu əlavələr sivilizasiya nəzəriyyəsinə yeni ideyalar verə bilərmi? Bu suallara müsbət cavab vermək üçün Türk sivilizasiyasının uğurlu, təsirli tipologiyasını qurmaq lazımdır. Təəssüf ki, Türk dünyasının tipoloji modelləşdirilməsi məsələsində hələ də ciddi irəliləyiş yoxdur. Ortaçağın özündə müsəlman dünyasında fars, ərəb və türk dünyalarının tipoloji fərqlərini intuitiv duyurdular. Ərəb dilini bələğət, fars dilini həzircavablıq, türk dilini sadəlik dili adlandıranlar təkcə dil fərqlərini nəzərdə tutmurdular. Beləcə, həm də ərəblərin, farsların, türklərin mental, kulturoloji özünəməxsusluqları qabardılırdı. Göründüyü kimi, hətta Orta əsrlərdə belə «müsəlman» anlayışının eyniləşdirici gücü o qədər deyildi ki, etnik fərqləri şüurlardan tam götürsün. Bu fərqlərin mədəniyyətdə qalmasına «Azərbaycan», «Bakuvü», «Təbrizi» kimi kunyalar, ləqəblər də öz xidmətlərini göstərirdilər. İndi ümumiləşdirmə aparıb söyləyə bilərik ki, mədəniyyətləri anlamağın ciddi yollarından biri onları hər hansı tipoloji modelin içində salaraq düşünməkdir. Bundan çıxış etsək, deyə bilərik ki, kulturoloji nəzəriyyələrin tarixi mədəniyyətlərlə bağlı müxtəlif tipologiyalar, taksonomik modellər qurmaq tarixidir. Ancaq bu zaman ciddi vasitələrdən biri müqayisə etmək mexanizmidir. Dedik ki, kulturologiyada müqayisə, əslində, yenə birləşdirmək və fərqləndirmək əməliyyatının strukturunda iştirak edir. Bizim dilimizdəki müqayisə mənasında «tutuşdurmaq» sözü bu prosesin yalnız bir aspektini açır. Tutuşdurmaq iki faktı yan-yanı tutub birinin o birisinə baxanda necə olmasını aşkar etməkdir. İki çubuqdan hansının uzun olduğunu beləcə tutuşdurub tapırlar. Ancaq «tutuşdurmaq» sözünü müqayisə anlayışına transformasiya edəndə, artıq, genişlənərək təkcə uzunluğu yox, necəliyi, nəliyi və nə qədərliyi də əhatə edir. Beləliklə, müqayisə əməliyyatı üçün iki hadisəni hansı məkanda isə bir müstəviyə gətirmək lazımdır. Bu müstəvi coğrafi məkan ola bilər. Deməli, müəyyən mənada fiziki məkan mədəniyyətlərin, mədəniyyət hadisələrinin tipoloji müqayisəsi üçün müstəvi verə bilər. Bunu qonşuluq da adlandırmaq olar. Şərqi və Qərbi mədəniyyətlərinin belə fiziki məkan müstəvisində, qonşuluq koordinatlarında müqayisə olunması elmdə çox bəhrə vermişdir. Bununla da, bu barədə söylədiklərimizdən aşağıdakı nəticəni çıxarmaq olar:

1) Taksonomiya elmin obyektini əmələ gətirən, deməli, idrakın hədəfləri olan cism və hadisələri nizam-intizamlı düzmək vasitəsidir. Ona görə də qruplaşdırma və düzmək taksonomik paradigmalara bağlıdır.

2) Düşünməyin fundamental paradigması nələrisə ayırmaq, nələrisə birləşdirməkdir. Taksonomiya, kompravistika və tipologiya hərəsi bu epistemoloji əməliyyat üçün öz qaydalarını verirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Losevin bu diskursunun izahı üçün bax: Mehdi Niyazi. Sənətin arxeologiyası, sənətin arxitektonikası. B.: Qanun, 2007, 342 s.,s.208-209;
2. Курпатов А.В. 5 великаих тайн мужчины и женщины. М.: ЗАО «ОЛМА Медиа групп, 2007, 256 с., с.26).
3. Əliyeva Yeganə. Mədəni sahənin diplomatiyası. B.: Nəşriyyat yoxdur, 2013, 296 s., s.17
4. Исаев Б. А. Социология. Краткий курс. СПб: Питер, 2007, 224 с., с.42.
5. Вах: Benedict Ruth. The Chrysanthemum and the Sword: Patterns of Japanese Culture. Boston. 1989; Misheva Vessela. Shame and Guilt. Sociology as a Politic System. Uppsala University. Department of Sociology. 2000, p.112-114.
6. Мехти Ниязи. Средневековая мусульманская культура: эстетика проявленного и и философия сокрытого. Б.: Ганун, 1996, 191 с., с. 131-132
7. Кулиев Г.Г. Архетипичные азери: лики менталитета. Б.: Ени несил, 2002, 246 с., с.164-169
8. Фуко Мишель. Слова и вещи. Архиология гуманитарных наук. М.: Прогресс, 1977, 488 с., с.61-76
9. Фрэйзер Джемс Джорж. Фольклор в Ветхом Завете. М.: Изд.-во Политической

- литературы, 1985, 511 с., с.174-179.(30/24)
10. Mehdi Niyazi. 110 nəsnə. Nərsindən bir az. B.: Qanun, 2014, 448 s., с.31-34.
 11. Леви-Стросс Клод. Структура и форма. Размышления об одной работе Владимира Проппа // Семиотика. М.: Радуга, 1983, с.400., с.400-428,;
 12. К.Г.Юнг. Душа и миф: шесть архетипов. Психология образа трикстера.
http://www.upelsinka.com/Russian/classic_yung_2.htm
 13. Hantinqtonun İslam munaqişələri ilə bağlı gətirdiyi statistika belədir: müsəlman dövlətlərində konfliktlərin 53.5%-də zor, savaşı tətbiq edilib. Hadbukt Britaniyada bu,11.5%, ABŞ-da 17.9%, Sovetlərdə 28.8% olub (Samuel P. Hantington. The Clash of Civilization and the Remarking of World Order. Simon and Schuster p. 258)
 14. Попов Владимир. Меч Иисуса <http://www.mirvboge.ru/2011/03/mech-iisusa/>.
 15. Rahid Ulusel söyləyəndə ki, dünya layihələrlə yox, ritmlə idrə olunur, əslində, harmoniyanın ritm variantında təqdim edir (bax: Ulusel Rahid. Mədəniyyət və texnosivilizasiya. B.: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, 2003, 188 s., s.19)

ABSTRACT

Haleddin Sofiev

Correlation of taxonomic and typological methods in culturology

Taxonomy and typological culturology highly reflect significant operation of the idea. This principal kind of identification operation in cognition is taxonomy. Biology, geography, linguistics and sociology highly prefer taxonomy in their methods. In the researching sphere taxonomy joins events of this sphere on a certain significant basis. Epistemological paradigms such as “identification” and “differentiation” can be joined and called the “identification-differentiation” paradigms.

РЕЗЮМЕ

Халеддина Софиев

Соотношение таксономического и типологического методов в культурологии

Таксономия и типологическая культурология на высочайшем уровне отражают значительное действие мысли. В познании этим значительным видом идентификационного действия является таксономия. Биология, география, языкознание и социология предпочитают таксономию по своему методу. В изучаемой сфере таксономия на определенной значительной основе объединяет события этой сферы. Воссоединив эпистолярные парадигмы «идентификация» и «дифференциация» их можно назвать парадигмой «идентификация-дифференциация».

NDU-nun Elmi Şurasının 23 sentyabr 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent V.Rzayev*

NİSƏ ƏLYAROVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:377

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ MUSİQİ VİKTORİNALARI

Açar sözlər: Orta məktəbdə musiqi fənni, musiqi tərbiyəsi, musiqi viktorinaları, viktorinaların forma və növləri, musiqi viktorinalarının idrakı və tərbiyə əhəmiyyəti

Key words: music subject at secondary school, music upbringing, music quizzes, forms and types of quizzes, perceptive and educational importance of music quizzes

Ключевые слова: предмет музыки в средней школе, музыкальное поведение, музыкальные викторины, формы и виды викторин, моральные и умственные значение музыкальных викторин

Musiqi tərbiyəsi məktəblilərin estetik tərbiyəsinin inkişafında əhəmiyyətli yer tutur. Bu tərbiyə istiqaməti şagirdlərin fərdi qabiliyyətlərinin aşkar edilməsi, onların musiqi üzrə istedadının, maraq və meyllərinin üzə çıxarılması onların yaradıcı təfəkkürün inkişafı, təxəyyülünün, yaddaşının, qavrayış və hisslərinin zənginləşməsinə əsaslı təsir göstərir. Tədqiqatlar sübut edir ki, uşaqlara hələ kiçik yaşlardan klassik musiqi (instrumental) əsərlərini dinləmək və öyrənmək işi müntəzəm və davamlı aparılırsa onlarda musiqini sevmək, bu sahədə müəyyən tərbiyəvi keyfiyyətlər formalaşdırmaq mümkündür. Musiqi uşaqların zövqünü və hisslərini tərbiyə etmək işində çox güclü təsir vasitəsidir.

Yetişən nəslin musiqi tərbiyəsinin ardıcılığı və sistemliliyi onlarda belə demək mümkünsə, Mosart və Bethoveni, Qara Qarayevlə Fikrət Əmirovu fərqləndirmək bacarıqlarının formalaşmasına imkan yaradır.

Uşaqlarda musiqi savadını inkişaf etdirmək üçün müxtəlif yol və vasitələr, forma və priyomlardan istifadə olunur. Musiqi məşğələlərində uşaqların musiqi təhsilini yaxşılaşdırmaq üçün viktorina forması əlverişli, ideal formalardan biridir. Lakin təəssüflə qeyd edək ki, məktəb təcrübəsində bu unikal formadan lazımı səviyyədə istifadə edilmir. Musiqi viktorinaları yalnız musiqiyə məhəbbət hissi aşılamaqla qalmır, həmçinin uşaqların real biliklərə yiyələnməsi işinə də müəyyən kömək göstərir.

Musiqi viktorinalarının aşağıda göstərdiyimiz növlərini müəyyənləşdirmək olar:

- “Şəkildə göstərilən bəstəkarı tap”;
- “Mahnını tap”;
- “Hansı mahnının mətnidir”;
- “Musiqi ifaçısını tap”;
- “Musiqinin bəstəçisini tap”;
- “İfaçını tap”;
- “Melodiyanı tap”;
- “Düzgün cavabı tap”;

Bundan başqa “musiqini bilənlər üçün müsabiqə”, “musiqi kollejdoskop” kimi formalardan da istifadə olunması faydalıdır. Təcrübə göstərir ki, uşaqların meyl və maraqlarına görə təşkil olunan viktorinalara şagirdlər xüsusi həvəs göstərir.

Viktorinanın “Bəstəkarı tap”, yaxud “ Düzgün cavabı tap” forması şagirdlərin musiqi biliklərinin formalaşmasında xüsusi yer tutur. Musiqi viktorinasının bu formasının təşkili o vaxt müvəffəqiyyət qazanar ki, bu prosesə qədər uşaqlar minimal səviyyədə olsa da klassik musiqi və bəstəkarlar haqqında məlumatlı olsun. Viktorinaların “Bəstəkarı tap” forması xüsusi hazırlıq tələb edir. Burada uşaq növbə ilə müxtəlif bəstəkarların əsərlərindən parçaları dinləyir və bu musiqi parçalarının hansı bəstəkarın əsərindən olduğunu müəyyənləşdirməyə çalışırlar. Musiqi əsərlərindən hissələri dinləmə üç, yaxud beş dəqiqə olmalıdır ki, bu parçalar uşağın beynində tam şəkildə əks olunsun. Uşaq səsləndirilmiş musiqi parçasının kim tərəfindən yazıldığını dəqiq şəkildə ifadə etməlidir.

Musiqi viktorinası uşağın məşhur musiqi xadimləri və müğənnilərin həyatı və yaradıcılığı

haqqında məlumatlı olmasına imkan yaradır. Qeyd edək ki, uşaqların musiqi savadının hərtərəfli olmasına diqqət yetirmək lazımdır. Uşaqların müxtəlif üslub və istiqamətlər üzrə musiqi savadının olması çox vacibdir, ona görə ki, gəncliyin bir qisminin klassik musiqidən uzaq düşməsi, yüngül musiqiyə üstünlük verməsi onların estetik zövqünün korlanması, mütərəqqi milli və bəşəri dəyərlərdən uzaq düşməsinə səbəb olan amillərdir.

Ümumtəhsil məktəbində musiqi viktorinalarının keçirilməsi musiqi fənninin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bu işdə uğur qazanmaq, tədris prosesində yaxşı nəticələr əldə etməyin bir vasitəsi hesab oluna bilər. Bu prosesdə sual-cavab prinsipi, xüsusilə cavabların doğruluğu və ifadəliliyi öyrənilən problemin uzun müddət yadda qalmasına imkan yaradır. Təqdim olunan sualların konkret və aydın olması başlıca tələb olmalıdır. Burada çox mərtəbəli suallardan istifadə etmək olmaz. Sualların səsəlməsində variantlardan istifadə etmək olar ki, bu da cavabın doğru-düzgün alınması məqsədlərinə xidmət edir.

Musiqi viktorinaları məzmunca müxtəlif müsabiqə tapşırıqları yerinə yetirir. Onun iştirakçıları bütün növ musiqi fəaliyyətində iştirak edir ki, bu da onların musiqi üzrə təhsil fəaliyyəti prosesində aldığı biliklərin sistemli olmasına və zənginləşməsinə kömək edir, özünün erudisiyasını, fəhm və zəkasını üzə çıxarır. Diqqət edilsə görürük ki, musiqi viktorinalarında oyun elementi var. Bu oyunda – viktorinada yarış başlıca əlamət kimi özünü göstərir. Bu cəhət müəllim – pedaqoqun nəzərindən qaçmamalı, əksinə yarışın tərbiyəvi xüsusiyyətlərinin düzgün məcraya yönəldilməsi üçün bütün qüvvələrini səfərbər etməyə çalışmalıdır.

Ümumtəhsil məktəbində şagirdlərin idraki-musiqili viktorinalarına xüsusi əhəmiyyət verilməlidir. Öz doğma kəndini, bölgəsini, nəhayət vətəndaşı olduğu ölkəni sevmək, həqiqi vətənpərvər olmaq, milli mədəniyyətə qovuşmaq, dünya mədəniyyətinin inciləri ilə tanış ola bilmək viktorinaların əsas vəzifələrindən sayılır. Musiqi viktorinalarında əyləncəlik də vacib tələblərdən biridir. Bu cəhət tədbirin daha canlı keçməsinə imkan yaradır, düşünmək imkanlarını daha yaxşı, optimal vəziyyətə gətirir.

Musiqi viktorinalarını məktəbdə, musiqi gecələrində, bayramlarda, yubley günlərində təşkil etmək mümkündür. Musiqi viktorinaları çevik və sürətli tədbir formalarından biri kimi hər hansı bir vaxt və şəraitdə aparıla bilər. Musiqi viktorinaları cədvəl formasında təqdim edilə bilər. Cədvəlin sol hissəsində seçilmiş sualların komplekti-sağ tərəfdə isə cavabların ifadə olunma növü yerləşdirilir. Qeyd edək ki, viktorinada sual komplekslərinin ifadə olunması müxtəlifdir: məsələn, sözlə ifadə, şəkillə ifadə, musiqi alətləri ilə ifadə etmək və s.

Musiqi viktorinaları çox vaxt komandalar şəklində təşkil olunur ki, bu komandalar üzrə əvvəlcədən müəyyən hazırlıq işləri (komandanın adını düşünmək, kapitan seçmək, tədbirin devizini müəyyənləşdirmək və s.) görülür. Adətən, tədbirin aparıcısı müəllimlərdən təyin olunur. Bəzi hallarda kiçik yaşlı məktəblilərlə aparılan viktorinalarda musiqi qabiliyyəti və bacarığı ilə seçilən yuxarı sinif şagirdləri də təyin olunur. Çox geniş və mürəkkəb proqrama malik viktorinalarda isə münisflər heyəti təşkil olunur. Mükafatların təqdim olunması nəzərdə tutulmuş tədbirdə juri (mükafatı təyin edən ekspert heyəti) yaradılır. Juri viktorinaya yekun vurub, qaliblərə diplom və mükafatlar təqdim edir. Pedaqoji ədəbiyyatda məktəblilər üçün suallara cavab viktorinalarının bir neçə növündən bəhs olunur. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

- kiçik və orta yaşlı məktəblilərə verilən suallara cavab tapmaq məqsədilə təşkil olunan viktorinalar;

- idraki əsasla, düşüncəyə və deməli öyrənməyə əsaslanan viktorinalar. Bu növ viktorinalar kiçik və orta yaşlı məktəblilərlə musiqi fənni üzrə aparılan məşğələlər zamanı və sinifdən xaric tədbirlər prosesində təşkil olunur;

- musiqi alətləri haqqında viktorinalar. Bu növ viktorinalar şagirdlərin musiqi alətlərinə aid bilik və təsəvvürlərinin genişlənməsi və zənginləşməsində istifadə edilir.

Viktorinaların bu növündə suallar aydın, mənalı olmalı, düşüncəyə əsaslanmaqla musiqi fənni üzrə sistemli biliklərin daha da dərinləşdirilməsinə xidmət etməlidir. Bu cür suallar komplektinə aşağıdakıları daxil etmək olar:

- Musiqi incəsənətinin emblemi hansı musiqi alətidir? Cavab: lira
- Hansı musiqi alətinin adı fransız dilinə tərcümədə “Şahənə” mənasını verir? Cavab: Royal
- Hansı musiqi aləti iki terminlə- “möhkəm” və “səssiz” ifadə olunur? Cavab: Fortepiano
- Hansı musiqi aləti özündə fortepiano və qarmonu birləşdirir? Cavab: Akkordion

- Hansı kilsə musiqi aləti dilli alətlərin ən böyüyü adlanır? Cavab: Orqan
- Hansı musiqi aləti italyanca “külək, meh” kimi adlanır? Cavab: Fleyta
- Hansı yunan sözü “həmahəng, həməvaz” kimi tərcümə edilir? Cavab: Harmoniya
- Qobustan qayaüstü təsvirlərində qədim əcdadlarımız hansı rəqsi ifa edirlər? Cavab: Yallı
- Hansı tarzən qədim musiqi alətimiz olan tarı ilk dəfə olaraq diz üstündə yox, sinə üstündə çalmışdır? Cavab: Mirzə Sadiqcan
- İlk Azərbaycan uşaq baletinin müəllifi kimdir? Cavab: Əsrəf Abbasov, “Qaraca qız” baleti.
- Azərbaycanda musiqiyə dair nəşr olunmuş ilk kitabın müəllifi kimdir? Cavab: Mir Möhsün Nəvvab, “Vüzuh-ül-Əqrəm” və s.

Bir cəhəti də qeyd edək ki, sinifdən-sinə keçdikcə musiqi viktorinalarını məzmunca daha keyfiyyətli və nisbətən dərinləşdirilmiş, əgər belə demək mümkünsə, çətinləşdirilmiş şəkildə təşkil etmək vacibdir. Ümumən, viktorinaların təşkili və keçirilməsi uşaqların yaş və bilik səviyyəsinə uyğun aparılmalıdır. Belə bir pedaqoji tələbin nəzərə alınması tədbirin səmərəli və faydalı olmasına, bu sahədə yeni-yeni uğurların əldə edilməsinə imkan yaradır.

Müşahidə və təhlillərimiz göstərir ki, ümumtəhsil məktəbində musiqi viktorinaların ardıcıl və sistemli şəkildə aparılması uşaqların qavrayışı, duyğu və hissləri, intellektual səviyyəsinin inkişafına olduqca müsbət təsir göstərir. Bu həm də yüksək tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir. Ona görə də məktəblilərin musiqi sahəsində bilik və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi qayğısına qalmaq, bu sahədə əldə edilmiş qabaqcıl təcrübənin öyrənilib ümumiləşdirilməsinə, ondan istifadə imkanlarının müəyyənləşdirilməsinə diqqət yetirmək xüsusi vaciblik qazanır.

Məktəbliləri musiqi fəaliyyətinə hazırlamaq, onların xüsusilə ifaçılığını təkmilləşdirmək, bu istiqamətdə fəallığına nail ola bilmək indiki halda xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Çünki məktəblinin musiqi savadına yiyələnməsi, onun mənalı və ifadəli emosiyaya malik olması, müəyyən səviyyədə harmoniyanı qavraya bilməsi, birgəlik tələb edən bədii musiqili tədbirlərdə qarşılıqlı şəkildə iştirakı, bu zaman kollektivlə ünsiyyət və münasibətlərdə olması şagird şəxsiyyətinin formalaşması komponenti kimi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bütün bunlar müxtəlif formalardan, növ və vasitələrdən istifadə etməyi tələb edir ki, bu işdə sinif şəraitində və sinifdən xaric işlərdə musiqi viktorinalarından istifadə şagirdlərdə musiqi mədəniyyətinin formalaşmasına təsir səviyyəsi ilə seçilir.

Məsələn, “Düzgün cavabı tap” forması aşağıdakı qaydada təşkil oluna bilər.

Tövsiyə olunan suallar üzrə üç cavab təklif edilir. Lakin bu cavablardan ikisi doğru deyil. Düzgün cavabı tapmağa təşəbbüs edin.

1. Hansı bəstəkar Azərbaycan milli operasının yaradıcısıdır?
Ü.Hacıbəyov, M.Maqamoyev, A.Zeynallı
2. Bu bəstəkarlardan hansı həm də dünya şöhrətli dirijor olmuşdur?
Ü.Hacıbəyov, A.Məlikov, Niyazi
3. İlk Azərbaycan baleti hansı bəstəkar tərəfindən yazılmışdır?
F.Əmirov (“Min bir gecə”), Ə.Bədəlbəyli (“Qız qalası”). Q.Qarayev (“İldırımli yollarla”)
4. “Füzuli” kantatası hansı bəstəkarındır?
V.Adıgözəlov, S.Rüstəmov, C.Cahangirov
5. “Azad” operası hansı bəstəkara məxsusdur?
C.Cahangirov, C.Ələsgərov, C.Hacıyev
6. “Ölkəm” poemasının bəstəkarı və şerin müəllifini tapın?
A.Zeynallı – Cəfər Cabbarlı, F.Əmirov- Cəfər Cabbarlı, T.Quliyev – Rəsul Rza
7. Aşağıda göstərilən hansı musiqi əsərləri Tofiq Quliyevindir?
 1. Sənə də qalmaz, Ağacda leylək, Badamlı
 2. “Sürəyya”, Alagöz, Kəndimiz
 3. Mən səni araram, Bahar gəlir, Azərbaycan elləri
8. “Min bir gecə” baleti hansı bəstəkarındır?
Süleyman Ələsgərov, Arif Məlikov, Fikrət Əmirov
9. Arif Məlikovun dünyanın 50-dən artıq teatrında tamaşaya qoyulmuş baleti hansıdır?
“Nəsimi”, “Yeddi gözəl”, “Məhəbbət əfsanəsi”
10. Azərbaycan muğamları əsasında yazılmış simfonik əsərlərin sırasını göstərin

1. Segah, Cahargah, Rahab, Zabul simfonik muğamları
2. Şur, Bayatı – Şiraz, Kürd ovşarı, Rast
3. Şur, segah, Rahab, Bayatı-Şiraz
11. Təntənəli dövlət mahnısı necə adlanır.
 1. Oda 2. Himn, 3. Kantata
12. Rus bəstəkarlıq məktəbinin nümayəndələrinin sırasını göstərən bəndi seçin:
 1. İ. Qilinka, P.İ.Çaykovski, D.Şostokoviç
 2. İ. Qilinka, S.S.Prokofyev, D.Rossini
 3. D.Rossini, N.A. Rimski – Korsakov, D. Şostokoviç
13. Alman bəstəkarlarının sırasını müəyyənləşdirin.
 1. A.Vivaldi, C.Verdi, N.Paqaçini
 2. L.Bethoven, İ.Brams, R.Şuman
 3. H.L.Berlioz, J.Bize, Ş.F.Quno
14. Opera sənətinin yaranma tarixi
 1. XII-XIII əsrlər, 2. XVII-XVIII əsrlər, 3. XIX əsr
15. İlk Azərbaycan operası və yaranma tarixi
 1. Ü.Hacıbəyov (“Koroğlu”) 1937-ci il
 2. Ü.Hacıbəyov “Leyli və Məcnun”, 1908
 3. R.M. Qliyer, “Şahsənəm”, 1936

Göründüyü kimi, musiqi viktorinaları məktəbdə musiqi tərbiyəsi prosesində çox kütləvi tədbir formasıdır. Şagirdlər tərəfindən sevilən, unikal kompozisiya xüsusiyyətlərinə, yüksək idrakı və tərbiyəvi funksiyaya malik viktorinalardan tədris prosesində müntəzəm, ardıcıl və sistemli şəkildə istifadə etmək pedaqoq-müəllimlərin əsas vəzifələrindən olmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün musiqi fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu). (I-IX siniflər), Bakı, 2013
2. Апраксина О.А. Методика музыкального воспитания в школе, Москва, Просвещение, 1993
3. Радынова О.П. Слушаем музыку, Москва, Просвещение, 1990

ABSTRACT

Nisa Alyarova

Music quizzes at secondary schools

The article deals with organizing and holding methods of music quizzes in teaching process of music subject at secondary school. Here the contents, perceptive and educational importance, forms and types of music quizzes are cleared, widely usage of this type of measure at school practice is recommended. It is stated that, studying of practice on music quizzes, searching pedagogical bases of this branch would influence positively to the teaching-upbringing process at secondary school, would turn to significant means in the formation of child personality

РЕЗЮМЕ

Ниса Алиярлова

Музыкальные викторины в средних школах

В статье говорится о методике организации и проведения музыкальных викторин а процессе обучения предмета музыки в общеобразовательных школах.

Здесь показывается содержание, восприятие и воспитательное значение, вид и форма музыкальных викторин, рекомендуется широко использовать в школьной практике этим видом мероприятия. Также говорится о том, что учение по практике музыкальных викторин, изучение основы педагогики этого отрасля, оказывает положительное влияние на течение процесса обучения-воспитания в общеобразовательных школах, может стать значимым средством в формировании личности детей.

NDU-nun Elmi Şurasının 23 sentyabr 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent V.Rzayev*

SƏNƏTŞÜNASLIQ

ƏLƏKBƏR QASIMOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

e-mail: elekberqasimov@mail.ru

UOT: 785.

AZƏRBAYCANIN İNCƏSƏNƏT NÖVLƏRİNDƏ KOROĞLU OBRAZI

Açar sözlər: xalq qəhrəmanı, teatr, sənətkar, rəsm, heykəl, nəğmə

Key words: hero of people, theatre, artisan, painting, monument, song

Ключевые слова: народный герой, театр, мастер, рисунок, памятник, песня

Məqalədə XX əsrin 30-cu illərindən üzübəri “Koroğlu” dastanından qaynaqlanaraq folklor mütəxəssisləri, bəstəkarlar, rəssamlar, teatr və kino xadimlərinin yaratdıqları əsərlərdən söhbət açılır. Burada həmçinin müğənnilərin, aşıqların, el sənətkarlarının bu xalq qəhrəmanına həsr etdikləri nəğmələr, dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri, aşıq havaları yada salınır, Azərbaycanda Koroğluya ilk dəfə 1988-ci ildə, Naxçıvanda heykəl ucaldılması vurğulanır.

Beləcə, Koroğlu mövzusu bu gün də Azərbaycanın sənət dünyasında bir Günəş kimi daim parlamaqdadır.

Türk dünyasının qəhrəmanlıq simvollarından biri olan Koroğlu ilk olaraq Azərbaycan folklorunda “Koroğlu” dastanı ilə tanındılmışdır. Azərbaycanda yaranan “Koroğlu” dastanının 17 qolu vardır. Lakin bir neçə il əvvəl Gürcüstanda bu dastanın Azərbaycan dilində “28 qoldan ibarət daha mükəmməl variantı tapılmışdır.” (2, s. 519).

XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq “Koroğlu” dastanı və Koroğlu şəxsiyyəti Azərbaycanda elm adamları – folklor mütəxəssislərilə bərabər, bəstəkarların, rəssamların, teatr və kino xadimlərinin də diqqətini çəkmişdir. Onlar da bu mövzuda yeni sənət əsərləri yaradaraq xalq qəhrəmanı Koroğlunu yalnız Azərbaycanda deyil, bütün Sovet İttifaqında məşhur etmişlər.

Azərbaycanın dahi bəstəkarı, milli operamızın banisi, Şərqdə ilk operanın müəllifi Üzeyir Hacıbəyov bu dastandan ruhlanaraq və ondan bəhrələnərək 1937-ci ildə “Koroğlu” operasını yaratdı. Bəstəkarın şah əsəri sayılan bu operanın ilk tamaşası həmin il aprelin 30-da Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrının səhnəsində oldu.

Bu məşhur operanın ilk quruluşçu rejissoru İsmayıl Hidayətzadə, ilk quruluşçu rəssamı Rüstəm Mustafayev, ilk dirijoru Əşrəf Həsənov olmuşdur. Koroğlunu səhnədə ilk dəfə canlandıran, sonralar Azərbaycanın, həm də SSRİ-nin Xalq artisti adını almış Bülbül, 20 ildən artıq bu möhtəşəm rolu ilə tamaşaçılarını sevindirmişdir.

30 apreldə - premyerada Nigarı Gülarə İskəndərova, Həsən xanı M. Bağırov, Ehsan paşanı E. Zülalov, Həmzə bəyi K. Hüseynov oynamışlar. İlk tamaşa günü bu opera böyük coşqu və rəğbətlə qarşılanmış, dəfələrlə alqışlanmışdır.

1938-ci ildə Moskvada keçirilən “Azərbaycan incəsənəti ongunlüyü”ndə “Koroğlu” operası da tamaşaçılara təqdim olunmuşdur. Bolşoy Teatrda göstərilən bu tamaşa böyük müvəffəqiyyət qazanaraq yüksək dəyərləndirilmiş, “ongünlük” iştirakçılarından ali dövlət mükafatları ilə təltif olunanlar arasında Üzeyir Hacıbəyov, Bülbül və İsmayıl Hidayətzadə də olmuşdur.

1943-cü ildə “Koroğlu” Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrının səhnəsində rus dilində tamaşaya qoyulmuş, 1959-cu ildə isə opera Azərbaycan dilində yeni quruluşda hazırlanmışdır. Bu yeni quruluşun rejissoru Mehdi Məmmədov, dirijoru Niyazi idi.

Məhz 1959-cu ildən Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrında fəaliyyətini davam etdirən gənc aktyor-müğənni Lütfiyar İmanov Niyazinin tövsiyəsi, Bülbülün xeyir-duası ilə “Koroğlu”nun

yeni quruluşunda ilk dəfə olaraq baş rolda səhnəyə çıxdı (5).

L.İmanov sonrakı rollarının tacı olan Koroğlu obrazını 30 ildən artıq bir müddətdə, yorulmadan, böyük şövqlə və ustalıqla ifa etmişdir. Yeni quruluşun hər üç əsas yaradıcısı – Mehdi Məmmədov, Niyazi və Lütfiyar İmanov sonralar SSRİ Xalq artisti kimi yüksək ada layiq görüldülər.

ADOB Teatrı 1967-ci və 1975-ci illərdə yeni quruluşlarda “Koroğlu”ya müraciət etmişdir. 1975-ci ildə əsaslı bərpa olunan tamaşanın quruluşçu rejissoru Firudin Səfərov, quruluşçu rəssamı Tahir Salahov, dirijoru Rauf Abdullayev idi. Baş rolu Lütfiyar İmanov, Nigarı Fidan Qasımova (sonralar SSRİ xalq artisti), Həməzəni Firudin Mehdiyev ifa etmişlər. Bu yeni tamaşa Leninqradda (Sankt-Peterburqda), Kiyevdə, Tbilisidə, Təbrizdə nümayiş etdirildi və Azərbaycan sənətkarları hər yerdə böyük sevgi və alqışlarla qarşılandı.

“Koroğlu” operasının 1952-ci və 1970-ci illərdə klaviatürəli və partituralı kitabları nəşr olunmuş, 1976-cı ildə isə Moskvanın “Melodiya” Firması tərəfindən Azərbaycan dilində val dəsti buraxılmışdır.

1990-cı illərdə İstanbul Dövlət Opera və Balet Teatrında, İzmirde, 9 Eylül (Sentyabr) Universitetinin Konservatoriyasında fəaliyyət göstərmiş professor Lütfiyar İmanov 1997-ci ildə həmişəlik Bakıya döndükdən sonra – 75 yaşında, son dəfə Koroğlu kimi ADOB Teatrının səhnəsinə çıxdı və ənənəvi alqışlarını yenidən qazandı.

2000-ci ildən üzübəri Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrında üç gənc – Samir Cəfərov (indi xalq artisti), Ülvi Qılınc və Ramil Qasimov Koroğlu rolunda səhnəyə çıxmış, hərəsi özünəməxsus ifa tərzilə tamaşaçı alqışı qazanmışlar. Bu gün də “Koroğlu” Azərbaycan səhnəsində yaşamaqdadır.

2012-ci ildə Naxçıvanda Dövlət Universiteti Dövlət Filarmoniyası ilə birgə “Koroğlu” operasının ayrı-ayrı pərdələrindən hissələr hazırlayıb Dövlət Musiqili Dram Teatrının səhnəsində göstərdilər. İfaçıları universitetdən musiqiçiləri filarmoniyadan olan bu tamaşada baş rolları indi Azərbaycan Respublikasının Əməkdar artistləri olan Mübariz Əsgərov (Koroğlu) və Gülyanaq Fərzəliyeva (Nigar), əsas rolları Əli Davudi (Həsən xan) və Naxçıvan MR Əməkdar artisti Elçin Nağıyev (Həməzə) ifa etmişlər. Bu tamaşanın quruluşçu rejissoru AR Xalq artisti Kamran Quluyev, quruluşçu rəssamı Naxçıvan MR Əməkdar rəssamı Səyyad Bayramov, musiqi rəhbəri AR Əməkdar artisti Elman Əliyev, dirijoru AR Xalq artisti Çingiz Axundov olmuşdur. Akademik İsa Həbibbəylinin bu tamaşa haqqında “Azərbaycan” qəzetində dərc olunmuş geniş resenziyasından bəzi sətirləri xatırlamaq yerinə düşər: “Demək olar ki, teatrlarda oynanılan əsərlərin mütləq əksəriyyətinin "səhnə variantı" mövcuddur. "Koroğlu" operasının Naxçıvan tamaşasının dramaturji mətnindəki qeyd edilən "əməliyyatlar" da o qədər yaradıcılıqla və bacarıqla, həssaslıqla edilmişdir ki, librettonun tam mətni ilə tanış olmayanlar bunu hiss edə bilməzlər. Bütün bunlara ixtisarlar deyil, "Koroğlu" operasının "Naxçıvan tamaşasının "səhnə variantı"nın hazırlanması kimi baxmaq daha doğru olardı. Bizə görə, Naxçıvan Teatrında oynanılan "Koroğlu" operasını "kompozisiya" kimi təqdim etmək yalnız Üzeyir Hacıbəyovun böyük sənətinə məsuliyyətli bir münasibətdən irəli gəlir. Əslində isə Naxçıvan səhnəsinin "Koroğlu" operasından alınan təəssürat tamdır. Operanın bütün əsas inkişaf mərhələləri səhnədə öz əksini tapmışdır.” (1).

“Koroğlu” dastanı Azərbaycan kino xadimlərinin də diqqətini cəlb etmişdir. 1960-cı ildə “Azərbaycanfilm” Kinostudiyasında milli kino tarixində ilk genişekranlı film sayılan eyniadlı film çəkilmişdir (4, s, 53)

Filmin ssenari müəllifi Sabit Rəhman, quruluşçu rejissoru Hüseyn Seyidzadədir. Koroğlunu Əfrasiyab Məmmədov, Nigarı Leyla Bədirbəyli, Həsən xanı Ağadadaş Qurbanov, vəziri İsmayıl Dağıstanlı, dayəni Mərziyə Davudova, Alı kişini və aşiq Cününü Əli Qurbanov, Alagözü Tamilla Ağamirova, keçəl Həməzəni Möhsün Sənani, Dəli Həsəni Atamoğlan Rzayev, Kosa Səfəri Məmmədsadiq Nuruyev, Ərab Reyhanı Salman Dadaşov, Bolu bəyi Məlik Dadaşov, Dəmirçioğlunu Muxtar Maniyev, Gürcüoğlunu Givi Toxadze çox müvəffəqiyyətlə yaratmışlar.

Məşhur bəstəkarımız, Azərbaycan SSR Xalq artisti Cahangir Cahangirov bu filmə gözəl musiqi və mahnılar yazmışdı ki, onları da xalq artistləri Şövkət Ələkbərova, Lütfiyar İmanov, Əlibaba Məmmədov səsləndirmişlər.

Məhz bu film bir sıra sənətkarların – geyim rəssamı Bədurə Əfqanlının, operator Şərif Şərifovun, aktyor Ələddin Abbasovun (səfir) kinoda debütü oldu.

“Koroğlu” filminin ilk nümayişi 1965-ci ildə Finlandiyada olmuş, yalnız bundan sonra Sovet İttifaqının dörd bir yanında, həmçinin bir sıra xarici ölkələrdə nümayiş buraxılmışdır. 1962-ci ilin dekabrında SSRİ-də ən mərkəzi mətbuat orqanı, birinci qəzet sayılan “Pravda” bu filmə bağlı yazmışdı “Koroğlu” filmi ikinci həftədir ki, Tehranın ən iri kinoteatrlarının ağzınacan dolu zallarında nümayiş etdirilir. Bu film Azərbaycan xalq eposunun kino həvəskarları arasında təbliğ olunmasına və populyarlaşmasına kömək edir.” (6).

2003-cü ildə isə “Azərbaycantelefilm” Yaradıcılıq Birliyində “Koroğlu” adlı ikinci bir film çəkilmişdir. Bu, əslində dastan əsasında musiqili televiziya filmidir.

Ssenari müəllifi Aydın Qurbanov, quruluşçu rejissoru Rövşən Almuradlı, quruluşçu rəssamı Nəbat Səmədova, bəstəkarı Sərdar Fərəc olan filmə Koroğlunu Zöhrab Məmmədli, Nigari Zülfiyyə Aşıqlı, Aşıq Cünunu Salam İsmayıl canlandırmışlar.

1950-ci illərdən bu yana Koroğlu mövzusunda bir sıra Azərbaycan rəssamının portret, qrafika, yağlı və sulu boya, döymə, ağac üzərində oyma kimi təsviri sənət janrlarında əsərləri yarandı.

Dünyaşöhrətli rəssamlarımızdan Tahir Salahov Koroğlunun çox gözəl portretini yaratmış (2, s. 519), Mikayıl Abdullayev isə ADOB Teatrında “Koroğlu”nun 1967-ci il quruluşunun rəssamı olmuşdur (3, s. 18). Digər rəssamlarımızın da xalq qəhrəmanına həsr etdikləri portretlər keçmiş Sovetlər İttifaqının məşhur muzey və sərgi salonlarında dəfələrlə nümayiş etdirilmişdir.

Azərbaycanın digər məşhur teatr və kino rəssamları da səhnədə və filmlərdə bu mövzu ilə bağlı çox baxımlı dekorasiya, geyim, qrim eskizləri işləmişlər. Onlar eyni zamanda o dövrün silahlarının, butafor əşyalarının da tam eynisi olması çox çalışmışlar.

Ölkəmizdə xalça sənətində, dekorativ-tətbiqi sənət sahəsində də xalq sənətçilərinin Koroğluya aid çox sayda çeşidli işləri olmuşdur. Bu əl işləri sərgilənərkən həmişə yüksək dəyərləndirilmişlər.

Azərbaycanın müstəqilliyi ərəfəsində və sonrakı illərdə Koroğlu mövzusunda müraciət daha aktual xarakter almışdır. 1988-ci ildən başlanan xalq hərəkəti sənət adamlarını da bu mövzuda əsərlər yaratmağa ruhlandırmışdır.

Yenə də rəssamlar, bəstəkarlar, xalq sənətçiləri, heykəltəraşlar Koroğludan yan keçməmiş, yeni-yeni əsərlər yaratmışlar. 1990-cı illərin ortalarına qədər Bakıda, başqa bölgələrdə Koroğlu rəsmləri, nəğmələri xalq birliyə, təcavüzkar düşməyə qarşı döyüşə səsləmişdir.

1988-ci ilin iyun ayında Azərbaycanda ilk olaraq məhz Naxçıvan şəhərində böyük təntənə ilə Koroğluya möhtəşəm bir heykəl ucaldıldı. Müəllifi Azərbaycan Respublikasının Xalq rəssamı Hüseynqulu Əliyev olan bu heykəl – Qırat üzərində, kürəyindən saz asılmış. misri qılıncını irəliyə doğru qaldırmış xalq qəhrəmanı Koroğlu çox əzəmətli görünür.

2013-cü ildə isə Bakıda Koroğluya daha uca bir heykəl qoyuldu. Onun açılış mərasimində ölkə Prezidenti İlham Əliyev iştirak etdi. Bu abidənin müəllifisə Azərbaycan Respublikasının Xalq rəssamı Tokay Məmmədovdur.

“Azərbaycan aşıqları “Koroğlu”nun poetik mətni əsasında “Koroğlu cəngisi”, “Piyada Koroğlu”, “Atlı Koroğlu”, “Bozuğu Koroğlu”, “Qaytarma Koroğlu”, “Misri Koroğlu”... (2, 520) kimi yaratdıqları havaları istər xalq şənliklərində, istər bayram tədbirlərində, istərsə də döyüş bölgələrində, hərbi hissələrdə əsgərlər, zabitlər qarşısında söyləyib oxuyurlar.

Dünyaşöhrətli müğənni Lütfiyar İmanov 1990-cı illərdə, Türkiyədə işlədiyi zamanlarda özünün bəstələdiyi “Bu dağlar Koroğludan oxuyur hələ” mahnısını hər bir konsertində ifa etmişdir. Bakıya döndükdən sonra buraxılan yeni disk-albomunda da yer alan bu mahnı bir neçə dünya ölkəsinə də yayılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Xalq artisti, Dövlət Opera və Balet Teatrının solisti Baba Mahmudovlu bir zamanlar – 1980-ci illərin sonunda özünün yaratdığı “Dastan” folklor ansamblında “Döşəmə Koroğlu”, “Giziroğlu Mustafa bəy” və sair bu kimi nəğmələri böyük şövqlə oxumuşdur.

Beləcə, Koroğlu mövzusu bu gün də Azərbaycanın sənət dünyasında bir Günəş kimi daim parlamaktadır.

ƏDƏBİYYAT

1. “Aərbaycan” qəzeti, 12 iyul 2012-ci il
2. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, 10 cilddə, V c., Bakı, Qızıl Şərq, 1981, 592 s.
3. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, 10 cilddə, I c., Bakı, Qızıl Şərq, 1981, 592 s.
4. Kazımzadə A. Azərbaycan kinematoqrafçıları. Bakı, Mütərcim, 2002, 224 s.
5. Lütfiyar İmanov (yaradıcılıq bukleti). Bakı, Kommunist, 1989
6. “Pravda” qəzeti, 10 dekabr 1962-ci il
7. İnternet: uzeyir.musigi-dunya.az/az/artikle10.html

РЕЗЮМЕ

Алекбер Гасымов

Образ кeroглу в разных жанрах искусства Азербайджана

В статье рассказывается, что начиная с 30-х годов XX века вдохновленные от эпоса «Керoглу» как создавали свои произведения фольклористы, композиторы, художники, деятели театра и кино. Здесь также вспоминаются песни, ашугские мелодии, декоративно-прикладные образцы народных мастеров посвященные этому народному герою. Подчеркивается, что впервые в Азербайджане памятник Керoглу был поставлен в 1988 году в городе Нахчыван.

Итак, тема Керoглу и сегодня сверкает как Солнце в мире искусств Азербайджана.

ABSTRACT

Alakbar Gasimov

In Koroghlu and the genre arts of Azerbaijan

In the beginning 30 of XX century the epos “Koroghlu” and the personality of Koroghlu fascinated the men of sciences – folklore specialists, composers, artists, the specialists of theatre and cinema. They created new works about this theme and made popular not only in Azerbaijan but in the Soviet Union.

The artists, composers the men of art, sculptors created new works a gain. The monument to Koroghlu was put in Nakhchivan for the I time in Azerbaijan in 1988.

So the theme of Koroghlu attracted as the sun in the art of Azerbaijan.

NDU-nun Elmi Şurasının 23 sentyabr 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Məhərrəmov*

FƏRİDƏ AĞAYEVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:785

**FİKRƏT ƏMİROV VƏ ELMİRA NƏZİROVANIN
“ƏRƏB MÖVZULARI ƏSASINDA” FORTEPIANO
İLƏ ORKESTR ÜÇÜN KONSERTİ HAQQINDA**

Açar sözlər: Fikrət Əmirov, Elmira Nəzirova, fortepiano konserti, ərəb mövzusu, Şərq musiqisi

Key words: Fikret Amirov, Elmira Nazirova, piano concert, Arabic theme, Eastern music

Ключевые слова: Фикрет Амиров, Эльмира Назирова, фортепианный концерт, арабская тема, Восточная музыка

Azərbaycan professional bəstəkarlıq məktəbinin korifeylərindən biri olan Fikrət Əmirovla, peşəkar fortepiano məktəbinin nümayəndəsi, Elmira Nəzirovanın yaradıcılıq əməkdaşlığı nəticəsində təkrar olunmaz musiqiyə malik “Ərəb mövzuları əsasında” yazılmış fortepiano ilə orkestr üçün konserti Azərbaycan musiqisinin inciləri sırasına daxil oldu. Hər iki bəstəkarın zəngin yaradıcılığı musiqimizin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

F.Əmirovun yaradıcılıq üslubu iki özəyin-Şərq və Qərb musiqi ənənələrinin qovuşmasından yaranmışdır. Fikrət Əmirov Şərq musiqi mədəniyyətinin inkişafında böyük rola malik sənətkarlardandır. Azərbaycan musiqi mədəniyyəti tarixində F.Əmirovun yaradıcılığı həm Şərq, həm də Qərb musiqisini eyni dərəcədə zənginləşdirən xüsusi səhifəni təşkil edir. Fikrət Əmirov deyirdi: "Azərbaycan və ərəb musiqisi bir çox ümumi cəhətlərə malikdir. Bir çox Şərq ölkələrində səfərdə olarkən dərk etdim ki, həqiqətən də Şərq xalqları vahid mədəniyyətə malikdir. Bundan başqa, xarici Şərq musiqisini dinlədikcə, bizim Azərbaycan melodiylarından, ritmlərindən o qədər də fərqlənmədiyinin şahidi oldum".

Fikrət Əmirov və Elmira Nəzirova qarşılıqlı olaraq belə bir məqsəd qoymuşlar ki, ərəb musiqisinin vasitəsi ilə bu xalqın müasir həyatının musiqi obrazını yaratsınlar. Konsertin fortepiano üslubu onun kadensiyasında özünü bariz şəkildə nümayiş etdirir.

F.Əmirov və E.Nəzirova klassik üsullarla yanaşı fortepiano fakturasının yeni üsullarından da istifadə etmişlər. Buradakı bəzi üsulların istifadə olunması ilə, ərəb musiqi alətlərinin zəngin səslənmə tərzini simfonik orkestr alətlərində canlandırmaq mümkün olmuşdur. Əsasən ərəblərin qanun alətinin dalğavari inkişafı fortepianoda tez-tez təcəssümünü tapır. Xalq musiqisinin təsiri konsertdə özünü biruzə verir. Konsertin musiqisi dərin məzmunu, zənginliyi, incəliyi, parlaq və şəffaf orkestrləşdirilməsi, tərəvətilliyi və sözün əsl mənasında xəlqiliyi ilə özünə cəlb edir. Burada obrazlılıq, təbiət lövhələrinin rolu -bir sözlə desək, proqramlılıq böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bundan əlavə, Şərqin malik olduğu qədim və zəngin musiqi folklor irsi sənətkarların daim diqqət mərkəzində olmuşdur.

Fortepiano və orkestr üçün “Ərəb mövzuları əsasında” yazılmış konsert daha böyük hazırlıq tələb edirdi. Fikrət Əmirov Misir və Suriyada nota yazdığı xalq nəğmələrini və rəqslərini konsertdə Azərbaycan melodiyları ilə növbələşdirir. Bəstəkarın bu ardıcılıqdan ustalıqla istifadə etməsi, konsertin əsas mövzularında nəzərə çarpır. Bu melodiyların səslənməsinə qulaq asıb, melodik hərəkət formalarına nəzər yetirdikcə, belə qənaətə gələ bilərik ki, ümumi kolorit baxımından Şərqə ümumilikdə xas olan art2, miksolidik lad, sekvensiyalı hərəkətlərə meyillilik özünü biruzə verir. Ərəb musiqisi üçün özünəməxsus kolorit, rəngarəng melizmlər, məqam xüsusiyyətlərindən irəli gələn cəhətlər, akkordaların, unison səslərin geniş tətbiq olunması və zəngin ritm səciyyəvidir. Burada melodiyanın parlaq, emosional-gümrah, ürəyəyatımlılığının şahidi oluruq. F.Əmirovun istifadə etdiyi xalq mahnı intonasiyaları xüsusi əhəmiyyət kəsb edərək, ərəb mövzularında yazılan əsərlərdə intonasiya cəhətdən melodik xəttin plastikliyinə görə diqqəti cəlb edir. Folklorun geniş istifadə etsə də, bu zəngin irsdən "mexaniki" şəkildə deyil, yaradıcı surətdə bəhrələnməmişdir.

Buradakı kantilenalı, mahnıvari - rəqsvarilik, çoxsaylı nüanslar, cazibədar melos, obrazlı - emosionallıq - həmçinin ritminə görə də diqqəti cəlb edir. Müəlliflər ümumərəb regionuna xas olan ritm sisteminin son dərəcə zənginliyini konsertə tətbiq etmişlər. Bu musiqinin emosionallığı və ehtiraslı - coşğun ab-havası, ümumi dinamikliyi məhz ritmlə əlaqədardır. Orkestrin səslənməsində ərəb milli koloritini daha da qüvvətləndirmək məqsədilə partiturada zərbin - ritmin rolu ön plana çəkilmişdir. Belə prinsip orkestrin səslənməsinə təbiilik və orijinallıq gətirməkdən əlavə, konsertin musiqi obrazında milli-ərəb koloritini də artırır. Nəticədə, koloristik və rəngarəng musiqi dili ilə ərəb aləmini təcəssüm etdirmək mümkün olmuşdur.

Burada melizmlərdən, tərəvətli harmonik komplekslərdən geniş istifadə olunmuşdur. Partitura ustalıqla işlənmiş zəngin bir orkeströvkanaya əsaslanır. Orkeströvkanın tərkibində olan bütün qrupların fəallığı nəticəsində dolğun səsləndirmə mümkün olmuşdur. Konsert orkestrin ifasında kiçik, lakin təntənəli girişlə başlanır. Girişdə səslənən melodiya marş və rəqs xarakterlidir. Konsertin başlanğıc səslənməsində ifanın dəqiqliyinə nail olmaq üçün əsas amillərdən biri applikaturanın dəqiq olmasıdır. Bu hissəni dolu, güclü səslə və imkan daxilində legato ifa etmək lazımdır. Hərəkətli, zərif musiqi dinləyicinin diqqətini cəlb edir. İfa zamanı müəyyən çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün, pianoçu əvvəlcədən texniki çalışmalar üzərində işləməlidir.

Bu Konsert Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqında müzakirə olunduqdan sonra dahi bəstəkar Dmitri Şostakoviç demişdir -“ Əla yazılmış fortepiano partiyası, çoxlu maraqlı tapıntılarla və şəffaf orkestrləşdirmə ilə dolu olan partitura-bu konsertin əsas məziyyətlərindəndir”. Yarandığı gündən bu günümüzdə qədər bu konsert ən məşhur pianoçuların repertuarından düşmür. Həmçinin ali və orta ixtisas tədris proqramlarına daxil edilərək hal-hazırda da tələbələrin sevə-sevə ifa etdikləri əsərdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əmirov F. "Musiqi aləmində". Bakı, 1983
2. Виноградов В. "Мир музыки Амирова". Bakı, 1983
3. Qaraev Q. "F. Amirovun Simfonik muğamları". Bakı, 1949
4. Əmirov F. "Musiqi düşüncələri". Bakı, 1971
5. Zöhrabov R. "Bəstəkarlarımızın portreti". Bakı, 1997

ABSTRACT

Farida Agayeva

About the concert Fikret Amirov and Elmira Nasirova For piano and orchestra "in Arabic Theme"

Article devoted to the work of two prominent composers of Azerbaijan - Fikret Amirov and Elmira Nasirova. Their common interest in Eastern music led to creative cooperation, in consequence of which was written by the very successful "Concert for Piano and Orchestra by Arab themes". With great skill and professionalism used Arabic Azerbaijani motives merged into a single harmonious whole music.

РЕЗЮМЕ

Фарида Агаева

О концерте Фикрета Амирова и Эльмиры Назировой для фортепиано с оркестром « на арабские темы»

Статья посвящена творчеству выдающегося композитора Азербайджана Фикрета Амирова и профессиональной исполнительницы Эльмиры Назировой. Их общий интерес к восточной музыке привёл к творческому сотрудничеству, в последствии которого был написан весьма удачный Концерт для фортепиано с оркестром «На Арабские темы». С большим искусством и профессионализмом использованные арабские и азербайджанские мотивы слились в единую гармоничную целую музыку.

NDU-nun Elmi Şurasının 23 sentyabr 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Sənətsünəşliq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Məhərrəmov*

SEVDA HÜSEYNOVA

*Naxçıvan Dövlət Universiteti
gunelmamadova@yahoo.com*

UOT: 782/785

AVROPA MUSIQI MƏDƏNİYYƏTİNDƏ KLASSİZİZMİN MAHİYYƏTİ. VYANA MƏKTƏBİNİN NÜMAYƏNDƏLƏRİ

Açar sözlər: *klassisizm, Avropa musiqi mədəniyyəti, Vyana məktəbi, Mosart, Bethoven, Haydn, klassiklər, Nikola Bualo*

Keywords: *classicism, the European musical culture, the Viennese school, Mozart, Beethoven, Haydn, classics, Nicolas Boileau*

Ключевые слова: *классицизм, Европейская музыкальная культура, Венская школа, Моцарт, Бетховен, Гайдн, классики, Никола Буало*

Tarix elminin mühüm dayaqlarından biri olan dövrləşdirmə ümumi inkişaf dinamikasının hərəkətverici və qapanma nöqtələrini ayırd etmək, tədqiqat materialını sistemləşdirmək vasitəsidir. Əlbəttə, hər bir dövrləşdirmə zaman keçdikcə düzəlişlərə məruz qala bilər.

Klassisizmin kökləri Platona və Aristotela qədər gedib çıxa da, əslində, cərəyanın tam olaraq təşəkkül tapması XVII əsrlə bağlıdır. Sənətə, sənətkara sət tələblər qoyan bu cərəyanın izləri özündən sonrakı bütün cərəyanlarda görmək mümkündür, lakin bu cərəyana qarşı münasibət heç vaxt birmənalı olmayıb.

XVIII əsrin ortalarında gərgin emosiyalı, əzəmətli barokko musiqisi öz əhəmiyyətini tədricən itirməyə başlayır. Daha dürüst, tarazlaşdırılmış musiqi formalarına meyl yeni, klassisizm cərəyanının bərqərar olmasına gətirib çıxarır. O zaman Avropanın «musiqi paytaxtı» sayılan Vyananın zəngin bədii ənənələrindən bəhrələnmiş Haydn, Mosart və Bethoven yaradıcılığı klassisizm üslubunun ən parlaq təzahürüdür. Bu üç dahi sənətkar musiqi tarixinə Vyana klassikləri adı ilə daxil olmuşlar. Vyana klassiklərinin bədii nailiyyətləri musiqi sənətinin inkişafında çox yüksək, tarixi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, Avropa musiqisinin ən nəhəng janrı simfoniya, eləcə də onun «yaxın qohumları» sonata və kvartet məhz bu bəstəkarların yaradıcılığında klassik səviyyəyə çatdırılmışdır. Avropa musiqisinin yaraşığı və fəxri olan simfonik orkestr də Haydn, Mosart və Bethovenin əsərlərində formalaşmışdır. Vyana klassik məktəbini təmsil edən hər bəstəkar özünəməxsus obrazlar aləmi və fərdi dəst-xətti ilə seçilir.

XVIII əsrin ortalarında gərgin emosiyalı, əzəmətli barokko musiqisi öz əhəmiyyətini tədricən itirməyə başlayır. Daha dürüst, tarazlaşdırılmış musiqi formalarına meyl yeni, klassisizm cərəyanının bərqərar olmasına gətirib çıxarır. O zaman Avropanın «musiqi paytaxtı» sayılan Vyananın zəngin bədii ənənələrindən bəhrələnmiş Haydn, Mosart və Bethoven yaradıcılığı klassisizm üslubunun ən parlaq təzahürüdür. Bu üç dahi sənətkar musiqi tarixinə Vyana klassikləri adı ilə daxil olmuşlar. Vyana klassiklərinin bədii nailiyyətləri musiqi sənətinin inkişafında çox yüksək, tarixi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, Avropa musiqisinin ən nəhəng janrı simfoniya, eləcə də onun «yaxın qohumları» sonata və kvartet məhz bu bəstəkarların yaradıcılığında klassik səviyyəyə çatdırılmışdır. Avropa musiqisinin yaraşığı və fəxri olan simfonik orkestr də Haydn, Mosart və Bethovenin əsərlərində formalaşmışdır. Vyana klassik məktəbini təmsil edən hər bəstəkar özünəməxsus obrazlar aləmi və fərdi dəst-xətti ilə seçilir.

Yeni dövrdə bədii mədəniyyətin inkişafı və rəşadət fəlsəfəsi təliminin yaranması klassisizm cərəyanının təşəkkülünün əsas səbəbi oldu. Bu təlimin banilərindən biri olan Rene Dekart insan ağılına yüksək qiymət verərək onu yeganə idrak vasitəsi hesab edir. «Düşünürəmsə,

demək varam» deyən filosof düşünmək qabiliyyəti vasitəsilə insanın ucaldığını söyləyirdi. Məhz bu təsəvvürlər incəsənətdə yeni üslubun – klassisizmin formalaşmasına gətirib çıxardı. Üslub sistemi baxımından klassisizm barokkoya nisbətən daha bitkin, zərif, mükəmməl və ciddidir.

Latınca «klassisus»-nümünəvi sözündən olan klassisizm doğrudan da klassikaya əsaslanaraq bədii və mənəvi ideala çevrilən mükəmməl sənət əsərləri yaradır. Bu üslubun yaradıcıları hesab edirdi ki, obyektiv olaraq mövcud olan gözəllik qanunları da ağılın köməyiylə dərk edilir, incəsənətin məqsədi – insanın və dünyanın məhz bu qanunlar üzrə dəyişdirilməsi, idealın real məkanda həyata keçirilməsidir.

Antik incəsənətin dirçəlişi, klassik ənənələrə pərəstiş İntibah dövründən başlasa da, klassisizm məhz XVII əsrdə cərəyan kimi formalaşır. 300 ilə yaxın (XVI –XIX əsrin 30-cu illəri) bir dövrü əhatə edən klassisizm antik incəsənətin qanunauyğunluqlarını üzə çıxarmağa, sənət nəzəriyyəsi, milli ədəbi dil və yeni dramatik teatr yaratmağa çalışan XVI əsr italyan humanistlərinin bədii və nəzəri fəaliyyəti nəticəsində yaranmağa başlayır. D.D. Trissino, Y. Skaliger, Lyudoviko Kastelvetto (dram haqqında 3 vəhdət qanununu işləyib), T. Tasso və b. öz nəzəriyyələrində antik poetikanın təhlilinə əsaslanmışlar.

Əgər İntibah dövründə mədəniyyətin bütün elementlərinin inkişafı İtaliya ilə bağlı idisə, klassisizm dövründə bu dalğa Fransaya keçir. Çünki XVII əsrdə İtaliyada incəsənət daha əvvəlki nüfuza malik deyildi. Memar və heykəltəraş Bernininin, memar Borromininin, rəssam Karavaconun rəsmi cərəyan olan barokko ilə yanaşı öz yaradıcılığında realizm ənənələrini saxlayan Krespi və b. yaradıcılığı İntibah İtaliyası ilə müqayisədə dəryada damla kimi görünürdü.

Digər İntibah ölkələri də müəyyən tənəzzülə düşər olmuşdu. Məsələn, İngiltərədə puritanizm incəsənətin inkişafına əvvəlki kimi güclü təsir göstərə bilmir. Elm, ədəbiyyat inkişaf etsə də, təsviri sənət sahəsində canlanma yalnız XVIII əsrdə başlayır.

Klassisizmin təhsil sistemi başdan-başa antik dövrün və intibah incəsənətinin öyrənilməsini nəzərdə tuturdu. Yaradıcılıq prosesində əsas şərt – qanunlara riayət etmək, süjeti antik tarixdən və ya mifologiyadan götürmək oldu. Avropanın iri dövlətlərində, həmçinin Fransada mütləq hakimiyyətin bərqərar olduğu şəraitdə Fransız incəsənətinin novator ruhu parlaq şəkildə nəzərə çarpmağa başladı. XVII əsrdə mərkəzləşdirilmiş vahid milli dövlət yaratmaq üçün feodal pərakəndəliyinin qalıqlarına qarşı mübarizədə Fransa burjuaziyası müvəqqəti olaraq öz qüvvələrini Kral hakimiyyəti ilə birləşdirdi. Fransadakı mütləq monarxiya şəhərlərdə burjua üsul idarəsini Avropanın digər ölkələrinə nisbətən daha sürətlə tətbiq edir, manufakturaların çiçəklənməsinə şərait yaradırdı. Klassisizm – məhz mütləq monarxiya dövrünün məhsuludur. Mütləq monarxiyanın mədəni siyasəti və onun estetik doktrinası olan klassisizm sinfi xarakter daşıyırdı. Monarx sarayları bütün bədii qüvvələri mərkəzi təşkilata tabe etməyə can atırdı. İlk dəfə İtaliyada yaranan bu cür təşkilatlar humanist fikirli insanların könüllü birliyi olan akademiya idi. 1634-cü ildə Parisdə, XIII Lüdovikin dövründə kardinal Rişelye ədəbiyyat və dil sahəsində rəsmi mərkəz olan fransız akademiyasını yaratmaqla onları mütləq hakimiyyət alətinə çevirdi və klassisizm aparıcı üslub oldu. Bu, ilk növbədə, faciə janrında öz əksini tapdı. XVII əsrin II yarısında Fransada mütləqiyyət bərqərar oldu, feodalizm qalıqları yox edildi. Avropa mütləqiyyətinin zirvəsi sayılan Kral XIV Lüdovikin sarayı mədəni mərkəzə çevrildi. XIV Lüdovikin iqamətgahı olan Versal yeni zadəgan mədəniyyətinin mərkəzi oldu. 1648-ci ildə rəssamlıq və heykəltəraşlıq üzrə Kral Akademiyası, 1671-ci ildə isə Memarlıq Akademiyası yaradıldı. Fransa incəsənəti çiçəklənməyə başladı. Kral sarayının mədəniyyətə böyük təsiri olduğundan XVII əsr Fransasını çox vaxt «XVI Lüdoviq üslubu» adlandırırlar. Bu üslub italyan barokkosuna bənzəməyən fransızsayağı barokkodur. Onun əsas xüsusiyyəti klassisizmlə sintezdə olmasıdır.

«Klassisizm» adını bu cərəyana XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində romantizmin nümayəndələri vermişlər. Rüşeymləri intibah dövründə İtaliyada yaranan bu üslub Fransada şair Malerb və nasir Keyz de Balzak tərəfindən əsaslandırılıb. Şaplen, abbat Dubinyak, Bualo, Filebyen və b. fransız klassisizminin nümayəndələridir. Simon Buye Fransa saraylarında bu dövrdə rəsmi incəsənət olan barokkonun başçısı idi. Barokko ilə yanaşı klassisizm və realizm də formalaşır.

XVII əsr faciəsi qəhrəmanlıq fəaliyyəti ilə bağlıdır. Burada nə lirika, nə də fəlsəfi düşüncələr yoxdur. Faciə qəhrəmanları çox vaxt bu işə öz arzularının əksinə olaraq qoşulmuşlar. Lakin

hadisələr xüsusi qaydalara əsasən açılır. 1630-cu ildən başlayaraq faciə əsərlərindən 3 vəhdət qanununa – zaman, məkan və hərəkətin vəhdətinə riayət olunması tələb edilirdi.

Klassisizmin ən məşhur nəzəriyyəçisi, bu cərəyanın prinsiplərini işləmiş Nikola Bualodur. O öz nəzəriyyəsini «Poeziya sənəti» adlı traktatında, şeir dili ilə şərh edib. Bualonu da müəyyən mənada karteziyançı adlandırmaq olar. O, dekart fəlsəfəsindən qidalanaraq incəsənətdə əqlin rolunu yüksək qiymətləndirir. Onun fikrincə, əqli başlanğıc hiss və təxəyyüldən üstün olmalıdır. «Poeziya sənəti» (1674) dörd hissədən ibarətdir. Birinci hissədə şairin vəzifəsindən, mənəvi məsuliyyətindən, poetik sənətə yiyələnməyin zəruriliyindən söhbət açılır. İkinci hissədə lirik janrlar: oda, elegiya, ballada, epiqramma, idilliyə analiz edilir. Üçüncü hissədə faciə və komediya janrlarından, dördüncü hissədə şairdən, yaradıcılığın etik problemlərindən danışılır. Bualo antik dövrü, mifologiyayı örnək kimi qəbul etməyi tələb edir. Bualo gözəlliyin obyektiv əsasa malik olmasını söyləsə də, mənəvi mənəvi varlıqla bağlayır. Ona görə də sənət əsəri təbiətdən yüksəkdə dayanır. Təbiət incəsənətə nümunə ola bilməz. O, təbiəti təqlid etməyə çağırırsa da, hesab edir ki, təbiət öz ilkin qabalığından azad olmalı, əqlin fəaliyyəti ilə nizamlanmalıdır. Həqiqətdən kənarda gözəllik yoxdur. Gözəlliyə emosiyalarla yox, ağılla çatırlar. Anlaşılmaz şeylər gözəl ola bilməz. Dini, xristian süjetlər irrasional olduğu üçün incəsənətdən çıxarılmalıdır. Hadisələr vahid zamanda, 24 saat ərzində baş verməlidir. Buna görə də təsvir edilən xarakter dəyişməməlidir, inkişafda verilməlidir. Bualo bu tələblərə riayət etmədiyinə görə ispan dramaturqu Lope de Veqanı tənqid edir, öz dövrünün bədii təcrübəsini isə təqdirəlayiq hesab edir. Doğrudan da Molyerin xarakterləri statikdir, məsələn, Qarpaqon əvvəldən axıra kimi xəsis, Tartüf ikiüzlü və riyakar olaraq qalır.

Klassisizmdə tipik obrazlar fərdi cəhətlərə malik deyillər, tipikləşmə üsulu XVII əsr fəlsəfəsi və təbiətsünaslığı ilə həmahəng olub, metafizik xarakter daşıyır. Bu, bilavasitə mütləq borcu yerinə yetirmək üçün şəxsi mənafeyi ümumiyyə tabe etməyi tələb edən klassisist dünyagörüşünün xüsusiyyətlərindən irəli gəlirdi. Klassisistlər şəxsiyyətə pərəstiş prinsipini əsas tutur, kralları əsər qəhrəmanı edir, xalqa isə yalnız «aşağı janr»da – komediyada yer verirdilər ki, bu da tarixi ziddiyyətləri daha düzgün təsvir etməyə mane olurdu. Bu hal Bualoya xas idi. Klassisistlər eyni zamanda incəsənətdə mühüm ideyaların – vətənpərvərlik, borc hissi, eqoist hisslərə üstün gəlmək, qəhrəmanlıq və s. təcəssümünü təbliğ edirdilər. Klassisistlərin normaları nə qədər doqmatik olsa da, onların çoxu bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Məsələn, tipin xarakteristikasının aydın olması, incəsənətin növ və janrlarına, faciəvilik və komikliyə hədd qoyulması, əsərin kompozisiyasının ahəngdar olması, dilin aydınlığı və ardıcılığı, təsvir edilənin inandırıcı və həqiqətəbənzər olması tələbləri. Bu tələblər doqmatik bəzək-düzəkdən təmizləndikdən sonra rəasional mənə əldə edir. Hətta üç vəhdət prinsipində də rəasional məzmun yox deyil.

Klassisizmdə janrların iyerarxik bölgüsünə görə «yüksək janrlara» faciə, epopeya, oda, tarix, mifologiya, dini təsvir və s., «aşağı» janrlara isə komediya, satira, təmsil və s. aiddir.

Almaniyada klassik komediyanın təşəbbüskarı olan Şlegel də Qotşedin fikirlərinə etiraz edərək klassisist faciənin əsas tələblərinə qarşı çıxır, milli və məhdud (lokal) xarakterli qəhrəman yaratmağı təklif edirdi. Müxtəlif cərəyanların və milli məktəblərin nailiyyətlərini ümumiləşdirən görkəmli sənətkarlar klassisizmə xas metafizikliyi və doqmatizmi dəf edərək, zənginləşdirilmiş, şərtlik və qəddar normalardan azad, yeni tipli klassisizm yaratdılar. Veymar məktəbi (Şiller, Höte), Vyana məktəbi (Haydn, Motsart, Bethoven) buna misaldır.

Musiqidə klassisizm özünü opera janrında daha çox büruzə verir. Fransada lirik faciə, İtaliyada opera seriyası buna misaldır. Vyana klassik məktəbinin nümayəndələri – Haydn, Motsart və Bethovenin yaradıcılığı klassisizm tələblərinə uyğun gəlir.

L.V. Betxoven musiqi mədəniyyətinə təsir göstərmiş dahilərdən biridir. Onun yaradıcılığı XVIII-XIX əsrləri əhatə edir. Klassisizm cərəyanına aiddir. Bəstəkarın ən sevimli janrı-sonatadır, çünki sonata onun simfonik təfəkkürünə yaxındır. Sonatanı çox vaxt onun yaradıcılıq laboratoriyası adlandırırırlar. Məs. 25, 26, 27-ci sonatalar, 23 sonata (Appositionata-əhtiraslı f-moll).

Bu janrın ən yüksək zirvəsi sayılır. 6,7,8-sonatalar pastoral xarakterlidir. 32-ci sonata mövzu və variasiyalardan ibarətdir. 14 sonatası-“Ay sonatası” Bethoven ilk bəstəkardır ki, sonataları polifonikləşdirir (29-32 sonatalar). Gələcəkdə Şumanın variasiyalarına çığırdə məhz Bethovenin variasiyalarından ibarətdir. Bethovenə 9 simfoniya, 11 uvertura, həmçinin konsertlər də aiddir.

Lakin Bethovenin simfoniya­ların heç biri o birisinə bənzəmir. 9 simfoniyanın hər biri sanki bir aləmdir. Təkrar olan epizodlar yoxdur. Onun simfoniya­ları 4 pərdədən ibarət instrumental dram kimi yozurdu. Onun simfoniya­larında əsas dramatoloji ağırlıq 1-ci və sonuncu hissəyə düşür. 2-ci hissə hadisələrin lirik və ya faciəvi aspektini verir. 3-cü məişət lövhəsidir.” Fidelio” operası, “Təntənəli messa”, 6 trio, 16 simli kvartet, ”Karolian”, ”Eqmont”, ”Leonora” uverturaları da vardır.

J. Haydn görkəmli Avstriya bəstəkarıdır. Onun yaradıcılığı Vyana klassik məktəbinin ən dəyərli səhifəsi və dünya musiqi məktəbinin yüksək zirvələrindən sayılır. Jozef Haydnı "simfoniyanın atası" adlandırırlar. Doğrudan da, 100-dən artıq simfoniya bəstələmiş Haydn faktiki olaraq bu janrın təməlini qoymuş, onun gələcək inkişafına dəyərli töhfələr vermişdir. Haydn həmçinin "kvartetin atası" hesab olunur. 100-dən artıq kvarteti, eləcə də trioları, fortepiano sonataları, konsertləri klassisizm dövrünün instrumental musiqisinin ən gözəl səhifələrindəndir. Haydn demək olar ki bütün janrlarda əsər yazıb. Haydnın klavir əsərləri (sonata, rondo, variasiya) içərisində sözün əsl mənasında bu günə qədər də əhəmiyyətini itirməyən şedevrlər var. İlk sonatalarda F.E. Baxın klavir yaradıcılığının təsiri duyulur. Haydnın sonataları 3 hissəli sikkədir. Bu əsərlər içərisində D-dur, e-moll, Es-dur tonallıqlı sonatalarını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Onun yaradıcılığında klassik simfoniyanın 4 hissəli quruluşu təsdiqlənir. 1 hissə - girişlə başlayır, sonra sonata - allegrosu gəlir; 2 hissə - (yavaş hissədir) adətən 3 hissəli formada olur, lirik hissədir; 3 hissə (menuet)-xalq mahnı və rəqslərinə dayaqlanan 3 hissəli formadadır; 4 hissə-final-məişət xarakterlidir, rondo-sonata formasındadır. Haydn 100-dən çox simfoniya müəllifidir. "London simfoniyası" mükəmməlliyi ilə fərqlənir. Yalnız 1 simfoniya­dan başqa bütün simfoniya­lar major tonallığındadır. Haydnın vokal əsərləri içərisində-oratoriyaları xüsusilə qeyd etmək lazımdır. "Tovinin qayıtması", "Dünyanın yaradılması" (1798) - Con Miltonun "İtirilmiş cənnət" əsəri əsasında yazılmışdır. Oratoriya 3 hissədən ibarətdir. "İlin fəsilləri" (1801) - əsər Ceyms Tomsonun poeması əsasında yazılmışdır. Haydn 24 opera müəllifidir. "Aptekçi", "Balıqçı qızlar" (buffa), "Axsaq şeytan" (zinqşpil), "Asis və Qalateya" (seriya) operalarının adını çəkmək olar.

Volfqanq Amadeus Motsart – dahi Avstriya bəstəkarı, Avropa klassik musiqisinin ən nüfuzlu nümayəndələrindən biri. Motsart bəstəkarlıqla yanaşı, eyni zamanda mahir skripkaçı, klavesin və orqan ifaçısı və dirijor da olmuşdur. Yaradığı 600-dən çox əsəri simfonik, konsert, kamera, piano, xor kimi klassik musiqi janrlarının ən yüksək zirvələrində qararlaşıb. Onun əsərləri dünyanın ən nüfuzlu orkestralarının konsert reperturlarının ayrılmaz parçasını təşkil edir. Motsartın ömrünün qısa olmasına baxmayaraq dünya musiqi tarixinin qızıl fonduna daxil olan əsərlər yaratmışdır. Bunlardan-"Fıqaronun toyu", "Don Juan", "Sehrli fleyta" kimi operaları, si minor (40), do major (41) simfoniya­larını, orkestr üçün yazılmış "Serenada əsərini göstərmək olar. Motsart 41 simfoniya, 33 serenada bəstələmişdir.

Q-moll simfoniya­сы bəstəkarın yaradıcılığında mühüm yer tutur. 4 hissədən ibarətdir. Onun 1-ci hissəsi sonata-allegrosu formasında yazılıb. Motsart musiqi tarixinə opera janrının reformatoru kimi daxil olmuşdur. Bəstəkar hesab edirdi ki müxtəlif opera janrlarında yazan bəstəkarlar, hər bir janra digər janrlara xas olan elementləri daxil etməlidir. Məsələn onun Buffa üslubunda yazılmış "Fıqaronun toyu" operasında seriyanın elementləri daxil edilmişdir. Motsart bütün opera üslublarına müraciət etmişdir. "Sehrli fleyta" operası (1791) fəlsəfi etik və humanist məzmununa malik nağıldır. Əsərin ideyası xeyrin şər üzərində qələbəsi dayaqlanır.

ƏDƏBİYYAT

1. M.J. Manafova, N.T. Əfəndiyeva, S.A.Şahhüseynova. Mədəniyyət tarixi və nəzəriyyəsi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, Sabah nəşriyyatı, 2010
2. Ə. Bədəlbəyli. "İzahlı monoqrafik musiqi lüğəti", Bakı, 1978
3. Aida Hüseynova. Musiqi səmimiyyət məbədi. "Ayna Mətbu Evi", Bakı, 2001, s 94
4. A.B. Луначарский. «О социологическом методе в теории и истории музыки», кн. 2, Москва, 1925
5. М. Зильберквит. «Мир музыки», изд-во «Детская литература», Москва, 1988, стр. 335
6. А.Ə.Əsgərov. Musiqi tarixi. Dərs vəsaiti. "Elm və təhsil", Bakı, 2013, 179 s

ABSTRACT

Sevda Huseynova

In the formation and development of the musical culture of Azerbaijan the work of Asaph Zeynally

The article refers to the artistic style and esthetic direction in European culture of XVII-XIX centuries - classicism. At the heart of classicism on ideas of rationalism that found vivid expression in the philosophy of Descartes. Art work from the standpoint of classical, to be built on the basis of strict canons, thereby revealing the harmony and consistency of the universe. Interest Classicism is only the eternal, unchanging - in every phenomenon it seeks to recognize only the essential, typological features, casting occasional individual features. The aesthetics of classicism attaches great importance to the social and educational function of art. Classicism establishes a strict hierarchy of genres, which are divided into high (ode, tragedy, epic), and low (comedy, satire, fable). Every genre has a strictly defined characteristics, mixing them is not allowed. As a certain direction was formed in France in the XVII century. French classicism claimed identity of the person as the supreme value of life, freeing him from the religious and ecclesiastical influence. Classicism largely relied on the ancient art of taking his aesthetic ideal sample, the "golden age".

РЕЗЮМЕ

Севда Гусейнова

Суть классицизма в европейской музыкальной культуре представители венской школы

В статье говорится о художественном стиле и эстетическом направлении в европейской культуре XVII—XIX вв. – классицизме. В основе классицизма лежат идеи рационализма, нашедшие яркое выражение в философии Декарта. Художественное произведение, с точки зрения классицизма, должно строиться на основании строгих канонов, тем самым обнаруживая стройность и логичность самого мироздания. Интерес для классицизма представляет только вечное, неизменное — в каждом явлении он стремится распознать только существенные, типологические черты, отбрасывая случайные индивидуальные признаки. Эстетика классицизма придаёт огромное значение общественно-воспитательной функции искусства. Классицизм устанавливает строгую иерархию жанров, которые делятся на высокие (ода, трагедия, эпопея) и низкие (комедия, сатира, басня). Каждый жанр имеет строго определённые признаки, смешивание которых не допускается. Как определенное направление сформировался во Франции в XVII веке. Французский классицизм утверждал личность человека, как высшую ценность бытия, освобождая его от религиозно-церковного влияния. Во многом классицизм опирался на античное искусство беря его за идеальный эстетический образец, «золотой век».

NDU-nun Elmi Şurasının 23 sentyabr 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Məhərrəmov*

MUSTAFA MƏMMƏDOV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:78

RİTMİN TAPILMASI VƏ MÜXTƏLİF ZƏRB ALƏTLƏRİNİN MEYDANA GƏLMƏSİ

Açar sözlər: Ritmin tapılması və müxtəlif alətlərin meydana gəlməsi, Ayaq döymə: Qaval daş, Dəf, Qaval, Nağara, Membranlı zərb aləti: İdiophonlu zərb aləti, İdomembranlı zərb aləti

Keywords: Finding the rhythm and the emergence of different instruments, Stomping: Membrane Drum, tambourine stone, Daf, Tambourine, a percussive: Idiofonlu percussive, Idomenbranlı percussive

Ключевые слова: Ритмин поиск и появление различных инструментов, не Топай: Гавал даш, Бубен, Гавал, Нагара, Мембранные ударных инструментов: Идиофонлу ударных инструментов, Идоменбранлы ударных инструментов

Azərbaycanda zərb çalğı alətlərinin kökləri çox-çox qədimlərə, ibtidai yaşayış dövrlərinə gedib çıxır. Bu dövrlərdə insanlar müəyyən vasitələrlə ritmlər yaratmışlar. Belə vasitələrdən biri ayaqdöymə zərb üsulu idi ki, bu zaman qazılmış quyunun üzərinə quru ağac döşəyər, üstünü müxtəlif heyvan dəriləri ilə örtərək onu ayaqla döyəcəklərlə çeşidli ritmlər alarlar. İlk zərb alətləri, çox güman ki, belə yaranmışdır. İndi də zorxana oyunlarından birinin adı "Ayaqdöymə" adlanır. (1)

Azərbaycanda ən qədim insan məskənlərindən biri olan Qobustanda Cingirdağın ətəklərində on-on iki min il əvvəllərə aid edilən qaya rəsmləri ilə -yanaşı, "Qaval daşı" adlanan böyük bir qaya parçası da vardır. Bu qayanı daş parçası ilə döyəcəklərdə, qavalın tembrinə uyğun səslər alınır. (2)

Belə güman edilir ki, həmin qaya parçası ulu əcdadlarımız tərəfindən zərb aləti kimi istifadə olunduğundan bu günümüzdə "Qaval daşı" adı ilə gəlib çatmışdır. Qaval daşı bu gün də zərb alətlərinə xas olan keyfiyyətlərini saxlamaqdadır. Zərb çalğı alətlərinin müxtəlif növləri Azərbaycan ərazisində tarixən çox geniş yayılmış və xalqımızın mədəni həyatında özünəməxsus rol oynamışdır. Alətləşməliyimizin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də onun zərb çalğı alətləri ilə zənginliyidir. Hazırda musiqi sənətimizin inkişafında başlıca rol oynayan bir çox zərb alətlərindən geniş istifadə edilir. Bu alətlər, əsasən, 3 növə ayrılır:

1. Membranlı. Qrupa təbil, kos, qoşa nağara, nağara, dümbək və bu növ digər zərb alətləri daxildir.

2. İdiophonlu. Buraya kasa və saxsı qablar, müxtəlif növlü laqqutular, şaxşaxlar, zınqırovlar, qumrovlar və s. aid edilə bilər.

3. İdiomembranlı. Bu növ zərb alətlərinə qaval və dəf aid edilir.

Zəngin və müxtəlif növlü zərb çalğı alətlərindən bir çoxu: təbilbas, dənbal, məzhər, təbil, qumrov, zil, dühul, zəng, zınqırov, kaman, sinc, davul, naqus, xalxal və başqaları musiqi mədəniyyətimizin inkişafı tarixində müstəsna rol oynamış, lakin bu günümüzdə gəlib çatmamışdır.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda simli-mizrablı alətlər geniş yayılmışdır. "Kitabi-Dədə-Qorqud" dastanında da musiqi alətlərinə dair məlumatlar var – burada qopuz, zurna, nağara kimi alətlərin adları çəkilmişdir (3).

Zərb alətləri və onların orkestrdə yeri tarixən bütün musiqi alətlərindən əvvəl meydana gələn zərb alətlərinin melodik yoxsulluğu onların musiqi sənətində özünə layiqli yer tutmasına mane ola bilməmişdir. Hər şeydən əvvəl onu qeyd etmək lazımdır ki, zərb alətləri musiqi sənətinin, musiqi alətlərində yaranmasında mühüm rol oynamışdır. Zərb alətlərinin meydana gəlməsi insanın cəmiyyətdə ilk şüurlu addımları ilə, onun kollektiv əmək təşəbbüsləri ilə çox bağlı olmuşdur. (4)

Praktik təcrübə sayəsində ibtidai axtarışlardan sonra primitiv əmək alətləri ilə yanaşı, ilk

musiqi alətlərini ixtira etməyə başladılar. Bir çox sınaqlardan sonra nağara və təbil kimi nisbətən mükəmməl musiqi alətləri meydana çıxdı.

Zərb alətlərinin səsi qeyri-adi olaraq əmək və mərasim tədbirlərində hərəkətdə olan, yaxud rəqs edən adamın bədənini vəcdə gətirir, onun hərəkətlərinə dinamiklik verir, təbiətdə mübarizədə səylərini səfərbər etməkdə insana böyük kömək göstərirdi. Sonradan zərb alətləri hərbi yürüşlərin müşayiətçisinə çevrildi.(5)

Qədim sivilizasiya mərkəzi olan Misir, Fələstin, Yunanıstan və Romada zərb alətlərindən rəqsləri və oyun havalarını müşayiət etmək məqsədilə istifadə edirlər.

Qobustanda “Qavalçalan” daşın tapılması göstərir ki, Azərbaycanda da zərb alətlərinin yaranması çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Orta əsrlərdə Azərbaycanda bir çox zərb aləti mövcud olmuşdur. Bunlardan qaval, dəf, nağara, qoşa nağara, dümbək, təbil əsrlərin sınağından çıxaraq bizim gün-lərimizə zədək mühafizə olunmuşdur. Öz təsnifatına görə zərb alətləri iki qrupa bölünür: müəyyən səs tembrinə malik zərb alətlərinə və qeyri-müəyyən səs tembrinə malik zərb alətlərinə ayrılırlar. Birincilər qanunauyğun olaraq musiqi parçasının harmonik və melodik əsasına daxildirlər (məsələn, dəf, qaval): ikinci qrupa daxil olan zərb alətləri isə (nağara, qoşa nağara, dümbək, təbil) ritmik və bəzəyici rol oynayırlar.

Hazırda Azərbaycan zərb alətləri, X.Ç.A orkestrlərində özünə möhkəm yer tutmuşdur. Qoşa nağara və dümbək isə aşıq ansambllarında geniş istifadə edilir. Təbilə bir sıra rayonlardan (Şəki, Naxçıvan və s.) el şənliklərində təsadüf olunur. Qoşa nağaradan bəzi hallarda dəflə birgə orkestrdə istifadə olunur. Zərb alətləri orkestrdə iki məqsədə xidmət edir:

1. Hərəkətin dəqiqliyi və sürəti üçün lazımi ritm yaratmağa
2. Musiqi parçasına bəzək verməyə.

Zərb alətlərindən çox ehtiyatla, zövqlə, yaradıcı şəkildə və müəyyən ölçü daxilində istifadə olunmalıdır. Buna görə ifaçı çalışmalıdır ki, zərb alətləri dinləyicini yormasın.

ƏDƏBİYYAT

1. Bünyadov T.Ə. “Əsrlərdən gələn səslər”. Bakı, Azər nəşr.1993, s 244-253
2. Araslı Həmid. “Kitabi Dədə Qorqut dastanları. Bakı, Gənclik nəşriyyatı, 1978
3. Cəmşidov Şamil. “Kitabi Dədə-qorqudu vərəqləyərkən”. Bakı, 1969
4. Nizami Gəncəvi əsərləri 2-ci cild. Şərq-qərb nəşriyyatı. Bakı 2013, s 763
5. Mədəni həyat jurnalı.Bakı, “Xatun plus” nəşriyyatı, s 84-85, 2013

ABSTRACT

Mustafa Mamedov

The article represent main facts snch as the process of discovery,development and improve ment of the percussion instruments.the creation date of percussion instruments are insvestigated all over the World esoeially in Azerbaijan in this article.This article manes report about kinds, structures and form of the percussion instruments.It the same time it is about the history of the musical instruments and their representation in the also about the historical territory of Azerbaijan and the things that the men of primitive communal system use as musical instruments.

РЕЗЮМЕ

Мустафа Мамедов

Статья отражает в себе важные вопросы изобретения, процесс развития ударных инструментов.Здесь исследуются корни зарождения ударных музыкальных инструментов, время их зарождения во всем мире, в частности в Азербайджане. В статье сообщается о видах, формах строения ударных музыкальных инструментов. Рассказывается о значении и месте этих музыкальных инструментов в истории, о том что они являются памятником материально- культурного наследия, иногда об их изображениях.Здесь так же рассказывается о том,что ударные музыкальные инструменты были найдены на исторической территории Азербайджана и использовались людьми первобытно общинного строя.

NDU-nun Elmi Şurasının 23 sentyabr 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Məhərrəmov*

GÜNAY MƏMMƏDOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:7808

AZƏRBAYCAN AŞIQ SƏNƏTİ

Açar sözlər: *Aşıq yaradıcılığı, varsaq, ozan, saz, aşıq məktəbləri, aşıq havaları*

Key words: *Ashug art, varsaq, ozan, saz, ashug schools, ashug songs*

Ключевые слова: *Ашугское творчество, varsaq, ozan, saz, ашугские школы, ашугские напевы*

Azərbaycan aşıq sənəti qədim, arxaik köklərə malik sənət növüdür. Tədqiqatçılar aşıq sənətinin bünövrəsini ibtidai icma quruluşunun inkişaf etmiş mərhələsində araşdırılmasının lazım olduğunu yazırlar.

Aşıq sənətinin təxminən 4 min il bundan əvvəl meydana gəldiyini söyləyən professor T.Bünyadov bu sənətin ilk öncə köçəri maldar tayfalar şəklində yaşayan türkdilli qəbilələr arasında yarandığını qeyd edir (1, s. 42-43).

Azərbaycan xalq musiqisini 3 təbəqəyə ayıran musiqişünas R.Zöhrabov belə bir bölgü aparır:

I-Xalq (mahnı və rəqs janrları)

II-Xalq-professional (aşıq musiqi yaradıcılığı)

III-Sırf şifahi professional musiqi janrları (muğam dəstgahları, kiçik formalı muğamlar, zərbi muğamlar).

R.Zöhrabov qeyd edir ki, aşıq yaradıcılığı xalq musiqisi ilə şifahi professional musiqi janrları arasında qovşaq təşkil edən bir musiqi formasıdır. O, həm xalq, həm də professional yaradıcılığı özündə təcəssüm etdirir. Aşıq sənəti musiqi üslubu və quruluş cəhətdən folklorə yaxındır. Deməli, aşıq yaradıcılığı xalq-professional musiqi janrıdır.

Azərbaycan xalq musiqisinin ən böyük və zəngin qolunu aşıq yaradıcılığı təşkil edir. Aşıq sənətinin yaradıcıları olan aşıqlar xalq sənətkarlarıdır. Professor P.Əfəndiyev aşıqları “xalqın ən sevimli nəğməkarı” adlandırmışdır. Dahi bəstəkar Ü.Hacıbəyli isə bu barədə yazırdı: “Aşıq sənəti xalqa, kütlələrə daha yaxındır, xalqın həyəcan və arzularını, xalq musiqisinin başqa növlərinə nisbətən daha parlaq əks etdirir. Aşıq ictimai mövqeyinə görə kəndliyə, zəhmətkeş xalqa yaxındır. Aşıq sənəti xalqın öz yaradıcılığıdır”.

Üzeyir bəy həmçinin aşıqları “əfsanəvi şəxslər və elin döyünən ürəyi” adlandırır.

Bu fikri davam etdirən və onu bir qədər də dərinləşdirən görkəmli xanəndə Bülbül yazır ki, “Azərbaycan oxuma üslubunun əsl ustaları və yaradıcıları, aşıqlar olmuşlar. Onlar xalq yaradıcılığının təbliğatçıları və ifadəçiləridirlər... Aşıqlar Azərbaycan xalqının ən qədim ifaçıları olub, onun ideaları və arzuları ilə yaşamışlar”.

Görkəmli şair O.Sarıvəlli eyni zamanda aşıq sənətinin mahir bilicisi və tədqiqatçısı olaraq belə yazır: “Şeirləri havalar üstə, havaları şeirlərə görə yaradan sənətkarlar, yaradıcı aşıqlar, şərti olaraq desək, eyni zamanda el bəstəkarları olmuşlar”.

Xalq kütlələri içində yaşamış aşıqlar daima öz yaradıcılığında xalqın həyat və mübarizəsini əks etdirmişdir. Əsrlərdir ki, Azərbaycan kəndlərində heç bir toy, qonaqlıq, ziyafət aşıqsız keçməmişdir. Doğrudur, müəyyən zaman kəsiyində bu sənət və bu sənətin nümayəndələri nisbətən arxa planda qalsalar da, artıq bu gün də bir çox toy-büsatlarda, şənliklərdə aşıqları tez-tez görmək mümkündür.

Orijinal və təkrarolunmaz olan aşıq sənəti xalqın əsrlər boyu əldə etdiyi yaradıcılıq ənənələri üzərində yaranıb formalaşmışdır. Bu haqda S.Pirsultanlı qeyd edir: “Aşıq yaradıcılığı Azərbaycan xalqının ictimai və bədii estetik fikir tarixində mədəniyyətin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Aşıq təkcə öz yaratdığı saz-söz və dastan sərəvətinin sahibi kimi məhdudlaşmamış, eyni zamanda yüzillər boyu Azərbaycan folklorunun əsas hissəsinin daşıyıcısı, yaşadıcısı və yayıcısı kimi şərəfli bir vəzifəni də yerinə yetirmişdir”.

T.Bünyadov isə xalqın istək və arzularının tərcümanı olan aşığın el arasında “Xalq aşığı”, “Haqq aşığı”, “Ustad” kimi qiymətləndirildiyini, ona dərin hörmət bəsləndiyini açıqlayır (S.99). (1)

Aşıqlar xalq arasında yalnız el sənətkarı kimi deyil, həmçinin humanist, müdrik ustad, dar gündə insanların dərдинə yanan, onlara yol göstərən ağısaqqallar kimi də məşhur olmuşlar.

Tarixin müxtəlif mərhələlərində bu sənətin nümayəndələri varsaq, dədə, yanşaq, ağısaqqal, ozan, aşıq və s. kimi adlarla tanınmışdır.

“Aşıq” sözünün yaranması, mənşəyi haqqında maraqlı, dəyərli fikirlər söylənmiş və bu sahədə bir sıra tədqiqat əsərləri ərsəyə gəlmişdir.

“Varsaq” sözünün yer, qəbilə, şeir forması və melodiya adı olması haqqında fikirlər mövcud olmuş, yanşaq sözünün də müəyyən müddət aşıq mənasında işləndiyi söylənmişdir.

Dədə aşıqlar həm şair, bəstəkar, dastançı, həm də bu sənətin mahir biliciləri və ifaçıları olmuşlar. “Kitabi- Dədə Qorqud” dastanından aşıqların xalq həyatındakı yeri və rolu haqqında məlumat ala bilirik. Elə bu dastanda Dədə Qorqud öz dövrünün ustad ozanı olmaqla yanaşı, müdrik bilici, çətin işləri yoluna qoyan el ağısaqqalı olmuşdur. Məhz bundan sonra öz müdrikliyi, ağılı, ağısaqqallığı ilə fərqlənən el sənətkarlarına “dədə” deyildiyi məlumdur (P.Əfəndiyev, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, Bakı, 1981). (2)

Tədqiqatçılar “ozan” sözünün isə təxminən VIII-X əsrlərdə işləndiyini söyləyirlər.

Nisbətən sonralar yaranan “aşiq” sözü isə “ozan”ı nə zaman əvəz etdiyi tam dəqiq məlum deyil. Lakin alimlər güman edirlər ki, müəyyən müddət bu iki söz qoşa işlənmiş, uzun, mürəkkəb tarixi, ictimai prosesin nəticəsində “aşiq” sözü artıq “ozan”ı əvəz etmiş, XIII-XIV əsrlərdən isə bu söz öz təsdiqini tapmışdır.

Filoloqlar şifahi xalq ədəbiyyatının leksik materialları əsasında “aşiq” terminini bir sənətkar adı kimi XIV-XV əsrlərdən ortaya çıxıldığını qeyd edirlər. Bizə məlum olduğuna görə, adının qabağına “aşiq” titulu gələn ilk xalq sənətkarı, Aşıq Abbas Tufarqanlıdır ki, o da XVII əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmışdır. XVI əsr aşığı Qurbani isə titulsuz məşhurdur. (Qobustan, 2003, №3)

Bir çox tədqiqatçılar “aşiq” sözünü ərəb, bəziləri isə türk mənşəli olduğunu qeyd edirlər. Ərəb mənşəyinə bağlayanlar bu sözün “eşq”, “aşiq” mənasında olduğunu, həqiqətən də aşıqların eşq divanəsi, məhəbbət vurğunu olduğunu sübut edirlər. Bir sıra alimlər isə bu sözün kökünü türk dilində axtararaq “aşiq” sözünü “ışiq” sözü ilə uyğunlaşdırmış, onların məna oxşarlığını, aşığın işıqlı, nurlu adam olduğunu, bu işığın ona Tanrı tərəfindən verildiyini söyləmişlər. Bu barədə İ.Sadiq özünün “Aşıq sözünün kökü haqqında” (Qobustan, 2004, №1) adlı məqaləsində belə yazır: “Aşıq sözünün köklərini ərəb dilində axtarmaq cəhdləri, hər şeydən öncə aşıq sənətinin tarixini saxtalaşdırmaqdır. Guya Azərbaycanda aşıq sənəti ərəb işğalından sonra yaranmışdır. Halbuki, aşıq sənətinin, saz sənətinin, Dədə Qorqud dövründə tam kamilləşdiyini püxtələşdiyini görürük...”.

Folklorşünas, alim, professor M.H.Təhmasib isə bu məsələyə belə yanaşır: “Aşıq” titulu – ad – sözü, şübhəsiz ki, ərəbin eşq sözü ilə bağlıdır. Lakin ancaq bağlıdır. Bizcə, aşıq ad- titulu bəzən düşünüldüyü kimi heç də ancaq və ancaq ərəbin eşq sözünün faili olan aşıqın bizim dil qanunlarımıza uyğunlaşmış forması deyil (Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər) Bakı, 1972, s.41). M.H.Təhmasib də belə bir nəticəyə gəlir ki, “aşiq”-in kökü qədim türk sözü olan “aş”dır. Bu sözün “aşılmaq” forması həm də nəğmə mənasında işlənmişdir.

Aşıq sənəti geniş, əhatəli yaradıcılıq sahəsidir. Əsasən yaddaşlarda yaşayan bu sənət növü sinkretikdir. Sinkretizm- müxtəlif yaradıcılıq növlərinin bir sənətdə birləşməsi, cəmləşməsidir. Aşıq sənəti də bir neçə ədəbi və musiqi janrlarını əhatə edir. Bu mənada onun geniş əhatəliliyi, nüfuzu, aşıq sənətinin milli mədəniyyətin inkişafında rolunu çox böyükdür.

Bu sənət növü özündə şairlik, bəstəkarlıq, xanəndəlik, ifaçılıq, rəqs, aktyorluq və s. kimi xüsusiyyətləri özündə birləşdirir. Milli-mədəni prosesin formalaşmasında bir çox janrları özündə ehtiva etmiş və bununla da ümummədəni inkişafın tərəqqisinə geniş imkanlar açmış bu sənət şərəfli olduğu qədər çətin, mürəkkəb və son dərəcə ustalıq, həssaslıq, mahirlik tələb edən sənətdir.

Professor P.Əfəndiyev özünün “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” adlı dərsliyində qeyd edir ki, aşıqları əsasən iki qrupa bölürlər: yaradıcı – yəni ustad aşıqlar, peşəkar- ifaçı aşıqlar.

Ustad aşıq dastan qoşur, şeir yazır, musiqi bəstələyir, sazda çalır, oynayır, oxuyur. Göründüyü kimi bu qrupa daxil olanlar kamil sənətkarlardır.

Peşəkar- ifaçı aşıqlar isə yaradıcılıq qabiliyyəti baxımından zəifdirlər. Belə aşıqlar ustad aşıqların yaratdığı şeir və dastanları əzbərləyir, onları ifa edirlər. Onlar mələhətli səslə oxuyur, saz çalır, yaradılan şeir və dastanları təbliğ edir, yaşadırlar.

Başqa mənbələrdə isə (T.Məmmədov “Azərbaycan xalq-professional musiqisi: Aşıq sənəti”, Bakı, 2002; T.Bünyadov “Əsrlərdən gələn səslər”, Bakı, 1975) biz bu qruplaşmanın üçə bölündüyünə dair məlumatlar alırıq: ustad aşıqlar, ifaçı aşıqlar, şair aşıqlar.

Aşıq sənətində mühüm məsələlərdən biri aşıqların öz şagirdini yetişdirməsi olmuşdur. Axı, aşıqların yaratdığı sənət nümunələri də çap olunmamış, əsrdən-əsrə şifahi şəkildə ötürülmüşdür. Elə bu baxımdan hər bir ustad aşıq şagird yetişdirmiş, öz ədəbi irsini, təcrübəsini bu yolla gələcək nəsillərə çatdırmışdır.

Şagirdlərin təlim-tərbiyəsində “ümumbəşərlik” və “şəxsiyyət” anlayışları çox mühüm yer tutur. Təlim-tərbiyədə ümumbəşərlik prinsipi saz-söz sənətinin, ümumiyyətlə, ictimai tərbivəvi vəzifələri ilə bağlıdır. Mərhum Aşıq Əkbər (Cəfərov 1933-1990) həmişə deyərmiş ki, “yaxşı aşıq yetişdirmək istəyirsənsə, gərək əvvəlcə yaxşı insan tərbivələndirəsən.” Şifahi hazırlıq ənənəsinin məğzini dərk etmək üçün ilk növbədə onun məqsəd və xüsusiyyətləri müəyyən edilməlidir. “Şifahi ənənəli təlim” anlayışı üç tərkib hissədən ibarətdir: “Şifahi” - bilik, təcrübə və vərdislərin ustadan şagirdə canlı şəkildə ötürülmə (verilmə) üsulu; “ənənəvi” - təcrübənin varisliyinin, təlim üsulu, qaydası və tərzinin dəyişməzliyi; “təlim” sözünün özü isə onun peşəkarlıq və tamdəyərlilik, keçilən fənnin – aşıq sənətinin peşəkarlığını, ustadla şagirdin birgə fəaliyyət dərəcələrini aşkarlayır. (T.Məmmədov, “Azərbaycan xalq-professional musiqisi: Aşıq sənəti”, Bakı, 2002, səh. 22)

Bu sənətin əsas xüsusiyyətlərindən biri də improvizədir. İmprovizə zamanı aşıqlar ifa edə-edə bədahətən yaradır, yarada-yarada ifa edir.

Aşıq yaradıcılığına məxsus nümunələr qeyd etdiyimiz kimi yazıya alınmamış, şifahi şəkildə yaşadığı üçün zaman ötdükcə müəyyən dəyişikliyə uğramış, bəziləri isə itib-batmışdır. Bu sənət nümunələrinin toplanılıb yazıya alınması əsasən XX əsrin əvvəllərindən başlamışdır. Doğrudur, XIX əsrin əvvəllərində də Tiflisdə, Moskvada və Peterburqda nəşr edilən rus mətbuatı səhifələrində bir sıra aşıqların qoşmalarına rast gəlsək də, yuxarıda da dediyimiz kimi bu sahəyə yüksək maraq XX əsrdən oyanmışdır.

“Koroğlu” və “El aşıqları” (V.Xülufu), “Azərbaycan aşıqları”, “Aşıqlar” (H.Əlizadə) adlı kitablar və s. məhz XX əsrin tədqiqatlarına aiddir. Ədəbiyyatşünas S.Mümtazın aşıq şeirinin toplanılmasında əvəzsiz xidmətləri olmuş, H.Araslı, M.H.Təhmasib, Ə.Axundov, M.Seyidov, A.Nəbiyev, Q.Namazov, M.Həkimov və adlarını çəkmədiyimiz bir sıra alimlər aşıq poeziyasını dərinləndirən tədqiq etmiş və çox qiymətli materiallar ortaya çıxarmışlar.

Aşıq yaradıcılığının musiqi tərəfdən problemlərinə dair Ü.Hacıbəyli, A.O.Kərimli, K.Dadaşzadə, T.Məmmədov, R.İmrani, F.Xalızadə, N.Bağirov, İ.Köçərli, Ə.Eldarova və s. kimi görkəmli musiqişünaslarımız əhəmiyyətli tədqiqat əsərləri ərsəyə gətirmiş, bu sənətin musiqi qolu, forma və janrları haqqında geniş məlumatlar verərək onun milli musiqi mədəniyyətinin yaranışından bəri oynadığı çox mühüm rolunu, əvəzsiz xidməti öz tədqiqatlarında işıqlandırmışlar. Eyni zamanda rus musiqişünasları V.Belyayev və V.Vinoqradoy və başqaları Azərbaycan aşıq sənəti ilə maraqlanmış, öz əsərlərində dəyərli müddəalar irəli sürmüşlər.

Aşıq yaradıcılığının janrları haqqında Ə.Eldarova yazır ki, “Çoxcəhətli xalq yaradıcılığının qüvvətli qollarından biri olan aşıq musiqili - ədəbi janrı əsrlər boyu yeniləşmək, zənginləşmək və billirləşməklə yanaşı, bir sıra əsaslı dəyişikliklərə də uğramışdır. Bununla birgə zəmanəmizə qədər gəlib çatan rəngarəng janrların bir sıra sabit keyfiyyətlərə malik olduğunu əyani şəkildə görürük...”

Saz-aşığın əsas çalğı alətidir. Tarixin müxtəlif çağlarında aşıqları balaban çalanlar da müşayiət etmişlər. Lakin məlahətli, gözəl səsə malik olan aşıqlar isə balabana ehtiyac duymamışlar. Məsələn, tədqiqatçılar yazır ki, Cilli Aşıq Müseyib həmişə balabansız çalib-oxuyarmış. Hətta Aşıq Müseyibin qarşısına çıxma bilən olmamış və elə buna görə də o, tək oxuyurmuş.

Azərbaycan aşıq sənəti tarixində bu gün də adı yaddaşlara həkk olunan aşıqlar mövcud olunmuşdur: Aşıq Ələsgər, Molla Cümə, Ağ Aşıq (Kosacanlı), Aşıq Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Qurbani, Aşıq Abbas Dəhri, Aşıq Süleyman, Sarı Aşıq, Aşıq Valeh və başqaları.

Peşəkar saz-söz sənətində təxəllüs əksər hallarda ustadın dünyaya göz açdığı yerlə bağlıdır: Abbas Tufarqanlı, Şəmki Aşıq Hüseyn, Göyçəli Aşıq Ələsgər, Bozaqanlı Aşıq Hüseyn və i.a. Zahiri görünüşün (Sarı Aşıq, Sarı Zülfüqar, Çopur Ələsgər və s.), əmək fəaliyyətinin (Dəmirçi Hüseyn, Dəmirçi Abbas, Xəyyam Mirzə və s.), mənəvi keyfiyyətlərin poetik ifadəsinin (Xəstə Qasım, Bimaz İsgəndər, Aşıq Hüseyn Mərdanə, Həsən Pərvanə və s.) də təxəllüs götürmədə böyük yeri var (T.Məmmədov “Azərbaycan xalq-professional musiqisi: Aşıq sənəti”, Bakı, 2002, səh. 20).

Azərbaycan aşıqlarının keçmiş əsrlərdəki nümayəndələri əsasən xalq yaradıcılığı nümunələrini ifa edən şəxsiyyətlər olmaqla yanaşı, şifahi xalq şeiri üslubunda yazan sənətkarların yaradıcılığını da geniş təbliğ edirdilər. Öz əsərlərini xalq ruhunda yazan Qurbani, Tufarqanlı Abbas və Xəstə Qasım kimi yaradıcı sənətkarların müəyyən hissəsi saz çalmaq, məclis keçirmək

peşəsindən kənar olsalar da onların yaradıcılığı aşıq şeirinin bütün xüsusiyyətlərinə uyğun olduğu üçün “ustad”, “dədə”, “aşiq” kimi adlarla şöhrətlənmişlər.

Azərbaycan milli aşıq yaradıcılığı ifaçılıq nöqtəyi nəzərindən müxtəlif regionlara bölünür və hər regional qrup özünün orijinallığı ilə fərqlənir.

Coğrafi baxımdan geniş yayılan aşıq sənəti Şimali və Cənubi Azərbaycan, Dağıstan, Gürcüstanın Qarayazı, Borçalı rayonları, Göyçə, Dərələyəz, Şərqi Anadolu, İraqın Kərkük vilayəti və s. ölkələrdə təsdiqini tapıb. Hələ qədim zamanlarda adlarını sadaladığımız bölgələrin özünəməxsus aşıq məktəbləri olmuşdur: Borçalı-Qarayazı, Gəncə-Gədəbəy, Kəlbəcər, Göyçə, Dərələyəz, İrəvan, Çıldır, Şirvan, Dərbənd aşıq mühiti və s.

Folklorşünas-alim A.Nəbiyev özünün “Azərbaycan aşıq məktəbləri” adlı elmi-nəzəri tədqiqat əsərində Azərbaycanda mövcud olan müxtəlif bölgə aşıq məktəbləri, onların səciyyəvi xüsusiyyətlərini və fərqlərini araşdırmış, Anadolu, Şirvan, Zaqatala, Təbriz, Göyçay, Qarabağ aşıq məktəbləri, onların mühiti, yaradıcılıq üslub və metodları haqqında mühüm nəticələr əldə etmişdir. Alim belə bir qənaətə gəlmişdir ki, təşəkkül tapmış bölgə aşıq məktəblərindəki aşıq sənəti bədii təsir gücü ilə daim xalq yaradıcılığı mənbəsi olmaqla yanaşı insanın həyatı kimi sonsuz problemlərlə də qarşılaşır, eyni zamanda bu sənət xalq yaradıcılığı bulağı olmaqla xalqın spesifik mədəniyyətinin formalaşmasına çox güclü təsir göstərir və mədəniyyət yaradıcıları üçün ilham mənbəyi kimi çıxış edir.

Müxtəlif tədqiqat əsərlərinə əsaslanaraq aşıq məktəblərinin havacat və onun ifa üslubunda, istər yerli danışiq, istərsə də saz çalğısı, oxunma texnikası, səs yüksəkliyi və səslənmə xüsusiyyətlərində, tək və ansambl (birgə) heyətdə çıxışlarına görə bir-birindən fərqlənməsi barədə professor T.Məmmədov belə yazır: “... Borçalı, Çıldır və Urmiya aşıqları ancaq təklikdə çıxışa üstünlük verdikləri halda, Tovuz, Gəncə-Şəmkir, Qarabağ sənətkarları həm təklikdə, həm cüt, həm də balabançı ilə məclis keçirirlər. Şirvan və Təbriz aşıqlarının havacatı və ifa tərziləri ilə Göyçə və başqa Qərb aşıq məktəbləri arasında köklü oxşarsızlıqlar var” (s 23).

Bu aşıq məktəbləri içərisində Borçalı aşıq mühitinin özünəməxsusluğu həmişə Azərbaycan aşıqları tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Virtuoz və bədii təsvir vasitələri ilə dolu güclü saz ifaçılığına malik olan Borçalı aşıqları balabanın müşayiətindən istifadə etməmişlər.

Göyçə aşıq mühiti də maraqlı doğuran regional qruplardandır. Bu aşıq mühitinin yetirdiyi sənətkarlardan Aşıq Alının, Aşıq Ələsgərin və onlarla ustad aşığın adını çəkmək olar.

Aşıq məktəblərinin müxtəlifliyi və özünəməxsusluğu əsasən ifaçılıq maneraları ilə bağlıdır. Eyni bir aşıq havasının başqa-başqa şəkildə ifa olunmasına baxmayaraq, bu məktəbləri sıx şəkildə birləşdirən xüsusiyyətlər var. Bu aşıq məktəblərdə saz havası demək olar ki, eyni adı daşıyır. Bununla yanaşı, aşıq havacatları müxtəlif olduğu kimi, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində eyni aşıq havası dəyişik adlarla ifa olunur. Məsələn: “Qaraçı” havası Şirvanda “Qobustan” adı ilə, “Hüseyni” isə “Şirvan müxəmməsi” kimi və s.

Digər aşıq məktəblərdən fərqlənən Şirvan aşıq mühitinin öz spesifik xüsusiyyətləri mövcuddur. Tədqiqatçılar yazırlar ki, aşıqların ifa üslubu daha çox Azərbaycan muğam sənətinə yaxındır. Onların ifa etdikləri “Şirvan şikəstəsi”, “Döymə Kərəmi” və s. havalar zərbi-muğamlarla bağlıdır. Məsələn: “Şirvan şikəstəsi” bu gün də zərbi muğam kimi oxunur. Şirvan aşıqlarının daha bir spesifik cəhəti də onların ifa etdiyi havaları balaban, nağara, dəf ilə müşayiət olunur.

Şirvan aşıqlarının yaratdıqları bir çox havalar bu gün Azərbaycan xalq mahnısı kimi şöhrət qazanmışdır: “Səhər-səhər bağa girdim”, “Nazlana- nazlana” və s.

Əlbəttə, yuxarıda adlarını sadaladığımız aşıq məktəblərinin hər birinin özünəməxsus, xüsusiyyətləri, öz yetirmələri və əhəmiyyətli fəaliyyəti vardır.

Aşıq yaradıcılığında mövcud olan saz havaları özünün mövzu dairəsinə görə də rəngarəngdir. Bu havaların melodiyları sevinc, kədər, ıgıdlik, mətinlik, mərdlik, qəhrəmanlıq və s. duyğularını aşılrayır. Folklor tədqiqatçıları saz havalarının sayının 72, bəzən də 100-ə qədər olmasını qeyd edirlər.

Aşıq şeiri janrları çeşidli olduğu üçün, həmçinin aşıq qoşmaları da məzmunca rəngarənglik kəsb etdiyi üçün mahnının mətninə uyğun saz havası adlandırılır. ıgıdlik, cəngavərlik, mərdlik mövzusunda bütün “Koroğlu havaları”nı (Tədqiqatçılar “Koroğlu” havalarının 50-dən çox olmasını yazırlar) göstərə bilərik.

Havaların bir çoxunun adı Azərbaycan sözləri ilə (“Sarıtel”, “İncə güllü”, “Paşa köçdü”, “Gəraylı” və s.), bəziləri ifa olunduğu bölgənin adı ilə (“Göyçə gülü”, “Naxçıvani”, “Köhnə Naxçıvani”, “Şərili” “Ağır şərili” və s.), bəziləri onu ifa edən tayfa və qəbilələrin adları ilə (“Afşari”, “Şahsevəni”), bir qismi isə havanın ən mahir ifaçısının adı ilə (məsələn, “Göyçə gözəlləməsi” havası

onun mahir ifaçısı Aşıq Ələsgərin şagirdi Aşıq Nəcəfin adı ilə “Nəcəfi” kimi məşhurdur. Həmçinin “Mirzəcani”, “Köhnə Aşıq Hüseyni və s.) bağlı olmuşdur.

Aşıq havalarının musiqili-poetik formullarını araşdıran professor F.Xalıqzadə aşıq oxumalarının ritminə görə bəhrli (müəyyən ölçülü) və bəhrsiz (sərbəst ölçülü) janr qruplarına bölündüyünü yazır. Musiqişünas həmçinin qeyd edir ki, şeir bəndinin bitkinliyi, misraların bərabərliyi, həmçinin onların daxili quruluşunun ahəngdarlığı aşıq mahnılarında əks olunaraq güclü ifadə vasitəsinə çevrilir. Heca vəzninin əsas prinsiplərini musiqi intonasiyasının strukturunu təyin edir. Bunun nəticəsində yaranan spesifik musiqi ritmi öz ifadəsini melodik hərəkətdə tematik inkişafda və ümumi formanın təşəkkülündə tapır. “Musiqili-poetik formulların ən səciyyəvi xüsusiyyətlərindən birinin də heca qruplarının xanələrə sığmasıdır” – deyən F.Xalıqzadə xanənin ölçü və quruluşunun onu təşkil edən özəyin tipindən asılı olduğunu yazır.

Beləliklə, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi aşıq sənəti şifahi ənənələrə əsaslanır və nəsil-dən-nəslə, dildən-dilə ötürülür. Öz bədii estetik dəyəri, eləcə də dünya şifahi xalq yaradıcılığı inciləri sırasına daxil olması ilə fərqlənən bu sənət növü indi də mövcuddur, belə ki, xalq içərisində daha da inkişaf edir, sevilir, çiçəklənir və Azərbaycan xalqının musiqi təfəkkürü fəlsəfi mədəniyyətinin xüsusi hissəsini təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bünyadov T. Əsrlərdən gələn səslər. Bakı, 1975
2. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, 1981
3. Səfərov Y. Naxçıvan aşıq ədəbi mühiti. Naxçıvan, 2009
4. Zöhrabov R. Muğam. Bakı, 1991
5. Sarıvəlli O. Qüdrətli şair, ustad sənətkar. Bakı, 1971
6. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər), Bakı, 1972
7. Məmmədov T. Azərbaycan xalq-professional musiqisi: Aşıq sənəti. Bakı, 2002

ABSTRACT

Gunay Mammadova

Azerbaijan ashug art

In the article is reported about an ancient and archaic art of the ashug, creation of the ashug word and the origin of the word. It is noted that ashug creativity is contain the biggest and richest branch of Azerbaijan folk music.

At the same time in the article is reflected ashugs and ashug schools which acting some century ago.

РЕЗЮМЕ

Гюнай Мамедова

Азербайджанское ашугское искусство

В статье говорится о древних, архаических корнях Азербайджанского ашугского творчества о значении и источнике слова «ашуг». Отмечается и то, что ашугское искусство является самым широким и богатым наследием в азербайджанской музыке.

Также, в статье есть интересные обсуждения о древних известных ашугах, ашугских школах и о научно-исследовательских работах об ашугском творчестве.

NDU-nun Elmi Şurasının 23 sentyabr 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Məhərrəmov*

SƏYYARƏ SADIXOVA

Seyyare.sadiqova@mail.ru

UOT:75

MÜXTƏLİF İNCƏSƏNƏT CƏRƏYANLARININ HÜSEYN ƏLİYEV YARADICILIĞINDA TƏCƏSSÜMÜ

Açar sözlər: *ekspressionizm, karikatura, naturalizm, impressionizm, abstraksionizm***Key words:** *expressionism, caricature, naturalism, impressionism, abstractionism***Ключевые слова:** *экспрессионизм, карикатура, натурализм, импрессионизм, абстракционизм*

Azərbaycanın xalq rəssamı Hüseyn Əliyevin yaradıcılığında müxtəlif janrlar, işlədiyi texnikalar, qrafika ayrı-ayrılıqda kifayət qədər araşdırılmışdır. Onun akvarel monotipiyalar, mənzərə janrında çəkdiyi əsərlər öz fəvqətabiiliyi ilə nəzəri cəlb edir. Lakin bu onun yaradıcılığının ilk dəfə baxarkən qiymətləndirilən görünən üzüdür. Onun əsərlərinin hansı texnika ilə işlənməsini, hansı janrı əhatə etməsi rəssamlıqdan kiçik bir anlayışı olan bir adam tərəfindən də düzgün olaraq təsnif oluna bilər. Bu onun yaradıcılığını daha kiçik, dar çərçivədə araşdırmaq təəssüratı oyada bilər. Ən başlıca məsələ odur ki, onun yaradıcılığı savadsız, amma istedadlı həvəskar rəssam nəzəri ilə məhdud çərçivədə deyil, daha böyük miqyasda hərtərəfli təhlil bacarığına malik olan sənətsünas gözü ilə rəssamlıq cərəyanları nöqtəyi nəzərindən savadlı təhlil olunsun. İstər rəssamın işlədiyi monotipiyalarında, istər karikaturalarında, istərsə də mənzərələrində müxtəlif cərəyanların təzahürlərini tapmaq mümkündür. Məs; Onun Göygözü vəsf edən mənzərələrində realizm, monotipiyalarında abstraksionizm, karikaturalarında kriticizm və ekspressionizm portretlərində isə realizm və sentimentalizm cərəyanları öz əksini tapır.

Dahi rəssam müxtəlif zəhmət adamlarının, sırayı vətəndaşların yaşadıkları real mühiti tablolarında təsvir etməklə realizm cərəyanının onun əsərlərində yaşadığını sübut etmişdir. Leninqradda oxuyarkən əhatəsində olan rəssamlar və müəllimlərinin də çoxunun realizm cərəyanının nümayəndələri olması onun yardıcılığına da istər istəməz öz təsirini göstərmişdir. Aleksandr Brodski, Boris İanqson, Semion Abuqov, Mixayl Bernşteyn, Arxip Kuinci və başqaları Hüseyn Əliyev yaradıcılığına əhəmiyyətli töhvələr vermişlər.

Xalq rəssamının karikaturalarında simvolizm cərəyanının elementləri duyulur. O bu cərəyana aid hələ Leninqradda təhsil almaqdan əvvəl karikaturalar çəkməyə başlamışdı. Onun çəkdiyi siyasi xarakterli karikaturalar xüsusilə simvolizm nümunələri sayılır. 1931-ci ildə Boynuna ilan dolanmış adam və başı üzərindəki top karikaturası əsl simvolik əsərdir. Bu Yaponiyanın Mancuriyanı işğal etməsi ilə bağlı karikaturadır. Burada ilan achiq və səfalətın, adam yazıq və günahsız insanların, top isə müharibənin rəmzidir.

Hüseyn Əliyev karikaturalarında modernist ideyalar da özəksini tapmışdır. Amma bu modernizm cərəyanının onun yaradıcılığında mövcudluğu demək deyil. Çünki modernizm cərəyanının özünün meyarları vardır. Ədalət Əliyev 2009-cu ildə nəşr olunmuş “Azərbaycanın Xalq Rəssamı Hüseyn Əliyev” adlı kitabında Hüseyn Əliyevin modernist və yenilikçi ideyalarını üzə çıxarmışdır. “1929-cu ildə Azərbaycanın ictimai-mədəni həyatında mühüm hadisə baş verdi: ərəb hürufatlı əski əlifba latın qrafikalı yeni əlifba ilə əvəzləndi. Hüseyn Əliyev bu tarixi hadisəyə münasibətini “Molla Nəsrəddin”də dərc olunmuş “Əski əlifbanın dəfni” satirik rəsminə özünəməxsus ustalıqla ifadə etmişdir. Köhnə əlifbanı ictimai geriliyin, savadsızlığın rəmzi kimi səciyyələndirən rəssam Molla Nəsrəddinin əlindəki belin üzərində latın qrafikalı hərflərin təsviri ilə yeni əlifbanın mütərəqqi xarakterini göstərir” (1, 12).

Əskiəlifbanındəfni

Xalq rəssamı təbiətin əsrarəngiz gözəlliyini əks etdirməklə pozitivizm cərəyanının mövcudluğunu mənzərə əsərlərində hiss etdirmişdir. Bundan başqa, rəssamın Maralgöl əsərində expressionizmin də təsiri duyulur. O, çılğın insan xarakterini sanki Maralgöl ətrafındakı məkana yansıtməyə çalışmışdır. Ekspressionizm təkcə onun mənzərələrində deyil, həmçinin karikaturalarında da əks olunmuşdur. Ekspressionizm latın sözü olub ifadəlilik deməkdir. Hələ Qobustan qayalarındakı rəsmlərdən bizə yadigar kimi gəlib çıxan ekspressionizm o vaxtdan Azərbaycanda mövcud idi. Ekspressionizm XIX əsrin sonunda dəbdə olan və buna görə də, bədii yaradıcılığın aparıcı prinsiplərini və meyllərini müəyyən edən naturalizmin və impressionizmin antipodu kimi meydana gəlmiş və formalaşmışdır (4,14).

Hüseyn Əliyevin karikaturaları ilk baxışdan yumor və acı kinayə ilə qarşılansa da orada bir sıra cərəyanları görmək olar. Ekspressionizm istənilən janrda işlənmiş əsərlərdə tapıldığına görə o sərhəd tanımır və karikaturalarda belə özünü göstərə bilər. Ekspressionizm keçən əsrin sonlarında ən həssas mütəfəkkirlər, sənətkarlar tərəfindən duyulan və yüzilliyimizin sonuna qədər inqilablarda, müharibələrdə gerçəkləşən siyasi-ictimai zəlzələlərin incəsənətdə ən əyani, ən kəskin, ən pessimist ifadəsidir. Ekspressionist sənətkar dünyanı başına alan şər quvvələrə qəti etirazını bildirir, lakin onlara qarşı mübarizənin çəmini tapa bilmədiyinə görə ümitsizliyə qapılırdı. Lakin hərdən bu ümitsizliyi karikaturalardakı acı kinayə ilə soyutmaq mümkün olur. Belə bir əsərlərdən biri də Hüseyn Əliyevin çəkdiyi “Kişi evlənilir” karikaturasıdır. O 1929-cu ildə çap etdirdiyi bu karikaturasında tamahkar Bülbüləli kişinin, Şağanlı varlı dul qadını ələ keçirmək cəhdi təsvir olunur. Burada kişinin yırtıcı xisləti ifşa olunur (2).

Kişi evlənilir, 1929

Van Qoq deyirdi ki, karikatura həmişə ekspressionist ideyalarla zəngin olub. Bu onunla izah olunur ki, ekspressionist karikaturada müəllif həmişə çəkdiyi personajın xüsusiyyətlərini təhrif edir və özünəməxsus şəkildə onun əsl keyfiyyətini üzə çıxarır (3,382).

Hüseyn Əliyevin mənzərələrində naturalizm cərəyanının da mövcudluğu danılmazdır. Naturalizmdə əsər ən incə detallı ilə çəkilir. Hüseyn Əliyevin Göygöl sanatoriyası əsəri buna bariz nümunədir. Buradakı sanatoriya binası, onun arxasındakı heykəl və heykəlin o tərəfində olan ağacların arxasındakı göl və hətta onun sahili naturalizmə ən gözəl misaldır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Ə.H., Azərbaycanın Xalq Rəssamı Hüseyn Əliyev, 2009. 63 s.
2. Molla Nəsrəddin jurnalı, 1929-cu il №9
3. Jeoff Martz, Kim Magloire, Theodore Silver, Cracking the Act, Princeton Review Publishing L.L.C, New York, 2005, ISBN-0-375-76455-0
4. Sürrealizm, Dadaizm. İntuitivizm <http://marketing.ucoz.org/muh2>

ABSTRACT

Sayyara Sadikhova

In the article differentart movements are dealt with in Hussein Aliyev's creative work. Abstractionism in his landscapes and monotypes, as well as, expressionism and symbolism are reflected in his caricatures. There are Posivitism and sentimentalism in his landscapes while abstractionism prevails in People's Artist's monotypes. Among his landscapes, it is possible to find paintings which he dedicated to Goygol. Besides ignorance and illiteracy are criticized in his caricatures and modernist ideas are agitated. It is possible to come across modernist ideas in painter's caricatures. But it doesn't mean that he worked in this movement. That is why this movement has its criteria. In the article people's artist's different genres and techniques are mentioned. Article consists of key words, introduction, main idea, conclusion, the list of references. Besides, it is possible to see two abstracts in English and Russian languages.

РЕЗЮМЕ

Сейаре Садыховой

В статье идет речь о различных направлениях искусства в творчестве Гусейна Алиева. Абстракционизм в его пейзажах и монотипиях, так же, в его карикатурах отражается экспрессионизм и символизм. Позивитизм и сентиментализм являются в его пейзажах, когда абстракционизм превалирует в монотипиях народного художника. Среди его пейзажей, можно найти рисунки, которые он посвящал Гейгелем. Кроме того, неведение и неграмотность критикуются в его карикатурах. Можно встретить современные идеи в карикатурах художника. Но это не значит, что он работал в этом направлении. Потому что, это направление имеет свои критерии. Нужно отметить что, портреты, которые народный художник нарисовал считаются примерами реализма. В статье затрагиваются разные жанры и техники народного художника. Статья соответствует всем требованиям и состоит из ключевых слов, введения, обсуждения, заключения, списка литературы. Кроме того, можно видеть резюме на английском и русском языках.

NDU-nun Elmi Şurasının 23 sentyabr 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Məhərrəmov*

SÜBHİ KƏNGƏRLİ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:069

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ MUZEYLƏRİN FONDLARININ ELMİ-BİBLİOQRAFİK TƏDQIQI. (NAXÇIVANDA GÖRKƏMLİ ŞƏXSİYYƏTLƏRİN MUZEYLƏRİ MATERIALLARI ƏSASINDA)*Açar sözlər: Ekspozisiya, unikal, şit, planşet, maket, interyer, qalereya**Key words: exposition, fund, exhibit, gallery, unique, design, standboards**Ключевые слова: экспозиция, фонд, экспонат, галерея, макет, уникальный, щит*

Ulu öndərimiz Heydər Əliyev Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan qədim Naxçıvan diyarının yetişdirdiyi görkəmli şəxsiyyətlər haqqında demişdir:

"Naxçıvan böyük şəxsiyyətlər yetişdirmiş torpaqdır. Naxçıvan həmişə böyük şəxsiyyətlərlə fərqlənmiş və bu şəxsiyyətlər alimlər, münəccimlər, şairlər, memarlar, dövlət xadimləri olmuşlar. Naxçıvan həmişə Azərbaycanın yüksək ziyalı yetişdirən bir diyarı olmuşdur"(7. s 42).

Ümummillə liderimizin bu hikmətinə istinadən qeyd etməyi lazım bilir ki, qədim mədəniyyət və elm diyarı, böyük dövlətçilik ənənələri olan Naxçıvan böyük mütəfəkkir şəxsiyyətlər, mədəniyyət, ədəbiyyat, elm xadimləri, görkəmli hərbiçilər, dünya şöhrətli şəxsiyyətlər yetişdirmişdir. Naxçıvan torpağı Azərbaycana, dünyaya xalqımızın böyük və əvəzedilməz, görkəmli şəxsiyyəti Heydər Əliyevi bəxş etmişdir.

Respublikamızın prezidenti İlham Əliyevin dediklərindən: *"Ulu öndər Heydər Əliyev öz doğma vətəni Naxçıvanı çox sevirdi. Naxçıvanlılar da həmişə onu sevirdilər və fəxr edirdilər ki, dünyaya Heydər Əliyev kimi dahi şəxsiyyət bəxş etmişlər. Bu gün Heydər Əliyev bizim qəlbimizdə yaşayır. Onun ideyaları, siyasi kursu yaşayır və əbədi yaşayacaqdır"(7. s 42)*

Qeyd etmək lazımdır ki, muzeylər sosial bir institut olmaq etibarını ilə insanların həyat tərzinin və mədəniyyətinin bələdçisi, xalq dühasının yaratdığı ən qiymətli xəzinə, mənəvi və estetik zənginləşmənin mərkəzi kimi fəaliyyət göstərən elmi və bədii müəssisələr, maddi, mədəni və mənəvi dəyərlərin toplandığı, mühafizə və tədqiq edilərək öyrənilməyi və gələcək nəsillərə çatdırıldığı məbədlər, yüksək səviyyəli mədəni-maarif ocaqlarıdır.

Muzeylər profillərinə görə, məzmun və formalarına görə müxtəlifdirlər. Məsələn, tarix, ədəbiyyat, mədəniyyət, incəsənət, etnoqrafiya, təbiyyat, musiqi, ölkəşünaslıq-diyarşünaslıq, tibbi-səhiyyə, texniki, xatirə, ev-mənzil, elm, təhsil və başqaları. Bütün bu qeyd olunanlar və digər muzeylər öz funksiyalarına görə tək-cə keçmişin tarixini, maddi və mədəni abidələrini deyil, həmçinin müasir dövr, onun nümunələrini, toplantılarını, muzey kolleksiyalarını, yaratdıqlarını toplayıb, hifz edib öyrənirlər. Çünki muzeydə qorunub saxlanılan, gərəkli və qiymətli sayılan hər bir muzey əşyası, toplantı-eksponat, dünənimizi bu günümüzə, bu günümüzü də gələcək nəsillərə etibar edən, pay verən çox mötəbər mənbələrdir.

Müasir şəraitdə, müstəqilliyimizi yaşadığımız dövrdə hər bir muzey şəxsiyyətin, fərdin, bütövlükdə cəmiyyətin, xalqın ümumi dünyagörüşünün, elmi və mədəni səviyyəsinin, təhsil və tərbiyəsinin, mənəvi-estetik tərbiyənin yüksəldilməsi, artırılması işində mühüm və səmərəli, çoxsahəli fəaliyyət göstərirlər və buna əsasən nail olurlar. Buradan belə məqsədə çatmaq qarşıya qoyulur ki, muzeylərin fəaliyyəti müstəqil ölkəmizin daha da inkişaf və tərəqqisinə xidmət etməlidir.

Respublikamızın prezidenti İlham Əliyevin muzeylərimizin dünya mədəniyyətinin sivilizasiyasının yüksək səviyyəsinə çatdırılması üçün imzaladığı bir sıra sərəncamlar muzeylərimizdə aparılan, təşkil edilən işlərin səmərəliliyinin daha da yüksəldilməsinə yönəldilmişdir.

Heydər Əliyevin respublikamıza rəhbərlik etdiyi illər ərzində (1969-2003 illər) yeni muzeylərin yaradılması, onların maddi bazasının möhkəmləndirilməsi haqqında imzaladığı çox dəyərli qərarlar, tövsiyələr Naxçıvan Muxtar Respublikasında da muzey işinin yenidən qurulması, zəngin eksponatlarla komplektləşdirilməsi, zənginləşməsi məsələsinə əsaslı təsir göstərmişdir.

Ümummilli liderimiz görkəmli şəxsiyyətlərin adlarının əbədiləşdirilməsi məqsədilə xatirə, ev muzeylərinin, xatirə komplekslərinin və ansambllarının yaradılmasını əhəmiyyətli bir məsələ kimi qarşıya məqsəd qoymuşdur.

Hazırda Naxçıvanda fəaliyyət göstərən Heydər Əliyev muzeyi, C.Məmmədquluzadə, H.Cavid, C.Naxçıvanski, B.Kəngərli, M.S.Ordubadı, Y.Məmmədəliyev, M.Araz, M.T.Sidqi, Şahxatinskiyə muzeyi, Xan sarayı, Dövlət Tarix-Memarlıq Muzeyi və bu qəbildən digər muzeylər mövcuddur. Müstəqillik illərində bu iş daha da təkmilləşdirilir, fəaliyyət dairələri genişləndirilir.

"Müstəqillik illərində muzeylərin fondlarının elmi-bibliografik tədqiqi" (Naxçıvanda görkəmli şəxsiyyətlərin muzeyləri) mövzusunun tədqiqata götürülməsində əsas məqsəd həmin muzeylərin fəaliyyəti, xüsusilə fond və ekspozisiyalarda iş, fondların komplektləşdirilməsi, fondlarda ayrı-ayrı görkəmli şəxsiyyətlərə yaradılmış "Şəxsi fondlar", bibliografiya işi muzeyə gələnləri tanış etməkdir. Çünki müasir şəraitdə hər adamın fondda mövcud materiallarla, eksponatlarla bilavasitə tanış olması vacib məsələlərdəndir. Bu məqsədlə hər bir eksponat pasportlaşdırılır, kataloqlaşdırılır, şəhadətnamələr yazılır, inventarlaşdırılaraq muzeyə gələn hər bir tamaşaçıya ətraflı məlumat verilir. Muzeylərdə təşkil edilən "Açıq qapı günləri", "Fondlardan istifadə günləri", "Fond yenilikləri" məlumat bibliografik tövsiyələr də əhəmiyyətli rol oynayır.

Mövzu ilə əlaqədar olaraq müəllif elmi-tədqiqatda Naxçıvan şəhərində mövcud ümummilli liderimiz "Heydər Əliyev Muzeyi", C.Məmmədquluzadə, H.Cavid, C.Naxçıvanski ev muzeylərinin bu sahədə gördüyü işlərlə yaxından tanış olmaq, öyrənmək məqsədilə muzeylərdə olmuş, fondlarla yaxından tanış olmuş, muzey əməkdaşları ilə işgüzar söhbətlər edilmişdir.

Bütün bu işlər, xüsusilə fondlarda görülən digər işlər imkan verir ki, fondda və ekspozisiyalarda mövcud eksponatlarla muzeyə gələnlər ətraflı məlumata sahib olmaqla fondların - əsas eksponatların bibliografiyasından istifadə etsinlər.

Onu da qeyd etməyi lazım bilir ki, son illərdə ali və orta ixtisas, orta məktəb təhsilli tələbə və şagirdləri, elmi, mədəni-maarif müəssisələri, eləcə də müxtəlif qrup əhali arasında aparılan söhbətlərdən, müsahibələrdən məlum olur ki, muzeylərə, tarixi-mədəniyyət abidələrinə, sərgi salonlarına maraq əhəmiyyətli dərəcədə artmış, muzeylərdə, digər mədəniyyət müəssisələrində insanlara göstərilən mədəni xidmət işinin səviyyəsi də yüksəlmişdir. Naxçıvan Dövlət Universitetində "Muzeyşünaslıq" ixtisaslı kadrların hazırlanması da bu tədbirlərin əhəmiyyətinə bir daha kömək göstərir.

Mövzu ilə əlaqədar belə qənaətə gəlmək olar ki, muzey fondlarının elmi-bibliografik təhlili və tədqiqini aşağıdakı qaydada tərtib edib başa çatdırmaq olar.

Heydər Əliyev muzeyi ***Bibliografikadan nümunələr*** ***Giriş***

Xalqımızın ümummilli lideri, ulu öndərimiz Heydər Əliyev Muzeyi Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin 1999-cu il 18 fevral tarixli 21-01/S nömrəli sərəncamına əsasən Naxçıvan şəhərində yaradılmış, 1999-cu il mayın 10-da fəaliyyətə başlamışdır.

Sərəncamda göstərilir:

"Bu gün iftixarla fəxr edirik ki, qədim tarixə malik Naxçıvan özünün yetişdirdiyi böyük mütəfəkkir və şəxsiyyətləri ilə tanınır. Məhz belə şəxsiyyətlərdən biri də dünya siyasətçiləri sırasında öz dəsti-xətti, öz yeri, hörməti və sözü olan Azərbaycan xalqının lideri möhtərəm Heydər Əliyevdir".

Bu muzey ümummilli liderimizin şərəfinə Azərbaycan Respublikasında yaradılmış ilk muzeydir. Naxçıvanda yaradılmış Heydər Əliyev Muzeyinin ölkəmizin digər bölgələrində yaradılan muzeylərdən fərqli cəhəti ondan ibarətdir ki, ulu öndərimizin həyatı və fəaliyyətindən bəhs edən bu muzey onun anadan olduğu, boya-başa çatdığı, əmək fəaliyyətinə başladığı torpaq olmaqla, həm də

dahi şəxsiyyətin haqqında çox zəngin və nadir materiallar-eksponatların kifayət qədər olmasıdır. Ekspozisiya ilə tanış olduqca dediklərimizin şahidi oluruq.

Muzeyin ekspozisiyaları, eksponatları, guşələri, sərgiləri, stendləri və digər görüntüləri ulu öndərimizin yaşadığı şərfli həyat yolunu və amalını əks etdirir.

Ümummilli liderimizin həyat yolundan bəhs edən bu zəngin və çox dəyərli materiallar əsasında yaradılan muzey naxçıvanlıların, muxtar respublikamıza gələn qonaqların, yüksək səviyyəli tədbirlərin iştirakçılarının ziyarət etməsi, ekspozisiyalarla tanış olması mütəmadi xarakter daşıyır. Məktəblilər və tələbələr, mədəniyyət və elm adamları, hərbi hissə qulluqçuları, ziyalılar, gənclər və veteranlar muzeyə gələrək ekspozisiyalarla tanış olur və dahi rəhbərimiz haqqında zəngin və hərtərəfli məlumatlar əldə edirlər.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri hörmətli Vasif Talibovun muzeyin yaradılması, ədəbi-bədii elmi cəhətdən tərtibatı, zəngin eksponatlarla komplektləşdirilməsində xüsusi qayğı və diqqəti bizim hamımızın ürəyindən olmaqla əsl vətənpərvərlik nümunəsi kimi əzəmətlə səslənir.

Muzeyin qarşısında ucalan ümummilli liderimizin əzəmətli heykəlini hər gün yüzlərlə adam, şəhərimizin qonaqları ziyarət edir, muzeyin ekspozisiyası ilə tanış olurlar.

Nəticə olaraq deməyi lazım bilirəm ki, müstəqil respublikamızın qurucusu və memarı, xalqımızın böyük azərbaycanlısı Heydər Əliyevin həyatı, ictimai-siyasi, dövlətçilik fəaliyyətindən bəhs edən muzeyin yaradılması və fəaliyyəti muxtar respublikamızın həyatında, onun gələcək inkişafında çox mühüm yol göstəricidir.

Ümummilli liderimizin 85 illik yubileyinə həsr edilmiş "Həyat yolu 1923-2003" kitabında oxuyuruq: "...Qüdrətli siyasi və dövlət xadimi olan Heydər Əliyev hələ sağlığında canlı əfsanəyə çevrilmiş, Azərbaycan xalqı tərəfindən ümummilli lider adlandırılmışdır".

Ümummilli liderimizin, zəmanəmizin böyük azərbaycanlısının dediklərindən: "Hər bir insan üçün milli mənsəbiyyət onun qürur mənbəyidir. Mən həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam".

"Azərbaycan müstəqil dövlətdir. Azərbaycanın müstəqilliyi tarixi hadisədir, Azərbaycan xalqının tarixi nailiyyətdir. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi dönməzdir, əbədidir və bizim borcumuz dövlət müstəqilliyini, əldə etdiyimiz milli azadlığı daim qoruyub saxlamaqdır. Bizim borcumuz bu müstəqilliyi möhkəmləndirməkdən və gələcək nəsillərə müstəqil, qüdrətli Azərbaycan dövləti çatdırmaqdan ibarətdir".

"Milli ənənələrimizin nə qədər dəyərli olduğunu dünyaya gələn yeni nəsillərə çatdırmaq və onları bu ənənələr əsasında tərbiyə etmək üçün muzeylər lazımdır"(7. s 9).

Heydər Əliyev Muzeyi fondunda və ekspozisiyasında mövcud eksponatların bibliografiyası (nümunələr)

1. "Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev". Əməkdar rəssam Rəfael Abbasov, kətan, yağlı boya, 2009, ölçüsü 139 x 104,5 sm. HƏM - 3927/R-9.
2. "Ulu öndərin dekorativ portreti". Rəssam Akif Həsənov, 2010. HƏM - 21152/T-24.
3. "Portret janrında işlənmiş xalça". Heydər Əliyevin 75 illiyinə həsr edilib, ölçüsü 247 x 153 sm. HƏM - 3478/T-19, 1996.
4. "Tarix"-xalça. Rəssam Səlahəddin Mahmudov, ölçüsü 221 x 136 sm. 2000, HƏM - 73/T-2.
5. "Yüksəkliyə doğru həyat yolu"-xalça. Rəssam Səlahəddin Mahmudov, ölçüsü 244 x 148 sm. 1999, HƏM - 74/T-1.
6. "Heydər Əliyev - 80 il". Xüsusi hazırlanmış dekorativ məruzə qovluğu, ölçüsü 30,5 x 21,8 sm. HƏM - 292/T-5.
7. Heydər Əliyevin 75 illiyinə buraxılmış "Qızıl qol saati", ölçüsü e.d.-3,8 sm. HƏM - 289/T-3.
8. Heydər Əliyev Naxçıvanda Ali Məclisin Sədri işlədiyi illərdə iş otağında istifadə etdiyi "Yantar" sütunlu saat, ölçüsü hündürlüyü 21 sm. HƏM - 2228/SA-26.
9. "Sönməz günəş". Yağlı boya ilə çəkilmiş portret. Əməkdar rəssam Telman Abdinov, ölçüsü 100 x 70 sm. HƏM - 97/U-2.
10. Ümummilli liderimizin rəngli muncuqlarla işlənmiş portreti. Rəssam Tahirə Cəlilova, ölçüsü

73 x 50 sm. HƏM - 97/N-2.

11. Ümummilli liderimizin ömür-gün yoldaşı, akademik Zərifə Əliyevanın yağlı boya ilə işlənmiş portreti. Əməkdar rəssam Telman Abdinov, ölçüsü 70 x 50 sm. HƏM - 306/R-3.

12. Heydər Əliyevə məxsus üst geyimi-palto. HƏM - 430/27.

13. Heydər Əliyevə məxsus papaq (baş geyimi). HƏM - 433/28.

14. Heydər Əliyevə məxsus kostyum. HƏM - 434/SA-29.

15. Heydər Əliyevə məxsus qalstuk. HƏM - 436/SA-31.

16. Ulu öndərimizin Naxçıvanda istifadə etdiyi neft lampası. HƏM - 216/SA-11.

17. Ulu öndərimizin Naxçıvanda istifadə etdiyi telefon aparatı, ölçüsü 19 x 5 sm. HƏM - 215/SA-10.

18. Ulu öndərimizin üzərində gəzdirdiyi miniatür "Qurani-Kərim" ayəsi, ölçüsü 8,5 x 6,3 sm. HƏM - 50/S-13.

19. Ulu öndərimizə məxsus eynək, ölçüsü 15 sm. HƏM - 3778.

20. Ulu öndərimizin qızıldan hazırlanmış imzası, ölçüsü 3,5 sm. HƏM - 291/T-21.

21. Azərbaycan Respublikası Dövlət müstəqilliyinin 10-cu ildönümünə həsr edilmiş marka, ölçüsü 9-8 sm. HƏM - 275/117.

22. "Ömür yollarında" portret. Əməkdar rəssam Camal İsmayılov. Yağlı boya, ölçüsü 140 x 95 sm. HƏM - 416.

23. Üzərində Dövlət Bayrağı Meydanı təsvir olunmuş xatirə lövhəsi, ölçüsü 10 x 10 sm. HƏM - 3938/M-51.

Cəlil Məmmədquluzadə ev muzeyi **Bibliografiya nümunələri**

Giriş

Böyük demokrat, yazıçı və ictimai xadim Cəlil Məmmədquluzadənin xatirəsinin əbədiləşdirilməsi məqsədilə Naxçıvan şəhərində doğulduğu evdə ev muzeyinin yaradılması haqqında ümummilli lider Heydər Əliyev 1998-ci ildə sərəncam imzalamışdır. Muzeyin açılışı 1999-cu ilin oktyabr ayında ulu öndərimizin iştirakı ilə olmuşdur. Açılış mərasimində ümummilli liderimiz geniş nitq söyləmişdir. O demişdir:

"Bilirsiniz mən xoşbəxt günlərimdən birini yaşayıram. Nə üçün? Çünki arzuma çatmışam. Çünki Mirzə Cəlilin ev-muzeyini yaratmaq istəmişəm, bunu da yaratmışam. Azərbaycanın möhtərəm adamları ilə bir yerdəyəm və bunu bir yerdə açıyıq. Allah Mirzə Cəlilə rəhmət eləsin. Mirzə Cəlilin irsi, şəxsiyyəti, xidmətləri Azərbaycan xalqının qəlbində əsrlərlə yaşayacaqdır".

Ev muzeyi 2 otaq, foye və fondan ibarətdir. Açılış mərasimində fond və ekspozisiyalarda 55 eksponat olduğu halda, indi onların sayı 2000-ə dək olmaqla, 2 əsas, 1 köməkçi fondan ibarətdir. Muzeydə aşağıda göstərilən kolleksiyalar tərtib edilmişdir.

Çap əsərləri, xatirə əşyaları, sənədlər, fotolar, təsviri sənət əsərləri, əlyazmalar, neqativlər, numizmatika və s.

Fondlarda və ekspozisiyalarda görkəmli yazıçının həyatı, ədəbi irsi, ictimai-ədəbi fəaliyyəti, "Molla Nəsrəddin" jurnalına aid materiallar, dramaturgiyası, felyetonları, hekayələri və yaradıcılığına aid digər materiallar-eksponatlar mühafizə olunaraq nümayiş etdirilir.

Muzeydə mövcud eksponatlar ayrı-ayrı müvafiq fondlarda yerləşdirilmiş, elmi cəhətdən işlənmiş, araşdırmalar aparılmış, kataloqlar, şəhadətnamələr yazılmış, pasportlaşdırılmış, ümumi və elmi kitablarda qeydlər aparılmışdır.

Eksponatlar muzey təlimatına uyğun işlənmiş, fondlar üzrə ayrılmış, bibliografiyalar tərtib edilmişdir.

Bunlardan nümunələri qeyd etməyi lazım bilirik.

1. Kitab C.Məmmədquluzadə "Naxçıvanlı müasirləri", Bakı, 1967, CMEM-73.

2. Kitab C.Məmmədquluzadə "Ər", "Oyunbazlar", Bakı, 1990, CMEM-107.

3. Kitab İsa Həbibbəyli "C.Məmmədquluzadə", Bakı, 1994, CMEM-110.

4. Jurnal "Molla Nəsrəddin" № 3, 1909, CMEM-357.

5. Jurnal "Molla Nəsrəddin" № 12, 1906, CMEM-352.

6. Kitab İsa Həbibbəyli "C.Məmmədquluzadə mühiti və müasirləri", Bakı, 1997, CMEM-378.
7. Kitab Əziz Şərif "Molla Nəsrəddin necə yarandı", Naxçıvan, 2009, CMEM-1420.
8. Kitab M.C.Cəfərov "İnsanlar və talelər", Naxçıvan, 2009, CMEM-1425.
9. Kitab C.Məmmədquluzadə "Seçilmiş hekayələr", 2011, CMEM-1543.
10. Foto. C.Məmmədquluzadənin ev muzeyinin açılışı, Naxçıvan, 31 dekabr, 1998, CMEM-1.
11. Foto. C.Məmmədquluzadənin ev muzeyinin açılışı, Naxçıvan, 1998, CMEM-4.
12. Foto. C.Məmmədquluzadənin doğum haqqında şəhadətnaməsi, CMEM-26.
13. Foto. C.Məmmədquluzadənin Parisdə yaşayan nəvəsi Sudai Səqqətçiyə ilə görüş. Paris 12 dekabr 1998, CMEM-69.
14. Foto. C.Məmmədquluzadənin ev muzeyini ümummilli lider Heydər Əliyev ziyarət edərkən. Naxçıvan, 13 oktyabr 1999, CMEM-268.
15. Foto. C.Məmmədquluzadə, oğlanları Midhət və Ənvər. CMEM-70.
16. Xatirə əşyası. C.Məmmədquluzadənin qızı Münəvvər xanıma məxsus fortepiano. CMEM-356.
17. Xatirə əşyası. Dolça-naxışlı misdən. CMEM-240.
18. Xatirə əşyası. Stul-oturacağı həsirdən. CMEM-50.
19. Xatirə əşyası. Güldan-şüşədən, ayaqlı, naxışlı. CMEM-518.
20. C.Məmmədquluzadənin "Poçt qutusu" hekayəsinə qrafik illüstrasiya. Naxçıvan 2000. Xalq rəssamı H.Əliyev. CMEM-289.
21. C.Məmmədquluzadə "Ölülər" əsərinə qrafik illüstrasiya. Naxçıvan 2000. Xalq rəssamı H.Əliyev.
22. C.Məmmədquluzadənin portreti. Naxçıvan 2000. Xalq rəssamı H.Əliyev. CMEM-301.
23. Mirzə Ələkbər Sabirin portreti. Naxçıvan 2000. Xalq rəssamı H.Əliyev. CMEM-306.

Hüseyn Cavid ev muzeyi bibliografiyadan nümunələr

Giriş

Böyük Hüseyn Cavidin ev muzeyinin Naxçıvanda yaradılması haqqında ulu öndərimiz Heydər Əliyevin 1981-ci il tarixli imzaladığı qərara əsasən 1984-cü il iyun ayının 9-da Naxçıvan şəhərində anadan olduğu evdə açılışı olmuşdur.

Hazırda muzeyin fond və ekspozisiyalarında 9000-dən çox eksponat toplanmışdır.

Bütün eksponatlar böyük şair dramaturqun həyatını və fəaliyyətini, yaradıcılığını əks etdirir. (Fotolar, əsərlərinin ilk nüsxələri, dram-teatr əsərlərinin afişa və proqramları, müxtəlif illərin sənədləri, xatirə və ev əşyaları, məktublar, təsviri sənəd əsərləri, ailə albomları və fotoları və s.) xüsusilə Cavidin qızı Turan xanım (Turan Cavid) tərəfindən muzeyə təqdim edilmiş hədiyyə-eksponatlar daha maraqlı və qiymətlidir.

Muzeyə daxil olan eksponatlar, toplanmış hər bir muzey əşyası muzey təlimatına uyğun baş və elmi inventar kitablarına qeyd edilmiş, pasportlar, inventar nömrələri yazılır. Fondada çap əsərləri, xatirə əşyaları, məişət etnoqrafiya, əlyazma, foto və neqativ, təsviri sənəd, sənədlər və digər bölmələr-fondlar yaradılmışdır. Muzey əməkdaşları daxilolma kitabları əsasında eksponatları sistemləşdirərək kataloqlaşdırıb, şəhadətnamələr yazır, bibliografik məlumatlar hazırlayırlar. Həmin məlumatlardan bir neçə nümunələri aşkarlayaq:

1. Hüseyn Cavid "İblis", 1924, HCM-2186.
2. Hüseyn Cavid "Səyavuş", 1934, HCM-242.
3. Hüseyn Cavidin böyük qardaşı Şeyx Məhəmmədə məxsus "Qurani-Kərim". HCM-7176.
4. Əziz Şərif "Seçilmiş günlərdən", 1977. HCM-625.
5. Rəfail Hüseynov "Əbədi Cavid", 2007. HCM-7383.
6. İsa Həbibbəyli "Romantik lirikanın imkanları", 1984. HCM-3683.
7. Hüseyn Cavidə məxsus cib saati. HCM-2214.
8. Hüseyn Cavidə məxsus qələm qabı. HCM-103.
9. Hüseyn Cavidə məxsus eynək. HCM-6276.
10. Rəssam M.C.Seyidov "Şairin yuxusu", kətan, yağlı boya. HCM-8013.
11. Xalq rəssamı Oktay Sadiqzadə "Hüseyn Cavid aləmi", kətan, yağlı boya. HCM-215.

12. Xalq rəssamı Hüseynqulu Əliyev "Hüseyn Cavid və demonizm", kağız, tuş. HCM-3028.
13. Akif Qazıyev "Hüseyn Cavid", büst-gips. HCM-986.
14. Xalq rəssamı Ömər Eldarov "Hüseyn Cavid" büst-gips. HCM-5506.
15. Akif Əsgərov "Hüseyn Cavid" heykəl, gips. HCM-3667.
16. Hüseyn Cavidin 100 illik yubileyinə buraxılmış zərf. HCM-3760.
17. Hüseyn Cavidin 100 illik yubileyinə buraxılmış döş nişanı. HCM-3771.
18. Hüseyn Cavidin 100 illik yubileyinə aid dəvətnamə və proqram. HCM-3771.
19. Foto. Hüseyn Cavid, Mişginaz Cavid və Ərtoğrul Cavid. 1922. HCM-3664.
20. Foto. Hüseyn Cavid. 1923-cü il, 1926. HCM-3662, 3661.
21. Foto. "Ailə fotosu". 1926. HCM-3663.
22. Foto. Mişginaz Cavid, Hüseyn Cavid. 1912. HCM-3665, 3660.

Cəmşid Naxçıvanski ev muzeyi Bibliografiyadan nümunələr

Giriş

Görkəmli sərkərdə Cəmşid Naxçıvanskiyə Naxçıvan şəhərində ev muzeyi 1982-ci ildə ulu öndərimiz Heydər Əliyevin Cəmşid Naxçıvanskiyə 85 illik yubileyi münasibətilə imzaladığı sərəncama əsasən yaradılmışdır.

Muzeyin yaradılmasında məqsəd Cəmşid Naxçıvanskiyənin həyatı və fəaliyyəti, onun keçdiyi döyüş yolu haqqında materiallar toplamaq, insanları-xalqı məlumatlandırmaq, eyni zamanda Naxçıvan xanlığı, Kəngərli generalları haqqında məlumat əldə etmək olmuşdur.

300 eksponatla 1987-ci ildə fəaliyyətə başlayan muzeydə 2014-cü ilə olan məlumata əsaslanıb deyə bilərik ki, 6000-ə yaxın eksponat mövcuddur.

Fond və ekspozisiyalarda eksponatlar xronoloji ardıcılıqla tərtib edilərək muzeyə gələn tamaşaçılara təqdim olunur.

Muzeyin salonlarında-ekspozisiyalarda Kəngərli nəslinin nümayəndələri I Kalbalı xan, II Kalbalı xan, İsmayıl xan, Hüseyn xan, III Kalbalı xan, Ehsan xan, Cəmşid xan Naxçıvanskiyələr haqqında qiymətli sənədlər, fotolar, şəxsi əşyalar, müxtəlif sənədlər, xatirə əşyaları və başqa qiymətli və gərəkli materiallardan ibarət ekspozisiyalar, guşələr, sərgilər, stendlər nümayiş olunur.

Muzeyin elmi heyəti muzeyə gələn hər bir şəxsə, hərbiçilərə, məktəblilərə, tələbələrə bu görkəmli nəslin nümayəndələri haqqında məlumatlar, bilgiler verir.

Muzeyin tematikasının əsas cəhətlərindən biri adamlarımızda, xüsusilə gənclərimizdə hərbi vətənpərvərlik keyfiyyətlərinin tərbiyə edilib formalaşdırılması, görkəmli hərbi xadiminin həyatı, keçdiyi şərəfli illəri araşdırmaq, məlumatlar toplayıb adamlara çatdırmaqdır.

Ümummilli liderimiz hələ Naxçıvanda yaşadığı illərdə (1990-cı il 10 avqust) görkəmli sərkərdənin ev muzeyində olmuş, sərkərdənin heykəli önünə çiçək dəsti qoymuş, muzey işçiləri, tamaşaçılarla səmimi söhbət etmişdir. O demişdir: *"...Cəmşid Naxçıvanski peşəkar hərbiçiyə olmuşdur. Bütün mənalı həyatını, ömrünü, qüvvə və bacarığını xalqın səadətə naminə sərf etmişdir. Onun xidmətləri layiqincə qiymətləndirilmişdir. Doğma Naxçıvanda görkəmli sərkərdənin ev muzeyi yaradılmışdır"* (8).

Muzeyin fondlarından və ekspozisiyasından bibliografik nümunələr

1. Foto. Cəmşid Naxçıvanskiyənin qızı Aliyə Naxçıvanskiyə tərəfindən hədiyyə edilib, 1 ədəd, 40 x 25 sm. 1983. NEM-8.
2. Foto. Cəmşid Naxçıvanskiyənin ailəsi tərəfindən hədiyyə edilib, 1 ədəd, 1983. NEM-10.
3. Foto. Cəmşid Naxçıvanskiyənin ailəsi tərəfindən hədiyyə edilib, 6 ədəd, müxtəlif foto-şəkillər. 1983. NEM-11, 12, 13, 14, 15, 16.
4. Foto. Cəmşid Naxçıvanskiyənin müxtəlif formatda foto-şəkilləri. NEM-44, 49, 50, 52.
5. Foto. Cəmşid Naxçıvanskiyənin fotosu. Azərbaycan Dövlət Arxiv İdarəsi tərəfindən daxil olub. 18 x 12 sm. 1983. NEM-88.
6. Foto. Cəmşid Naxçıvanskiyənin müxtəlif vəzifələrdə və müxtəlif ölçülərdə foto-şəkilləri. NEM-94, 436, 460.

7. Sənədlər. Cəmşid Naxçıvanskinin attestasiya sənədləri, kağız 3 ədəd, 28 x 30 sm. 1983. NEM-37, 38, 39.
8. Cəmşid Naxçıvanskinin 1933-cü il istintaq işinin sənədi, 1 ədəd, 2006-cı il. NEM-2790.
9. Cəmşid Naxçıvanskinin güllələnməsi haqqında SSRİ Xalq Daxili İşlər Komissarlığının xüsusi şöbəsi, 26 avqust 1938-ci il tarixli arayışı (sənədin fotosu), 2 ədəd. NEM-3002.
10. Portret. Cəmşid Naxçıvanskinin anasının portreti, rəsm əsəri, kətan 20 x 90 sm. Xalq rəssamı Hüseynqulu Əliyev, 1983. NEM-114.
11. "Görkəmli sərkərdə", rəsm əsəri, kətan, yağlı boya, 103 x 70 sm. Rəssam N.Əliyev, 1989. NEM-903.
12. "Sərkərdənin gəncliyi", rəsm əsəri, kətan, yağlı boya, 114 x 77 sm. 1991. NEM-905.
13. Cəmşid Naxçıvanskinin həyat yoldaşı və qızının portretləri. Rəssam Qədirulla Bağirov. 1991-ci . NEM-910, 911.
14. Xatirə əşyaları. Cəmşid Naxçıvanskinin ailə albomu. 2011. NEM-3091.
15. Cəmşid Naxçıvanskinin şəxsi foto aparatı. 1898. ABŞ istehsalı. NEM-849.
16. Cəmşid Naxçıvanskinin popiros qabı. 1987. NEM-623.
17. Cəmşid Naxçıvanskinin şəxsi əşyası-lupa (böyüdücü). NEM-847.
18. Qeyd: Cəmşid Naxçıvanskinin haqqında mətbuatda dərc olunmuş müxtəlif illərə aid kitablar, jurnallar, qəzetlər... 1983-2010.

Qeyd: Elmi tədqiqat yenidir, indiyədək işlənməmişdir. Gələcəkdə bu qəbildən olan digər muzeylərimizin fəaliyyəti də tədqiq olunacaqdır.

Müəllif peşəkar muzey işçisi kimi 50 ilə yaxındır ki, mədəniyyət-muzey işi sahəsində fəaliyyət göstərir. 30 ildən artıq C.Məmmədquluzadə adına Naxçıvan MR Ədəbiyyat Muzeyinə rəhbərlik etmişdir. Muxtar respublikamızda muzeylərin yaranması və fəaliyyətinə elmi-metodik köməkliklər göstərilmişdir(8).

"Heydər Əliyev muzeylərimizin yaradıcısı və memarıdır" elmi-metodiki kitabın müəllifi olmaqla (Naxçıvan "Əcəmi" nəşriyyatı, 2003) 5 kitab və kitabçanın, elmi-metodiki, ictimai-siyasi, ədəbi-bədii jurnallarda, mətbuatda mədəniyyət, muzey işinə aid yazılarla çıxışları olmuşdur(7. s. 9).

ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev. Müstəqillik yolu, Bakı, 1997
2. Həyat yolu, 1923-2003, Naxçıvan, 2008
3. Həyat yolu, 1923-2003, Naxçıvan, 2009
4. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, Azərbaycan Elmi Mərkəzi, Bakı, 2007
5. Naxçıvanda görkəmli şəxsiyyətlərin muzeyləri, Mədəni-maarif işi jurnalı, 2008, № 8
6. Naxçıvanda görkəmli şəxsiyyətlərin muzeylərinin fond və ekspozisiya materialları.
7. Heydər Əliyev muzeylərimizin yaradıcısı və memarıdır, Sübhi Kəngərli, Naxçıvan "Əcəmi", 2003
8. İsmayıl Hacıyev, Şükür Məmmədov. Naxçıvan və naxçıvanlılar. Elm, 2001 s 42
9. Naxçıvanda Heydər Əliyev, Cəlil Məmmədquluzadə, Hüseyn Cavid, Cəmşid Naxçıvanski muzeylərinin fond və ekspozisiya materialları.

ABSTRACT

Subhi Kengerli

Scientific- bibliographic research of museum funds in the independence years (On the basis of museum materials of the prominent personalities in Nakhchivan)

The museums play an important and efficient role in further improvement of cultural-scientific level, ideological-political and aesthetic education of personality, every human, and, on the whole, of all members of the society, as well as, in the formation of their outlook in the years of independence in our republic.

We come to the conclusion that existence and activity of museums serve our development, improvement and progress of our people and country.

Modern museums are temples, artistic creation centers and scientific and cultural and educational institutions which were created and preserved by our people, contain our national-

spiritual values, preserve and study them and transfer them to the future generations as public institutes.

The main aim of the research, as an essential part of the museum work, is to form bibliography and acquisition work, “personal funds” and to raise other problems, to analyze and study them, to give necessary recommendations and scientific-methodical aid. For the realization of these works “Fund innovations”, “Open door days”, “Days of using funds”, “Information-bibliography hours”, etc. in the museums play a significant role. These events enable the visitors of the museums to get information and get profit from the “information-bibliography” by using these services. The article analyzes these matters and provides necessary recommendations.

In the conclusion, it is stated that the discussed topic has not been thoroughly researched and we think the article can be a useful source for the museum workers and visitors.

We are going to continue our research in this field in future.

РЕЗЮМЕ

Субхи Кенгерли

Научно-библиографическое исследование музейных фондов в период независимости (на основе материалов музеев видных лиц в Нахчыване)

На современном этапе независимости музеи имеют важную и эффективную роль в повышении культурно-научного уровня, идейно-политического и эстетического воспитания личности, каждого человека и в целом общества, в целенаправленном формировании мировоззрения людей.

Имея в виду все это, приходим к заключению, что существование музеев и их деятельность служит развитию и прогрессу нашей страны и представителей нашего народа.

Наши современные музеи, как социальные институты, являются храмами, художественно-творческими центрами, научными и культурно-просветительскими предприятиями, где собраны, хранятся, изучаются и передаются новым поколениям национально-нравственные ценности, веками созданные нашим народом.

С привлечением к исследованию указанной темы мы преследуем цель рассмотреть проблему работы с фондами, библиографической и комплексацией, созданием «личных фондов» и выявить другие проблемные стороны, анализировать и исследовать, дать рекомендации, оказать научно-методическую помощь работникам музеев. Для осуществления этих работ важную роль в музеях играют «Фондовые новости», «Дни открытых дверей», «Дни использования фондов», «Справочно-библиографические часы» и другие мероприятия, которые позволяют информировать и облегчить труд в пользовании услугами музеев пришедших сюда и обратившихся к музею посетителей. Обо всем этом в работе даны соответствующие рекомендации и откомментированы образцы.

Исследование приводит к заключению, что тема исследования актуальна и до сих пор еще не разработана, поскольку она имеет научно-методический характер и содержит соответствующие рекомендации, поэтому полезна для работников музея и его посетителей. В будущем исследование в этой области продолжится автором.

NDU-nun Elmi Şurasının 23 sentyabr 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Məhərrəmov*

VAHİD MƏMMƏDOV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:781

KAMAL ƏHMƏDOVUN XALQ ÇALĞI ALƏTLƏRİ ORKESTRİ ÜÇÜN VOKAL- INSTRUMENTAL ƏSƏRLƏRİNİN ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Keywords: *genres, forms, means of expression, national art, music language.*

Ключевые слова: *жанры, формы, выразительные средства, народное искусство, музыкальный язык*

Naxçıvan musiqi mədəniyyətinin inkişafında tanınmış bəstəkar Kamal Əhmədovun özünə-məxsus xidmətləri vardır. K.Əhmədov 1948-ci ildə Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. İlk musiqi təhsilini tar ixtisası üzrə Naxçıvanda almış, daha sonra Bakıda Asəf Zeynallı adına Musiqi Texnikumunda davam etdirmişdir. Bir müddət Naxçıvanda və Ordubadda işləyir, musiqi məktəbində xalq çalğı alətləri orkestri yaradaraq, müntəzəm məşqlər keçirir, konsertlər təşkil edir. Ali təhsil almaq üçün o, yenidən Bakıya gələrək, Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının xalq çalğı alətləri şöbəsinə daxil olur. Təhsil illərində onda bəstəkarlığa böyük həvəs oyanır. O, Konservatoriyanın bəstəkarlıq şöbəsinə qəbul olunur, görkəmli bəstəkar Xəyyam Mirzəzadənin sinfində bəstəkarlıq sənətinin sirlərinə dərinlən yiyələnməyə çalışır. Bu dövrdə o, dünya bəstəkarlarının müasir səpkili əsərlərini öyrənir, bəstəkarlıq yazı texnikasını mənimsəyir. K.Əhmədovun diplom işi kimi təqdim etdiyi “Cavid” simfonik poeması xüsusilə diqqəti cəlb edir. Həmin əsər musiqi ictimaiyyətinin diqqətini cəlb edərək, hətta 1988-ci ildə Ukraynada, dirijor A.F.Qulyanskiyin rəhbərliyi altında Kırım Dövlət Flarmoniyasının orkestri tərəfindən ifa edilmişdir.

K.Əhmədov təhsilini başa vurduqdan sonra 1985-ci ildə Naxçıvana qayıdır və burada yeni yaranmış Dövlət Filarmoniyasının Xalq çalğı alətləri orkestrinin bədii rəhbəri və baş dirijoru təyin olunur. 1985-1997-ci illərdə bu kollektivə rəhbərlik edən K.Əhmədov repertuarın zənginləşməsi, orkestrin ifaçılıq səviyyəsinin yüksəlməsi istiqamətində çox çalışır. Onun idarəsilə orkestr Bakı, Sumqayıt şəhərlərində dəfələrlə konsertlər verir. K.Əhmədov bir bəstəkar kimi də öz yaradıcılığını xalq çalğı alətləri orkestri ilə bağlayaraq, bu orkestr üçün müxtəlif janrlı orijinal əsərlər və işləmələr yaradır. Bu baxımdan onun “Cəngi”, “Süita”, “Naxçıvan eskizləri”, “Rekviyem” kimi əsərləri diqqətəlayiqdir. Xüsusilə onun 20 yanvar şəhidlərinə həsr olunmuş “Rekviyem” əsəri “Şəhidlər” simfoniyası adı ilə televiziya və radioda dəfələrlə səsləndirilmişdir.

K.Əhmədov öz yaradıcılığında simfonik, kamera-instrumental və vokal musiqi janrlarına da xüsusi diqqət yetirir. Onun kamera orkestri üçün Simfoniyası, fortepiano və orkestr üçün konserti diqqətəlayiq əsərlərdir. Kamera-instrumental əsərlərdən fortepiano üçün “Prelüd və Fuqalar”, “Variasiyalar”, tar və fortepiano üçün sonata, simli alətlər üçün kvartet qeyd oluna bilər. O, vokal musiqiyə də öz yaradıcılığında xüsusi yer verir. Onun qarışıq xor üçün “Fuqa” əsəri, müxtəlif məzmunlu mahnıları bu qəbildəndir.

K.Əhmədov Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının üzvü, Naxçıvan Bəstəkarlar Təşkilatının məsul katibidir. O, həmçinin Naxçıvan Dövlət Universitetinin İncəsənət fakültəsinin “Bəstəkarlıq” kafedrasının müdiri kimi pedaqoji və ictimai fəaliyyətlə məşğuldur. Onun əsərləri mütəmadi olaraq Bakıda və Naxçıvanda keçirilən Bəstəkarlar İttifaqının qurultay və plenumlarında səsləndirilir.

K.Əhmədovun xalq çalğı alətləri orkestri üçün nəzərdə tutulmuş əsərləri sırasında bir sıra vokal-instrumental əsərlər də mühüm yer tutur. Bunlardan “Ömrün Heydər Zirvəsi” - solo soprano, solo tenor, qarışıq xor və xalq çalğı alətləri orkestri üçün, “Vətəndir” - solo tenor və xalq çalğı alətləri orkestri üçün romans, “Zəfər türküsü” - solo tenor və xalq çalğı alətləri orkestri üçün yazılmış əsərləri qeyd etməliyik.

Bu əsərlər mövzusunə görə - ümumilikdə vətən mövzusunə həsr olunmuş, eyni zamanda, bu

mövzunu geniş planda - tarixi, qəhrəmanı, vətənpərvərlik cəhətlərini açan, böyük şəxsiyyətlər, qəhrəman oğullar yetirən vətənin möhtəşəm obrazının tərənnümünə həsr edilmiş əsərlər kimi diqqətəlayiqdir. K.Əhmədovun vətən sevgisi, vətəndaşlıq mövqeyi bu əsərlərdə öz parlaq təzahürünü tapmışdır.

K.Əhmədovun Zəlimxan Yaqubun sözlərinə yazılmış “Ömrün Heydər zirvəsi” odası xalqımızın ulu öndəri Heydər Əliyevə həsr olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə Azərbaycan musiqisində ulu öndər Heydər Əliyevi tərənnüm edən, onun adını və əməllərini əbədiləşdirən əsərlər xüsusi bir mövzu dairəsi kimi formalaşmışdır. Bu əsərlərin tarixi-qəhrəmani mövzularla bağlılığı onların janr xüsusiyyətlərini də müəyyənləşdirir. Bu baxımdan K.Əhmədovun oda janrına müraciəti mövzunun əhəmiyyətindən irəli gəlir.

Əsər birhissəlidir, onun kompozisiya quruluşunun vəhdəti və eyni zamanda, obrazın açılmasına yönəlməsi özünü göstərir. Əsərin kompozisiya quruluşu bir neçə bölmədən ibarət olub, həm musiqinin xarakteri və emosional təsiri, həm də musiqi dilinin xüsusiyyətləri – lad-tonallıq, melodik və metroritmik cəhətlərinə görə fərqlənir. Lakin buna baxmayaraq, bunlar əsərin kompozisiyasının mütənasib qurulmasında və ardıcıl olaraq məzmunun açılmasında mühüm rol oynayır. Əsərin kompozisiya quruluşunda bölünmə poetik mətnlə bağlı olub, musiqi ilə sözün vəhdətindən əmələ gəlir. Poetik mətn üç bənddən ibarətdir. Hər bəndin sonuncu misraları təkrar olunur. Bu da musiqi quruluşunda özünəməxsus şəkildə təcəssüm olunur. Mətnə “Ömrün Heydər zirvəsi” misrası kompozisiyanı müəyyən bölmələrə ayırmağa və hər bölmədə fikrin bitməsinə şərait yaradır. Kompozisiyanın bölmələrində musiqi quruluşunun müxtəlifliyi özünü göstərir və hər bölmənin sonunda təkrarlanan misraların verilməsi nəqəratvari quruluş əmələ gətirir. Bununla yanaşı, musiqi mətnində variasiyalılıq prinsipinə geniş yer verilməsi, rəngarəng ifadə vasitələrindən, orkestrləmədən istifadə olunması hər bölmənin oxunmasına yeni cəhətlər aşılamaqla, obrazın xarakterinin müxtəlif tərəflərinin açılmasına xidmət edir.

Əsər solo tenor və soprano partiyaları, dörd səsli xor və xalq çalğı alətləri orkestri üçün yazılmışdır və partiturada həm vokal, həm də orkestr partiyalarının özünəməxsus yeri vardır. Vokal partiyalarla xorun və orkestrin uzlaşdırılması ahəngdarlıq təşkil edir, bir-birini tamamlayır. Bütün bunlar əsərin əsas obrazının möhtəşəmliyini təsvir etmək üçün bir məqsədə yönəldilmişdir. Burada vokal (solistlər və xor) və orkestr vəhdətdə, daimi dialoqda, homofon-harmonik fakturada, gah da polifonik üsullarla qarşılıqlı inkişafda verilərək, partituranın dolğun səslənməsinə xidmət edir.

Əsər kompozisiya quruluşuna görə mürəkkəbdir, belə ki, burada həm bir hissə daxilində silsiləli formanın əlamətlərini, həm variasiya elementlərini, həm də rondovari xüsusiyyətləri müşahidə edirik.

“Ömrün Heydər zirvəsi” odası ilk xanələrdən bütün orkestr partiyalarının birgə ifasından yaranan möhtəşəm səslənməsi ilə diqqəti cəlb edir. Metroritmik quruluşda 6/8 ölçünün 3/4 ölçü daxilində qruplaşdırılması yüksələn melodik xəttə aramlı, təntənəli səslənmə keyfiyyəti aşılayır.

Ümumiyyətlə, orkestr partiyalarında müəyyən funksional bölünməni qeyd etməliyik. Belə ki, ayrı-ayrı alətlər qrupunda həm harmonik, həm də polifonik inkişaf xətti verilir. Məsələn, tarlar və saz, ud kimi simli alətlərin fortepiano ilə uzlaşdırılması harmonik əsası təşkil edir. Eyni zamanda, müəyyən hallarda, tarlar partiyası səsaltı polifonik inkişafa qoşulur. Kamançaların partiyası daha fəaldır və həm melodik xəttin imitasiyasına, həm də harmonik fona qoşulur. Melodik xəttin müşayiəti, imitasiyası nəfəsli alətlərdə daha qabarıqdır. Balabanların partiyası mövzunun müxtəlif elementlərinə əsasən səsaltı polifonik inkişaf xəttini davam etdirir. Klarnetlərin, fleyta və hoboyun partiyası isə vokal partiyaların imitasiyasını davam etdirir. Əsərin sonluğu bütün orkestrin səslənməsində verilir və bu da obrazın möhtəşəmliyini bir daha qabarıq təcəssüm etdirir. Vokal və instrumental partiyaların məzmununda onların daşdığı funksiyalar, onların harmonik və polifonik uzlaşdırılması öz davamını tapır və yekunda vahid bir səslənmə əldə edilir.

Beləliklə, K.Əhmədovun “Ömrün Heydər zirvəsi” odası bir hissə daxilində üç bölmədən ibarət kompozisiya quruluşuna malikdir. Birinci bölmə ekspozisiya kimi qəbul olunursa, ikinci bölmə kulminasiya mərhələsini, üçüncü bölmə dinamik repriza və yekunlaşmanı təşkil edir. Bunlar musiqi materialının inkişaf mərhələlərini əks etdirir. Bölmələr bir mövzunun müxtəlif səpkidə

variasiya olunması və polifonik üsullarla işlənməsinə əsaslanır. Burada mövzunun elementlərə bölünməsinin intonasiya inkişafına təkan verdiyini qeyd etməliyik.

K.Əhmədovun “Zəfər türkü” əsəri solo tenor və xalq çalğı alətləri orkestri üçün bəstəkarın öz sözlərinə yazılmışdır. Əsərin adındakı “türkü” sözü, məlum olduğu kimi, türk şifahi xalq ədəbiyyatının və xalq musiqisinin məhsuludur. Türk xalq musiqisində xalq mahnılarını türkü adlandırırlar. Lakin türk ədəbiyyatında, xüsusilə aşiq şeirində türkü adı ilə yazılmış bir çox nümunələr var ki, bunlar özünəməxsus tarixi-qəhrəmani mövzu dairəsi ilə diqqəti cəlb edir. K.Əhmədovun bu əsərə əsaslanaraq, vətənpərvərlik mövzusunda yazdığı əsəri türkü adlandırması əlamətdardır. Son dövrlərdə bu söz ədəbi-musiqi mühitində çox işlənir, bu da bir növ türkcülük ideyalarının geniş yayılmasından irəli gəlir, soykökümüzdə qayıdış kimi dəyərləndirilə bilər.

Vətənpərvərlik mahnılarının ən yaxşı xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən K.Əhmədovun “Zəfər türkü” əsərində xalqımızın igid oğullarının qəhrəmanlığı, mərdliyi, cəsurluğu tərənnüm olunur, qələbəyə inamı, zəfər coşğusu səsləndirilir. Mətnin çağırış ruhlu misralarının dəfələrlə təkrarlanması musiqi quruluşunda da öz əksini tapır. Qeyd etmək lazımdır ki, musiqi kompozisiyası bir neçə bölmədən ibarət olub, mürəkkəb quruluş əmələ gətirir. Kupletin və nəqəratın yeni mətnlə təkrarlanması həm eyni səviyyədə, daha sonra isə daha yüksək registr səviyyələrində variantlı şəkildə həyata keçirilir. Bu da inkişafın yeni dalğası kimi qəbul olunur. Təkrarlar musiqi dilində rəngarəng ifadə vasitələri ilə müşahidə olunmaqla yanaşı, məhz “Zəfər çal” sözlərinin təkrarlanması əsərdə çağırış intonasiyalarını önə çəkməklə, insanlara mübariz ruh, qələbə əzmi aşılayır. Nəzərdən keçirdiyimiz əsər mahnı janrının hüdudlarından kənara çıxır. Belə ki, bunu janrına görə mahnı - marşlara aid etmək olar. Əsərin kompozisiyasında solist və orkestr partiyaları özünəməxsus rola və əhəmiyyətə malikdir və obrazın yaradılmasında eyni dərəcədə iştirak edir.

Əsərin partiturası olduqca koloritlidir. Burada mübarizlik, səmimilik, rəngarənglik dinamik səslənmə ilə uyğunlaşır. Bu əsərdə xalq çalğı alətləri orkestrinə daxil olan bütün qrupların bədii və texniki imkanları, tembr xüsusiyyətləri K.Əhmədov tərəfindən məharətlə istifadə olunmuşdur. Əsər milli məqam sisteminə dayaq olaraq parlaq melodiya yaranması, zəngin tembr dramaturgiyası baxımından böyük maraq kəsb edir.

Əsərin melodik quruluşu zildə səslənməsi ilə çağırış intonasiyalarına əsaslanması aşiq havalarını xatırladır. Eyni zamanda, orkestr partiyasında ostinat ritmli zəngin tərkibli akkordların ostinat ritmdə saxlanılmasını aşiq havalarından gələn xüsusiyyət kimi dəyərləndirə bilərik. Eyni zamanda, burada qəhrəmani ruhlu, kollektiv xalq rəqsləri - yallılarla bağlı cəhətlər özünü göstərir.

Əsas melodik xətt - bütün alətlər qrupunda ostinat ritmik qruplaşmada səslənir, balabanlar və bas alətlər harmonik fonu saxlayır. Deklamasiya quruluşlu melodiya çağırış xarakteri daşıyaraq, dinləyicinin diqqətini mahnının mətninə yönəldir. Melodiyanı daha qabarıq göstərmək üçün müəllif müşayiətdə şəffaf səs birləşmələrindən ibarət fakturadan istifadə etmişdir.

Kompozisiyanın maraqlı cəhətlərindən biri odur ki, bir bölmədən digərinə keçid yüksək nöqtədə “hey” nidasının səsləndirilməsi ilə öz əksini tapır. Kompozisiyanı möhkəmləndirən vacib hissələrdən biri də “Zəfər çal” sözlərinin nəqərat şəklində təkrarlanmasından ibarətdir. Lakin müxtəlif mərhələlərdə orkestrləmənin dəyişikliyə uğraması musiqinin xarakterinə təsir edir.

“Vətəndir” əsərini bəstəkar janr xüsusiyyətlərinə görə romans kimi təqdim etsə də, bunu həcmində, quruluşuna, musiqi dilinin xüsusiyyətlərinə görə vokal-instrumental əsər kimi nəzərdən keçirmək olar. Əsərdə vokal musiqi janrı olan romansın janr xüsusiyyətləri ilə yanaşı, vokal-instrumental poema janrının əlamətlərini müşahidə edirik. Burada səs və orkestr partiyası bir-birini tamamlayaraq, əsərin dramaturji inkişafında mühüm əhəmiyyətə malik olub, vahid bir obrazın yaradılmasına xidmət edir.

“Vətəndir” bəstəkarın öz sözlərinə yazılmışdır. Təntənəli, möhtəşəm, eyni zamanda, vətən məhəbbətindən doğan kövrək, təsirli hissləri əks etdirir. Poetik mətnə bu əhval-ruhiyyə özünü qabarıq göstərir.

Əsər instrumental giriş və koda olan mürəkkəb üç hissəli formada yazılmışdır. Giriş və koda eyni musiqi materialına əsaslanaraq, bütün kompozisiyanı çərçivəyə alır.

Əsərdə xalq çalğı alətləri orkestrinin tam tərkibindən istifadə olunmuşdur. Lakin orkestrləmə şəffafdır. Bəstəkar girişdə partiturada bütün alətlərə yer versə də vokalın müşayiətində tembrlərdən

qənaətlə istifadə edir, əsasən vokalı qabarıq göstərmək üçün ostinat akkordlu müşayiət fonu üstünlük təşkil edir.

Kulminasiya anında, ən yüksək nöqtədə səslərin ostinat ritmlə saxlanması verilir ki, bu da ifadə vasitələrinin obraza uyğun seçilməsindən irəli gəlir. Bəstəkar məhz bu vasitə ilə kulminasiya anını qabarıq nümayiş etdirir. Belə bir üsuldan istifadə aşiq havalarının quruluşundan irəli gəlir. Bəstəkar aşiq musiqisindən bəhrələnərək, əsərin musiqi dilinə bu kimi üsulları daxil etmişdir. Bu da onun musiqisinin dərin köklərə malik olduğunu bir daha təsdiq edir. Orkestr partiyasında təcəssüm olunan yüksəliş prosesi vokal partiya ilə vəhdət təşkil edərək, musiqinin daha parlaq səslənməsinə səbəb olur. Əsərin ikinci hissəsi birinci hissənin ayrı-ayrı cümlələrinin sərbəst işlənməsinə əsaslanır. İkinci hissənin inkişaf xəttində maraqlı bir üsuldan istifadə olunmuşdur. Belə ki, bəstəkar birinci hissədəki tədrici inkişafa burada yer verməyərək, əvvəlcə orkestrdə, sonra isə vokal partiyada melodiyaları zirvədən başlayır. Vokal partiyada oktava sıçrayışı effektiv səsdir. Bu epizodda diqqətəlayiq cəhətlərdən biri də orkestrin unison səslənməsi ilə vokalın müşayiətsiz, bir səsə uzadılması fonunda verilməsi ilə bağlıdır. Bu da orkestrlə vokalın dialoqu təsirini yaradır. Bununla belə, zərblə alətlərin ritmik fonunun davam etdirilməsi də obrazlı məna yozumunda sanki ürək döyüntüsünü təcəssüm etdirir.

Əsərdə vokal və orkestr partiyaları vəhdətdə, daimi dialoqda, homofon-harmonik fakturada, gah da polifonik üsullarla qarşılıqlı inkişafda verilərək, partituranın dolğun səslənməsinə xidmət edir. Tədricən zənginləşən polifonik faktura musiqinin möhtəşəm səslənməsinə şərait yaradır. Əsərin parlaq melodizmi, koloristik harmoniyası, xalq musiqisindən irəli gələn metro-ritm zənginliyi, tembr dramaturgiyası və s. cəhətlər bəstəkarın özünəməxsus orkestr yazısını təcəssüm etdirir. Beləliklə, K.Əhmədovun xalq çalğı alətləri orkestri, xor və solistlər üçün yazılmış “Ömrün Heydər zirvəsi” odası, “Zəfər yürüşü” və “Vətəndir” kompozisiyaları vətəni, tarixi şəxsiyyətləri tərənnüm edir, vətənpərvərliyə çağırış ruhunu açıqlayır. Bu əsərlər monumental vokal-instrumental ifadə tərzilə diqqəti cəlb edir, bu cəhətlər orkestrləmə xüsusiyyətlərində də özünü qabarıq büruzə verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qulamova J.E. Naxçıvan Muxtar Respublikası Bəstəkarlar Təşkilatının 30 ildə keçdiyi yaradıcılıq yolu. B.: 2010, 135 s.

ABSTRACT

Vahid Mammadov

“Vocal-instrumental works for orchestra of folk instruments of Kamal Akhmedov”

In the creativity of K.Akhmedov is presented many genres and forms of musical art, including works for orchestra of folk instruments. In the works of K.Akhmedov clearly felt rich intonation nature of national art, which has become a leading expressive means of incarnation of the complex world of human feelings.

РЕЗЮМЕ

Вахид Мамедов

«Вокально-инструментальные произведения для оркестра народных инструментов Камала Ахмедова»

В творчестве К.Ахмедова представлены многие жанры и формы музыкального искусства, в т.ч. произведения для оркестра народных инструментов. В сочинениях К.Ахмедова ясно ощущается богатейшая интонационная природа народно-национального искусства, ставшего ведущим выразительным средством для воплощения сложного мира человеческих чувств.

NDU-nun Elmi Şurasının 23 sentyabr 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Məhərrəmov*

XUMAR BAYRAMOVA

AMEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutu

UOT:78

ÜZEYİR HACIBƏYLİNİN YARADICILIĞI MULTİKULTURALİZM KONTEKSTİNDƏ**Keywords:** *multiculturalism, traditions, composer, creativity, opera, Uzeyir***Ключевые слова:** *мультикультурализм, традиции, композитор, творчество, опера, Узеир Гаджибейли*

Müasir dövrümüzün ən aktual problemlərindən biri olan multikulturalizm ənənələrinin cəmiyyətimizə dərinlən sirayət etməsi Azərbaycan musiqisində də özünü büruzə verir. Azərbaycan musiqi irsinin - həm şifahi ənənəli musiqinin, həm də bəstəkarlar yaradıcılığının araşdırılması multikulturalizm və tolerantlığın musiqi təcəssümünün necə çoxcəhətli və rəngarəng olduğunu üzə çıxarır. Xüsusilə Üzeyir Hacıbəylinin yaradıcılığının bu istiqamətdə öyrənilməsi böyük maraq kəsb edir.

Məlumdur ki, Azərbaycan cəmiyyətində bütün dövrlərdə, bütün ictimai formasiyalar daxilində insanlar arasında multikulturalizm və tolerantlıq hökm sürüb. Azərbaycan xalqına xas olan bu xüsusiyyətlər müxtəlif mədəniyyətlərə və dini inanclara mənsub insanlara qarşı həmişə həssas münasibətlərlə bağlı olmuşdur. Bu xüsusiyyətlər Azərbaycan xalqının görkəmli şəxsiyyətlərinin - şairlərin, musiqiçilərin yaradıcılığında da öz əksini tapıb və xalqın ən gözəl keyfiyyətləri kimi tərənnüm olunub.

Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbinin banisi, dahi bəstəkar və musiqişünas-alim, müasir Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin inkişafına yol açmış, musiqi elminin, musiqi təhsilinin əsasını qoymuş Üzeyir Hacıbəylinin yaradıcılığında bu problemin həlli yolları diqqəti cəlb edir.

Üzeyir Hacıbəylinin yaradıcılığında mühüm yer tutan operalarında bunun ən gözəl təcəssümünü görürük. Ü. Hacıbəylinin “Leyli və Məcnun”, “Şeyx Sənan”, “Əsli və Kərəm”, “Şah Abbas və Xurşidbanu”, “Rüstəm və Söhrab”, “Harun və Leyla”, “Koroğlu” operaları multikulturalizm və tolerantlıq ənənələrini rəngarəng yollarla təcəssüm etdirən yüksək sənət əsərləridir. Operaların libretto müəllifi Ü. Hacıbəyli özü olmuşdur, yalnız “Koroğlu” operasının libretto müəllifləri

M.S.Ordubadı və H.İsmayılovdur. Ü.Hacıbəylinin operalarının librettosu aşiq dastanlarına (“Şeyx Sənan”, “Əsli və Kərəm”, “Koroğlu”), nağıllara (“Şah Abbas və Xurşidbanu”, “Harun və Leyla”), eləcə də klassik şairlərin poemalarına əsaslanır, o cümlədən, “Leyli və Məcnun” - Füzulinin, “Rüstəm və Söhrab” - Firdovsinin poeziyasından bəhrələnmişsə, digər operaların mövzusu Azərbaycan nağıllarından və dastanlarından götürülmüşdür. Demək olar ki, bütün operaların əsas aparıcı mövzusu məhəbbətlə bağlıdır. Bu məhəbbət hekayələrinin bəzilərinin faciəvi sonluqla, bəzilərinin xoşbəxt sonluqla bitməsinə, qəhrəmanların fərqli dünyagörüşünə və inanclara, müxtəlif xarakterlərə malik olmasına baxmayaraq, bu əsərlər Üzeyir Hacıbəylinin təxəyyülün gücü ilə insanlar arasındakı münasibətlərin multikulturalizm mövqeyindən həllinə yönəldilmişdir. Bəstəkar və librettoçu Ü.Hacıbəyli üçün süjet xəttinin təfərrüatı ilə açıqlanması deyil, qəhrəmanların daxili aləminin təcəssümü və yaşadığı dünyanın ab-havasına uyğun tərənnümü ilə bağlıdır. Bu əsərlərin həm məzmununda, həm musiqisində multikulturalizm təzahürləri özünü aydın büruzə verir.

1908-ci ildə yaranmış ilk Azərbaycan operası və Şərqdə ilk opera olan “Leyli və Məcnun” XVI əsrin dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin poeması əsasında bəstələnmişdir. “Leyli və Məcnun” operası qədim ərəb rəvayətini Azərbaycan musiqisində milli ruhda təcəssüm etdirir, yəni bu rəvayət ərəblərin həyatından, adət-ənənələrindən bəhs etsə də, əsərin qəhrəmanları olan Qeys - Məcnun, Leyli, onların valideynləri, qəbilələrin adamları, sərkərdə Nofəl və başqaları Azərbaycan muğamları və Üzeyir bəyin yaratdığı musiqi vasitəsilə tərənnüm olunur və bəlkə də bunun sayəsində biz onları azərbaycanlı kimi təsəvvür edirik. “Leyli və Məcnun” operasında Ü.Hacıbəyli Azərbaycan muğamlarının ənənəvi emosional təsir gücünü, qavranılma xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, qəhrəmanların xarakterinin, onların münasibətlərinin, səhnə vəziyyətinin səciyyələndirilməsində tətbiq etmişdir. Məsələn, I pərdədə Leyli ilə Məcnunun qarşılıqlı məhəbbətinin sevinc və fərəhi lirik, xoş əhvalı “Mahur-hindi” və “Segah”

muğamı ilə verilmişdir. Sonrakı pərdələrdə talelərinin faciəviliyini anlayan qəhrəmanların partiyasında kədər, iztirab ifadə edən “Şur”, “Bayatı-Şiraz” və s. muğamlar səslənir. Oğlunun vəziyyətindən narahat olan Məcnunun atası I pərdədə həyəcanlı, gərgin “Çahargah” muğamını oxuyur. Nofəlin cəngavər obrazı üçün bəstəkar mətin, marş xarakterli “Heyratı” zərbi-muğamından istifadə etmişdir. Ü.Hacıbəyli muğamları səhnə hadisələrinə münasib seçməklə onların ifadə vasitələrinin yeni xüsusiyyətlərini üzə çıxarmışdır (1).

Göründüyü kimi, operada insanların milli mənsubiyyətlərinin qabarıq təsvirinə deyil, onların xarakterlərinin və münasibətlərinin açılmasına xüsusi diqqət yetirilir. Bu baxımdan musiqinin böyük rolu vardır. Sərq xalqlarının ümumi ortağ musiqi irsi sayılan muğam Ü.Hacıbəyli üçün zəngin mənbə olmuş və ərəbləri təsvir edən mövzunun Azərbaycan muğamı vasitəsilə təcəssümü onu azərbaycanlılara yaxınlaşdırmış və doğmalaşdırmışdır.

Ü.Hacıbəylinin “Rüstəm və Söhrab” operasında da bunu görürük. Bu opera X əsrin fars şairi Firdovsinin “Şahnamə” əsərinin motivlərinə əsaslanır. Bu muğam operasında da bəstəkar yaratdığı milli musiqi və istifadə etdiyi muğamlar vasitəsilə qəhrəmanları xarakterizə etmişdir.

Ü.Hacıbəylinin “Şeyx Sənan”, “Əsli və Kərəm” operalarının məzmununda müxtəlif dinlərə etiqad edən və müxtəlif millətlərə mənsub qəhrəmanların bir-birini səmimi qəlblə sevgisindən və bu məhəbbətin faciəli sonluğundan danışılır.

“Şeyx Sənan” operasının səhnə taleyi uğursuz olsa da, bu əsər Ü.Hacıbəylinin yaradıcılıq tərcümeyi-halında ikinci opera kimi və Avropa operalarına yaxınlaşma cəhdini əks etdirən bir əsər kimi qeyd olunur (1). Lakin əsərin musiqi mətni əlimizdə olmadığına görə, biz yalnız onun məzmununu ilə bağlı fikir yürüdə bilərik. Operanın məzmununda ərəb əsilli Şeyx Sənanın gürcü qızı Xumara aşiq olması, onun valideynləri tərəfindən təqibə məruz qalması, müsəlman və xaçpərəstlərin arasındakı dini ayrılıqdan doğan ziddiyyətlərin önə çəkilməsi, insanların dini ayrışdırıcı münasibəti fonunda cərəyan edir və iki gənc qovuşmağın yolunu ölümdə görür, insanların təqibindən qaçaraq, həlak olurlar.

Ü.Hacıbəylinin bu mövzuya müraciəti onun tolerantlığını, yaradıcılığında multikulturalizm ənənələrini qabarıq nümayiş etdirir. Azərbaycanlı bəstəkar mövzuya öz dünyagörüşü və əqidəsi baxımından yanaşmış və insanların dinindən, milliyyətindən asılı olmayan əbədi məhəbbəti tərənnüm etmişdir.

Mövzusunə görə oxşar olan Ü.Hacıbəylinin “Əsli və Kərəm” operası xalq arasında çox məşhurdur. Operanın süjet xətti iki gəncin - müsəlman Kərəmin və xristian Əslinin məhəbbəti üzərində, Qara Keşişin (Əslinin atasının) onların məhəbbətinə mane olması, onların qovuşa bilməyərək od tutub yanması üzərində qurulmuşdur. Bu əsər Ü.Hacıbəylinin cəmiyyətdə baş verən faciəli hadisələrə, dini – milli zəmində qarşıdurmalara, xalqlar arasındakı nifrət hissələrinə qarşı bir etirazı idi.

Göründüyü kimi bu operada da dini mövzudan, İslam dini ilə xristian dini motivlərindən istifadə olunmuşdur. “Əsli və Kərəm” dastanının Tədqiqatçıları olan M.Təhmasib və M.Qasımlının yazdığı kimi, əsərdə dini-milli təəssüb o qədər qüvvətli verilmişdir ki, nə Kərəm, nə də onlara kömək edənlər ona qarşı durub bu zənciri qıra bilmirlər. Əsərin sonunda Əslini boğan, Kərəmi yandıran, hər iki gənci məhv edən din xadiminin tikdirdiyi paltar, bu paltarın tilsimli düymələri olur. Kərəm yanır və onun dilindən “Məndən ibrət alsın aləm” deyilməsi çox təsirli olub, eyni zamanda, aşığın mövqeyini əks etdirir. “Xalqın türk-müsəlman oğlu ilə xristian qızının evlənməsinə olan etiraz və narazılığı əsərin belə bir sonluqla bitməsinə gətirib çıxarmışdır” (2, s. 21-22).

Operanın musiqi materialında Ü.Hacıbəyli Azərbaycan muğamlarından, aşıq havalarından, xalq mahnı və rəqslərindən istifadə etmişdir. Məsələn, məşhur aşıq havası “Kərəmi” bəstəkar tərəfindən Kərəm obrazını müşayiət edən leytmövzuya çevrilmişdir.

Onu da qeyd etməliyik ki, operanın musiqi məzmununda bəstəkar Əslinin və Qara Keşişin milliyyətinə diqqəti yönəltmir. Bu baxımdan, Əslinin partiyası Azərbaycan xalq mahnı və rəqsləri ruhunda musiqi ilə xarakterizə olunur. Əsli ilə Kərəmin duet səhnələri isə Azərbaycan muğamları və təsnifləri, zərbi muğamlar üzərində qurulmuşdur.

Qara Keşiş obrazını bəstəkar iki sevgilini ayıran qara qüvvə kimi təsvir edərək, musiqidə onun milli mənsubiyyətini qabartmır. Qara Keşişin musiqi partiyası öz ruhuna görə əsərin dərin milliliyi ilə fərqlənən musiqisində qarşıdurma əmələ gətirir. Əsərin məzmunundakı ziddiyyət musiqidə də öz həllini tapır.

Eyni zamanda, Qara Keşişin partiyasında Ü.Hacıbəyli Azərbaycan musiqisi üçün yeni olan bir sıra amillərdən istifadə etmişdir, belə ki, bu partiya baritona tapşırılmışdır ki, Azərbaycan operasında bu, yeni cəhət idi və mənfi surətlərin xasiyyətnaməsi üçün səciyyəvi sayılırdı. Bu haqda bəstəkar özü belə yazmışdır ki, "...ilk Azərbaycan musiqili dram əsərlərində adətən mənfi və ya komik surətlər bas və bariton səsi olanlara tapşırılırdı; çünki bu səslərin xarakteri nədənsə mənfi, gülməli görünürdü» (3, 269). Bu baxımdan, Ü.Hacıbəyli tərəfindən Qara Keşiş rolunun baritona tapşırılması səbəblərinin müəyyən mənada izahını görə bilərik.

Göründüyü kimi, "Əsli və Kərəm" operası Ü.Hacıbəylinin yaradıcılığında multikulturalizm ənənələrinin ən bariz nümunələrindən biri kimi diqqətəlayiq cəhətlərə malikdir və milli musiqidə bu sahədə müəyyən ənənələrin yaranmasına təkan vermişdir.

Ü.Hacıbəylinin sonuncu operası olan "Koroğlu" operasını bəstəkar türkdilli xalqlar arasında çox məşhur olan, eləcə də Qafqaz xalqları arasında geniş yayılmış "Koroğlu" eposunun motivlərindən istifadə etmişdir. Bu operada vurğulanan əsas cəhətlərdən biri Azərbaycan xalqının yenilməz qəhrəmanı Koroğlunun Qafqaz xalqları arasında məşhur olması, onlara köməyini əsirgəməməsi və xalqı zülmkarlardan - xanlardan, paşalardan xilas etməsi ilə bağlıdır. Operanın III pərdəsində - Çənlibel səhnəsində Koroğlunun təkcə azərbaycanlılar üçün deyil, digər millətlərin nümayəndələri üçün də xilaskar timsalında olması, Koroğlunun adını tutub uzaq ellərdən gələn insanların ruh yüksəkliyi ilə qarşılınması öz əksini tapmışdır. Burada da multikulturalizm ənənələri özünü göstərir, azərbaycanlıların digər xalqlarla dinc yanaşı yaşamağa çalışması, onlara kömək göstərməsi tərənnüm olunmuşdur.

Göründüyü kimi, Ü.Hacıbəylinin yaradıcılığı şifahi və klassik ədəbiyyatda öz əksini tapmış multikulturalizm ənənələrini müxtəlif cəhətlərdən təcəssüm etdirərək, musiqi irsində onların dolğun ifadəsini önə çəkmişdir. Ü.Hacıbəylinin musiqidə yaratdığı multikulturalizm ənənələri Azərbaycan bəstəkarları üçün bir örnəyə çevrilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Üzeyir Hacıbəyli ensiklopediyası - elektron ensiklopediya. <http://uzeyirbook.musigi-dunya.az>
2. Təhmasib M., Qasımlı M.. Dastanlar. Azərbaycan dastanları. 5 cildə. I cild. B.: Lider, 2005, s.4-34
3. Hacıbəyov Ü.Ə. Əsərləri. II cild. (Cildin redaktoru M.İbrahimov; tərtibat, kommentariya və lüğət Q.Qasımovundur). B.: Azərb.EA nəşri, 1965, 412 s.

ABSTRACT

Khumar Bayramova

"The creativity of Uzeir Hajibeyli in the context of multiculturalism"

The study of the topic "multiculturalism and the composer's creativity" has a great importance in musicology. Influence of religious music in the composer's creativity manifested in almost all genres of musical art as musical stage works, vocal-instrumental, choral, symphonic and instrumental chamber music. These traditions have a profound implementation of opera creativity of the founder of Azerbaijani composer school of Uzeyir Hajibeyli.

РЕЗЮМЕ

Хумар Байрамова

«Творчество Узеира Гаджибейли в контексте мультикультурализма»

Изучение проблемы «мультикультурализм и композиторское творчество» имеет большое значение в музыковедении. Влияние традиций мультикультурализма на композиторское творчество, проявляется почти во всех жанрах музыкального искусства – в музыкально-сценических произведениях, в вокально-инструментальной, хоровой, симфонической и камерно-инструментальной музыке. Эти традиции имеют глубокое претворение в оперном творчестве основоположника азербайджанской композиторской школы Узеиром Гаджибейли.

NDU-nun Elmi Şurasının 23 sentyabr 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Sənətsünəşliq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Məhərrəmov*

MƏMMƏD ƏLİYEV*Naxçıvan Dövlət Universiteti**E-mail: mamed@mail.ru***UOT: 069:7****MUZEYLƏRİN BƏŞƏR MƏDƏNİYYƏTİNDƏ YERİ VƏ ROLU****Açar sözlər:** *Muzey, fond, ekspozisiya, eksponat, kolleksiya, sərvət***Key words:** *Museum, Fund, Exposition, Exhibits, Collection, wealth***Ключевые слова:** *Музей, фонды, экспозиции, экспонаты, коллекции, богатства*

Bəşəriyyətin tərəqqisi prosesində yaranmış maddi və mənəvi sərvətlərin öyrənilməsi əsasında ayrı-ayrı xalqların tarixi və mədəniyyəti dəqiqləşdirilir. Buna görə də maddi və mənəvi sərvətlərin qorunması, onların öyrənilməsinin ilkin şərtidir. Belə bir işin öhdəsindən yalnız muzeylər gələ bilər. Muzeylər bir sıra tarix və mədəniyyət abidələrini qoruyub saxlamaqla yanaşı, onları öyrənir, bərpa edir və tamaşaçıların diqqətinə çatdırmaqla, onların bu sahədə mənəvi təlabatını ödəyir. Ötən əsrlərin yadigarlarını eksponatlara çevirərək, təbliğ edir. Buna görə də muzey işinin təşkil olunması kompleks elmi-kütləvi iş ilə bağlıdır. Muzeyşünaslığın bir elm kimi meydana gəlməsi də məhz bu fəaliyyət prosesinin nəticəsidir. Məlumdur ki, elmin əhəmiyyəti artdıqca insanların da səviyyəsi artır və elmi inkişaf gedir. Tarix göstərir ki, elm inkişaf etdiyi bir zamanda dərk edilir. Muzeyşünaslıq bir elmi kimi XVI əsrdən başlayaraq böyük inkişaf yolu keçmiş, onun nəzəriyyəsi, təşkili, forma və metodları yaranmışdır. Muzeyşünaslıq elminin yaranması, təcrübəyə tətbiq edilməsi əsas proses kimi, muzeylərin fəaliyyətini düzgün istiqamətə yönəltməsi əsaslandırmasıdır.

“Muzeyşünaslıq” termini XIX əsrin ikinci yarısında meydana çıxıb. XVI əsrdə bu termin “muzoqrafiya”, “muzologiya” adlanırdı və bütün muzeylər haqqında dərc olunan ədəbiyyatlar da “muzeyşünaslıq” elm kimi bir neçə istiqamətdə təhlil edilirdi.

Muzeyşünaslığın elmi ictimai əhəmiyyətini nəzərə alaraq və muzeylərin fəaliyyətini beynəlxalq miqyasda əlaqələndirilməsi məqsədilə YUNESKO nəzdində beynəlxalq muzeylər şurası yaradılmışdır. Ayrı-ayrı muzeylərin Milli muzey komitələri bu şuraya daxil olmuşdur. Həmin şuranın 1977-ci ildə Moskva şəhərində keçirilən XI konfransında muzeyşünaslığın fundamental əsaslarını işləmək və onun universitetlərdə tədris olunması məsələsi irəli sürülmüşdür. Bəzi ölkələrdə muzey institutları, elmi-tədqiqat mərkəzləri və institutda kafedralar fəaliyyət göstərir.

Beynəlxalq Muzeylər şurasının qərarı ilə 1978-ci ilin may ayının 18-i Beynəlxalq muzeylər günü kimi hər il qeyd olunur.

Yetişməkdə olan gənc nəslin formalaşmasında, onda bədii estetik, humanist, əxlaqi və vətənpərvərlik hisslərinin inkişaf etdirilməsində muzeylərin rolu əvəzəedilməzdir. Bu baxımdan bir çox muzeylərdən, xüsusən tarix-diyarşünaslıq və ədəbiyyat muzeyləri təcrübəsindən tədris proseslərində istifadə edilir.

Cəmiyyətdəki yeniləşmə prosesi muzeyşünaslıq sahəsində də özünü biruzə verməkdədir.

Ölkəmizdə ilk muzeylər XX əsrin əvvəllərində meydana gəlsə də, muzey və onun səlfi olan kolleksiyaçılıq ənənələrinin kökü çox qədimlərə gedib çıxır.

Eramızdan əvvəlki son əsrlərdə, eləcə də eramızın ilk əsrlərində Atropatena və Qafqaz Albaniyasının hökmdar saraylarında, məbəd və kilsələrdə qiymətli əşyaların, nadir sənət əsərlərinin, dünyəvi və dini məzmunlu zəngin kitabların, əlyazmaların qorunub saxlandığı məlumdur. Elmə, mədəniyyətə, incəsənətə böyük maraq göstərən Azərbaycan hökmdarları: Cavanşir, Məhəmməd Cahan Pəhləvan, Qızıl Arslan, Uzun Həsən, Şah İsmayıl Xətai və bir çox başqaları məscidlər, rəsədxanalar, karvansaralar, ovdanlar tikdirməklə yanaşı, dar üşşəfa (xəstəxana) mədrəsələr açdırmış, zəngin kitabxana yaranmış, nadir əşyalar toplamış, öz saraylarında poeziya, musiqi, rəsm məclisləri düzəltdi, alimlərə, şairlərə, filosoflara, rəssamlara, sənətkarlara hamilik etmişdir.

Elxanilər və Eldənizlər dövründə ölkədə mədəniyyət daha da inkişaf etmişdi. XII əsrdə Təbriz ətrafında inşa edilən Şənbi Qazan (Qazaniyyə), Rəb-i Rəşidi (Rəşidiyyə) şəhərlərində rəsədxana, mədrəsələr, fəaliyyət göstərirdi. Rəşidiyyədə digər tikililərlə yanaşı, 60 mindən artıq kitab fondu olan iki

böyük kitabxana fəaliyyət göstərirdi. Öz dövrünün bu böyük elm mərkəzlərində qiymətli sənət əsərləri, nadir nüsxələr mühafizə olunurdu.

Böyük dövlət xadimi Uzun Həsən (1423-1478) Təbrizdə Nəsiyyə və Məqsudiyyə mədrəsələrini (XV əsrin ikinci yarısı) tikdirmişdi ki, burada da qiymətli elm və sənət inciləri mühafizə olunurdu. Digər görkəmli dövlət xadimi-Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaqub (ölümü 1490) Təbrizdə zəngin kitabxana və əlyazmalar fondu, həmçinin dünya memarlığının şah əsərlərindən biri sayılan Həşt Behişt saray kompleksini (1483) inşa etdirmişdi.

Səfəvilər dövründə müasir muzeyçilik fəaliyyətinin prototipi olan kolleksiyaçılıq ənənələri daha da inkişaf etdi. Həmin dövrdə qiymətli əşyalar əsasən xəzinədə və sarayda, kitabxanalarda qorunub saxlanılırdı. I Şah İsmayılın, I Təhmasibin zamanında Təbriz və Qəzvin saray kitabxanaları öz böyük əhəmiyyəti və zənginliyi ilə daha çox şöhrət qazanmışdı. Həmin dövrdə saray kitabxanasının rəisi böyük Azərbaycan rəssamı Sultan Məhəmməd (1470-ci illərin sonu 1555) idi.

Ümumiyyətlə, kitabxanaların muzey profilinə və zəngin kolleksiya fonduna malik olması ənənəsi dünyada heç də az yayılmamışdır. Nyu-Yorkdakı Morqan kitabxanası, Sankt Peterburqdakı M.Y.Saltıkov-Şedrin adına kitabxana zəngin muzey eksponatlarına malik olmaları ilə bütün dünyada şöhrət qazanmışlar. Təbriz rəssamları tərəfindən İbn Bəhtuşinin “Mənəfi-əl-heyvan (1297/98)” əsərinə çəkilmiş minatürlər Morqan kitabxanasında, ölməz sənətkarımız Sultan Məhəmmədin bir çox rəsmləri, eləcə də Azərbaycan incəsənətinin çoxlu sayda nadir inciləri M.Y.Saltıkov-Şedrin adına Dövlət kitabxanasında mühafizə edilməkdədir. Bu siyahıya qiymətli sənət incilərinin çoxluğu ilə seçilən Paris Milli kitabxanasını da əlavə etmək olar.

Yeni dövrdə Azərbaycandakı ictimai-siyasi pərakəndəlik bütövlükdə mədəniyyətə, o cümlədən muzey və kolleksiyaçılıq ənənələrinə ciddi ziyan vurdu. Ara çəkişmələri, feodal müharibələri nəticəsində bir çox qiymətli maddi mədəniyyət abidələrimiz məhv edildi. XIX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasının ölkəmizə hərbi müdaxiləsi nəticəsində Gəncə, Qarabağ, İrəvan, Naxçıvan, Talış xanlıqlarının xəzinələri qarət edilib buradakı qiymətli əşyalar, nadir kitab nüsxələri dağıldı.

1826-1828-ci illər Rus-İran müharibəsinin sonunda rus generalları ali dövlət xadimlərinə yaraşmayan yalan və riyakarlıqla, hədə-qorxu ilə müvəqqəti tutduqları Ərdəbil şəhərindəki Şeyx-Səfi kompleksinə məxsus zəngin kitabxana və əlyazma fondunu Peterburqa daşıyıb aparmışdılar. Çar üsulidarəsi dövründə ölkəmizdə muzeylərin təşkili işi məqsədyönlü şəkildə ləngidilir ərazilərimizdə aşkar edilən qiymətli arxeoloji abidələr Tiflis, Moskva, Peterburq muzeylərinə göndərilirdi.

Xarakterik haldır ki, tarixən yurdumuzda muzeyçilik və onun sələfi olan kolleksiyaçılıq ənənələrinin Naxçıvan torpağında qədim kökləri vardır.

Vaxtilə Azərbaycan Atabəylərinin paytaxtı olmuş qədim Naxçıvan şəhərində dövrün elm və mədəniyyət mərkəzləri-mədrəsələr, kitabxanalar, məktəblər fəaliyyət göstərirdi. Böyük dövlət xadimi Məhəmməd Cahən Pəhləvan (ölümü 1186) öz sarayında çeşidli kitab və əlyazmalara, nəfis rəsm və işləmələrə malik olmuş, elm və sənət adamlarına qayğı göstərmiş onlara hamilik etmişdir. Bütün bunlar Naxçıvan torpağında muzeyçilik ənənələrinin tarixi qaynaqları kimi səciyyələndirilə bilər.

Yeni dövrdə ölkəmizdə muzeyçilik ənənələrinin bərpa edilməsi təşəbbüsləri də qədim Naxçıvan diyarının adı ilə bağlıdır. Görkəmli yazıçı və publisist C.Məmmədquluzadə XIX əsrin sonlarında Naxçıvandakı Nəhrəm kəndində diyarşünaslıq muzeyi yaratmışdır.

Əlimizdə olan məlumata görə ilk rəsm sərəgisi də Azərbaycanda Naxçıvanda rəssam Bəhruz Kəngərli (1892-1922) tərəfindən 1914-1916-cı illərdə ata evində vəkil Şirəlibəyin mülkündə düzəldilmişdi. Dünyada elə bir böyük muzey tapmaq olmaz ki, orada müxtəlif çeşiddə Azərbaycan xalçaları nümayiş etdirilməmiş olsun. Milli xalq yaradıcılığı nümunələrimizə tək cə şərqlərdə deyil, həmçinin Rusiya və Qərbi Avropada maraqlı böyük olmuşdur. N.Gəncəvinin “Xəmsə”sinə XVI əsrdə Azərbaycan rəssamları tərəfindən çəkilmiş minatürlər Topqarı (İstanbul), Trir qalereyası (Vaşiqton), Britaniya muzeyi (London) kimi böyük muzeylərin qiymətli eksponatları cərgəsinə daxildir. Qeyd edək ki, Moskva və Sankt-Peterburq muzeylərində toplanmış əşyaların sənətkarlıq baxımından daha qiymətliyərlər. Onlardan Moskvada, silah palatasında saxlanılan, XVI əsrdə Azərbaycanda hazırlanmış, rəngli bədii kompozisiyaya malik qalxanı, yenə həmin dövrdə Şamaxıdan gətirilmiş, yüksək sənətkarlıqla işlənmiş zirehli baş geyimini, Sankt-Peterburqda, Dövlət Ermitajında mühafizə edilən, 1206-cı ildə düzəldilmiş Şirvan lüləyini, müxtəlif xalçaları göstərə bilərik.

Muzeyçiliyimizin inkişafından, onun tarixi xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən Tiflisdə yerləşən Gürcüstan Dövlət muzeyinin adını çəkməmək olmaz. Böyük tarixi keçmişə malik olan bu muzey, vaxtilə Zaqafqaziyada yeganə dövlət muzeyi olmuşdur. O zaman Tiflis şəhəri Rusiyanın Qafqazdakı əsas inzibati və mədəni mərkəzi idi. Ona görə də Qafqazda ilk muzey məhz burada yaradılmışdı.

Gürcüstan Dövlət muzeyində mənşə etibarilə Azərbaycanla bağlı olan çoxlu sayda eksponat mövcuddur. Onların içərisində xalçalar, bədii toxuculuq məmulatları: müxtəlif tikmələr, mütəkkələr, döşəklər, xurcunlar, məfrəslər eləcə də zərgərlik və misgərlik nümunələri, arxeoloji materiallar vardır. GDM respublikamızdan kənarında Azərbaycan mənşəli eksponatlarla zəngin olan ən böyük muzeylərdən biridir.

İnqilabdan əvvəl ərazilərimizdə aşkar edilən qiymətli əşyaların çoxu Tiflisdəki muzeyə göndərilirdi. Buna misal olaraq Şəki rayonunun Böyük Dəhnə kəndi ərazisində, 1902-ci ildə aşkar edilmiş, üzərində yunan dilində yazıları olan daş abidəni göstərmək olar, belə misallar yüzlərlə və bəlkə də minlərlədir. Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisi əsrlər boyu Azərbaycanın həm ictimai-siyasi, həm də sənətkarlıq və ticarət baxımından önəmli və strateji baxımdan əsas bölgələrindən biri olmuş, bu baxımdan da Naxçıvan sənətkarları tərəfindən hazırlanan əşyalar və tarixi, mədəni məlumatlar dünyanın bir çox ölkələrinə yayılmış, sonra isə bizim tariximizi, mədəniyyətimizi və mənəviyyatımızı dünya muzeylərində nümayiş etdirən qiymətli eksponatlara çevrilmişdir. Belə eksponatlara, Rusiyanın bütün muzeylərində, Pribaltika ölkələrində, Avropa dövlətlərində, ABŞ-ın böyük muzeylərində tez-tez rast gəlinir.

ƏDƏBİYYAT

1. Лятиф Керимов «Азербайджанский ковер». Баку, Гянджлик, 1983 г. с.301
2. «Теоретические вопросы научно-просветительной работы музеев». Сборник научных трудов. Москва, 1984 г. с. 124
3. Nizami Rəhimov. "Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Tarix Muzeyi", Əcəmi, Naxçıvan 2002 s.54
4. Ramiz Ağayev, Sabir Əmirxanov, Abdin Əlizadə; "Muzeyşünaslıq". Dərslik. Bakı-2002. s 439
5. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi "Azərbaycan Respublikası muzey sərvətlərinin və muzey kolleksiyasının uçotu və mühafizəsinə dair təlimat". Bakı, 2008, s.54
6. Sübhi Kəngərli. Xanım İsmayılova "Muzeydə Naxçıvan Teatrının Fondu". Naxçıvan, 2009, s.85
7. Elfira Qurbanova. Apdin Əlizadə "Muzeylərdə Elmi-Tədqiqat işinin təşkili və metodikası". Bakı Təknur, 2011. s.271
8. Bakı Biznes Universiteti. Sabir Əmirxanov. "Muzeyşünaslıq", Bakı, 2012. s.112
9. M.H.Əliyev; A.B.Hacıyev. "Naxçıvan Dövlət Universitetinin Muzeyləri". NDU, Qeyrət, 2012

ABSTRACT

Mammad Aliyev

The place and role of the museums in the world culture

The article deals with foundation of the early museums, their role on studying the ancient history and culture of the humanity. It is about the ancient exhibits that were created by wellknown masters, were kept in the palaces of the rulers and then taken away by invaders. Those valuable exhibits are kept in the great museums of the world. The names of great sons of Azerbaijan Javanshir, Mahammad Jahan Pehlavan, Gizil Arslan, Uzun Hasan and Shah Ismayil Khatai are mentioned in the article. They were the supporters of art and paid great attention to the masters, their works and creative activity.

РЕЗЮМЕ

Маммед Алиев

Роль и место музеев в общечеловеческой культуре

В статье рассматриваются вопросы о создании первых музеев и об их роли в древней истории и культуре человечества.

Автор статьи также говорит о созданных в глубокой древности видными мастерами а позже унесенных в зарубежные страны захватчиками экспонатах. Эти ценные экспонаты хранятся в крупных музеях мира. В статью названы имена видных сынов азербайджанского народа, таких как Джаваншир, Мухаммед Джухан Пехливан, Гызыл Арслан, Уzun Гасан и Шах Исмаил Хатаи, которые явились хранителями искусства и давали высокую оценку произведениям и творчеством мастеров искусства.

NDU-nun Elmi Şurasının 23 sentyabr 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Məhərrəmov*

SƏİDƏ MƏMMƏDOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti
NAZİLƏ QARDAŞBƏYOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:786

MƏNŞƏCƏ ƏN QƏDİM MUSIQI ALƏTİ - FLEYTA

Açar sözlər: Fleyta, musiqi aləti, səs, oyuq, T. Byom aləti.

Key words : flute, musical instrument, voice, valve, instrument T. Byom.

Ключевые слова: флейта, музыкальный инструмент, звук, клапан, инструмент T.Вем

Məqalədə fleytanın tarixi inkişafı, onun təkmilləşdirilməsi və bəstəkarların yaradıcılığında onun xüsusi yeri haqqında söhbət gedir. Bildirilir ki, o çox qədim bir musiqi aləti olaraq bir çox dövlətlərə məlum idi. Avropa xalqlarına fleyta antik dövrdən sonrakı vaxtlarda məlum olmuşdur. Fleytanın qurluşunda ən radikal dəyişikliyi alman fleytaçı-virtuozu Teobald Byom etmişdir. Ancaq 19-cu əsrin sonunda Byom fleytasından bütün simfonik orkestrlərdə istifadə etməyə başladılar.

Nəticədə qeyd olunmuşdur ki, Azərbaycan bəstəkarları da öz yaradıcılıqlarında fleyta alətinə xüsusi yer vermişlər.

Fleyta ən qədim musiqi alətlərindən biridir. Bu musiqi aləti hələ qədim zamanlardan Hindistana, Çinə, Misir xalqlarına, Dəclə və Fərat çayları hövzəsində mövcud olan sivilizasiyaya, antik dövrün dövlətlərinə məlum idi. Hindistanlılarda fleyta tipli iki musiqi aləti - laya və murali; çinlilərdə -di, syuan, paysyao; ərəblərdə-küssabə; antik Yunanıstanda isə musiqi praktikasında ən çox Pana fleytası və ya sirinks böyük rol oynayırdı [1].

Avropa xalqlarına fleyta antik dövrdən sonrakı vaxtlarda məlum olmuşdur. Fransanın xalq çalğı aləti kimi Flajolet; Macarıstanda - furiyyə, Bolqariyada-kaval, Rumıniya və Maldoviyada-fluer, Litvada-skuduçay; Rusiyada-kuvikl; Belarusiyada-sonel, Ukraynada isə sopilka kimi alət fleyta tipli milli musiqi alətindən istifadə olunmağa başladı.

Fleyta tipli alətlər Zaqafqaziyada çox geniş yayılmışdır. Gürcüstanda- salamuri və larkemi, Azərbaycanda tütək və neyi buna misal göstərmək olar. Neyə Orta Asiya və Şərqi bir çox xalqlarında da rast gəlinir.

Polineziya xalqlarında burun fleytası da mövcuddur. Hava axını belə fleytaya ağızla deyil, burunla üfürülür.

Fleytanın təsviri dünya mədəniyyətinin ən qədim nümunələri ilə birlikdə bir irs kimi gəlib bizə çatmışdır. Belə təsvirlərə Hindistan məbədlərinin freskalarında, Misir və Yunanıstanın qədim incəsənət abidələrində rast gəlmək olur. "Fleyta" sözü ilə çox zaman müasir fleyta ilə heç oxşarlığı olmayan musiqi alətlərini adlandırırdılar. Belə musiqi alətlərinə sadə fleyta, friqiya fleytası, ikiqat fleytanı nümunə kimi göstərmək olar [2].

17-cu əsrin ortalarına qədər çox geniş yayılmış, sonunda uclugu olan fleyta adlanan musiqi alətinin də müasir fleyta ilə heç bir oxşarlığı yox idi. Bu musiqi aləti fitli, düz və uzununa fleyta adlanırdı. 16-18 əsrlərdə diskant, alt, tenor və bas alətlərdən ibarət düz fleytalar "ailəsi" mövcud idi. Çox zaman orta və yüksək fleytalardan istifadə olunurdu. Cəmi 8 ölçüdə düz fleyta mövcud idi. Düz fleyta yumşaq səsə, qeyri- bərabər səs gücünə və hər vaxt qeyri dəqiq səs yüksəkliyinə malik idi. Belə ki, bu tip fleytalarda çalğı oyuqları akustikanın tələb etdiyi yerlərdə deyil, ifaçıdan ötrü oyuq klapanlarını qapamaq üçün əlverişli olan yerlərdə qoyulurdu [3]. Bu fleyta ilə yanaşı başqa tip

fleyta – eninə fleyta da mövcud idi. Belə musiqi alətində barmaqlarla örtülən 6 çalğı oyuğu və hava üfürmək üçün bir yan oyuq var idi. Bu fleyta Panın qədim yunan fleytasına bənzəyirdi. Belə fərziyyə var ki, bu tip fleytalar Asiyada yaranıb və slavyan ölkələri vasitəsilə Avropa və Almaniyaya yayılıb. Ola bilsin ki, bu səbəbdən də eninə fleytanı çox zaman “Alman” fleytası adlandırırlar. Eninə fleytanın səsi adi uzununa fleytadan daha ifadəli, daha güclü idi və belə aləti təkmilləşdirmək daha sadə idi. Yəqin ki, bu səbəbdən eninə fleyta bir çox dəfə rekonstruksiya olunmuş, təkmilləşmiş və indiki müasir fleyta şəklinə düşmüşdür.

İlk dəfə eninə fleytani rekonstruksiya etmək zərurəti XVII əsrin sonunda meydana çıxdı. Fleytanın kanalı daha dəqiqliklə oyulduqdan sonra yuxarı səslər daha gözəl alındı və səslərin çıxarılması daha yüngül oldu [4].

Alətin əsas səsinə yarımton yüksəldən ”dis” klapanı meydana gəldi və başqa kiçik əlavələr oldu. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi əvvəl barmaqlar üçün 6 oyuq var idi. Baxın və Hendelin dövründə fleytanın XVII, XVIII əsrin son 3-cü yarısında alətin əsas səs sırası yeni klapanlar əlavə etməklə çatışmayan xromatik səslərlə tamamlandı [5].

Təsadüfi deyil ki, bizdən çox-çox uzaq dövrlərdə belə fleyta, arfa və klavesinlə yanaşı ən geniş yayılmış konsert alətlərindən biri hesab olunmuşdur.

XVIII əsrin sonuna qədər praktiki olaraq hər iki növ fleytadan - eninə və uzununa fleytadan istifadə olunurdu. Avropa simfonizminin tələbinə görə uzununa fleyta, daha parlaq səsi və dinamik gücü olan eninə fleyta tərəfindən sıxışdırılmaya başladı.

Fleytanın quruluşunda ən radikal dəyişikliyi alman fleytaçı-virtuozu və bəstəkarı Teobald Byom (1794-1881) etmişdir. Məlumdur ki, Byomun etdikləri dəyişikliklər, ingilis Qordonun ideyalarının inkişafı və davamı idi. Amma bu inkişaf heç də alman musiqiçisinin xidmətlərini kiçiltmir.

Byomun təcrübəsi bir çox musiqi alətlərinin rekonstruksiya olunmasında istifadə olunmuşdur. Fleytanı rekonstruksiya etməzdən əvvəl Teobald Byom alətin dəqiq menzurasını müəyyən etdi. Öz hesablamalarında oyuq və klapanların rahat, əlverişli yerləşməsinə deyil, rezonansın akustik prinsiplərini əsas götürmüşdür.

Byom alətin silindrik lüləsini və konusşəkilli başlığını yenidən hazırladı. Əksəriyyət hissələr metaldan hazırlanmışdı. Byomun sistemlə hazırlanmış fleyta, klapan və halqalardan ibarət gözəl bir mexanizmlə təhciz olunmuşdur. Məhz bu sistemə görə barmaqlar üçün oyuqlar lülənin fiziki cəhətdən dəqiq və düzgün paylanmış yerlərində yerləşdirilib. Bu səbəbdən müəyyən səs sırası üçün barmaqların kombinasiyası o qədər sadədir ki, ifaçı belə fleytada çətinlikləri asanlıqla dəf edə bilir [6].

Yeni klapanlı mexanizmi nəinki aplikaturada müəyyən dəyişiklər etməyə imkan verir, eyni zamanda praktiki olaraq bütün zəngülələri tona, yarımtona çevirməyə imkan verir. (Ən axırıncı reqistrlərdəki zəngülələr istisna olmaq şərtilə).

XVII əsrin 2-ci yarısından XIX əsrin əvvəlinə qədər orkestr fleytası D-dur tonallığında, intonasiyasında qurulurdu [7].

Byom fleytasının belə konstruksiyası sayəsində əvvəlki tip fleytalarla müqayisədə, bu fleyta böyük diapazona, daha dolu, tam səsə, daha təmiz intonasiyaya, sadə, yüngül səs çıxarmaq qabiliyyətinə və bütün tonallıqlarda böyük ifaçılıq sərbəstliyinə malik idi.

Lakin Byom fleytasının bütün üstünlüklərinə baxmayaraq uzun müddət hamı tərəfindən rəğbət qazanmamışdı. Ancaq XIX əsrin sonunda Byom fleytasından bütün simfonik orkestrlərdə istifadə etməyə başladılar [8].

Beləliklə, fleyta simfonik orkestrin ən orijinal, özünəməxsus alətlərindən birinə çevrildi. Bu alət ən parlaq səslənmək qabiliyyətinə, maraqlı koloritə istər sərbəst planda, istərsə də başqa musiqi alətlərilə vəhdətdə müxtəlif reqistrlərdə hər dəfə sanki başqa cür səslənmək qabiliyyətinə malik bir musiqi alətidir. Bütün bu keyfiyyətlər fleytani müxtəlif, çox zaman əks qütblərdə yerləşən (bir-birinin əksi olan) bədii məsələlərin həllində istifadə etməyə imkan verir. Məhz, bu keyfiyyətlər müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif milli və yaradıcılıq məktəblərinə mənsub olan bəstəkarları fleytaya böyük diqqət verməyə sövq edirdi. Sonda fleyta haqqında Aristotelin bir fikrini qeyd etmək istəyirəm: “Fleyta insan ruhuna pis təsir edir- çünki o, insanı həddindən artıq həyəcanlandırır.”

Azərbaycan bəstəkarları da öz yaradıcılıqlarında fleyta alətinə xüsusi yer vermişlər. Üzeyir hacıbəyov, Soltan Hacıbəyov, Cövdət Hacıyev, Qara Qarayev, Fikrət Əmirov, Tofiq Quliyev, Arif Məlikov və digər bəstəkarlar öz simfonik əsərlərində fleytanın imkanlarından istifadə edərək onun üçün xüsusi partiyalar yazılmış, həm də solo alət kimi istər iri həcmli sonatalar, konsertlər, istər kiçik həcmli pyeslər, miniatürlər və başqa əsərlərlə yaradıcılıq arxivlərini zənginləşdirmişlər [9].

ƏDƏBİYYAT

1. Artaud Y., Geay G. Paris: Editions Joberts and Musicales Transatlantiques, 1980, 131 p.
2. *Bartolozzi B.* New Sounds for Woodwinds Text. Bruno Bartolozzi / translated and edited by Reginald Smith Brinle. London: Oxford University Press, 1967
3. *Dick, R.* Circular Breathing for the Flutist. Text. R. Dick. New York: Multiple Breath Music Company, 1987
4. *Dick, R.* The other flute. A Performance Manual Contemporary Techniques Text. R. Dick. New York: Multiple Breath Music Company, 1989. - 144 p.
5. *Mitropoulos Bott, C., Levine, C.* The Techniques of Flute Playing/ Die Spieltechnik der Flöte Text./ Levine, Carin, and Christina Mitropoulos-Bott. Kassel: Barenreiter, 2002
6. *Мутузкин И.А.* Экспериментальная флейта в музыке XX века. Дисс. <...> канд. иск. НГК (а) им. М.И. Глинки. Нижний Новгород, 2009. 176 с.
7. Новые приёмы игры на флейте. Составитель, автор методической части доцент О. И. Тапцов. Издат. МГК им. П.И. Чайковского. - М., 2011. 80 стр. ISBN: 978-5-89598-239-6
8. Çukerman. Musiqi alətləri .M -1968
9. İskəndərov Ə. Fleyta Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında. Bakı-1971

ABSTRACT

Nazila Qardashbayova

The most ancient by origin musical tools flutes

The flute- is one of the most ancient by origin wind musical instruments. Around the world there are only seven thousand masters of playing a flute. And really a profession rather rare, most of performers is concentrated in France, the USA and Russia. Now a lot of things become in Russia to popularize this type of the tool. The world of music of a flute is also diverse, as well as the flute is diverse, there are more than thirty types and kinds of this musical instrument.

In the course of training in playing a flute the ear for music, feeling of a metrorhythm, the correct performing breath develops. Unlike other wind instruments, at a flute sounds are formed as a result of an air stream rassekaniye about a side, instead of uses of a uvula. The musician playing a flute usually is called as the flutist.

РЕЗЮМЕ

Saida Mammadova, Назиле Гардашбекова

Самых древних по происхождению музыкальных инструментов-флейта

Флейта — является одним из самых древних по происхождению духовых музыкальных инструментов. Во всём мире насчитывается всего семь тысяч мастеров игры на флейте. И действительно профессия достаточно редкая, большинство исполнителей сосредоточено во Франции, США и России. Сейчас многое делается в России, чтобы популяризировать этот вид инструмента. Мир музыки флейты так же многообразен, как и многообразна сама флейта, насчитывается более тридцати видов и разновидностей данного музыкального инструмента. В процессе обучения игре на флейте развивается музыкальный слух, чувство метроритма, правильное исполнительское дыхание.

В отличие от других духовых инструментов, уфлейты звуки образуются в результате расщепления потока воздуха о грань, вместо использования язычка.

Музыкант, играющий на флейте, обычно именуется флейтистом.

NDU-nun Elmi Şurasının 23 sentyabr 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 01).

ЛЯМАН МАМЕДОВА

*Нахчыванский Государственный Университет**gunelmamadova@yahoo.com*

УДК: 75

РОЛЬ ФИЛИППО БРУНЕЛЛЕСКИ В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ КУЛЬТУРЕ ИТАЛИИ

Açar sözlər: Brunelleski, memarlıq, günbəz, Florensiya kilsəsi, kapella, İntibah, İtaliya incəsənəti, incəsənət nəzəriyyəçisi, Florensiya, memarlığın əsas tendensiyaları

Keywords: Brunelleschi, architecture, dome, Florence Cathedral, chapel, Renaissance, art of Italy, art theorist, Florence, key trends of architecture

Ключевые слова: Брунеллески, архитектура, купол, Флорентийский собор, капелла, Возрождение, искусство Италии, теоретик искусства, Флоренция, основные тенденции архитектуры

Искусство Италии на протяжении столетий играло очень большую, а на некоторых этапах и ведущую роль в развитии всей европейской художественной культуры. Особенно велико было его значение в эпоху Возрождения, так как именно в Италии, к XIV веку намного опередившей в экономическом и социально-политическом отношениях остальную Европу, раньше чем в других странах началась борьба против феодальной идеологии и одним из главных средств в этой борьбе стало искусство. Итальянские художники и архитекторы первыми отошли от принципов средневекового искусства и начали овладевать реалистическим методом. Это было громадным завоеванием, определившим весь дальнейший путь поступательного развития прогрессивного западно-европейского искусства.

Сами масштабы величайшего расцвета, которым был ознаменован итальянский Ренессанс, кажутся особенно поразительными по контрасту с небольшими территориальными размерами тех городских республик, где зародилась и пережила свой высокий подъем культура этой эпохи.

По своей продуктивности эпоха Возрождения, охватывающая в Италии около трех столетий, вполне сопоставима с целым тысячелетием, на протяжении которого развивалось искусство средневековья. Вызывает изумление уже сами физические масштабы всего того, что было создано мастерами итальянского Возрождения, – величественные муниципальные сооружения и огромные соборы, великолепные патрицианские дворцы и виллы, произведения скульптуры во всех ее видах, бесчисленные памятники живописи – фресковые циклы, монументальные алтарные композиции и станковые картины. Рисунок и гравюра, рукописная миниатюра и только что возникшая печатная графика, декоративное и прикладное искусство во всех его формах – не было, в сущности, ни одной области художественной жизни, которая не переживала бы бурного подъема. Но, быть может, еще поразительнее необычайно высокий художественный уровень искусства итальянского Возрождения, его подлинно мировое значение как одной из вершин человеческой культуры.

Одним из показателей высочайшего уровня развития итальянского ренессансного искусства было характерное для него широкое развитие научно-теоретической мысли. Характерная для Ренессанса слитность научного и художественного познания явилась причиной того, что многие из художников были одновременно выдающимися учеными. Знания мастеров Возрождения в области анатомии, теории перспективы и учения о пропорциях, явившиеся результатом научного постижения мира, содействовали выработке тех средств изобразительного языка, с помощью которых эти мастера получили возможность объективного отражения в искусстве реальной действительности. В теоретических работах, посвященных различным видам искусства, рассматривались самые разнообразные вопросы художественной практики. Достаточно назвать в качестве примеров разработку вопросов математической перспективы и применения ее в живописи, выполненную Брунеллески, Альберти и Пьеро делла Франческа.

В этих сложных условиях четко обрисовывается магистральная линия развития раннеренессансного искусства, представленная в первую очередь замечательными мастерами Флоренции. С первых десятилетий 15 века Флоренция заняла ведущее положение не только в социальном и политическом развитии Италии, но и в области культуры и изобразительного искусства. Новое направление в архитектуре Италии 15 века ранее и отчетливее, чем где-либо проявилось во Флоренции.

Эволюция итальянской архитектуры в 15 веке нередко протекала в сложных и противоречивых формах. Часто давала себя знать незрелость и непоследовательность в применении классической ордерной системы, в смешении античных и средневековых форм. В различных центрах страны складывались отдельные локальные направления, подчас весьма отличные друг от друга. Но общая тенденция развития ренессансной архитектуры проявилась достаточно ярко. В новых социальных условиях произошло коренное обновление средневековых типов зданий – городского жилого дома, монастырского комплекса, культовых сооружений; сложился новый облик общественного центра города, связанного со всей его планировочной структурой.

Быть может, ни в одной другой области художественной культуры Италии поворот к новому пониманию не был в такой степени связан с именем одного гениального мастера, как в архитектуре, где родоначальником нового направления явился Филиппо Брунеллески.

Брунеллески родился и почти всю свою жизнь провел во Флоренции. Свою творческую деятельность он начал как скульптор. На разных этапах творческого развития Брунеллески, в соответствии с общими закономерностями эволюции ренессансной культуры, на первый план выходили в определенной последовательности то одни, то другие виды искусства, поскольку именно в их формах магистральные тенденции времени могли найти свое наиболее органическое воплощение. Позднее поездка в Рим, где мастер изучал памятники античного искусства, имела решающее значение для Брунеллески в выборе им своего главного призвания.

Брунеллески смело порывал с традициями, творил новые формы, как будто не опираясь на опыт прошлого. Действительно, уже первые работы свидетельствуют о совершенно новом подходе к миру, о новых стремлениях мастера по сравнению с его современниками. И дальше, в течение своей жизни он создавал великолепные произведения, эхо которых звучало в последующие столетия.

Наиболее ранним из крупнейших произведений Брунеллески был купол собора Санта Мария дель Фьоре во Флоренции. Этот кафедральный собор самое знаменитое из архитектурных сооружений флорентийского кватроченто. Отметим, что в архитектурном плане примечательны купол, созданный по проекту Брунеллески и облицовка стен с внешней стороны полихромными мраморными панелями различных оттенков зеленого (из прато) и розового (из мареммы), цветов с белой каймой (из каррары). Дуомо был спроектирован так, чтобы мог вместить все население города (на момент строительства – 90000 человек), то есть был чем-то вроде огромной крытой площади. Красный купол собора, ставший символом Флоренции, как бы парит над всем городом. Необыкновенно изящный и одновременно грандиозный собор стал своеобразным рубежом, отделившим архитектурные традиции средневековья от принципов строительства эпохи Возрождения.

Огромное градостроительное и идейно-художественное значение купола для Флоренции было понято уже современниками. Леон Баттиста Альберти в посвящении Брунеллески своего трактата о живописи говорит, что это сооружение, «вздымающееся к небесам». Впервые в западно-европейском зодчестве художественный образ купола определен прежде всего его ярко выраженным внешним пластическим объемом, ибо самые грандиозные купола средневековья являлись лишь сводами, которые перекрывали внутреннее пространство и, как правило, не играли столь значительной роли в объемной композиции здания. Благодаря новаторскому образному содержанию, важной градостроительной роли и конструктивному совершенству флорентийский купол явился выдающимся архитектурным произведением эпохи. Связанный средневековыми частями собора, Брунеллески в своем куполе, естественно, не мог добиться полного стилизового соответствия новых и старых форм. Поэтому первенцем архитектурного стиля раннего Возрождения стал Воспитательный дом (Оспedale дельи Инноченти) во Флоренции. В Воспитательном доме филантропическая функция этих учреждений, известных еще в средневековье, впервые облечена в архитектурные формы крупного общественного здания, занимающего видное место в городе. Удивительная легкость и прозрачность частей здания (особенно лоджии), изящество ее упругих и стройных форм были бы немыслимы без конструктивного новаторства. Это новаторство стало характерным для всего раннего Возрождения.

Разработанные в Воспитательном доме тектонические принципы, выражающие своеобразие ордерного мышления Брунеллески, получили дальнейшее развитие в старой сакристии церкви Сан Лоренцо во Флоренции. Интерьер старой сакристии – первый в архитектуре Возрождения пример центрической пространственной композиции, возрождающий систему купола, который перекрывает квадратное в плане помещение. Архитектурные и конструктивные приемы сакристии церкви Сан Лоренцо нашли свое дальнейшее усовершенствование и развитие в капелле Пацци во Флоренции. Эта капелла является одним из самых совершенных и ярких произведений Брунеллески.

Наряду с центрическими купольными зданиями новаторские тенденции творчества Брунеллески проявились также в разработке освященного многовековыми традициями базиликального храма, который представляет две его флорентийские церкви – Сан Лоренцо и Сан Спирито.

Последний культовой постройкой Брунеллески, в которой наметился синтез всех его исканий, была орастория Санта Мария дельи Анджели во Флоренции. Здание это не было закончено. В 1436 году оно было доведено почти до капителей внутреннего ордера; представление о нем дают сохранившиеся чертежи и рисунки. Это самое раннее в эпоху Возрождения центрическое купольное сооружение, восьмигранное внутри и шестигранное снаружи.

Вопрос о роли Брунеллески в создании нового типа городского дворца чрезвычайно усложняется тем, что единственным произведением подобного рода, для которого авторство мастера засвидетельствовано документально, остается недостроенный и сильно испорченный палаццо ди Парте Гвельфа. Однако и здесь Брунеллески достаточно ярко проявил себя как новатор, порывая со средневековой традицией гораздо решительнее, чем большинство его современников и преемников. Во Флоренции сохранился ряд произведений, обнаруживающих если не непосредственное участие Брунеллески, то, во всяком случае, его непосредственное влияние. К этим важнейшим постройкам круга Брунеллески относятся палаццо Падии, палаццо Питти и Бадиа во Фьезоле.

Брунеллески одним из первых в зодчестве Италии творчески осмыслил и оригинально истолковал античную ордерную систему. Гуманизм и поэтичность творчества Брунеллески, гармоничная соразмерность, легкость и изящество его построек, сохраняющих связь с традициями готики, творческая свобода и научная обоснованность его замыслов определили большое влияние Брунеллески на последующее развитие архитектуры Возрождения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Колпинский Ю.Д., Ротенберг Е.И. Всеобщая история искусств. Москва, Искусство, том III, 1962
2. Всеволожская С.Н., Григорьева И.С., Фомичева Т.Д. Итальянская живопись XIII–XVIII веков в собрании Эрмитажа. Ленинград, Сов. Художник, 1964
3. Популярная Художественная Энциклопедия. Москва, Сов. Энциклопедия, 1986
4. Lynton N. Renaissance architecture. London, 1962
5. Лазарев В.Н. Старые итальянские мастера. Москва, 1972
6. Ротенберг Е. Искусство Италии. Москва, 1974
7. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. II cild, Bakı, 1978

XÜLASƏ

Ləman Məmmədova

İtaliya incəsənəti tarixində Filippo Brunelleskinin rolu

Məqalədə İtaliya intibahının ən görkəmli mühəndis və memarlarından biri Filippo Brunelleskinin yaradıcılığında bəhs olunur. O, Florensiya kilsəsinin günbəzinin mühəndisi, müəllifi kimi tanınmış, həmçinin onun nailiyyətləri sırasına digər memarlıq, heykəltəraşlıq, riyaziyyat, mühəndislik əsərləri və hətta gəmilərin proyektləşdirilməsində daxildir.

F.Brunelleski intibah dövrü memarlığının banilərindən və perspektiv nəzəriyyəsinin elmi yaradıcılarından biri olmuşdur. Brunelleskinin yaradıcılığında humanizm və poetiklik, mütənasiblik, ahəngdarlıq və novatorluq əsas yer tutmuşdur.

ABSTRACT

Leman Mammadova

Role of Filippo Brunelleschi in the artistic culture of Italy

The article says about the creation of famous Filippo Brunelleschi.

Filippo Brunelleschi was one of the foremost architects and engineers of the Italian Renaissance. He is perhaps most famous for his discovery of perspective and for engineering the dome of the Florence Cathedral, but his accomplishments also include other architectural works, sculpture, mathematics, engineering and even ship design. His principal surviving works are to be found in Florence, Italy.

NDU-nun Elmi Şurasının 23 sentyabr 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Məhərrəmov*

MEMARLIQ

QADİR ƏLİYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT.726

ƏLİNCƏ QALASINDA DAŞ ÜZƏRİNDƏ OLAN BİR HƏNDƏSİ ORNAMENTİN HARMONİK QURULUŞU VƏ YARANMA TARİXİ HAQQINDA

Açar sözlər: Ornament, harmoniya, şüa qəfəsi, kompozisiya, qrafiki analiz

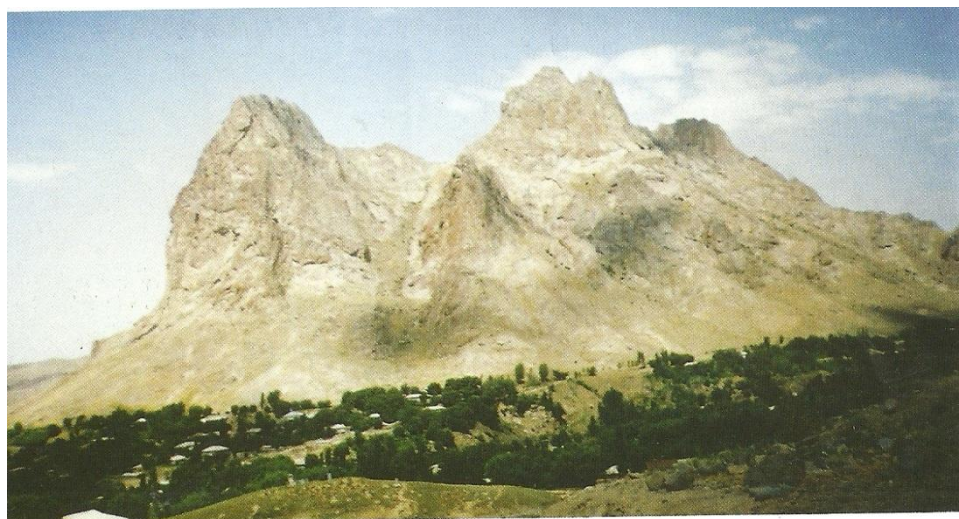
Keywords: Ornament, Harmony, Composition, Graphical Analyze, Radiant Cage

Ключевые слова: Орнамент, гармония, композиция, графический анализ, сияющий клетка

İstər böyük səlcuq sultanları, istərsə də Azərbaycan Atabəyləri hər şeydən əvvəl sərkərdə və hərbiçilər olduqları üçün xalqın əmin-amanlığını saxlamaq və karvan yollarının təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi ilə müdafiə qurğularının tikintisinə böyük önəm verirdilər. Azərbaycan müdafiə tikililəri yüzlərlə möhkəm qala kimi istər Azərbaycanın, istərsə də ən Yaxın Şərq regionunun müxtəlif hakim sülalələrinin təhlükəsizliyini təmin etsə də tarixdə Eldənizlərin iqamət və xəzinə yeri kimi tanınmış Əlincə qalası müdafiəsi mühüm yer tutur. Şəmsəddin Eldənizin hakimiyyəti dövründən başlayaraq Atabəylər dövlətinin baş xəzinəsi Əlincə qalasında saxlanmış, qaladakı saray və yardımçı binaların çoxunu Eldəniz hakimləri ucaltmışlar.

Əlincə qalasında memarlıq nümunələrinin bitkin bir örnəyi bu günə kimi qalmadığından dağıntılar halında olan memarlıq formalarının quruluşlarını açmaq, inşa tarixi haqqında dəqiq fikir söyləmək imkansızdır. Bu baxımdan tikinti qalıqları içərisində daş üzərində olan bir həndəsi ornamentin (şəkil 2) harmonik quruluşu açılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Əlincə qalasında daş üzərində olan həndəsi ornamentin yaranma tarixini müəyyən etmək üçün Eldəgizlər dövründə inşa tarixi bəlli olan memarlıq nümunələri ilə tutuşdurmaq məqsədəuyğundur. Biz Eldənizlər dövlətinin böyük memarı Əcəmi Naxçıvaninin ucaltdığı Möminə Xatun türbəsi üzərində olan naxış nümunəsinin (şəkil 4) harmonik quruluşları ilə Əlincə qaləsindəki daş üzərində olan naxışın harmonik quruluşunun müqaisəli təhlilini tədqiq etməklə bir nəticəyə gələ bilərik. Əvvəlcə tədqiq olunan memarlıq formalarının tarixi haqqında qısa məlumat verək.

Şəkil 1. Əlincə Qalası. Ümumi görünüşü

Şəkil 2. Əlincə qalası. Daş üzərində naxış fraqmenti

Şəkil 3. Məminə Xatun türbəsi.

Şəkil 4. Türbə üzərində olan naxış fraqmenti

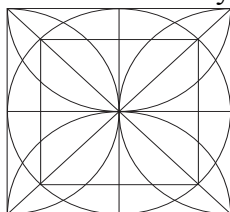
1. Əlincə qalası. Əlincə qalası Naxçıvan MR Culfa rayonunda Əlincəçayın sağ sahilində eyniadlı dağın zirvəsində yerləşir. Qalanın tikilmə tarixi haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Tarixi qaynaqlara əsaslanan bəzi tədqiqatçılar qalanın tikilmə tarixini 2 min il əvvəlki dövrə, digərləri isə Sasanilər dövrünə aid edirlər (III-VII əsrlər). “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Əlincə qalası möhkəm istehkamlı qala kimi təsvir olunur. Qala divarları Əlincə dağının ətəklərindən başlayaraq pillələr şəklində yuxarı doğru ucalır və onun zirvəsini tamamilə əhatə edir.

Qalanın memarlıq qurğularının inşaat materialı ətraf kəndlərdən gətirilmiş iri daşlardan və bişmiş kərpiclərdən ibarətdir. Qalanın şimal tərəfində olan yamacda yarımdairəvi bürcləri olan üç divarın, qərb yamacında isə səkkiz divarın xarabalıqları müasir dövrə kimi qalmışdır. Qalanın möhkəm divarları və sıldırım qayalar onu sarsılmaz müdafiyyə istehkamına çevirmişdir. Kiçik şəhərciyi xatırladan yuxarı hissəsində bişmiş kərpicdən tikilmiş çoxlu yaşayış və ictimai binaların xarabalıqları və bünövrə daşlar diqqəti cəlb edir. Qala rəislərinin və iri feodalların yaşamış olduqları bu sahə “şah taxtı” adlanır. Qalada aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində bir sıra maddi mədəniyyət qalıqları - saxsı qab fraqmentləri, sikkələr, inşaat materialları və s. əldə edilmişdir. Onların üzərində müxtəlif həndəsi və nəbati naxışlara, heyvan, o cümlədən quş, ceyran, maral, ilan, balıq və s. təsvirlərə təsadüf edilir. Azərbaycan atabəyləri-Eldənizlərin hakimiyyəti dövründə Əlincə qalasının əhəmiyyəti daha da artmış, möhkəm hərbi istehkamı olan bu qala Eldəniz hökmdarlarının sığınacaq yerinə çevrilmişdir.

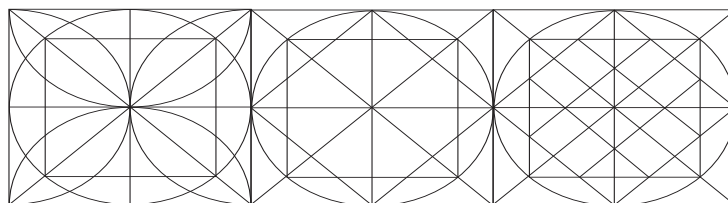
2. Məminə Xatun türbəsi. Azərbaycan milli memarlığının möhtəşəm abidəsi olan Məminə Xatun türbəsi Orta əsr müsəlman intibahının memarlıq formaları şəklində təzahür edən incilərindən biridir. 1186-cı ildə Böyük Azərbaycan memarı Əcəmi Naxçıvani tərəfindən Naxçıvan şəhərində inşa edilmişdir. Əlbəttə bu kiçik məqalədə türbənin ümumi memarlıq quruluşunu tədqiq etmək imkansızdır.

Biz yalnız onun xarici səthlərini bəzəyən bir həndəsi ornamentin quruluşunu tədqiq edib onu Əlincə qalasında olan naxış nümunəsinin harmonik quruluşu ilə müqayisə edəcəyik.

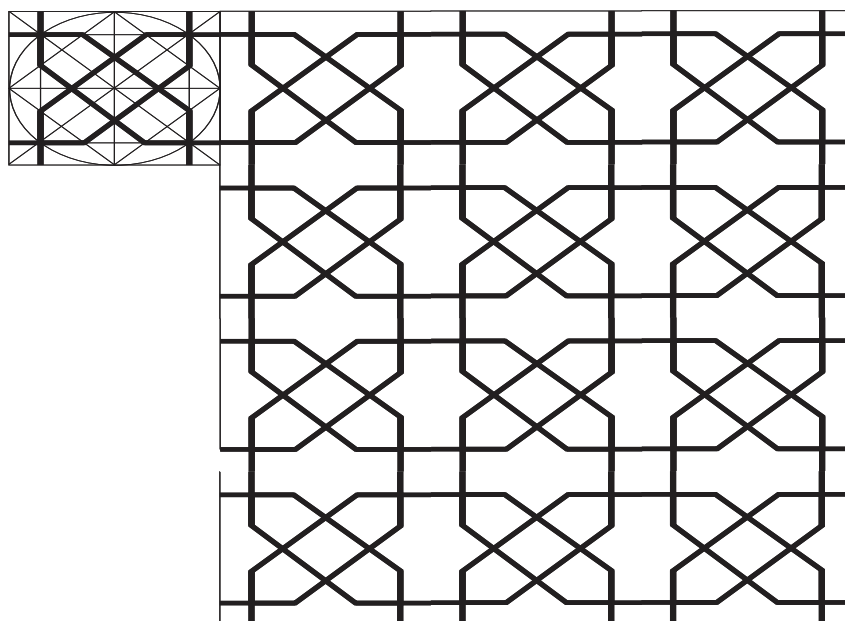
Həm Əlincə qalasında, həm də Möminə Xatun türbəsindəki həndəsi ornamentləri diqqətlə nəzərdən keçirdikdə onların həndəsi quruluşunun eyni olduğunu, hər ikisinin eyni növ mütənasiblik sistemindən-kvadrat və bu mənəbdən yaranan mütənasiblik sistemindən yarandığını görürük (şəkil 5).

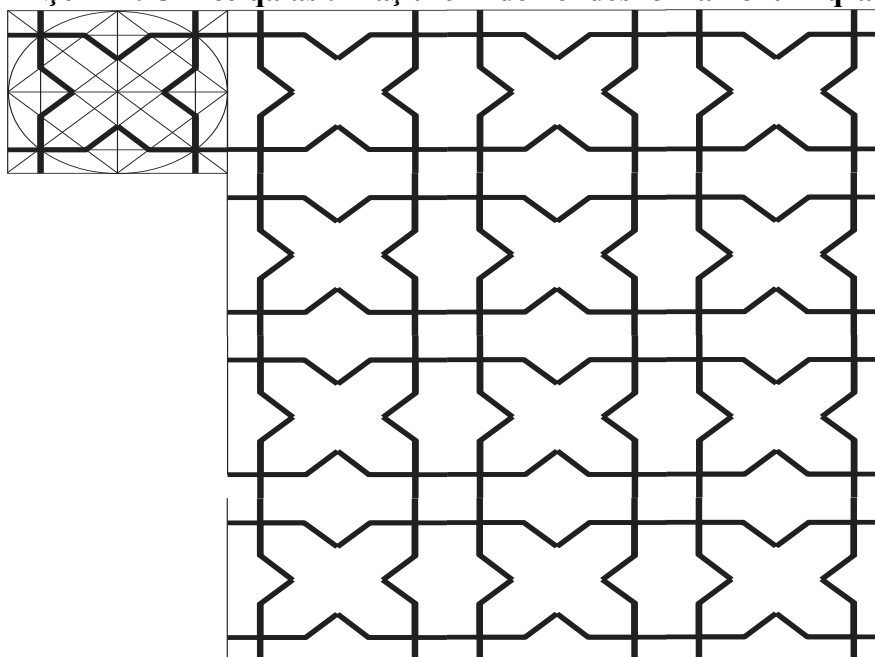
Şəkil 5. Kvadrat və bu mənəbdən mütənasiblik sisteminin yaranması.

Şəkil 6. Hər iki naxışın qrafiki analizi üçün şüa qəfəsinin qurulması

Şəkil 7. Əlincə qalası. Daş üzərində həndəsi ornamentin qrafiki analizi

Şəkil 8. Möminə Xatun türbəsi. Həndəsi ornamentin qrafiki analizi

Şəkil 5-də kvadrat və bu mənbədən mütənasiblik sisteminin yaranması, şəkil 6-da isə hər iki naxışın qrafiki analizi üçün eyni olan şüa qəfəsinin qurulması göstərilib. Şəkil 7-də Əlincə qalasında daş üzərində həndəsi ornamentin qrafik analizi, şəkil 8-də Möminə Xatun türbəsində olan naxışın nümunəsinin qrafiki analizləri göstərilib. Hər iki abidədə həndəsi ornamentlərin qrafiki analizləri göstərir ki, onlar üçün qurulan şüa qəfəsləri və beləliklə ornamentlərin quruluşları eynidir. Bu fakt onu göstərir ki, Əlincə qalasında bir memarlıq abidəsinin elementi olan daş üzərində həndəsi ornamentin yaranması Möminə Xatun türbəsinin yarandığı dövrə - XII əsrin dördüncü rübünə, Eldənizlərin hakimiyyəti dövrünə düşür. Həmin dövrdə Naxçıvan Atabəylərinin baş memarı Əcəmi Naxçıvani olduğu üçün Əlincə qalasında yaranan memarlıq formalarının təşəkkülündə Əcəminin ucaldığı abidələrin də olması fikrini söyləmək olar. Bu fakt Əlincə qalasında memarlıq formalarının inkişafının XII əsrdə mühüm mərhələ təşkil etməsi haqqında yuxarıda göstərilən faktın düzgün olması fikrini bir daha təsdiq edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfər Qiyasi. Nizami dövrü memarlıq abidələri. Bakı, 1991, 256 s.
2. Naxçıvan abidələri ensiklopediyası. Naxçıvan, 2008, 519s.
4. Булатов М. С. Геометрические гармонизация в архитектуре Средней Азии IX-XV вв. Москва, 1988. 354 с.
5. Qadir Əliyev. Memar Əcəmi Naxçıvani yaradılıcılığında ahəngdarlıq. Bakı, 2007, 158 s
6. Kadir Aliyev. Başlanğıcların başlanğıcı: Naxçıvan-Marağa mimarlıq biçimlərinin mahiyyəti. İstanbul, 2015, 482 s.
7. El –Said, Ayşe Parman, Qeometrik konseptlər in İslam Art. London, 1976 153 s.

ABSTRACT

Gadir Aliyev

There are hundreds of castles among the defense buildings in Azerbaijan. Alinca castle has special place among these fortresses. It is very difficult to determine the exact date of its construction because of the complete architectural patterns have not reached us. On this context, it is crucial to analyze harmonic structure of one of the ornaments on the stone among the residues. Thus, the structure of one ornament from the residual of Alinca castle is examined in this article. The important scientific result is emerged about the construction date of the researched pattern after comparing of it with one of the ornaments on the tomb of MumineXatun.

РЕЗЮМЕ

Кадир Алиев

В Азербайджане среди защитных сооружений есть сотни мощных крепостей. Среди этих сооружений крепость Алынджа занимает особое место. В связи с тем, что сегодня в крепости не осталось целых архитектурных элементов сказать что-то о точных датах постройки сооружения невозможно. Таким образом геометрический орнамент на камне внутри останков постройки имеющий гармоничную форму играет особое значение. В статье изучается форма геометрического орнамента на камне находящемся внутри крепости Алынджа, которые будут сравниваться с геометрическим орнаментом узором на Мавзолее Момине-Хатун. В следствии сравнения будут сделаны научно важные выводы связанные с датой орнамента.

NDU-nun Elmi Şurasının 23 sentyabr 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Məhərrəмова*

GÜLNARƏ QƏNBƏROVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:726

İSLAM TARİXİNDƏ TƏRBIYYƏ VƏ TƏHSİL OCAQLARI-MƏDRƏSƏLƏR

Açar sözlər: İslam tarixi, Mədrəsə, Səcuklu dövrü, Osmanlı dövrü, məscid

Key Words: Islamic history, Madrasah, Seljuk period, Ottoman period, mosque

Ключевые слова: Исламская история, Медресе, Сельджуков период, Османский период, Мечеть

İslam tarixində tərbiyyə və təhsil ocaqlarının ümumi adı olan mədrəsə, lüğətdə bir mətni anlamaq, oxumaq, bir mətni öyrənmək və əzbərləmək mənasını verən (dirəse kökündən) məkan adıdır. (1, s.323). Mədrəsənin fərqli istiqamətləri ilə bir çox tərfi vardır. Bu təriflərdən bəziləri aşağıdakılardır:

Mədrəsə sözü, “İslam ölkələrində, ənənəvi üsullarla icra edilən təhsil ocağı” mənasında istifadə edilmişdir. Mədrəsələr ümumiyyətlə, Subyan məktəbi məzunlarının tərbiyə edildiyi təhsil müəssisəsidir (2, s. 3). Mədrəsə; Ərəbcə dərs oxunacaq yeri ilə birlikdə tələbənin içində oturub dərs oxuduğu bina mənasına da gəlir (3, s. 436).

XI əsrin ikinci yarısından etibarən Anadoluya yerləşən Türk Cəmiyyətlərinin, əvvəllər bu torpaqlar üzərində məskun olan digər xalqlarla uzlaşılma, eyni zaman- da öz insanını da öyrədib məhsuldar bir hala çevirərək güclü bir dövlət olmağın yollarını axtarmaq məcburiyyəti var idi. Şübhəsiz ki, bunu təmin etmənin ən kəsə yolu isə təhsil müəssisələrindən keçirdi. Bu düşüncələrlə xoşbəxt və müvəffəqiyyətli bir gələcəyə istiqamətli səylər içində olan öndər şəxsiyyətlərin, başlanğıcda məskunlaşma yerləri ətrafındakı yüksək və kimsəsiz yerlərdə qurduqları təkkə və zaviyələrlə bu istiqamətdəki fəaliyyətlərinə başlayan əcdadımızın, ardınca Anadoluda inşa etdirdiyini bildiyimiz ən köhnə mədrəsə, təmələndəki bir kitabədə H.589/M.1193 tarixli Kayseridəki bir mədrəsədir. Bununla birlikdə, Anadoluda ilk inşa edilən mədrəsənin bu mədrəsə olduğunu söyləyə bilmərik. Nizamiyyə mədrəsələrinin davamı şəklində daha əvvəllər Anadolunun şərq və cənub-şərq istiqamətindəki əhəmiyyətli şəhərlərdə birdən çox mədrəsənin olduğu bildirilmişdir (4, s. 679).

İlk Osmanlı mədrəsəsi xüsusundakı ümumi qənaət, H.731-732/M. 1330-1331 ilində İznikdə inşa edilən və müəllimliyə Davud-i Kayserinin gətirilmiş olduğu mədrəsədir. Tevarih-i Ali-i Osman və Şəkəiku'n-Numəniyə kimi tarixi mənbələrdə Orxan Bəyin İznikdə inşa etdirmiş olduğu mədrəsənin Osmanlı dövlətində inşa edilən ilk mədrəsə olduğunun qeyd edilməsinə baxmayaraq, (5, s. 27), Arif Bəyi bu mövzuda fərqli bir görüşə sövq edən xüsusun İzmitə fəthi mövzusunda qaynaqlarda yer alan fərqli tarixlər olduğu deyilə bilər. İznikdəki mədrəsədən başqa, Osmanlılar, digər şəhərlərdə də mədrəsələr inşa etmişlər. Belə ki, Orxan Qazi Bursanın fəthinin ardınca, sürətlə abadlıq fəaliyyətlərinə başlamış, bu vaxt qurduğu bir çox sosial-mədəni müəssisələrə iki mədrəsəni də əlavə edərək şəhərin elm və mədəniyyət həyatına canlılıq qazandırmış. Mədrəsələrin ilkini Hisarda, digərini isə Orhan Məscidinin yanında inşa etdirmişdir (5, s.15).

İznik, Bursa və Ədirnədən başqa digər Osmanlı şəhərlərində də mədrəsələr inşa edilmişdi. Bunlardan Tiryəkdə Umur bəy mədrəsəsi, Alaşehirdə Yıldırım mədrəsəsi, Amasiyada I.Bəyazid, Çelebi Mehmed və II. Murad mədrəsəsi, Yörgüç Paşa Mədrəsəsi, Balıkcəsirdə Yıldırım mədrəsəsi, Bergamada II. Murad zamanında inşa edilmiş Natiq Paşa və Umur bəy mədrəsələri, Boluda Yıldırım mədrəsəsi, Çorumda II. Murad mədrəsəsi, Dimetokada Oruc Paşa mədrəsəsi, Filibede II. Murad dövründə Rumeli Bəylərbəyi olan Qula Şahin Paşa tərəfindən inşa etdirilən mədrəsə ilə ayrıca Gelibolu, İstip, Kütahya, Malkara, Merzifon, Milas, Mudurnu, Sapanca, Tire, Tokat, Skopye,

Yenişehir (Bursa) və Yenişehir-i Fenar (Larissa) dakı mədrəsələr sayıla bilər. (6, s. 12, s. 410-413; 7, s.22-23).

İslam tarixində ilk inşa edilən mədrəsələrdən bəziləri bunlardır:

1. 349-960-ci il tarixdə Əbul-Vəlid Həsən b. Məhəmməd Əməvilərin Nişaburda inşa etdirdiyi mədrəsə;

2. 354-965-ci ildən əvvəl İbn Hibban Teyminin Nişaburda inşa etdirdiyi mədrəsə;

3. 402-1011-ci ildən əvvəl Nişaburda inşa edilən Əs-Saidinin mədrəsəsi;

4. 405-1014-ci ildən əvvəl Nişaburda inşa edilən Əbu Osman Sabuni mədrəsəsi;

5. 405-1015-ci ildən əvvəl Nişaburda inşa edilən İbn Furek mədrəsəsi;

6. 450-1058-ci ildən əvvəl Buşihte inşa edilən İbn Gadiret Əsədi mədrəsəsi (8,s.31).

Gül də yuxarıdakı altı mədrəsənin içində yerləşdiyi on dörd mədrəsəni qeyd etmişdir. Mədrəsələr sırasıyla belədir:

1.349-960-ci illər Əbul-Vəlid Həsən b. Məhəmməd əl-Ümevinin Nişaburda inşa etdirdiyi mədrəsə;

2. Nişaburda Şafi Fəqihisi əs-Saig ən-Neysaburi (ö. 349-960) üçün inşa etdirilən özəl məktəb: Bu, fiqh, kəlam, hədis, təfsir, Quran və digər İslami elmlərin oxudulduğu ilk müstəqil mədrəsədir (9, s.10).

3. Nişaburda 353-965-ci illərdən əvvəl İbn Hibban ət-Teymînin inşa etdirdiyi mədrəsə;

4.Əbu Xatim əl-Bustnin (ö. 353-965) özəl mədrəsəsi;

5. Əbu Əli əl-Hüseyni (ö. 392-1002) nin hədis məktəbi. Bu mektəbin 1000 şagirdi var idi.

6.402-1011-ci ildən əvvəl Nişaburda inşa edilən əs-Saidiyyə mədrəsəsi.

7.405-1014-ci illərdən əvvəl Nişaburda inşa edilən Əbu Osman əs-Sabuni mədrəsəsi;

8.405-1015-ci ildən əvvəl Nişaburda inşa edilən İbn Furek mədrəsəsi;

9. Nişaburda Beyhakiyyə mədrəsəsi: Şafi Fəqihisi Əbu Bəkr əl-Beyhəqi 441-1050-ci illərdə inşa etdirdiyi mədrəsə;

10. Qəznəli Mahmud (389-421, 999-1030) un Gaznədə, qardaşı Nasir Sebüktekin (ö. 424-1033) Nişaburda 437-1046-cı illərdə inşa etdirdiyi mədrəsə;

11. Toğrul Bəyin (428-55, 1037-63) Nişaburda 437-1046-cı illərdə inşa etdirdiyi mədrəsə;

12. Buşihdə 450-1058-ci ildən əvvəl inşa edilən İbn Gadiret əl-Əsədi mədrəsəsi;

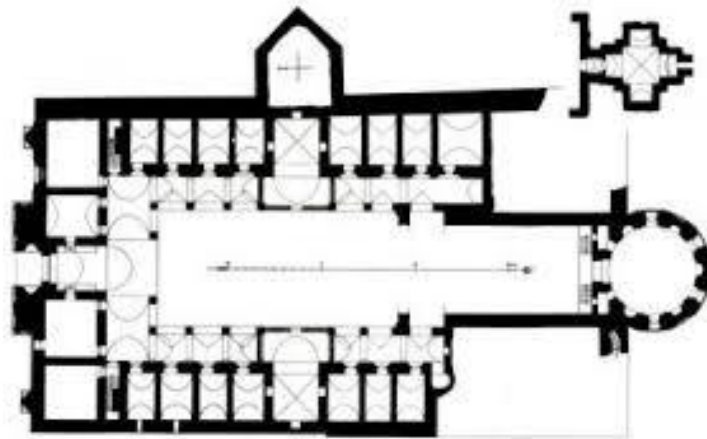
13. Tabəran və Bağdadda açılan mədrəsələr: Bunlarda daha çox fiqh (İslam Hüququ) tədris edilirdi.

14.Nişapurda Əbu Əli əl-Hüseyni və Əbul-Noyabr əl-Qureyşi (ö.464-1072) tərəfindən açılan təhsil müəssisələridir (9, s.10-11).

Həqiqətən, bir elm ocağı olaraq mədrəsələrin geniş mənada dövlət əli ilə qurulub təşkilatlanması və vəqif yoluyla təhsilin pulsuz olması Səlcuqluların xidmətidir (10, s.48). Səlcuqlular tərəfindən Bağdadda fəaliyyətə başlayan Nizamiyyə mədrəsələrində (459-1065) bu mədrəsələrin bir bənzəri olan Mərv, Herat, İsfahan, Bəlx, Bəsrə, Mosul, Amuli, Təberistan kimi şəhərlərdə də inşa edilən mədrəsələrlə davam etdirilmişdir (11,s.150). İlk olaraq IX- X əsrlərdə Buxara, Nişapur, Xorasan kimi İslam dünyasının Şərq bölgələrində ortaya çıxan mədrəsələrin, buradan Bağdad, Suriya, Misir, Tunis və Endülüs kimi digər İslam ölkələrinə yayıldığı görünür. Anadoluda isə mədrəsələr ilk dəfə XI-XII əsrlərdə Səlcuqlular və Bəyliklər dövründə, Suriya və Bağdad mədrəsəsi nümunə götürülərək müxtəlif yerlərdə inşa edilmişdir (12,s.24). Bu məlumatlar, mədrəsənin hər İslam ölkəsində fərqli şərtlər altında meydana gəldiyini, ilk mədrəsələrin Türkünəstan və Xorasanda qurulduqdan sonra digər İslam ölkələrinə də yayıldığını göstərir (13, s.11-12) Mədrəsə Anadoludan kənarında ortaya çıxmış bir təhsil müəssisəsidir. Bunlar, başlanğıcdan etibarən özünəməxsus bir plan şemasına sahib olan strukturlardır. Anadoluda, türklər tərəfindən inşa edilmiş ilk mədrəsə nümunələri XII əsrin ortalarına aiddir. Bu tarixdən, Osmanlıların son dövrlərinə qədər Anadolunun ən kiçik məskunlaşma vahidlərində belə mədrəsələr inşa edilmiş və bunların fəaliyyəti bir vəqf vasitəsi ilə qaydaya salınmışdır. Anadoluda, istər Osmanlıdan qabaqki dövrdə, istərsə də Osmanlı dövründə inşa edilmiş bu mədrəsələrdən çox azı günümüzdə olduğu kimi gəlib çata bilmişdir (14,s.1).

Mədrəsələr İslam aləmində tərbiyyə və təhsil ocağıdır. Mədrəsə, Osmanlı dövlətinin yüksək

təhsil ocaqlarıdır. İnternat məktəblər şəklində təşkilatlanmış olan bu mədrəsələrdə müəyyən bir tədris planı və proqramı içində nizamlı dərslər verirdi. Mədrəsələrin dərshanə, imaret, kitabxana və yataqxana işçiləri var idi. Müsəlman cəmiyyətlərində təhsil məkanı olaraq, mədrəsə strukturlarının işləməsinə əvvəl bir ibadət yeri olan məscidlərdən istifadə edilmişdir. Məscidlərdə təhsil fəaliyyətləri müəllimin tələbələrini ətrafına yığaraq dərslər öyrətməyi ilə davam etdirilmişdir. Məscidlərdə davam etdirilən bu təhsil sisteminə “halqa” adı verilmişdir və hədislər bu sistemin Hz. Məhəmməd dövründən gəldiyini izah etməkdədir. Təhsil üçün istifadə edilmiş olan məscid məkanlarının əsl funksiyalarının ibadət olması səbəbiylə, kiçik uşaqların bu məkanları təmiz saxlaya bilməyəcəkləri düşünülmüşdür. Bu səbəblə, tədris-təhsil xüsusilə bu funksiyaya əsaslanaraq inşa edilmiş olan müstəqil strukturlarda aparılması zərurəti ortaya çıxarmışdır. Təlim və təhsil funksiyaları üçün xüsusi olaraq inşa edilmiş olan bu strukturlara “kuttab” və ya “məktəb”, ali strukturlarına isə “mədrəsə”, “darul-hədis”, “darul-Qurara”, “Daru-t Tibb” kimi adlar verilmişdir (15, s.3)

Şəkil 1. Qoşa minarəli mədrəsə. Ön fasad və planı. Səlcuklular dövrü (R.H.Ünal)

Bir növ sıbyan məktəbi demək olan küttablar, İslamiyyətin yaranmasından əvvəl də vardı. Ərəblərdə çox az adam yazı yazmağı bilirdi. Necə ki, İslamiyyətin şərqi Qureyşdən oxumaq-yazmaq bilənlərin sayının on yeddi rəqəmində qalması bunu göstərməkdədir. İlk zamanlarda Quran və dini məlumatlar uşaqlara, Əli b. Əbu Talib və Abdullah b. Abbasın etdikləri kimi halqalara qatılmaları sürətiylə verilmişdir. Bunlar da yazıdan çox əzbər üsulu ilə edilmişdir. İslamiyyət ilə oxumaq-yazmaq təbliğ edilmiş və qeyri-müsəlmanlardan istifadə edilmişdir. Quranı öyrənmiş olan uşaqlar, qismən qrammatika, riyaziyyat, şeir öyrənmək sürətiylə ibtidai dərsləri sona çatırdı (16, s. 12).

Mədrəsələrin təsisində əvvəl təhsil halqaları mədrəsələrin yanında üləma evləri, kitabxana və s. yerlərdə də qurulurdu. Yenə mədrəsə kimi təhsil verən müəsisələr arasında hanga, təkkə və xəstəxanalar da sayıla bilər.

Tikinti etibarilə mədrəsələr, elm təhsil verənlərin yaşamaq üçün otaqları içində olan binalar olub ümumiyyətlə karvansaralar kimi, ortada bir həyət olmaqla ətrafında otaqları içinə yerləşdirilir. Daim məscidlərin ətrafında olur. Tələbə burada oturur, yatar və dərslərini məsciddə dinləyər. Mədrəsələrin həyətlər ortasında bəzən bir şadırvan (fəvvarə), otaqların qarşısında da çox vaxt bir revak (çardaq) vardır. Bəzi məscidlərə bitişik olan mədrəsələr də görülür. Bunlar daha çox bir mərtəbəlidir. Otaqların içinə bir qapı aralığı ilə girilir və hər birində bir ocaq var (17, s. 276).

Əvvəllər məscidlərdən eyni zamanda mədrəsə olaraq da istifadə etdikləri halda, mədrəsələrin müstəqil bir təhsil müəssisəsi olaraq ortaya çıxmasıyla mədrəsə memarlığı yaranmışdır (18, s. 25). Başlıca iki mədrəsə memarlığı üslubundan bəhs edilə bilər. Birincisi, bütünlüklə daxilində olanlar, ikincisi isə müstəqil olaraq inşa edilənlər. Hər iki qrupda iştirak edən mədrəsələrin təməl quruluş işçiləri isə dərshanə (sınıf), tələbə hücrələri və məscid olmaqla birlikdə vəqfin maddi qaynaqlarına görə həyət, eyvan, kitabxana, türbə, imarət, hovuz, fəvvarə, naxış və nərdivanlar da mədrəsə quruluş işçilərini meydana gətirməkdədir (19, s. 476). Şagirdləri gecələri öz hücrələrində yatar, yeməklərini xeyriyyə hesabına yeyər, dərslərini də yaxındakı məsciddən və ya mədrəsə dərshanəsində alardılar. Hücrələrdə tələbə əşyalarını qoyacağı basdırma şkaflar da vardı (20, s. 12-13).

Mədrəsələrdə tədris edilən dərslər üç qrupda aparılırdı. Cüzi hissə ki, bunlar riyaziyyat, həndəsə, astranomiya və hikmət dərsləri, ikinci qrup dərslər Ulum-i əliyə deyilirdi ki, bunlar kəlam, məani, gözəl xitabdan ibarət bəlağət, məntiq və Ərəb qramatikası və üçüncü qrup dərslər də təfsir, hədis və şəriət hüququndan ibarətdir (21, s. 176). XVI əsrin birinci yarısında Qanunı tələbəi Ulum'a görə hər bir tələbə bir müddəsinin qarşısında bir dərsi tamamladıqdan sonra müəllimindən, hər kitabın nə qədərini oxuduğunu göstərən bir sənəd almalı və bir üst addıma keçdiyində, yeni müderris bu sənədi araşdırmadan onu dərsinə qəbul etməməlidir (20, s. 16).

1.

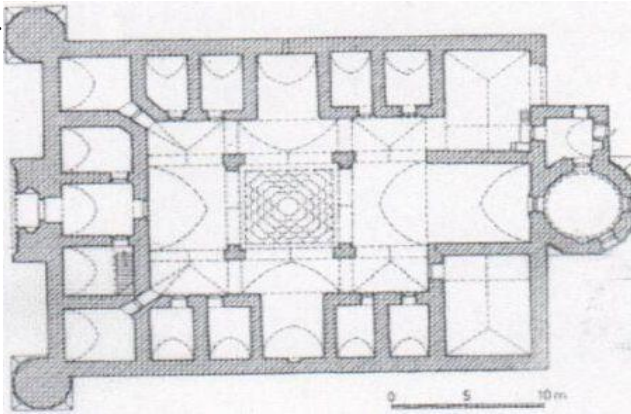
2.

Şəkil1. Ərzurum Yakutiye Mədrəsəsi (C. Texiner 1840)

Şəkil2. Ərzurum Yakutiye Mədrəsəsi Tac Qapı Və Minare.

3.

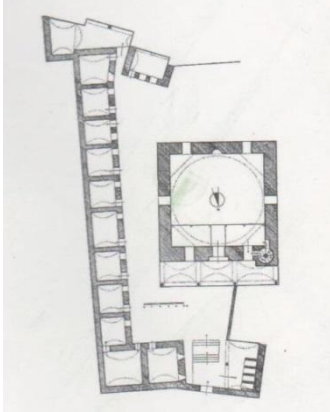
Şəkil3. Ərzurum Yakutiye mədrəsəsinin planı. Kənardan Türbə (Yurddaş, 2008)

Osmanlıdan qabaq Anadolu mədrəsələrində tətbiq olunan təhsil və tətillərinin Osmanlılar zamanında da eynilə davam etdirildiyi qəbul edilməkdədir. Həftənin üç günü (çərşənbə axşamı, cümə axşamı və cümə) ilə bayram günləri tətillərdir, digər günlər isə təhsilə davam edilirdi

(18, s.17). Baltacı Osmanlı mədrəsələrində XV əsrdə dörd dərslər, XVI əsrdə isə beş dərslər oxudulduğu; dərslər arasında müderris və tələbələr ehtiyaclarını qarşılamaqları üçün bir ara verildiyini, (20, s.17) müdrik isə, Osmanlı mədrəsələrində gündəlik dərslər ədədinin dəyişdiyini; gündə bir və ya iki dərslər keçənlərlə bərabər, on dərslər keçənlərin də olduğu bildirilir (18, s.17). Mədrəsələrdə sinif bölgüsü, oxunan kitab və dərslərə görə qurulmuşdur. Fatih dövrünə aid qanun, tələbə, ulum adı verilən təlimatnaməyə görə müderrisi dərəcələrinə görə oxudulacaq dərslərlə əlaqədar bu şərtlər yaradılmışdır (20, s.17).

Şəkil 4. Erzurum Kurşunlu Mədrəsəsi (Yurddaş, 2008)

Şəkil 5. Erzurum Kurşunlu Məscidi və Mədrəsəsinin planı (R.H. Ünal)

Ən alt səviyyədə olub, gündəlik iyirmi ilə iyirmi beş axça məvacib alan müderrisi şem-i metal, şerh-i tavəli, mutavvel, haşim-i təcrid dərslər verəcək, bir üst addımda gündəlik otuz-otuz beş axça məvacib alan müderrisi; miftəhi dərslər verəcək bir üst addımda qırx axça məvacib alan müderrisi telvihi dərslər verəcək, üst səviyyədə tapılıb əlli axça məvacib alan müderrisi; şerh-i adüd, hidayə, keşşəp, Qazı Beydavi və öz seçdikləri kitabları oxudurdular (22, s.463-467).

Mədrəsə sözü ilk dəfə IX əsrdə istifadə edilməyə başlanmış, bir təşkilat olub, türklərin islamiyyəti qəbulundan sonra ortaya çıxmışdır (18, s.25). Mədrəsə dərslər verilən bina və ya ali məktəb olaraq qəbul edilə bilər.

Mədrəsələrdə din dərsləri ilə bərabər riyaziyyat, tibb, islam hüququ kimi dərslər keçirilmişdir. Bununla bərabər, dərslərin tətbiqi üçün şəfəxanalar və rəsədxana kimi müxtəlif qurumları da bura aiddir. Anadoluda türk sənətinin ilk dövrlərində mədrəsələr açıq və qapalı salon olmaq üzrə başlıca iki şəkildə inkişaf etmişdir (23, s.11).

Açıq salonlu mədrəsələr- Açıq salonlu mədrəsələr Anadolu Səlcuqlu mədrəsələrinin inşaa quruluş növlərindən biri olaraq görülür. Xarici səthində hər hansı bir nizamı olmayan, içi dördbucaqlı bir həyəət ətrafında eyvanlarla zənginləşdirilmişdir. İçə dönük mədrəsə tipidir. Anadoluda inşa edilən mədrəsələrin çoxunun açıq salonlu olaraq inşa edilməsinin səbəbi, həm iqlimi əlaqəli həm də mədrəsə böyüklüyünün qübbə kimi bəzi ünsürlərlə məhdudlaşdırılmasındadır. Osmanlı dövrünə qədər keçən zaman ərzində inşa edilən mədrəsələrin çoxu açıq salonludur (24, s.34).

Bağlı Salonlu Mədrəsələr- Bağlı salonlu mədrəsələrdə həyətin qübbə və ya tonozla örtülməsiylə həyəət ölçüləriylə məhdudlaşdırılmışdır. Bağlı salonlu mədrəsə, Danışməntli, (alim, bilgili) tip, əvvəlki Səlcuqlu və sonrakı Səlcuqlu tipi olaraq üç alt qrupda ələ alınə bilər. Anadoluda 12 ədəd bağlı salonlu mədrəsə var. Anadolu Səlcuqlu bağlı avlulu (qübbəli) mədrəsələrində öndə

monumental qapı, qapı girişindən sonra yanlarında şagird otaqları, eyvanlar, orta qisimdə isə üstü yüksək bir qübbə ilə örtülü bağlı qisim var (24, s.44).

Nəticə. Ərəbcə “dərs” sözcüyündən törəyən “Mədrəsə” İslam sənətində geniş yayılmış bir quruluş növüdür. Mədrəsələrdəki dörd məshəbin qəbul edildiyi görülür. Başlanğıcda tamamilə dini təhsilin verildiyi mədrəsələrdə daha sonra fənn elmləri, xüsusən astronomik dəsrlər olaraq verildiyi məlumdur. Girişin qarşısında olan böyük eyvanın müdərris otağı olduğu digər eyvanlar arasında isə şagird hücrələrinə yer verildiyi görülür. Osmanlı dövrünə qədər külliyyə bir işçisi olaraq işləyən mədrəsələr Osmanlı dövrünün kalassik mərhələsi ilə birlikdə külliyyə planlaşdırılmada iştirak etməyə başlayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bozkurt N. Medrese- İslam Ansiklopedisi, C.28,TDV Yayın ve Matbacılık, Ankara, 2003
2. Demiral Y. Erken Dönem Osmanlı Medreseleri (1300-1500), Ankara,1999
3. Pakalin M.Z. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C.Z.MEB Basımevi İstanbul, 1983.
4. Gündoğdu H. Geçmişten Günümüze Erzurum ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar-“Şehr-i Mübarek Erzurum”. Ankara, 1989
5. Kuran A. Anadolu Medreseleri , C: I, TIK Yayınları, Ankara,1969
6. Halaçioğlu Y. Osmanlılarda İlim, Din ve Sosyal Messeseleri;Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C.12 TIK Yayınları, Konya, 1994
7. Ulusoy A. Kuruluşundan 17.Yüzyıla Kadar Osmanlı Medreselerinde Eğitim Öğretim Faaliyetleri (yayınlanmış yüksek lisans tezi) Selçuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlköğretim Ana Bilim Dalı Sosyal Bilgiler, Eğitim Bilim dalı. 2007
8. Atay H. Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi (Medres Programları, İcazetnâmeler, Islahat Hareketleri), Dergâh Yayınları, İstanbul, 1983
9. Gül A. Osmanlı Medreselerinde Eğitim Öğretim ve Bunlar Arasında Dâru’l Hadisleri Yeri, TTK, Ankara, 1997
10. Kazıcı Z. Osmanlı da Eğitim Öğretim Bilge Yayınları İstanbul, 2004. Kazıcı Z. Ana Hatlarıyla İslam Eğitim Tarihi,M.Ü.İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995
11. Ünal R.H. Çifte Minareli Medrese (I.Baskı).Ankara: Kültür Bakanlığı,1989. Ünal R.H. Çifte Minareli Medrese ve Yakutıye Medresesi'nin Tanıtılması, Çeşitli Konular, Atatürk Üniversitesi Kuruluşunun XX. Yılı Armağanı, Ankara, 1978
12. Sarşkaya Y. Medreseler ve Modernleşme, İstanbul, 1997
13. Ünal R. H. Les Monuments İslâmiques Anciens de la Ville d'Erzurum et de sa Region, Paris, 1968
14. Ünal R. H. Erzurum İli Dahilindeki İslami Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme , Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi S. 6, Erzurum, 1974
15. Ünal R. H. Osmanlı Öncesi Anadolu Türk Mimarisinde Taçkapılar, İzmir: Ege Üniversitesi Yayınlar, 1982
16. Özkan H. XI-XIII. Yüzyılda Anadolu Türk Mimarisinin Oluşumunda Doğu Anadolunun Rolü Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi, Erzurum, 2000
17. Hızlı M. Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri, İz Yayınları, İstanbul, 1998. Hızlı M. Kuruluşundan Osmanlılara Kadar Medreseler, 1987
18. Baltacı C. Fatih Sultan Mehmed Devri İlim Hayatı ve Sahn-ı Semən Medreseleri, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1995. Baltacı C. XV-XVI Asırlarda Osmanlı Medreseleri, Teşkilat Tarih, İstanbul, 1976
19. Akgündüz H. Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi (Amaç,Yapı, İşleyiş) Ulusal Yayınları, İstanbul, 1997
20. Asani E. Makedonya'daki Medreseler ve İsa Bey Medresesi (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi). Uludağ Ünivaesitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim dalı, 2010.

21. Kazıcı Z. Osmanlı da Eğitim Öğretim Bilge Yayınları İstanbul, 2004
22. Yatkaya M. Tanzimat'tan Evvel ve Sonra Medreseler. İstanbul, 1940
23. Sözen M. Anadolu Medreseleri. İstanbul, 1970
24. Aslanapa O. Orta Çağın En Eski Yatılı İlim ve Kültür Məsseseleri. Ankara, Türk Kültürü, s.12, 1963
25. Səfərli, F. Naxçıvanda İctimai, Siyasi və İdeologiya Mərkəzləri. Bakı, 2003
26. Gündoğdu H., Ali Bayhan A., Arslan M. Sanat tarihi açısından Erzurum. Erzurum, 2010

ABSTRACT

Gulnara Kanbarova

Upbringing and educational hearths in Islamic history – medresas

The word medresa has been used in the meaning of “education hearth ruled with the traditional methods in Islamic countries”. Generally, medresas are the educational establishment the Subyan school graduates brought up. Being the science hearth the medresas’ forming and organizing by the help of state and being the education free with the help of foundation are the labor of Saljuks. Being analogues of Nizamiyye medresas (459-1065) begun working in Baghdad by Saljuks we can also denote the medresas built in the cities of Marv, Herat, Isfahan, Balkh, Basra, Mosul, Amuli, Tarebistan. First of all in the IV-X centuries the medresas occurred in Eastern territories of Islamic territories as Bukhara, Nishapur, Khorasan are conferred to be spread to the other Islamic countries as Baghdad, Syria, Egypt, Tunis and Endulus. But in Anatolia medresas have been built in different places in XII century for the first time in Saljuks and Beyliks period being taken as a sample from Syria and Baghdad medresa. The first medresa samples built by turks in Anatolia belong to the middle period of the XII century. Building medresas had more widely spread in Ottomans period. Although medresas were the highest educational hearths of Ottomans state a few part of these can remained to our time.

РЕЗЮМЕ

Гюльнара Ганбаров

Медресе-очаги воспитания и овразования в Исламской истории

Слово медресе в исламских странах использовалось как учебное заведение, исполняющее традиционные методы. Вообще, медресе-это учебное заведение которое воспитывало выпускников Субьянской школы. Будучи очагом науки, медресе, в широком смысле, построены и организованы со стороны государства и были бесплатными, благодаря Сельджукам. Начавшая свою деятельность в Багдаде со стороны Сельджуков Низамие медресе (459-1065), имела подобные медресе, построенные в городах: Марва, Герат, Исфahan, Балх, Басра, Мосул, Амули, Таберистан. Начало выхода медресе в Исламском мире на Востоке в Бухаре, в Нишапуре, в Хорасане приходится к IV-X векам. Отсюда медресе распространились в другие исламские страны как Багдад (Ирак), Сирия, Египет, Тунис и Эндулус. В Анadolу медресе в первый раз построены во времена Сельджуков и Княжеств и примером для таких медресе брались Сирийские и Багдадские, которые строились в разных местах. В Анadolу первые медресе, построенные турками, относятся к XII веку. Еще более распространилось строение медресе во времена Османов. Если даже медресе были высшими учебными заведениями Османского государства, их малая часть дошла до наших дней.

NDU-nun Elmi Şurasının 23 sentyabr 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Məhərrəmov*

ÇELİK ÇİNGİZ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 726

ƏRZURUMUN QOŞA MİNARƏLİ MƏDRƏSƏSİ

*Açar sözlər: Səlcuqlular dövrü, Qoşa minarə, Mədrəsə, Eyvanlı həyət, Daş və kaşı bəzəklər**Key words: Seljuk period, Twin minarets, madrasa, Porch yard, Ornaments of stone and tiles**Ключевые слова: Период сельджуков, Близнецы минареты, Медресе, Крыльцо двор,**Украшения из камня и плитки*

1071-ci ildə Malazgirt Zəfəri ilə Anadolunun qapılarını açan və bu tarixdən sonra qurulan Anadolu Səlcuqluları, yeni bir türk və İslam mədəniyyətinin təməllərini atmağa, Anadolunu yenidən abadlaşdırmağa başladılar. Başda paytaxt Konya olmaq üzrə Anadolu şəhərləri məscid, mədrəsə, türbə, köşk, karvansaray, xana, hamam kimi memarlıq əsərləri ilə bəzədildi. Çoxu Orta Asiyadan gələn geniş bir təcrübə və yetkinliyə malik qabiliyyətli türk memarları və sənətkarları, yerli memarlıq sənətindən də faydalanaraq Anadoluda daş və kaşı sənətində yeni bir cığır açdılar.

Mədrəsələrin memarlıq xüsusiyyətlərini qısaca olaraq belə yekunlaşdırma bilərik: Ərzurum şəhər mərkəzində günümüzdə qədər çatan 6 mədrəsə quruluşu var. Bu mədrəsələrdən biri Səlcuqlular-Qoşa Minarə, ikisi Elxanilər-Əhmədiyyə və Yakutiyyə mədrəsəsi, üçü Osmanlı dövrünə-Kurşunlu, Pərvizoğlu və Şehlər mədrəsələridir. Ərzurumdakı Səlcuqlu və Elxanilər dövrü mədrəsələri müstəqil monumental görünüşlü mədrəsələr olaraq inşa edilərkən, Osmanlı dövrü mədrəsələri daha kiçik ölçülərdə olub, bir toplumun hissəsi kimi qurulmuşdur.

Səlcuqlu və Elxanilər dövrü mədrəsələrində Qoşa Minarəli mədrəsə, açıq salonlu, Yakutiyyə və Əhmədiyyə mədrəsəsi isə bağlı salon olaraq Anadoluda Səlcuqlu mədrəsə ənənəsində inşa edilmişdir. Qoşa Minarəli mədrəsə ölçüləri baxımından Anadolunun ən böyük açıq salonlu mədrəsəsidir. Mədrəsə dörd eyvanlı, iki mərtəbəli və çardaqlı mədrəsə qrupundadır. Yakutiyyə mədrəsəsi üç eyvanlı, bir mərtəbəli, ancaq girişin üzərindəki ikinci mərtəbə ilə fərqli bir sxemdədir. Əhmədiyyə mədrəsəsi iki eyvanlı bağlı salonlu və bir mərtəbəli mədrəsələr qrupundadır.

Şəkil 1. Ərzurum Qoşa minarəli mədrəsə (ön fasadı)

Ərzurumda Səlcuqlu və Elxanilər dövrü mədrəsələrində Qoşa Minarəli mədrəsə və Yakutiyyə mədrəsəsi ön fasadları, fasadın ortasına yerləşdirilən monumental giriş qapısı və qoşa minarələri ilə Anadolu mədrəsələrinin ən gözəl nümunələrini meydana qoymaqladır. Giriş baştağlarda yer alan həndəsi, bitki mənşəli və fükurlu bəzəklər dövrün ən inkişaf etmiş nümunələrini təqdim edir. Hər iki

mədrəsə fasadlarında diqqət çəkən rumi, palmet və lotuslardan ibarət bitki mənşəli motivlərlə Orta Asiya və Səlcuqlu ənənəsini bütünləşdirən həyat ağacı, hər iki yanındakı qoruyucu heyvanlar və cütbaşı qartal fiquru, monumental fasadları önə çəkən ən əhəmiyyətli kompozisiyalar arasındadır. Şirli kərpic və kaşı istifadə edilən minarələr ön cəbhə tənzimləməsində son dərəcə diqqət çəkicidir. Anadoludakı bənzəri mədrəsə nümunələrinə Sivasda da rast gəlinməkdədir.

Mədrəsə Ərzurum Ulu Caminin şərqində Təbriz keçid məntəqəsindən və xiyabanın cənub hissəsində yerləşir. Şəhərin ortasında yerləşən mədrəsənin digər adı “Hatuniyə”-dir.

Mədrəsənin qərbində və eyni zamanda paralelində Ulu Cami, şərqində Osmanlıların son dövr əsərlərindən olan Narmanlı məscid, şimalında qala və şəhər divarları təqribən 400-500 m irəlidə üç kümbəzlə əhatə olunur (1, s. 338).

Qoşa Minarəli mədrəsə bu tarixi çərçivənin ən əhəmiyyətli ünsürünü təşkil etməkdədir. Səlcuqlu abidələri içində başda gələn bu mədrəsə, həm memarlıq baxımından, həm də orta dövr türk elm müəssisələrinin böyüklərindən olması etibarilə, əhəmiyyət daşımaqdadır (2, s. 116).

Uzun zaman mədrəsə 1253-ci ilə qədər Ələddin Keykubadın Huandi Hatuna aid olmuşdur. Buna görə də mədrəsənin bir digər adı Hatuniyə mədrəsəsidir. Ancaq bunu sübut edəcək bir dəlilə rast gəlinməmişdir. Qoşa minarəli mədrəsənin bu günə qədər inşa tarixi qurucusunun və ya memarını ifadə edən hər hansı bir kitabəsi olmadığı üçün konkret bilgi yoxdur (3, s.209).

Günümüzdə qədər aparılan araşdırmalarda mədrəsənin tikintisinin XIII əsrin ortalarından XIV əsrin əvvəllərinə qədər təxminən 50-60 illik zamanı əhatə edildiyi bildirilir. Memarlıq və bəzəmə baxımından baxdıqda, tamamlanamadığı aydın olan bu quruluşun mədrəsə olaraq istifadə edilib-edilmədiyini də tam olaraq bilinməməkdədir (4, s.110).

Şəkil 2. Ərzurum Qoşa minarəli mədrəsə (eyvanlı həyəti)

Qoşa minarəli mədrəsənin cənubunda inşa edilən türbənin tarixi də mədrəsə kimi müzakirələrə səbəb olmuşdur. Bəzi tədqiqatçılar mədrəsənin cənub eyvan və yan divarlarına baxaraq, arxadakı türbə qismiyə bu sahənin də əvvəl var olduğunu, Səlcuqlular dövrünə aid edilən bu quruluşun sonradan mədrəsəyə qatıldığını irəli sürmüşlər (2, s.240).

Bu mövzuda ən yaxşı fərziyyə H. Karamağaralınınındır. Karamağaralı qübbə üslub xüsusiyyətlərin nəzərə alaraq kümbəzlə mədrəsəni eyni tarixlərə gətirməklə, ehtimalla bir Səlcuqlu dövrü quruluşundan artıq qalan bu günkü cənub eyvanınının bir ucuna mədrəsənin, digər ucuna da qübbənin əlavəsi nəticəsinə çatmaqdadır. Memarlıq tərzini, bəzəmələri, kaşı və giriş portalında olan cütbaşı qartal fiquru isə Elxanilər dövrünün əsəri olduğunu göstərir (6, s.14).

Ərzurum Qoşa minarəli mədrəsəsinin memarlıq xüsusiyyətləri. Qoşa minarəli mədrəsə iki mərtəbəli, açıq salonlu və dörd eyvan sxeminə uyğun olaraq inşa edilməklə, öz memarlıq forma və quruluşu ilə Anadoludakı ən monumental nümunəsini meydana gətirmişdir (5, s.58).

Anadoluda Osmanlıdan qabaqkı dövrdə inşa edilmiş mədrəsələrin ən böyüklərindən biri olan Ərzurum Qoşa minarəli mədrəsə olduqca diqqətli cəl edən sənətkarlığa malikdir. Mədrəsə, dörd eyvanlı, ətrafı çardaqlarla çevrili, açıq həyəət, iki mərtəbəli bir plana sahibdir (6, s.52).

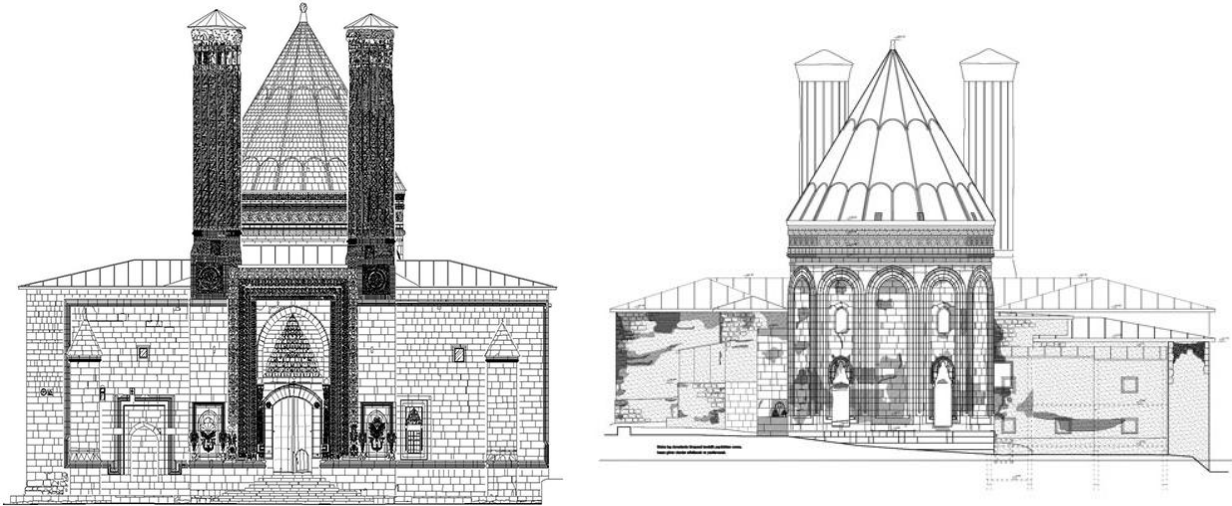
Təxminən, 35x48m ölçülərində, düzbucaqlı bir sahə üzərinə oturdulan mədrəsənin, 30,50x12,20 m ölçülərində həyəti vardır. Mədrəsənin xarici divarları da düzgün bir dördbucaqlı formasında olmasına baxmayaraq, divarların düzgün oturdulması üçün cənuba doğru qismən

genişləndirilmişdir. Burada bina oxunun tam qiblə istiqamətinə tutulma arzusu görülməkdədir. Mədrəsənin şimal-şərq küncündə və cənub-şərq küncündə olan hücrələr arasında buna görə, dərinlik ölçülərində fərqlilik meydana gəlmişdir (7, s.46).

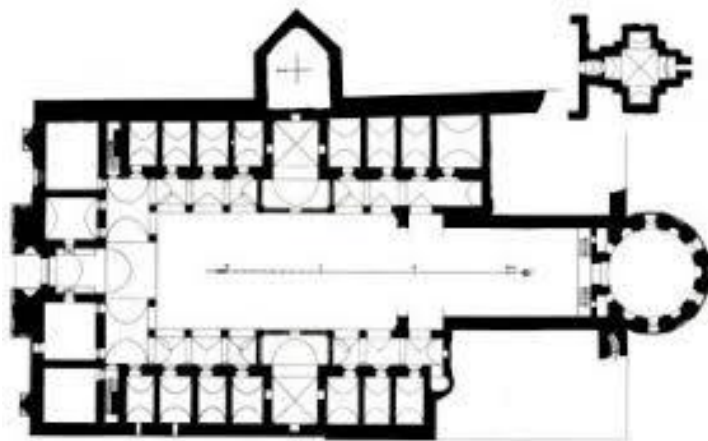
Mədrəsənin şimal cəbhəsi, quruluşun ən təsiredici sənətkarlığı üzərində toplanmasıyla, diqqət çəkməkdədir. Bəzəkli giriş portalı abidəyə bənzər görünüşüylə bütün ön tərəfin üçdə birini əhatə edir (8, s.116).

Fasad ortasında olan giriş portalı, iki yanda yüksələn minarələrin kürsüləri ilə inteqrasiya olunmuş vəziyyətdədir. Giriş portalı iki minarə otağı bu səbəblə fasadda dördkünc bir çıxıntı meydana gətirmişdir.

Mədrəsənin giriş portalı müxtəlif formalı bəzəklərlə örtülmüş olub, burada on dörd naxış sırasına yer verilmişdir (9, s.84-85). Mühasirə kəməri, gövdəsi palmetlərlə bəzəkli, iki mərtəbəli başlıqlara sahib olub, künc sütunları üzərinə dayanır. Mozaikalı karvansaranın tam altında, kitabə qurşağı olduğu sanılan boş bir yeləni, daxili həndəsi naxışlı yarım silindirin üzərinə dolanır. Əsas yarım silindirin yan üzvləri üzərində görülən mehrablara (namaz qılmaq üçün divardakı oyuc) daxili də həndəsi naxışlı yarım silindirlərdən qurulub. Mehrab boşluğunun yelənləri irəli doğru gələrək uclarında künc sütun başlıqlarının üstündə, iti kəmərlə, içi boş buraxılmış kiçik bir çərçivə diqqəti çəkməkdədir. Buradakı şivlər və başlıqlar bitki mənşəli formalarla, daxili səthi və çərçivə kəməri isə həndəsi nümunələrlə bəzədilmişdir.

Rəsim 1. Ərzurum Qoşa minarəli mədrəsə. Şimal və cənub fasadının bərpa eskizləri.

Rəsim 2. Ərzurum Qoşa minarəli mədrəsənin planı (Ünal, 1989)

Kürsü ön divarının üst tərəfindəki silmə xəttinə qədər düzgün kəsmə daşlarla örtülmüşdür. Kursunun bu xətdə yuxarıda qalan seqmentləri kərpic ilə inşa edilmiş, fasad və yan üzvlərinə bəzəmə lövhələr yerləşdirilmişdir. Bu panolardakı bəzək kərpic və çini mozaikalarla verilmişdir. Kərpic minarələrin gövdələri yivlidir (10, s.41).

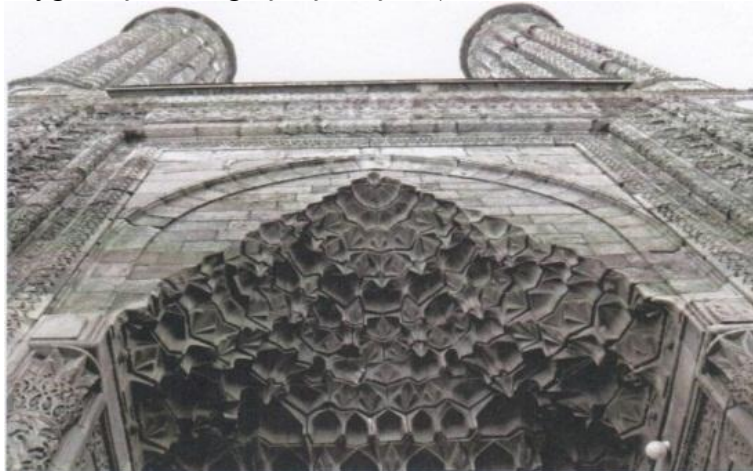
XIII əsrdə çəkilmiş oymada minarələrin üst hissəsinin yıxılmış olduğu görülməkdədir. Qalan bir neçə mukarnas yuvasına söykənərək kəmər altlarının mukarnaslı olduğu aydın olur. Kəmərlərin altında gövdənin üst tərəfindəki bəzəmə qalıqları, burada kaşı ilə bəzənmiş bir bəzəmə qurşağının varlığını göstərir. Ancaq kaşıların hamısı tökülmüş vəziyyətdədir. Minarələrdən Şərqdəki gövdəsi üzərində bir-birinə sarılmış yiv, digərində isə paxlava motivləri işlənmişdir. Bəzəmələr, kərpiclər arasına yerləşdirilmiş firuzə rəngli kaşılarla işlədilmişdir.

Şəkil 3. Ərzurum Qoşa minarəli mədrəsənin giriş baştağı, daş və kaşı bəzəkləri

Tac qapının üzərinə işlənən ikisi də yan üzlərdə olan cəmi dörd panonun dördündə də ortaq ünsür, həyat ağacı motivləri işlənmişdir. Düzbucaqlı formalı çərçivələr içərisində işlənmiş bu panolarda fasadda olan ikisində üstə cüt başlı bir qartal və iki əjdəha fiquru ilə diqqəti çəkməkdədir. Şərqdəki minarə gövdəsi üzərində sarılmış yivlər, cənubda isə paxlava şəkilli bəzək görülməkdədir. Bu bəzək, şirsiz kərpiclər arasına yerləşdirilməklə, firuzə rəngli kərpiclərlə hörülmüşdür (11, s.98).

Mədrəsənin şimalında olan giriş portalının cəbhə küncələrinə doğru getdikcə, fərqli memarlıq ünsürləri gözə çarpar. Fasad küncələrinin təxminən 2 m daxili qisiminə yerləşdirilən payandalar bəzəməsi, sadə bir görünüşdədir. Ön sahə küncələrinin iki ucuna yaxın seqmentdə yarım dairə profilli bir payanda (dəstək qülləsi) diqqət çəkir. Mədrəsə cəbhəsindəki simmetriya qayğısı, digər memarlıq ünsürlərdə də görülməkdədir. Fasadda qərb tərəfdə olan məscid pəncərəsi ilə şərq istiqamətdə olan məscid pəncərəsi ilə çeşmənin yerləşdirilməsi simmetriyası əsas alınmışdır. Fasadda sıx bəzəmələrlə, hərəkətli bir görünüşlə sərgilənən, hərəkətli və son dərəcə sadə edilmiş fəsad yan tərəfləri ilə uyğunlaşdırılmağa çalışılmışdır (7, s. 48).

Şəkil 4. Ərzurum Qoşa minarəli mədrəsənin stalaktit giriş baştağı (Aydın, 2008)

Qoşa minarəli mədrəsə üç mərtəbəli bir nizama sahib olub, üstü açıq bir həyəət ətrafında otaqlar sıralanmışdır. Mədrəsənin qərb qanadında ölçülərlə eyni olan hücrə var. Bunun da təxminən

2,75x4,25 ölçülərindəki hücrələri üstü beşik tağla örtülü olub, qapı ərazisinə açılan bir kiçik pəncərəli hücrələr yer almaqdadır. Mədrəsənin şərq divarında isə cənub şimal istiqamətində xaricə doğru bir genişləmə diqqəti çəkir. Şərq divarının iki yanlarında hücrələrin uzunluqlarının arasında fərq meydana gəlmişdir. Şimali cənub istiqamətində xaricə doğru bir genişləmə görülür. Şərq divarında isə səkkiz hücrə vardır. Qərb divarında hücrələr kimi bu hücrələr də qapı başında kiçik pəncərələrdə işıqlandırılır. Mədrəsənin cənub şərq küncündə iştirak edən hücrələrin ölçüləri digərlərindən daha geniş (4,60) olub, bu hücrələrin tağları iki qat yüksəkliyindədir. Bu hücrələrin işıqlandırılması üst qat çardağa açılan bir pəncərə vasitəsilə təmin edilir (6, s.11).

Yer qatındakı hücrələrin hər biri fərqli olmaq üzrə, mukarnaslarla, silmələr və həndəsi formalı yelənlə elə, gülbəzəklərlə bəzənmişdir. Həyətdə olan şərq və qərb eyvanları, iki qitədə hakim şəkildə yüksəldilmiş olub, şərq eyvanı ulduz formalı tağ, qərb eyvanı çarpaz tağla örtülmüşdür. Bu eyvanların başlanğıc kəmərləri bir basdırma sütun üzərinə oturdulmuşdur. Başlanğıc kəmərlərinin həyətdə baxan üzləri də dörd ədəd bəzəkli yelənlə örtülmüşdür.

Şəkil 5. Ərzurum Qoşa minarəli mədrəsə, Şərq eyvanındakı ulduz təsviri (Aydın, 2008)

Şimali ön sahədə olan daxili eyvan da memarlıq quruluş etibarını ilə yan eyvanlara bənzəyir, ayrıca sadə bir görünüşə malikdir. Cənubdakı eyvandan fərqli olaraq qalan yan divarları iki çardağ pilləsi formasındadır. Ana eyvan önündəki pillələrdə beş-beş bəzək yeləni vardır. Bunlardan bir qismi kəmərin daxilini izləməkdə, bir qisimi də kəmərin ətrafında çərçivə meydana gətirməkdədir. Üst qatın planı da, zəmin qatın təkrarı kimidir. Hücrələr ayrı nərdivanlardan çıxılan dörd bloka ayrılmışdır. Hər blok müstəqil bir bütünlük içindədir. Bu qat fasadları ayaqda tutan sütunlar, aşağı qatın çardağ sütunlarının üstündə dayanır. Rəvan tağlar çox sadə görünüşlüdür (6, s.12).

Şəkil 6. Ərzurum Qoşa minarəli mədrəsə künbəzinin həndəsi hörgülü bəzəməsi (Aydın, 2008,)

Cənubi eyvanın dib divarına bitişik olan künbəz; gövdəsinin xarici səthi hər biri digərindən kaval simlərlə ayrılmış on iki küncdən meydana gəlmişdir. Künc arasında qalan lövhələr alt qisimlərində olan böyük pəncərələr, içdən və xaricdən əhatə edilmişdir. Bu sağır kəmərlərin ayaqları bir basdırma sütuna oturdulmuşdur (6, s.13). Şişuclu künbəzi on iki yarım silindire

bölünməklə, kafel rəngli qəmbər daşı ilə örtülüdür. Künbəz gövdədən sonra stalaktit və həndəsi formalı yelənlər üzərinə oturdulub.

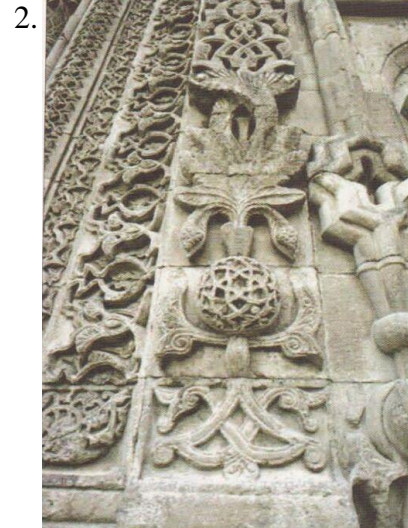
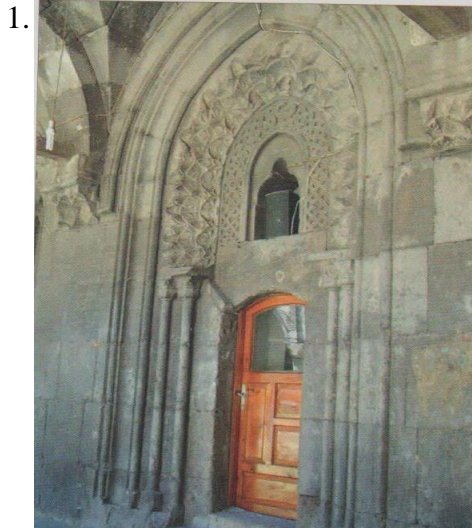
Mədrəsə həyatında künbəzə giriş, günümüzə çatmayan ancaq köhnə izlər görülən bir qapının düzbucaqlı, çərçivəli boşluğundan məlum olur. Künbəz məscid qatına çıxılan nərdivanla həyəətə açılır. Künbəz içində və alt seqmentdə olan bütün pəncərə və oyuqlar, iti kəmərlər ilə əhatə edilmiş bir mukarnaslı kavsaraya malikdir. Bu kavsara mühasirə kəmərləri künc sütunları üzərinə oturur (7, s.52). Künbəz gövdəsi içdə də on iki bucaqlı olub yarım kürə şəkilli bir künbəz ilə örtülüdür. Onikikünc iç səthin hər bir üzü üzərində, çevrilməli olaraq bir oyuq və ya bir pəncərə var. Pəncərə və oyuqlar arasındakı sahələr bəzəkli yelənlər ilə örtülüb. Nərdivan sahəsinin altında şam yandıran yer verilib. Künbəz mummyalıqı yarı yüksəkliyinə qədər torpağa basdırılmışdır. Şam yandıran yerin giriş hollu iti kəmərlə bir tağla örtülü olub, xaça bənzəyən bir planı vardır. Orta qismi monastırlarda işlənən tağ formaları ilə örtülüdür. Bu tağların hər kənarında, iti kəmərlə tağlarla örtülü dərin bir oyuğa yer verilmişdir (7, s.13).

Ərzurum Çiftə Minarəli mədrəsənin bəzəmə xüsusiyyətləri. Çiftə Minarəli mədrəsənin bəzəyi, tac qapı, eyvanlar, otaq girişləri və türbə üzərində cəmlənmişdir. Bəzəklər əsas xüsusiyyətinə görə dəyişiklik və simmetriyalarda əhəmiyyətli bir rol oynamışdır. Fasaddakı bəzəmə ünsürlərinin dağılmasında və bəzəkli qisimlərin seçimində simmetriyaya möhkəm bağlanmışdır. Bəzəmədəki dəyişiklik arzusu, hücrə qapılarının nizamında bütün açıqlığıyla görünür (7, s.16-19).

Mədrəsənin bəzəkləri dörd əhəmiyyətli xarakteri olan həndəsi, bitki mənşəli motivlər, yazı və fiqurlu bəzəmə ilə qarşımıza çıxmaqdadır. Həndəsi bəzəmələr daha çox salondakı sütunların gövdələrində, eyvanların fasadlarında, tələbə otaqlarının qapı bəzənməsində işlənmişdir. Bitki mənşəli bəzəklər isə tac qapıda, həyəət sütunlarını bir-birinə bağlayan kəmərlər və künbəzin iç üzündə qarşımıza çıxır (12, s.7).

Mədrəsənin qərb eyvanının cənub sütunları başlığı üzərində yerə paralel olaraq işlənmiş kiçik ölçülərdə bir insan maskası vardır.

Yazı: Çiftə minarəli mədrəsənin minarə qaydalarına ulduz formasında kufi yazılar eyvan, pəncərə və oyuqlar ətraflarında isə Səlcuqlu nəx (ərəb yazısı) ilə yazılmış yazı növlərinə yer verilmişdir. Mədrəsə içərisindəki kitabələr isə ayə və hədis mətnləridir (7, s.5).

Şəkil 7. 1.Ərzurum Qoşa minarəli mədrəsənin otaq qapısı (Yurddaş, 2008)
2.Ərzurum Qoşa minarəli mədrəsənin nəbati naxışlı bəzəkləri (Yurddaş, 2008)

Şəkil 8. Ərzurum Qoşa minarəli mədrəsənin Cənub eyvanının bəzəkləri (Aydın, 2008)

Şəkil 9. Ərzurum Qoşa minarəli mədrəsənin divar bəzəkləri (Aydın, 2008)

Mədrəsənin tikintisində işlədilən materiallar. Material və texniki hücrələrin daxili divarları xaric, bütün quruluş kəsmə daşlardan tikilmişdir. Minarələr isə kərpiclə inşa edilmişdir. Firuzə rəngli kaşılarla bəzənmişdir. Cənub eyvanının yan divarlarının inşaatında istifadə edilmiş olan daşlar, quruluşun digər tərəflərindən fərqlidir. Kərpic minarələr də kaşı mozaika texnikası ilə işlənmişdir. Yivli minarə gövdələrində kərpicdən işıq-kölgədən plastik, çox yaxşı şəkildə istifadə edilmişdir. Mədrəsənin qalın tutulan divarları içərisində bağlamadan istifadə edilmişdir. Kəsmə daş vəsaitin kobud sənəti yerdə ikən yonulmaqdadır. Motiv və kompozisiya divara bərkidilmədən yerdə qurulub daha sonra divara yerləşdirildikdən sonra daşların alışıdırılması və incə işi görülmüşdür (13, s.110). Otaqların daxili divarlarından əlavə bütün quruluş kəsmə daşlarla hörülmüşdür. Mədrəsənin qalın tutulan divarları içərisində bağlamalardan istifadə edilmişdir. Qübbənin konusvari damı qəhvəyi qırmızı görünüşlü qənbər daşı olaraq bilinən daş lövhələrlə örtülmüşdür (7, s.14).

ƏDƏBİYYAT

1. Konyalı İ.H. (1960). Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi, İstanbul, 1960
2. Beygu A. Ş. Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri, İstanbul, 1936
3. Karamağaralı H. Erzurumdakı Hatuniye Medresesinin Tarih ve Banisi Hakkında Mülahazalar. //Selçuklu Araştırmalar Dergisi: III, 1971
4. Yurttaş H., Özkan H., Köşklü Z., Tali Ş., Okuyucu D., Geyik G., Kındıgılı M., Yolların, Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum, Erzurum, 2008
5. Ünal R. H. Les Monuments İslâmiques Anciens de la Ville d'Erzurum et de sa Region, Paris, 1968
6. Ünal R.H. (1989). Çifte Minareli Medrese (I.Baskı).Ankara: Kültür Bakanlığı, 1989

7. Zeren E.Ş. Erzurum Çifte Minareli ve Yakutiye Medreselerinin Bazı Çağdaş ve Benzer Anadolu Yapılarında Ön Yüz Taç Kapı Süslemeleri İle Karşılaştırılması (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, 1996
8. Sözen M. Anadolu Medreseleri. İstanbul, 1970
9. Tuncer O. C. (1986). Anadolu Selçuklu Mimarisi ve Moğollar, Ankara, 1986
10. Aslanapa O. Orta Çağın En Eski Yatılı İlim ve Kültür Messeseleri. Ankara, Türk Kültürü, 1963
11. Bayburtoğlu Z. Anadolu Selçuklu Devri Büyük Programlı Yapılarında Ön Yüz Düzeni, Vakıflar Dergisi, S. XI, Ankara, 1976
12. Karpuz H. Erzurum'da Türk İslam Yapıları. İstanbul, 1976
13. Özkan H. XI-XIII. Yüzyılda Anadolu Türk Mimarisinin Oluşumunda Doğu Anadolu'nun Rolü Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi, Erzurum, 2000

ABSTRACT

Chelik Chengiz

Madrasa two minarets of Erzurum

The first medresa samples built by turks in Anatolia belong to the middle period of the XII century. The word medresa has been used in the meaning of "education hearth ruled with the traditional methods in Islamic countries". Being the science hearth the mesresas' forming and organizing by the help of state and being the education free with the help of foundation are the labor of Saljuks. Being analogues of Nizamiyye medresas (459-1065) begun working in Baghdat by Saljuks we can also denote the medresas built in the cities of Marv, Herat, Isfahan, Balkh, Basra, Mosul, Amuli, Tarebistan. First of all in the IV-X centuries the medresas ocured in Eastern territories of Islamic territoies as Bukhara, Nishapur, Khorasan are confereed to be spresd to the other Islamic countries as Baghdat, Syria, Egypt, Tunis and Endulus. But in Anatolia medresas have been built in different places in XII century for the first time in Saljuks and Beyliks period being taken as a sample from Syria and Baghdat medresa.

РЕЗЮМЕ

Челик Чингиз

Медресе два минарета Эрзурума

В Анадолу первые медресе, построенные турками, относятся к XII веку. Слово медресе в исламских странах использовалось как учебное заведение, исполняющее традиционные методы. Будучи очагом науки, медресе, в широком смысле, построены и организованы со стороны государства и были бесплатными, благодаря Сельджукам. Начавшая свою деятельность в Багдаде со стороны Сельджуков Низамие медресе (459-1065), имела подобные медресе, построенные в городах: Марва, Герат, Исфahan, Балх, Басра, Мосул, Амули, Таберистан. Начало выхода медресе в Исламском мире на Востоке в Бухаре, в Нишапуре, в Хорасане приходится к IV-X векам. Отсюда медресе распространились в другие исламские страны как Багдад (Ирак), Сирия, Египет, Тунис и Эндулус. В Анадолу медресе в первый раз построены во времена Сельджуков и Княжеств и примером для таких медресе брались Сирийские и Багдадские, которые строились в разных местах.

NDU-nun Elmi Şurasının 23 sentyabr 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Məhərrəmov*

NACI EDİ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:726

SƏLCUQILƏR DÖVLƏTİ DÖVRÜNDƏ ŞƏRQİ ANADOLU
VƏ NAXÇIVAN MİNARƏLƏRİ

Açar sözlər: Səlcuqlar, minarə, silindrik forma, oktaqonal bünövrə, kərpic hörmə və haşiyələmə, şərəfə

Keywords: Seljuk minaret, cylindrical shape, octagonal base, brickwork and decoration, sherefe

İslam memarlığında binaların əsas əlaməti və ayrılmaz hissəsi olan minarələrin inkişafını öyrənərək və təhlil edərək, onların şəklini dəyişməsinə və fərqləndirilməsinə izləyə bilərik. Bunun sayəsində səlcuq memarlığında onların xüsusi üslub inkişafını və ümumiyyətlə islamaqədərki memarlığın bir çox elementlərinin gözəl uyğunlaşmasını görürük. Minarənin səciyyəvi tikili növü kimi formalaşması ilə bağlı çoxsaylı tarixi tədqiqatlarda Faros mayakı haqqında əfsanələr və “minarə” sözünün etimologiyası qeyd olunur. Bu söz ərəb dilində “manar” - “mayak” sözündən yaranaraq, şübhəsiz, memarlıq tikilisinin ilkin funksiyasının tarixi təfsirinə ziddiyyət təşkil etmir. Belə ki, məscidlərdə, mədrəsələrdə və müqəddəs ocaqların yanında yüksək və mütənasib formalı tikililər təkcə ibadətə çağırış məqsədinə xidmət etmirdi, bunlar həmçinin işıq və od mənbəyi idi və gecə vaxtlarında səyahət edənlərə istiqaməti və dayanacaq yerini nişan verirdi.

Minarələrin “mayak” vəzifəsi daşımalarının başlanğıcı islamaqədərki dövrdə İranda müşahidə olunur və Zərdüştilikdəki memarlıq və ayin abidələri ilə bağlıdır. Yuxarıda deyilən fikirlərin sübutu kimi, Mehdi Makvandinin “İran minarələrinin fonunda erkən İslamdan Səlcuqlar dövrünə qədər minarələrin təkamülünün tədqiqi” [1] məqaləsində göstərilən faktlara əsaslanaraq bilərik. Müəllif öz məqaləsində göstərir ki, minarə və ya minarədən əvvəlki tikili, əgər belə demək olarsa, yeganə “dayaq” idi ki, səyyahlar üçün keçid (yol göstəricisi, nişan) əhəmiyyəti daşıyırdı. Nümunə olaraq, qədim alov qüllələrini göstərə bilərik: məsələn, Nurabadda, Mamasani əyalətində Əjdaha qülləsi (Mil-e Ezhdeha) Parfiya dövrünə aid olub, dördbucaqlı planda, 7 metr hündürlükdə və özülünün 4 metrə yaxın enində daşdan tikilmiş məbəddir; Firuzabadda, Fars əyalətində Sasanilər dövrünə aid Zərdüştü qülləsi, 33 metr yüksəklikdə, xarici divarı boyu qüllənin zirvəsinə doğru yüksələn spiralvari pilləkənə malikdir (şəkil 1).

Şəkil 1. Nurabadda Əjdaha qülləsi, İran, Parfiya dövrü; Firuzabadın mərkəzində Zərdüştü qülləsi, Sasani dövrü, yüksəklikdən görünüşü və qüllənin özü.

Bu qədim abidələrdən aydın olur ki, islamaqədərki İran ərazisində minarələrin sələfi dördbucaqlı planlı qüllələr olmuşdur, onların inşasında daş, gips, bəzən qaya mənşəli və gil kərpic istifadə olunurdu, həmçinin qülləni xarici divarı boyu onu çevrələyən, sanki binanın mərkəzi oxunun ətrafında dolanan, yuxarıya doğru spiralşəkilli pilləkənə malik idi [1]. Sonralar bu pilləkən minarələrin daxilində yerləşdirilir, həmçinin simmetriyanın oxu üzrə spiral şəkildə yuxarıya doğru qalxaraq, eyvana və ya dama aparır. Eyni zamanda, onların formasını göylərə doğru yönələn şaquli,

uzadılmış və darlaşdırılmış şəkillərinə görə xarakterizə etmək olar ki, bu da hər bir minarənin əsas əlamətinə çevrilmişdir.

Sonrakı dövrlərdə İranda islamın bərqərar olmasından sonra, bu cür tikililərin ilkin funksiyaları saxlanılmaqla, onlar minarələrə çevrilməyə başladı. Əlbəttə ki, İslam memarlığı tarixində minarələrin - formasına, həcmində və yüksəkliyinə, xarici və daxili işləmələrinə görə fərqlənən çox sayda müxtəlif növləri mövcuddur. Şərqi Anadolunun və Naxçıvanın Səlcuq memarlığına aid minarələri özünəməxsus fərqli xarakteristikalara malikdir. Təsadüfi deyil ki, verilmiş material coğrafi baxımdan İrandan başlayır, belə ki, Səlcuq tipli minarələrin inkişafı və transformasiyası məhz buradan qaynaqlanır.

Baxmayaraq ki, İranın minarə - qüllələri başlanğıcda şaquli paralelepiped formasında dördbucaqlı planlı idi (bu da müəyyən dərəcədə bir çox minarələrin postamentində öz əksini tapmışdır, məsələn, Siirtədə Came məscidinin minarəsinin bünövrəsində olduğu kimi), sonradan onlar ellin - Aralıq dənizi tipini qəbul etmişdir ki, bu özü də, şübhəsiz, İslam memarlığının təsiri altında olub, silindrik və dairəvi planlı idi [1]. Həmçinin, onlarda bir eyvan - şərəfə vardır ki, bu da minarənin ümumi həcmi və dekorativ kərpic naxışlarını vizual olaraq "böldü". İranda minarələrin bu tipi səlcuq türklərinin gəlişinə qədər qorunub saxlanılmışdı, daha sonra isə onlar tərəfindən uyğunlaşdırılaraq, Müsəlman Asiyasının böyük hissəsində yayılmışdı, bu da Məğrib dövlətlərindəki minarələrdən köklü surətdə fərqlənirdi.

Öz növbəsində, Şərqi Anadoluda Səlcuq minarələri tədricən, regional ənənələrdən asılı olaraq, öz həcmi xarici səthinin təmtəraqlı bəzəkləri ilə zənginləşdi, bu da səlcuqların fəth etdikləri xalqların memarlığındakı bədii üsullara demokratik münasibətini bir daha təsdiq edir. Həmçinin məlumdur ki, müəyyən əsrlərə qədər ibadət yerlərində - məscid və ya mədrəsələrdə bir minarə inşa olunmuşdur. Lakin məhz səlcuqlar simmetrik qoşa minarələr tikməyə başlamışlar, XII əsrdə [2] isə bu, inkişaf etdirilmişdir, bu cür minarələr binaların girişində də inşa olunmuşdur. Hətta, portalların əsas bədii xüsusiyyəti kimi qeyd olunaraq, portalların və piştağların ("çiyinlərə qoyulmuş minarələr") bir hissəsinə çevrilmişdir. Minarələr, həmçinin, məscidlərin damında da tikilirdi, buna çox sayda misallar göstərə bilərik, məsələn, Harputda Came məscidinin damındakı minarə bu qəbildəndir. Eyni zamanda, bünövrənin planı, dekorlaşdırma və naxış işləmələrinin metodları dəyişilə bilərdi.

Şərqi Anadoluda bir neçə minarə nümunəsini nəzərdən keçirək. Ani şəhəri ərazisində, Arpaçayın sahilindəki dağın ətəklərində inşa olunmuş, Şəddadilər sülaləsinə aid Əmir Əbül Mənuçöhr məscidinin minarəsi, hər şeydən əvvəl, özünün memarlıq həllinə görə maraqlıdır. Məlumdur ki, bu, 1072-ci ildə, səlcuq türkləri tərəfindən Şərqi Anadoluda tikilmiş ilk məsciddir. Binanın şimal-qərb küncündə hündür, səkkizguşəli minarə ucalır ki, şimal tərəfdən yüksəkdə onun üzərində kufi hərfləri ilə ərəbcə "Bismillah" sözü həkk olunmuşdur (şəkil 2).

Şəkil 2. Anidə Əbül Mənuçöhr məscidinin minarəsi (1072); minarənin həcmi üzərində "Bismillah" yazısı görünən hissəsi və daş sürəhinin mukarnas qalıqları.

Dairəvi vintşəkili pilləkən saat əqrəbinə əks istiqamətdə mərkəzi ox ətrafında minarənin zirvəsinə qədər burulur. Yuxarıya doğru getdikcə, interyer bir böyük pəncərə ilə, daha sonra bir neçə kiçik pəncərələrlə işıqlandırılır.

Ola bilər ki, böyük pəncərə iqiqat idi, məscidin eyvanına çıxış kimi, buna doğru 99 pilləkən yerləşirdi, indi 93 pilləkən qalmışdır. Hazırda üst hissə tam açıqdır, əvvəllər burada eyvanı səkkizguşəli çardaqla haşiyələyən daş sürəhi olmuşdur və onun qalıqlarından görünür ki, o, mukarnaslarla bəzənmişdir [3]. Minarənin mövqeyi məscidin digər hissələrinə nisbətən pis uyğunlaşdırılmışdır və qapı yerinin konstruksiyası göstərir ki, o, başlanğıcda ayrıca qoyulmuş vəziyyətdə olmuşdur və binanın digər hissələrinin tamamlanmasından daha əvvəl tikilmişdir. Yalnız polixrom daşlardan ibarət hörgü (bu

regionun əksər binalarında olduğu kimi) Anidəki Əbül Mənuçöhr məscidinin minarəsini Şərqi Anadolunun başqa regionlarında inşa olunmuş digər tikililərdən fərqləndirir. Lakin oktaqonal plan və uzadılmış oktaedr forması İran və Anadolu minarələrinin oktaqonal bünövrəsi ilə (İsfahanda Qar minarəsi, Battalqazıda Xal Fetih minarəsi), sonrakı dövrlərdə minarələrin silindrik forması ilə və çox zaman minarələrin zirvəsinin səkkizguşəli dam örtüyü ilə tamamlanması ilə (Malatyada Came məscidinin minarəsi), həmçinin mukarnaslarla “dayaq verilməsi” ilə analogiya əmələ gətirir.

Elazığ əyalətində, Harputda Came məscidinin minarəsi 1156-cı ildə, Artuqlu sülaləsindən olan Fəxrəddin Qaraaslan tərəfindən inşa olunmuşdur. Bu tikili simmetriyanın mərkəzi oxundan yana əyildiyi üçün çox zaman Pizan qülləsi adlandırılır və məhz Səlcuqlar tərəfindən ibadət binalarının inşasına və memarlığına daxil edilmiş “damda qoyulan minarələr” qrupuna aiddir. Minarənin silindrik forması öz ölçülərinə görə, o qədər də hündür olmayan, konusşəkilli günbəzə malik qüllənin əsas həcmindən fərqlənir və buna nisbətən daha qabarıq görünən şərəfə ilə tamamlanır. Bu da Şərqi Anadoludakı minarələr üçün nadir hadisə hesab olunur, çünki, əksər hallarda burada şərəfə minarələrin lap zirvəsində quraşdırılır, göründüyü kimi, ibadətə minarələrin damından çağırış olunurdu. Lakin ən əhəmiyyətli cəhət dekorativ kərpic hörgüdür ki, bu da minarənin silindrini üfqə halda, bir neçə qurşağa bölür və bunlardan hər biri kərpic hörgünün səciyyəvi şəkilləri ilə fərqlənir və İrandakı səlcuqi minarələrinin hörgüsünü xatırladır (şəkil 3).

Şəkil 3. Elazığ əyalətində Came məscidinin minarəsi və onun dekorları (1156).

Yuxarıda göstəriləndiyi kimi, səlcuqlar İran tipli minarələrdən tez bir zamanda uzaqlaşsalar da, kərpic hörməni və müəyyən qədər kərpiclə naxış işləmələrini saxlamışlar. Daha sonrakı dövrün səlcuqi minarələri adətən, formasına görə sadə və lakonik olsa da, bununla belə, dekorlarının möhtəşəmliyi ilə heyran edir.

Buna aid bir neçə nümunələri qeyd edə bilərik: Şərqi Anadoluda, Ərzurumda Çift Minarəli Mədrəsə (1253/91-ci illər) və Yakutiye Mədrəsəsi (1310-cu il). Çift Minarəli Mədrəsədə hər biri 26 metr hündürlükdə olan qoşa kərpic minarələr mədrəsənin özünün piştağının üzərində yüksəlir və “çiynlər üzərində minarə” tipinə aiddir. Onların silindrik forması on altı kannelürdən təşkil olunmuşdur (Naxçıvandakı Qarabağlar kəndindəki türbənin qülləsinə analoji olaraq), bu da qofreolunma effekti yaradır, kannelürlər isə mozaika və kərpic naxışlarla bəzənmişdir, onların üzərində “Allah”, “Məhəmməd” və Səlcuq imperiyasının dörd məşhur xəlifəsinin adları həkk olunmuşdur. Minarələrin bünövrəsi özünün formalarına görə diqqətəlayiqdir və İranda, Naxçıvanda və Şərqi Anadoluda Səlcuqlar dövrünün bir çox ibadət və memorial memarlıq abidələrinin bünövrəsini xatırladır, bunların planında qüllənin bünövrəsi kvadrat quruluşlu olub, iki düz səthin bucaqlarında klinşəkilli kəsiklər özünü göstərir (şəkil 4).

Şəkil 4. Çift Minarəli Mədrəsənin minarələri, minarənin kannelürü və onun bünövrəsi.

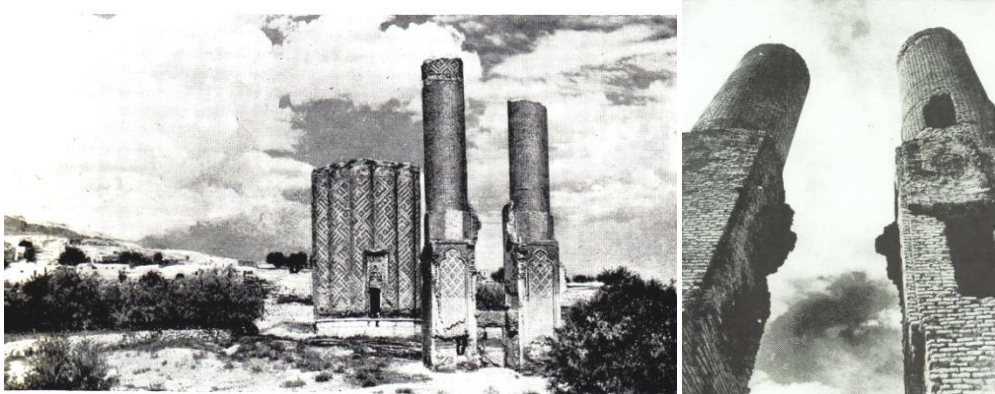
Ərzurumda Yakutiye Mədrəsəsinin minarəsi səlcuq üslubunda minarələr üçün səciyyəvi olan silindrik formadadır. Minarənin yuxarısı konus şəkildə “papaq”la tamamlanır ki, bunu da Səlcuq üslubunun Osmanlı üslubu ilə əvəz olunmasının müjdəçisi sayılır. Mədrəsə 1310-cu ildə, İlhanilər sülaləsindən olan əmir Xoca Cəmaləddin tərəfindən inşa olunmuşdur və iki cüt minarəsi vardı ki, bu da binanın piştağı üzərində duran Çift Minarəli Mədrəsənin minarələrindən fərqli olaraq, müstəqil şəkildə yerdə dayanaraq, fasadın küncələrini tamamlayır.

Burada qeyd etmək istərdik ki, Yakutiye Mədrəsəsinin minarələrinin bünövrəsi planına görə bucaqları klinşəkilli kəsilmiş kvadrat kimi görünür ki, bunu yuxarıda haqqında danışdığımız Çift Minarəli Mədrəsədə də müşahidə edirik. Lakin onlardan biri XVIII əsrdə baş vermiş zəlzələ zamanı dağılmışdır və onun yerində silindrşəkilli qüllə ucaldılmışdır. Silindr formasının bütün səthi boyu firuzəli və badımcanı rəngli minalanmış və minalanmamış kərpic plitələrdən ibarət həndəsi rapport verilir ki, bu da dekorativ həllinin gözəlliyi ilə heyran edir (şəkil 5).

Şəkil 5. Ərzurumda Yakutiye Mədrəsəsinin minarəsi (1310); bünövrəsi və dekorativ işləməsi.

Naxçıvanda minarə inşasının nümunəsi kimi yalnız Qarabağlar kəndindəki memorial kompleksində qalmış cüt minarələri qeyd edə bilərik. Tağla birləşmiş iki minarənin bünövrəsini gərilməmiş düzbucaqlı prizmalar təşkil edir. Bünövrənin fasadı naxışlı hörgü ilə işlənmiş, üçqatlı çatma tağlarla haşiyələnmişdir. Hündür olmayan səkkizguşəli həcm minarələrin əyri, lekal kərpiclərdən yığılmış silindrşəkilli gövdəsinə keçid əmələ gətirir. Hörgünün şaquli bəndlərinə kiçik firuzə rəngli şirələnmiş kərpiclər qoyulmuşdur. Hörgünün şəkli ərəbdilli yazıların geniş kəmərinə keçir ki, bu da bir minarənin gövdəsindən başlayaraq, digərində bitir. Divarın üstündəki yazı dəqiq kufi yazı üslubunda yerinə yetirilmişdir, Möminə Xatun türbəsinin divarlarındakı haşiyə yazılarına uyğundur. Bişirilmiş gildən hazırlanan hərflər firuzəyi rəngli fonda yerləşdirilmişdir. Bu üsula Orta əsrlər dövrünün Azərbaycan memarlığında nisbətən az rast gəlinir. Minarələrin üstü çox dağılmışdır. Minarələrin daxilində dar dolama pilləkənlər var ki, bunlar da adi plitkəşəkilli kərpicdən hazırlanmışdır (20x20x5 sm). Minarələrin hörgüsünün müxtəlif səviyyələrində beş bürcün qalıqları qorunmuşdur, həmçinin, çoxsaylı divar qalıqları üzə çıxarılmışdır. Hazırda mövcud olan portalın yerində əvvəllər daha böyüyü olmuşdur, minarələrin arasındakı yerdə özünü göstərən hörgünün fraqmentləri bunu təsdiq edir. 1940-cı illərə aid qazıntılar nəticəsində minarələrlə türbə arasında üzə çıxmış zolaq binanın divarlarının hörgüsü ilə minarələrin hörgüsünün eyni vaxtda aparıldığı haqqında danışmağa imkan verir [4].

Şəkil 6. Naxçıvanda, Qarabağlar kəndində Qoday Xatun türbəsinin minarələri

Bütün təqdim olunan minarələr Şərqi Anadolu və Naxçıvan ərazisində geniş yayılmış minarə növlərinə aid nümunələrdir. Regiondan və dövrdən asılı olaraq, onlar forma, ölçü, dekor və kəmiyyət baxımından dəyişikliyə uğramışdır, lakin formalaşma prinsipi həmişə eyni qalmışdır. Bu cəhətlər Osmanlı imperiyasında minarələrin standart şəkillərinin meydana gəlməsinə qədər davam etmişdir, yəni minarələr daha hündür olmuş, nazikləşmiş, yüksək konusşəkilli günbəzə malik olmuş və tikilinin həcmi boyu mütləq olaraq şərəfə ilə əhatə olunmuşdur. Azərbaycanın ərazisində, regiondan asılı olaraq, minarələr müxtəlif yollarla inkişafını davam etdirmiş, Azərbaycanın çox üslublu memarlığını zənginləşdirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Mehdi Makvandi and others. Research on the evolution of minaret from early Islam to Seljuk period looking at background of minaret in Iran. Cumhuriyet Uñiversitesi Fen Fakültesi Fen Bilimleri Dergisi (CFD), Cilt:36, No: 3 Ozel Sayı (2015) ISSN: 1300-1949
2. Fatema Al Sulaiti. The Style and Regional Differences of Seljuk Minarets in Persia. Ancient History Encyclopedia. 2013
3. Beyhan Karamağarlı, Ani excavation report in Kazı Sunucları Toplantısı, volume XIV, p.509-538, Ankara, 1992. Beyhan Karamağarlı, Ani Ulu Cami (Manucehr Camii), in 9th International Congress of Turkish Art, Summary of Contributions, p323-338, Ankara, 1995.
4. Усейнов М., Бретаницкий Л., Саламзаде А. История архитектуры Азербайджана. ГИЛС, Москва, 1963 г.

ABSTRACT

Naci Edi

The article traces the initial functional meaning and form building of the minarets of the Zoroastrian era before the rise of the Ottoman style in Asia Minor. There are specific examples of architectural monuments on the territory of Eastern Anatolia and Nakhchivan, which demonstrate the unity of the building traditions and decorative finishing, which were subjected to some changes depending on the region or time period.

NDU-nun Elmi Şurasının 23 sentyabr 2016-cı il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: *Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Məhərrəmov*

MÜNDƏRİCAT

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

1. **Hüseyn Həşimli.** İzzəddin Həsənoğlunun bir qəzəli haqqında.....3
2. **Nəzakət İsmayılova.** Tofiq Mütəllibovun uşaq əsərlərinin ideya-bədii xüsusiyyətləri..... 10
3. **İman Cəfərov** Akademik İsa Həbibbəylinin Naxçıvan sevgisində hüdudsuzluğun monumental təsdiqi.....15
4. **Fəriz Əhmədov.** Cəlaləddin Rumi yaradıcılığında Şəms Təbrizi nümunəsi.....19
5. **Gülmira Hacıyeva.** Əliqulu Qəmküsar yaradıcılığında maarifçilik məsələləri.....25
6. **Mehparə Əhmədova.** Yeniyetmələrin vətənə məhəbbət ruhunda tərbiyə edilməsində Məmməd Araz şeirlərinin rolu.....28
7. **Günay Babayeva.** Naxçıvan folklorunun dil-üslub üsusiyyətləri.....32
8. **Nadir İsmayılov.** Əhməd Cəmil və uşaq ədəbiyyatı.....35
9. **Aytən Qurbanova.** Azərbaycan ədəbiyyatında Hüseyn Cavid obrazı.....40

DİLÇİLİK

10. **Elbəyi Maqşudov.** Orfoepik vərdişlərin möhkəmləndirilməsində poetik çalışmalardan istifadə.....45
11. **Qənirə Əsgərova.** Nağılların dilində dialekt və köhnəlmiş sözlərin üslub xüsusiyyətləri..... 53
12. **Sədaqət Həsənova.** Azərbaycan və türk dillərində alqış və qarğış paralelliyi..... 57
13. **Şirməmməd Qulubəyli.** Müasir Azərbaycan dilində ismin mənsubiyyət kateqoriyası funksional-semantik sahə kimi.....61
14. **İsrafil Babayev.** Azərbaycan və ingilis dillərində zərfin tədqiqinə dair.....66
15. **Arifə Zeynalova.** Vurğunun tədrisi prosesində qarşıya çıxan bəzi məsələlər..... 71
16. **Qalibə Hacıyeva.** Eynəli Bəy Sultanovun əsərlərinin dilində dialektizimlər..... 76
17. **Mehdi Rəhimov.** Amerika arealında mənəvi dildə frazeoloji vahidlərin semantik variasiyası... 81
18. **Nazilə Yusifova.** Prof.A.Abdullayevin Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası üzrə tədqiqat nəticələrinin təbliği sahəsindəki xidmətləri..... 84

ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏR VƏ MƏTBUAT TARİXİ

19. **Əbülfəz Quliyev.** Müstəqillik illərində klassik türkmən poeziyasının dilimizə tərcüməsi məsələləri.....88
20. **Şəhla Şirəliyeva.** Xəbər bülletenlərinin təqdimatı.....93
21. **Гусейн Адыгезалов.** Ценное исследование о переводе прозы М.Ю.Лермонтова на Азербайджанский язык.....96
22. **Yusif Hüseynov.** “Molla Nəsrəddin” məcmuəsi: sələflər və xələflər.....104
23. **Xumar Məmmədova.** Yapon şairi Sayqyo və Tankalari.....110

PEDAQOGİKA

24. **Kamal Camalov.** Mollanəsrəddinçi maarifçilərin teatrın tərbiyəvi əhəmiyyəti haqqında görüşləri.....114
25. **Vüsalə İsmayılova.** Mənəvi tərbiyənin fəlsəfi əsaslarının araşdırılması.....118
26. **Tamilla Vahabova.** XIX əsrin II yarısında demokratik fikrli ziyalılarımız milli özünüdərk və vətənpərvərlik tərbiyəsi haqqında.....121
27. **Çapay Quliyev.** Milli mənlik şüurunun pedaqoji və psixoloji əsaslarının düzgün müəyyənləşdirilməsini şərtləndirən cəhətlər.....125
28. **Kifayət Əhmədova.** Gənc ailələrdə psixoloji mühitin formalaşmasına təsir edən amillər....131
29. **Afət Kamalova.** Ailənin çoxfunksionallığının psixoloji xüsusiyyətləri.....137

30. Valeh Əlixanov. Boksun olimpiya tarixi.....	142
31. Xəfayət Əliyeva. Mövlana Cəlaləddin Rumi yaradıcılığında dostluq-yoldaşlıq münasibəti məsələləri.....	147
32. Emilya Həsənova. “Ümumtəhsil məktəblərinin I-IX sinifləri üçün təsviri incəsənət fənni üzrə təhsil proqramı”nda (“kurikulumu”nda)” incəsənətə dair söhbətlərə ayrılan yer.....	150

METODİKA

33. Məmməd Kazımov. Kreditli təlimdə qiymətləndirmə üsulları.....	154
34. Sahib Məmmədov. Tələbələrin müstəqil işlərinin idarə olunması.....	158
35. Sahilə Abbasova. İbtidai siniflərin ana dili təlimində folklor nümunələri ilə bağlı işin təşkili metodikası.....	164
36. Müslüm Nəzərov, Nizami Quliyev. Qloballaşma: təhdidləri və açdığı imkanlar.....	168
37. Xaləddin Sofiyev. Kulturologiyada taksonomik və tipoloji metodların münasibətləri.....	172
38. Nisə Əlyarova. Ümumtəhsil məktəblərində musiqi viktorinaları.....	178

SƏNƏTŞÜNASLIQ

39. Ələkbər Qasımov. Azərbaycanın incəsənət növlərində Koroğlu obrazı.....	182
40. Fəridə Ağayeva. Fikrət Əmirov və Elmira Nəzirovanın “ərəb mövzuları əsasında” fortepiano ilə orkestr üçün konserti haqqında.....	186
41. Sevda Hüseynova. Avropa musiqi mədəniyyətində klassisizmin mahiyyəti. Vyana məktəbinin nümayəndələri.....	188
42. Mustafa Məmmədov. Ritmin tapılması və müxtəlif zərb alətlərinin meydana gəlməsi.....	193
43. Günay Məmmədova. Azərbaycan aşiq sənəti.....	195
44. Səyyarə Sadıxova. Müxtəlif incəsənət cərəyanlarının Hüseyn Əliyev yaradıcılığında təcəssümü.....	200
45. Sübhü Kəngərli. Müstəqillik illərində muzeylərin fondlarının elmi-bibliografik tədqiqi....	203
46. Vahid Məmmədov. Kamal Əhmədovun xalq çalğı alətləri orkestri üçün vokal-instrumental əsərlərinin üslub xüsusiyyətləri.....	211
47. Xumar Bayramova. Üzeyir Hacıbəylinin yaradıcılığı multikulturalizm kontekstində.....	215
48. Məmməd Əliyev. Muzeylərin bəşər mədəniyyətində yeri və rolu.....	218
49. Səidə Məmmədova, Nazilə Qardaşbəyova. Mənşəcə ən qədim musiqi aləti – fleyta.....	221
50. Ляман Мамедова. Роль Филиппо Брунеллески в художественной культуре Италии.....	224

MEMARLIQ

51. Qadir Əliyev. Əlincə qalasında daş üzərində olan bir həndəsi ornamentin harmonik quruluşu və yaranma tarixi haqqında.....	227
52. Gülnarə Qənbərova. İslam tarixində tərbiyə və təhsil ocaqları- mədrəsələr.....	231
53. Çingiz Çelik. Ərzurumun qoşa minarəli mədrəsəsi.....	238
54. Naci Edi. Səlcuqilər dövləti dövründə Şərqi Anadolu və Naxçıvan minarələri.....	246